

नसारोपकरणन्तु न रुचिरं सरःप्रतीतिस्तु यच्चानयेति युक्त-
मुत्पत्त्यामः एकान्ततदायहे तु त्रिष्टात्रिष्टशब्दनिबन्धनयोस्तयोः
सङ्करः । अन्यापि हंसवधूः सर्वशुक्ला अम्भोजवने विहरति
मानससरसि च रमते । नित्यनित्यत्र दीर्घमिति कश्चित्
पाठः दीर्घं सुचिरं प्रारिप्सितयन्यसमाप्तिं यावदिति तदर्थः ।
सरस्वती वाग्धिष्ठात्री देवतेति केचित्, तन्मते तस्मात् ब्रह्ममुख-
सम्बन्धोऽधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदाङ्गीकारात्, सर्वशुक्लेति च सति
साधे सङ्कोचस्यादरणीयत्वेन सर्वपदस्य करचरणतत्त्वाधर-
नयगादिभिन्नाङ्गपरत्वादुपपन्नमिति ध्येयम् । मम सरस्वती
मानसे शिष्याणां हृदि रमतामिति योजयन्त्यन्ये ॥ १ ॥

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।

यथासामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥ २ ॥

ननु कीदृशीयं काव्यरूपा सरस्वती यस्या उपासनयाति-
महाधर्ममाविष्कृतमित्यनुयुज्यमान इव तत्क्षणं तावत् प्रति-
जानीते । पूर्व्वेति । पूर्व्वेषां भरतादीनां शास्त्राणि काव्यनिरू-
पणस्थान् संहृत्य संचिष्य अतिविस्तृतानामेतेषामत्यन्तानुपा-
देयांश्चपरित्यागेनोपादेयांश्चान् संगृह्णेत्यर्थः, तथा प्रयोगान्
महाकविप्रणीतान् काव्यप्रबन्धानुपलभ्य च सम्यगालीय च,
उपलब्ध चेति कश्चित् पाठः, एतेन प्राचीनप्रणीतमपि शास्त्रं
प्रयोगविदुःस्यैदनुपादेयमेवेति न केवलं पूर्व्वशास्त्रानुसारेण

स्वरूपा भगवतो विष्णोर्मूर्त्तिर्गम मानसे चित्ते अथ च सरो
विशेषे नित्यं सर्वदां रमतां विहरतु, नित्यं मम मानस-
ज्ञानविषयीभूता सती विलसत्वित्यर्थः । ननु सरस्वत्यदोषा
सदोषा चानुभूयते तत्र सदोषाया मानससन्निहितत्वप्रार्थन-
मनुचितमिति विशेषणाभ्यां तां त्रिगुणं चतुर्मुखो ब्रह्मा
तस्य मुखान्येव अश्लोकाणि तेषां वनं समूहः, यक्षादिसमष्टा-
वेव वनशब्दस्य रूढत्वात् तदवच्छिन्नप्रदेशे तु लाक्षणिकत्वात्,
तत्र हंसवधूईश्वर, ब्रह्ममुखाश्लोकाविहारिणी वेदादिरूपा
सरस्वती यथा परिशुद्धा तादृक् सरस्वती मे मानससन्निहिता
भवतु न तु ह्यलिकादिमुखवसतिः सदोषेति भावः । अतएव
सर्वशुक्ला सर्वतः स्वरूपतोऽर्च्यतश्च शुक्ला निर्मला निर्दोषे-
त्यर्थः पदपदांशवाक्यार्थरसगतदोषरहितेति यावत्, अथ च
धवला, एतेन काव्यरूपा सरस्वतीत्यायातं भवति सदोषाया
विशुद्धकाव्यत्वानङ्गीकारात्, काव्यरूपायाः सरस्वत्या भगवन्मू-
र्त्तिल । यथा विष्णुपुराणे, काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्य-
खिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्येते विष्णोरंशा महात्मनः ॥ इति ।
युज्यते च तदुपासनारूपं मङ्गलाचरणं यन्मादौ, उपासना
चात्मनः श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा, मानसे रमतामित्यनेन
च तत्तत्तयरूपाण्युपासना कृतेति प्रतीयते मानसव्यापारविशेष-
रूपत्वाच्चास्याः । अत्र सरस्वत्यां हंसवधूत्वारोपं प्रति चतुर्मुख-
मुखे अश्लोकावनतारोपस्य हेतुत्वात् परम्परितरूपकमस्मिन्-
शब्दनिबन्धनम्, अश्लोकावनतारोपेणैव तदुपपत्तौ मानसे मा-

नभारोपकरणन्तु न सुचिरं सरःप्रतीतिस्तु यध्नगधेति युक्त-
मुत्पश्यामः एकान्ततदायज्ञे तु सिष्टासिष्टशब्दनिबन्धनयोस्तयोः
सङ्करः । अन्यापि हंसबधूः सर्वशुक्ला अमोजवने विहरति
मानससरसि च रमते । नित्यमित्यत्र दीर्घमिति क्वचित्
पाठः दीर्घं सुचिरं प्रारिक्षितमन्यसमाप्तिं यावदिति तदर्थः ।
सरस्वती वागधिष्ठात्री देवतेति केचित्, तन्मते तस्या ब्रह्ममुख-
सम्बन्धोऽधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदाङ्गीकारात्, सर्वशुक्लेति च सति
वाधे सङ्कोचस्यादरणीयत्वेन सर्वपदस्य करचरणतत्ताधर-
नयनादिभिन्नाङ्गपरत्वादुपपन्नमिति ध्येयम् । मम सरस्वती
मानसे शिष्याणां हृदि रमतामिति योजयन्त्यन्ये ॥ १ ॥

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।

यथासामर्थ्यमस्त्राभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥ २ ॥

ननु कीदृशीयं काव्यरूपा सरस्वती यस्या उपासनायाति-
महार्घत्वमाविष्कृतमित्यनुयुज्यमान इव तल्लक्षणं तावत् प्रति-
जानीते । पूर्व्वेति । पूर्व्वेषां भरतादीनां शास्त्राणि काव्यनिष्-
पण्यन्वान् संहृत्य संचिष्य अतिविस्तृतानामेतेषामत्यन्तानुपा-
देयांशपरित्यागेनोपादेयांशान् संयुज्येत्यर्थः, तथा प्रयोगान्
महाकविप्रणीतान् काव्यप्रवन्वानुपलभ्य च सम्यगालोच्य च,
उपलब्ध्य चेति क्वचित् पाठः, एतेन प्राचीनप्रणीतमपि शास्त्रं
प्रयोगविहङ्ग्येदनुपादेयमेवेति न केवलं पूर्व्वशास्त्रानुसारेण

किन्तु प्रयोगानुसारेण चास्माभिरेतत् कियत इति सूचितम् ।
 अस्माभिर्यथासामर्थ्यं यथाशक्ति, शैद्धत्यवारणाच्चैतत् । का-
 व्यस्य, लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति, लक्षणमितरभेदानुमापकोऽ-
 साधारणो धर्म इत्यर्थः, कियते इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाव-
 लीति वक्ष्यमाणवाक्येन प्रतिपाद्यते । एतेनाभिधेय दर्शितं
 काव्यं हि ग्रन्थस्यास्य प्रतिपाद्यं प्रयोजनञ्चानन्तरमेव वक्ष्यते
 सम्बन्धं यथायथं स्वयमूहनीयः । एतेषां ग्रन्थादाववश्य-
 वक्तव्यत्वं यथा, ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं ज्ञातुं ज्ञाता प्रवर्त्तते ।
ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । निरूपयिष्य-
 माणानां गुणादीनान्तु उपोद्घातसङ्गत्युत्थापितत्वात् काव्यनि-
 रूपणप्रतिज्ञयैव प्रतिज्ञाततया न पुत्र्यक् प्रतिज्ञा कृता ॥ ९ ॥

इच्च शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्व्वथा ।

वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

इत्थं प्रतिज्ञया वाग्विशेषरूपस्य काव्यस्य ग्रन्थप्रतिपाद्यत्व-
 मुक्त्वा प्रजाव्युत्पत्तिरूपं ग्रन्थप्रयोजनं वक्तुं प्रथमं तावत् श्लोक-
 द्वयेन वाक्सामान्यश्लोपाद्देयत्वमाह । इहेति । इह संसारे
 शिष्टैः स्मिरबुद्धिभिः, न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
 न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणमिति महाभारतोक्त-
 लक्षणवद्भिर्भहेश्वरेन्द्रपद्मपाणिनिवररुचिप्रभृतिभिरनुशिष्टानां
 प्रकृतिप्रत्ययविभागादिना व्युत्पादितानां संस्कृतानां प्राकृता-
 नाच्चेत्यर्थः, तद्वितयस्त्वैवानुशासनसम्भवादिति भावः । तथा

श्रियानामपि एतद्व्यावश्रियानाञ्च देशीनामित्यर्थः, तासामनु-
शासनाभावादिति भावः । श्रियानां स्वतः श्रियानां संज्ञा-
रूपाणामिति केचित् । इत्थं त्रिविधानां वाचामेव प्रसादेन
साचिष्येन सर्वथा सर्वेण प्रकारेण लोकानां देवादिपाम-
रान्तानां चात्र व्यवहारः प्रवर्तते प्रकर्षेण भवति । तत्रोक्त-
नानां संस्कृतया मध्यानां प्राकृतया नीचानाञ्च देशा वाचा
व्यवहारः ॥ ३ ॥

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाक्षयं ज्योतिरासंसारं न दीयते ॥ ४ ॥

अन्वयेन वाचा व्यवहारोपयोगितमुक्ता व्यतिरेकेण तदेव
ब्रूयति । इदमिति । शब्दाक्षयं वागाख्यं ज्योतिः, प्रकाशक-
त्वात्तेज इव संसरत्यनेनेति संसारः सृष्टिरित्यर्थः आसंसारं
सृष्टिकालमारभ्य, यदा संसरत्यस्तिन्निति संसारो जगत् आ-
संसारं जगदभिव्याप्य यदि न दीयते न स्फुरेत् तदा इदं
कृत्स्नं सर्वं जगत् तद्गतलोकजातमित्यर्थः, तमो मोहान्ध-
कारमयं सत् अन्धं चक्षुर्विकलमिव ज्ञानशून्यं जायेत, अन्धं
तमो गाढध्वान्तघातमिति वा, ध्वान्ते गाढेऽन्धतममित्यमरः ।
यदा इदमिन्द्रियासन्निकृष्टं कृत्स्नं जगत् अन्धं तमो गाढान्ध-
कारकवलितमिवाज्ञातं जायेत, यथा ज्योतिषि सूर्येऽदीप्य-
माने जगदन्धकारमयं सदज्ञातं भवति तथा शब्दाभावे इत्य-
र्थः, वेदाप्तवाक्यैरेव सर्वेषां ज्ञानसम्भवादिति भावः ॥ ४ ॥

आदिराजयशोविस्वमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।

तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

इत्थं वाक्कामान्यस्य व्यवहारमूलत्वेनोपादेयत्वं प्रदर्शय-
तस्यैव गुणालङ्कारादिभिरुपस्कृततया काव्यरूपतामापन्नस्यो-
पादेयत्वमाह । आदिराजेति । आदिकालीना ये राजान
इच्छाकुप्रभृतयस्तेषां यशोरूपं विस्वं प्रतिरूपं ह्यायेत्यर्थः, वा-
ङ्मयं कविगणकृतकाव्यप्रबन्धरूपमादर्शं दर्पणं प्राप्य इदानीं
तेषां राज्ञामसन्निधानेऽपि न नश्यति न विच्छिद्यते इति स्वयं
पश्य विचारय, अप्रामाण्यस्यात्यन्तपरिचारायैतत् अतएवात्र
न गर्हितत्वं दोषः । अन्यग्नानादर्शे हि सन्निहितागामेव विस्वं
पतति अत्र त्वसन्निहितागामपीति व्यतिरेकः । एतेनातीतानां
यशःख्यापनं काव्यस्य प्रयोजनमुक्तं, एतद्योपलक्षणं काव्य-
कर्तुंसङ्कोद्धुस्य यशःप्रभृतोन्वपि प्रयोजमान्तराणि श्रेयानि,
यदुक्तं, प्रकाशकृता, काव्यं यशसेऽयंकृते व्यवहारविदे शिवेतर-
चतये । सद्यःपरनिर्हृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे । इति ।
सर्वे च पुरुषार्था एतस्माज्जायन्ते, यदुक्तं, धर्मार्थकाममोक्षेषु
वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनि-
वेवणमिति ॥ ५ ॥

गौर्गाः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यन्ते बुधैः ।

दुग्ध्युक्ता पुनर्गात्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥ ६ ॥

काव्यस्योपादेयत्वमुक्त्वा तस्य गुणालङ्कारादिभिरुपस्कारे

निर्दोषतायाश्च यतनीयमित्याह । गौरिति । गौराणी सम्यक्
प्रयुक्ता दोषाभावेन गुणालङ्कारादिसङ्गावेन च कविना शोभनं
निबद्धा सती कामदुचा सर्वकामप्रपूरिका गौर्धनुरिव बुधैः
सामाजिकैः स्मर्यते सुप्रयुक्ता वाणी कामधेनुवत् सर्वकाम-
पूरिका भवतीति ज्ञायते । तथा च अतिः । एकः शब्दः सु-
प्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीति । वैप-
रीत्ये दोषमाह । खेव गौः पुनर्दुष्प्रयुक्ता सदोषतया रचिता
सती प्रयोक्तुः कवेर्गौतं हृष्यन्त मूर्खत्वमित्यर्थः, शसति सूच-
यति, एतेन दोषाभावे गुणालङ्कारादिसङ्गावे च सर्वथा
यतनीयमित्येव प्रतिपादितं न तु सदोषस्याकाव्यत्वमिति ध्ये-
यम् ॥ ६ ॥

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।

स्यादपुः सुन्दरमपि श्रिचैणैकेन दुर्भगम् ॥ ७ ॥

तदिति । तत्तस्मात् प्रयोक्तुरविज्ञतास्यापकत्वादित्यर्थः
काव्ये अल्पमपि पदपदांशमात्रगतमपि दुष्टं दोषः कथञ्च
नोपेक्ष्यं सर्वथा तत्परित्यागे यतनीयं । ननु गुणालङ्कारादि-
ना सुन्दरतरे तस्मिन् तिष्ठतु नामाप्शोयान् दोषः किं वि-
हस्येत तेनेत्यत्राह सुन्दरमपि लावण्यद्वाराङ्गदादिना रम-
णोपमपि अपुः एकेन केवलेन एकावयवस्थितेन वा श्रिचेण
कुष्ठभेदेन दुर्भगं निन्दितं स्यात् । एतेन दोषाः काव्यस्याप-
कर्षमात्रजनका न तु काव्यत्वविघातका इति सूचितं दृश्यन्ते

च मद्याकविप्रयोगेषु केषुचित्ते ते दोषा इति एतदिज्ञा-
पनार्थमेव प्राचां तद्दोषौ शब्दार्थाविति, अदोषं गुणवत्
काव्यमित्यादि काव्यसंज्ञेषु दोषपदोपादानं न तु सति तत्रा-
काव्यताप्रतिपादनार्थमिति रहस्यम् । उक्तज्ञान्यत्र कीटानु-
विद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसा-
द्यनुगमः स्फुट इति ॥ ७ ॥

गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।

किमन्धस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु ॥ ८ ॥

इत्यञ्च काव्ये दोषाणां हेतुत्वात् गुणानामुपादेयत्वम-
र्थादुक्तं भवति हेतोपादेयानाञ्च धर्माणां परिज्ञानस्य शा-
स्त्रोपदेशमापेक्षतया तत्र सक्रियमाणशास्त्रस्योपयोगितां दर्श-
यामाह । गुणेति । अशास्त्रज्ञः काव्यमीमांसाशास्त्रानभिज्ञो जनः,
गुणा उपादेयधर्मा वक्ष्यमाणाः श्लेषप्रसादादयः अनुप्राप्ते-
पमाद्यलङ्काराश्च अलङ्काराणां काव्यशोभाजनकत्वेनोपादेय-
त्वात्, दोषाः श्रुतिकटुत्वादयश्च, तान् कथं विभजते विशेषेण
भजते विभक्ततया जानातोत्यर्थः, भजतिरत्र ज्ञानार्थः ।
वैचित्र्यवैरस्यजनकत्वेन गुणदोषाणां किञ्चित्परिज्ञानस्य स्वतः
सम्भवेऽपि विशेषपरिज्ञानं शास्त्रादेव जायते शास्त्रकर्तृणां
निपुणाभिनिवेशादिना तत्तद्विशेषोद्भावनादिति विषदोपा-
दानं । दृष्टान्तेनेदं द्रढयति रूपाणि द्रव्यगुणविशेषा-
स्तेषां भेद उत्कृष्टलापकृष्टलरूपः श्वेतलपोतलादिरूपो वा

विशेषस्तस्योपलब्धिषु प्रत्यक्षेषु श्रुत्यस्य चतुर्विकलस्य किमधि-
कारो योग्यतासि नास्त्येवेत्यर्थः, तस्माच्छास्त्रोपदेशेनैव जना-
हेयोपादेयज्ञानवन्तो भवन्ति तदर्थ एव ममाद्यमारम्भ इति
भावः ॥ ८ ॥

अतः प्रजानां व्युत्पत्तिमभिसन्धाय सूरयः ।

वाचां विचित्रमार्गाणां निववन्धुः क्रियाविधिम् ॥ ९ ॥

अत इति । अतः गुणदोषविभागादेः शास्त्रसापेक्षत्वादित्यर्थः, सूरयः पण्डिता भरतादयः प्रजानां लोकाणां व्युत्पत्तिं वाग्व्यवहारनैपुण्यमभिसन्धाय उद्दिश्य, विचित्रा बहुविधा वैदभंगौडादिरूपा मार्गा रीतयो यासां तादृशीनां वाचां काव्यवाक्यानां क्रियायै करणाय, उपलक्षणश्चेतत् ज्ञानायापीत्यर्थः, करणवज्ज्ञानस्यापि यशःप्रभृतिजनकत्वात्, विधिविधानं धर्मिधर्माविभागादिना निरूपणमित्यर्थः, तं निववन्धुः निबन्धेन प्रोचुः । एतेन तद्गतानुगतिकतया ममापि प्रजाव्युत्पत्त्यर्थमेवायमुद्यमोऽननु प्रतिष्ठार्थमिति सूचितम्, तस्माद् अन्यस्यास्य प्रजाव्युत्पत्तिः प्रयोजनं मन्याभिधेयस्य काव्यस्य प्रयोजनन्तु यथायथं कविवोद्भूतं यशःप्रभृतिकं पूर्वमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

तैः शरीरञ्च काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः ।

शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ १० ॥

अथ धर्मिणि ज्ञाते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायते धर्मि

चास्य शरीरं तदेव प्रथमं निरूपयन्नाह । तैरिति । तैः पूर्व-
 स्सारभिः काव्यानां शरीरं च आत्मभूतस्य रसादिव्यङ्ग्यस्य
 देहभूत आययस्य तथा अलङ्काराद्य दर्शिताः । चदयमु-
 भयप्राधान्यद्योतकम् । काव्यानामिति वज्रवचनं मुक्तकादिभे-
देन काव्यस्य वज्रविधत्तसूचनाय । अलङ्कारपदस्य अलं क्रियते
प्रकृष्टीक्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या हेतुप्रसादादिगुणानामनुप्रासे-
पमाद्यलङ्काराणाञ्च प्रतिपादकं गुणानामपि काव्यशोभा-
जनकतया तैर्दर्शितत्वात् । भेदयानयोरप्ये दर्शयिष्यते । यद्वा
शरीरञ्चेति चकारोभिन्नक्रमे तैश्चेत्यर्थः । अलङ्काराञ्चेति च-
कारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन च गुणानां दोषाणाञ्च परियहः
 तद्धितयानामपि निरूपितत्वादित्यवगन्तव्यम् । दर्शिता इत्यत्र
 वज्रवचनं पुंस्त्वञ्च अलङ्कारा इति परप्रयुक्तापेक्षया, क्वचित्ति-
 ङ्गविभक्त्योरित्यनुशासनात् । इत्थं प्राचां सवादं प्रदर्श्य तन्मता-
 नुसारेणैव स्वयं लक्षणरूपं काव्यशरीरं निरूपयति । शरीरं
 तावदिति । तावदिति वाक्यालङ्कारे । इष्टाः सप्तदशहृद्या-
 चमत्कारभूमय इत्यर्थः, चेऽर्थाः तैर्व्यवच्छिन्ना विलक्षणोक्तता
 पदावली पदसमूहः काव्यस्य शरीरमित्यन्वयः । अत्रेष्टल चम-
 त्वारभूमित्वं, चमत्कारस्य लोकोत्तराह्लादः तद्भूमिस्तुज्जनकः,
 लोकोत्तरत्वस्याह्लादगतं सुखत्वव्याप्योऽनुभवसाक्षिको जाति-
 विशेषः रिपुस्ते मृतः पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यार्थज्ञानजन्या-
 ह्लादस्य न लोकोत्तरत्वमिति न तत्र काव्यलक्षप्रसक्तिः । तादृ-
 गाह्लादं प्रत्यर्थानां कारणताच व्यङ्ग्यवैशिष्ट्येन दोषासमानाधि-

करणगुणालङ्कारमङ्गावसम्पादितचारुत्वेन च सम्भवति, सम्भवति
च तेन काव्यस्य भेदत्रयं, तथाहि व्यङ्ग्यवैशिष्ट्यजन्या चमत्कृति-
र्यत्र वाच्यचमत्कृतिरत्यधिका तत्र ध्वनिरिति व्यवहारः यत्र च
व्यङ्ग्यचमत्कृतिर्वाच्यचमत्कृतेः कुचिनिष्ठोना तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्य-
मिति व्यवहारः, यत्र च व्यङ्ग्यचमत्कृतिर्नास्तीव वाच्यचमत्कृति-
रेव परं वरीवर्ति तत्र चित्रमिति व्यवहारः, इत्थं त्रिविधं
काव्यमनैरुक्तमनुसर्त्तव्यं, यदि च वाच्यव्यङ्ग्यचमत्कृतिनिरपेक्षः
शब्दोऽपि गुणालङ्कारोपकृतचमत्कारं जनयति तस्यापि
काव्यत्वमनैरङ्गीकृतं, यथा, सुपां तिटाश्च क्षुत्पत्तिं वाचां वा-
ञ्छन्त्यलङ्कृतिम् । तदेतदाहुः शैशब्दाचार्यक्षुत्पत्तिरोदृशीति,
तदा दृष्टेति पृथक् पदं पदावच्छेदविशेषणं सन्तव्यं, विशिष्टविशे-
षणत्वाच्च रूपी घटोऽनित्य इत्यदौ रूपघटयोरनित्यत्वप्रती-
तिवदर्थपदयोर्द्वयोरपीष्टत्वप्रतीतिः ततश्च शब्दचित्रमर्थचि-
त्रमेति चित्रस्य भेदद्वयम् । उक्तञ्च प्रकाशकता शब्दचित्रं
वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं सवरं कृतमिति, चित्रमिति गुणालङ्कार-
मात्रयुक्तम् । एतेन लक्षणेऽनुद्दिष्टानां गुणालङ्कारदोषाणां
कथमर्थे निरूपणं कृतमिति चोद्यस्य नावकाशः दृष्टपदेन तेषां-
मुद्देशादिति धेयम् । श्रवार्थो वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यतया त्रिविधः
तत्राभिधयोपस्थापो वाच्यः लक्षणया लक्ष्यः व्यञ्जनया वङ्ग्य
इति व्यञ्जकताच्च शब्दानां सर्वेषामर्थानाञ्च, तेषां व्यङ्ग्योऽ-
पि वस्त्वलङ्काररत्यादिभेदालिखिधः, तत्र वस्त्वलङ्काररू-
पव्यङ्ग्यजन्यचमत्कारः संलक्ष्यक्रमः रत्यादिव्यङ्ग्यजन्यचम-

त्कारो रसादिपदयपदेशोऽसंख्यक्रम इति अन्यत्र चिह्नर
इति नैतत् सर्वं निरूपयिष्यते । पदानि असमासाद्भुत्पु-
तिङन्तानि तल्लुगन्तानि च, प्राकृतादिपदानान्तु संस्कृतस्थानी-
यतया तदन्ततास्येव । निराकाङ्क्षपदानां काव्यत्वाववहा-
रात् साकाङ्क्षेति पदावलीविशेषणं देयं तेन पदावली वाक्य-
मित्येवार्थः । इत्यस्य अर्थोपपन्नं वाक्यमेव काव्यशरीरं न तु
वाक्यमर्थस्य द्वाविति, काव्यताया उभयपर्याप्तत्वे काव्यमुच्चैः
पद्यते काव्यादर्थोऽवगम्यते काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञात इत्यादि-
विश्वजनीमव्यवहारविरोधात् सञ्चणाभ्युपगमस्य चान्याय्यत्वात्
प्रत्येकपर्याप्तत्वे च एकस्मिन् पद्ये काव्यदयव्यवहारापत्तेः
तस्माद्वाक्यमात्रस्यैव शरीरत्वमिति सुप्रसङ्गम् । शरीरमित्युक्ते
शरीरो चापेक्ष्यते शरीरो चात्र चित्रकाव्ये गुणालङ्कारोपप्लुतो
वाच्यार्थ एव ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्योऽसु वस्त्वलङ्काररसादिरू-
पो व्यङ्ग्यार्थः । उक्तञ्च ध्वनिकृताः । अर्थः सहृदयस्यायः काव्यात्मा
यो व्यवस्थितः । वाच्यप्रतीयमानास्यौ तस्य भेदादुभौ सूताविति,
न च रसस्यैवाद्रित्वमन्यैरुक्तमादरणीयं नीरसानामपि वस्त्वल-
ङ्कारव्यञ्जकानां गुणालङ्कारभावोपस्कृतानाञ्च काव्यतया स-
कलालङ्कारिकैरङ्गीकृतानामकाव्यतापत्तेः न च तत्रापि कथ-
ञ्चित् परम्परया रससंज्ञोऽस्तीति वाच्यं एवंविधरससम्बन्धे
नैः श्रेते मृगाधावतोत्यादौनामपि काव्यतापत्तेः पदार्थमात्र-
स्यापि विभावानुभावव्यभिचारिभावान्यतमत्वात्, न च रस-
स्थानात्मत्वे विनेधानामुच्छोकारासम्भवः काव्यस्य प्रयोजनं

हि वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां रसास्वादसुखपि-
ण्डदानद्वारा कृताकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति वाच्यं चम-
त्कारजनकवाच्यार्थादिनापि तत्सम्भवमिति दिक् ॥ १० ॥

पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च तन्निधैव व्यवस्थितम् ।

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥ ११ ॥

काव्यस्य प्ररीरमुक्ता तद्भेदान् प्रमेणाह । पद्यमिति ।
तत् काव्यं पद्यं गद्यं मिश्रञ्चेति त्रिधैव चिप्रकारमेव व्यवस्थितं
प्राचीनैर्निर्दिष्टमित् । एवकाराद्यातुर्विधादिकमस्य नास्तीति
सूचितं । तच्च पद्यलक्षणमाह । पद्यमिति । चतुर्धा पदानां
समाहारश्चतुष्पदी पादचतुष्टयात्मकं पद्यं स्थात् द्विपद्यादि-
कन्तु घेदादिष्वेव नियतमिति लौकिकशास्त्रेषु तदभावाच्चतु-
ष्पदीत्युक्तं, वस्तुतस्तु छन्दोनियतं वाक्यमेव पद्यं, महा-
काव्यादौ प्रायेण पादचतुष्टयात्मकानामेव निवेशनीयत्वाच्च-
तुष्पदीत्युक्तं । यदाहुः । छन्दोनियमवदाख्यं पद्यमित्यभि-
धीयत इति छन्दो बहुपदं पद्यमित्यादि च । तच्च पद्य वृत्तं
जातिश्चेति द्विधा । तत्राक्षरसङ्ख्यातं वृत्तमवध्यात्यप्यादिकं
मात्रासङ्ख्याता जातिराख्यादिः ॥ ११ ॥

छन्दोविचित्रां सकलस्तत्प्रपञ्चेनिदर्शितः ।

सा विद्या नैस्तितीर्पूर्णा गम्भीरं काव्यसागरम् ॥ १२ ॥

छन्द इति । छन्दांसि विधीयन्ते निरूप्यन्तेऽवेति
छन्दोविचिन्तिः श्रेयादिस्तच्छन्दोयन्त्रः छन्दोविचितिनामकः

स्वकृतच्छन्दोयन्यो वा तस्यां सकलः तथोर्त्तजात्योः प्रपञ्चो
 विस्तारो निदर्शितः समाद्धर्ममविपनलेन उक्त्यात्युक्त्यादिना
 च वृत्तभेदाः आर्यागोतुद्गोतीत्यादिना जातिभेदाश्च निरू-
 पिता इत्यर्थः । अतः सैवानुशीलनीया यन्त्रबाहुल्यभिया
 तत् सर्व्वमत्र नोक्तमिति भावः । कवीनां छन्दोज्ञानम्यावग-
 क्तवमाह । सा विद्या छन्दोज्ञानं छन्दोविचितिविद्या वा
 गम्भीरं विविधच्छन्दोनिबद्धवाक्यवर्णनीयरसभावादिभिर्निवि-
 ङ्गम्, अथचागाधं काव्यमेव सागरं त्रितीर्य्युणां करणेन
 ज्ञानेन च तत्पारं जिगमिषूणाम् अथच लिखित्वयिषूणा नैः
 पोतरूपा । त्रितीर्य्युणामित्यत्र विविक्षूणामिति कश्चित् पाठः,
 सागरं प्रवेष्टुमिच्छूणां यथा नानावस्तुपूर्णा नैरुपयोगाय भ-
 वति तथा काव्यं वर्णयितुमनुशीलयितुं वा कृतयत्नानां छन्दो-
 विचितिविद्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

मुक्तकं कुलकं कोपः संघात इति तादृशः ।

सर्गवन्धाङ्गरूपत्वादनुक्त पद्यविस्तरः ॥ १६ ॥

एवं चिविधेषु काव्येषु पद्यमयस्थानैरुक्तानामवान्तरभेदा-
 नां प्रदर्शनमनतिप्रयोजनमिति हृदयेन प्रधानप्रभेदं महा-
 काव्यं प्रदर्शयितुमुपक्रमते । मुक्तकमिति । इतिशब्द एवमर्हः,
 मुक्तकं कुलकं कोपः संघातश्च इत्येवं तादृशस्तत्सजातीयो-
 ऽपरश्च युग्मकादिरित्यर्थः, एवरूपः पद्यविस्तरः अन्यैरुक्त-
 पद्यमयकाव्यभेदमूहः सर्गवन्धाङ्गरूपत्वात् निरूपयिष्यमाण-

महाकाव्यरूपप्रधानभेदेकदेशस्वरूपत्वादनुरक्तः अन्यवाङ्मयभि-
या अग्रदर्शितः यन्यान्तरेषु वेदितव्य इति शेषः, एतेन प्र-
तिषेधनञ्जा कथं तत्पुरुष इति चेद्यस्य नावसरः अथाहतस्य
यन्यान्तरवेदितव्यत्वस्य विधेयत्वेन तस्य पुर्युदासत्वात्, अन्ये तु
सादृश्याद्यैकपूर्युदासगजा अनुक्त उक्तप्राय एवेत्यर्थं इत्याहुः ।
तत्र मुक्तकं श्लोकान्तरसम्बन्धेन परित्यक्तमेकपद्यात्मकं, तथा
चाग्नेये । मुक्तकः श्लोक एवैकचमत्कारचमः सतामिति । कु-
लकं पञ्चान्यूनश्लोकात्मकम् । उक्तस्यान्वयः, “द्वाभ्यान्तु युगलकं
सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः
कुलकं सतम्” । इति । अपरे तु पञ्चात्मकस्य वाणावलीति
संज्ञामाहुः । यथा, “एकः श्लोको मुक्तकं स्यात् द्वाभ्यां
युगलकं सतम् । त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभद्रकम् ।
वाणावली पञ्चभिः स्यात् पङ्क्तिस्तु करहाटकः” । इति ।
कोपः परस्परनिरपेक्षः श्लोकसमूहः । यदुक्तं, “कोपः श्लोक-
समूहस्तु स्यादन्व्यानपेक्षकः । ब्रज्याक्रमेण कथितः स
एवातिमनोरमः” । इति । ब्रज्या च सजातीयसमूहः । यत्र
प्रत्येकं परिममाप्रार्थैः पद्यैः कथा समाप्यते स संघातः ।
यदुक्तं । यत्र कविरेकमर्थं वृत्तेनैकेन वर्णयति काव्ये । सं-
घातः स निगदितो वृन्दावनमेघदूतादिरिति । इत्यमुक्तल-
क्षणा मुक्तकादयो महाकाव्यैकदेशरूपत्वान्न प्रथमलक्षिताः,
कोपसंघातावपि महाकाव्येषु तत्तदुच्चावचवर्णने सम्भवत एवे-
त्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
 आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ १४ ॥
 इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।
 चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥ १५ ॥
 नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्षनैः ।
 उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥ १६ ॥
 विप्रलम्भैर्विषादैश्च कुमारोदयवर्षनैः ।
 मन्त्रद्रुतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥ १७ ॥
 अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
 सर्गैरनतिविस्तीर्णैः अव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥ १८ ॥
 सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपेतं लोकरञ्जकम् ।
 काव्यं कल्पान्तरस्यायि जायेत सदलङ्घ्यम् ॥ १९ ॥

कोऽसौ सर्गबन्धः यदङ्गरूपत्वान्मुक्तकादयो न पृथग् ल-
 चिता इत्याकाङ्क्षायामाह । सर्गबन्ध इति । महाकाव्यं सर्ग-
 बन्धः तस्य सर्गैर्निबध्यमानत्वात् । तदपि किंस्वरूपमिति
 तद्वक्ष्ये तावत् प्रतिजानीते । उच्यते इति । तस्य महा-
 काव्यस्य लक्षणं स्वरूपमुच्यते अनन्तरमेव निरूप्यते । आशी-
 रित्यादि आशीरिष्टजनस्य शुभाशंसनं, नमस्क्रिया स्त्रापकर्ष-
 बोधानुकूलस्थापारविशेषः सच प्रकृते वाग्विशेषात्मकः
 तस्य वाचिककाविकमानसिकत्वेन त्रैविध्यात् । तथा वसति
 प्रसुतवृत्तान्तोऽस्मिन्निति वस्तु प्रबन्धनायकः अपरो वा तत्-

सम्बन्धी, तस्य निर्देश उपन्यासः, वाग्व्योविकल्पे, मुखमा-
दिभागः, आग्नीःप्रभृतीनामन्यतमं तस्यादिभाग इत्यर्थः ।
तत्राग्नीः कीचकवधादौ, नमस्क्रिया रघुवंशादौ, वस्तुनिर्देशः
शिशुपालवधादौ ॥ १४ ॥

इतिहासेति । इतिहासा रामायणमहाभारतादयः ते-
षामन्यतमस्य कथया रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेन उद्भूतं
निबद्धम् । इतरदा एतस्मादन्यदा, सन् सत्यभृतोवृत्तान्त
आश्रीयत इत्याश्रयो वर्णनीयो यच्च तत् । षडाश्रयमित्यनेन
कल्पितवृत्तान्तस्य महाकाव्ये वर्णनं प्रतिषिद्धं । तथा चतुर्णां
धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः तद्रूपेण फलेन प्रयोजने-
नोपेतम्, एकञ्च चतुर्णां फलत्वासम्भवात् सर्वे पुनर्वर्णनीयाः
परन्तु अन्यतममेव फलमिति मन्तव्यम् । उक्तञ्च, चत्वारस्तत्र
वर्गाः सुखेभ्येकञ्च फलं भवेदिति । तथा चतुरो व्यवहार-
कुशल उदात्तोधीरोदात्तो नायकः कथाव्यापी प्रधानपुरुषो
यच्च तत् । यद्यपि त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीकोरूपयौवने-
त्सादी । दक्षोऽनुरक्तलोकास्तेजोवैदग्ध्यश्रीसवाग्नेतेति नायक-
लक्षणे दक्षवैदग्ध्यपदोपादानेन चतुरत्तस्य लक्षणघटकतया प्रा-
प्त्वात् पृथक् चतुरेति नायकविशेषणमफलमित्यमन्तोपस्तदा
चतुरोदात्तपदस्य धीरोदात्त इत्येवार्थः कर्त्तव्यः चतुरधी-
रपदयोः पर्यायत्वात् । धीरोदात्तलक्षणं यथा । “अविक-
त्यनः समावानतिमश्रोरोमहासत्त्वः । स्वेयान्निमूढमानो-
धीरोदात्तोदुहव्रतः कथितः” इति । अथ च नायकः कचि-

देकोदेवः, कचिदेकः सदंशजः चक्षियः, कचिदा एकवंशजा
 वधवः चक्षिया, यदुक्तं । तत्रैकोनायकः सुरः । “सदंशः
 चक्षियोवापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवंशभवा भूपाः
कुलजा वधवोऽपि वा” इति । तत्रान्यस्योदाहरणं रघु-
 वंशः ॥ १५ ॥

महाकाव्ये नायकवृत्तान्तवर्णनमात्रं न कवीनां पुह-
 पार्थ इतिहासादिभिरेव तत्परिज्ञानसिद्धेः किन्तु प्रास-
 ङ्गिकतत्तदुच्चावचवर्णनया काव्यशोभासम्पादनमिति वर्णनी-
 यान् विषयान् निर्दिशति नगरेत्यादि दाभ्यां । तृतीया-
 न्तजातस्यालङ्कृतमित्यनेनान्वयः । चन्द्रार्कादयेति चन्द्रार्का-
 स्तमनोपलक्षणम् । क्रीडेति उद्यानसलिलयोर्दयोरप्यनेति ।
 रतोत्सवः सम्भोगशृङ्गारः स च विप्रसम्भववर्णनात् परमेव
 वर्णनीयः । सक्तश्च न विना विप्रसम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते
 इति । विप्रसम्भैरिति वज्रवचनेन तस्य पूर्वरागमानप्रवास-
 कक्षणात्मकतया चतुर्विधत्वं सूचितम् । कुमारोदयः पुत्रो-
 त्पत्तिः । मन्त्रोविपक्षजयाद्यर्थं मन्त्रणा । दूतः कार्यप्रेक्ष्यः
 स च निरुपार्थमितार्थमन्देशहारकत्वेन चिविधः । प्रयाणं
 युद्धाद्यर्थयात्रा । आजिर्युद्धम् । नायकस्याभ्युदयोरिपुजया-
 दिः । मन्त्रादिपक्षकं क्रमिकं, तथा हि प्रथमं मन्त्रणा ततो
 दूतप्रेषणं ततः प्रयाणं ततो युद्धं ततश्च रिपुजयादिरूपा-
 भ्युदयः । इयं स्पष्टम् । एतानि अपिना चान्यानि च साङ्गोपा-
 ङ्गानि महाकाव्ये वर्णनीयानित्यर्थः । यदुक्तं, “मन्थ्यासूर्य्येन्दु

रजनीप्रदोषध्वान्तवासराः । प्रातर्मध्याह्नमृगशीलर्तुवनसा-
गराः । सभोगविप्रसङ्गौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः । रणप्रया-
णोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः । वर्षनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा
श्रमो दह" । इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथद्विः पक्षवितृत्तान्तं, महाकाव्ये हि ग्रन्थवाञ्छया
शङ्कया सङ्क्षेपेण वस्तुवर्णनं न चमत्कारं पुष्पाति, तद्यथा,
“रामोदशरथाज्जातः प्राप्तविद्यथ कौशिकात् । मिथिलायां
धनुर्भङ्गा मैथिलीं परिणीतवान्” इति । रसाः शृङ्गारा-
दयः, भावाः प्राधान्येनाभिष्यक्ता अभिचारिणः उदुङ्ग-
मात्राः स्थायिनः देवादिविषया रतिय, तैर्निरन्तरमभि-
व्याप्तं, तच्च शृङ्गारवीरशान्तानामन्यतमोऽङ्गित्वेन अन्ये तु
रसा भावा वा अङ्गत्वेन, यदुक्तमन्यत्र, शृङ्गारवीरशा-
न्तानामेकोऽङ्गीरस इष्यते इति । सर्गेरिति उपेतमित्यने-
नान्वेति, सर्गेऽवान्तरवृत्तान्तसमाप्तेर्नाम, वज्रवचनमष्टान्य-
नन्वचिंशदनधिकत्रयोर्विधकं, अष्टसर्गान्तु न्यूनं चिंशत्स-
र्गाच्च नाधिकम् । महाकाव्यं प्रयोक्तव्य महापुरुषकीर्त्ति-
द्युगितीशानमंहितोक्तेः । वस्तुतस्तु प्रायिकमेतत् वैपरीत्यस्या-
ऽपि दर्शनात् । अनतिविस्तीर्णैरिति चिंशदन्यूनद्विशत्यनधिक-
पद्यात्मकेरित्यर्थः । यदुक्तमीशानसहितायाम् । नात्यन्त-
विस्तरः सर्गस्त्रिंशतोवा नचोनता । द्विशत्यानाधिकं कार्य-
मेतत् पद्यस्य लक्ष्णमिति । यत्तद्वृत्तैरिति वृत्तवृत्ततादि-
दोषपरित्यागेन माधुर्यादिगुणसङ्गावेन च वैरस्यानावह-

श्रुतिसुखदृष्टैरित्यर्थः । यदुक्तं । यस्मिन् श्रुते च चित्तस्य
वैरस्यं, न च हृद्यता । तानि वर्ज्यानि पद्यानि प्रसिद्धि-
प्रच्युतानि चेति । दृष्टपदञ्च पद्यपरं कचिदार्यादेरपि
दर्शनात् । सुसन्धिभिः सुस्निष्टमन्थानैः भाविसर्गसापेक्षैरि-
त्यर्थः । यदुक्तं, सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं
भवेदिति । यदा सन्धयो नाटकलक्षणोक्ता मुखप्रतिमुख-
गर्भविमर्गनिर्व्वहनाख्याः पद्य । उक्तञ्च सर्वे नाटकसन्धय
इति । तेषां सुस्निष्टत्वञ्च साङ्गानामेतेषां यथाक्रमं विनि-
वेशः, अङ्गानि सोपसेपादीनि दशरूपकादायुक्तानि ज्ञेयानि ।
भिन्नदृष्टान्तैः पृथक्पृथगवान्तरकथाप्रकाशकैः, यदा भिन्नं दृष्टं
पृथक्छन्दोनिबद्धः श्लोकोऽन्तेऽवसाने येषां तैः, एकेन छन्दसा
सर्गं निर्वाप्य छन्दोऽन्तरेण समापयेदित्यर्थः, उक्तञ्च, एकदृ-
ष्टमयैः पद्यैरवसानेऽन्यदृष्टकैरिति । एकदृष्टमयत्वञ्च सर्गाणां
प्रायिकं नानादृष्टमयस्यापि कस्यचिद्दर्शनात् । उक्तञ्च, नाना-
दृष्टमयः कापि सर्गः कस्यन दृश्यतइति । यथा । शिशुपाल-
वधे चतुर्थः सर्गः । सदसद्भूतीति सत्यः शब्दार्थयोभाजनन-
द्वारा रसोपकारिका अलङ्कृतयो यमकोपमादयो यत्र तत् ।
इत्थं लक्षणमुक्त्वा प्रशंसति लोकरञ्जकमिति, एवं लक्षणसम्पन्नं
काव्यं लोकरञ्जकं सामाजिकगणविनोदकं, सत् कल्पान्तरस्यापि
प्रसयकालावधिस्थापि जायेत तद्विनोदलोलुपैर्यत्नतोरचणीय-
त्वादिति भावः । अत्रान्तरशब्देऽन्तावध्यर्थः । एतेनानपायिको-
त्तिप्रत्याशया कविभिरत्र यतनोपमिति चोतितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।

यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ २० ॥

इत्थं लक्षणरूपतयोक्तानां धर्माणां केषाञ्चित् खण्डका-
व्यादौ सम्भवेनातिव्याप्तिस्तद्वारणाय समुदायस्य लक्षणा-
भ्युपगमे कुत्रचिदापतन्तीमव्याप्तिं वारयति । न्यूनमिति । अत्र
एषु निरुक्तेष्वङ्गेषु मध्ये यैः कैश्चित् लक्षणघटकैरङ्गैर्न्यूनं चीन-
मपि काव्यं न दुष्यति लक्षणास्तत्तत्त्वान्निन्दितं न भवति ।
यदि उपात्तेषु यथा लाभं वर्णितेषु सम्पत्तिः रसपरिपोष-
स्तद्विदः काव्यज्ञान् आराधयति सन्तोषयति । एतदेवोक्तं
भोजराजेन, नावर्णनं नगर्यादेर्दोषाय, विदुषां मनः । यद्दि
शैलर्त्तुराद्यादेर्वर्णनेनैव त्रुष्यतीति । यद्युपात्तार्थसम्पत्तिरिति
पाठे उपात्तानामर्थानां सम्पत्तिः सन्दृष्टिराराधयति सम-
त्कारमुग्धान् करोति । एतेन समत्कारविशेषजनकत्वमेव
महाकाव्यलक्षणमिति फलितं नगरादिवर्णनघटितत्वन्तु परि-
चायकमात्रं, समत्कारश्च महाकाव्यखण्डकाव्ययोर्विभिन्न इति
नाव्याप्त्यतिव्याप्तिश्चेति ध्येयम् ॥ २० ॥

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।

निराकरणमित्येव मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ २१ ॥

वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥ २२ ॥

नायकप्रतिनाथकयोस्तत्कर्षापर्ययो काव्यस्य प्रतिपाद्यौ, तद-

एने प्रकारद्वयमाह । गुणत इति । गुणतो गुणवत्त्वेन प्राक्
 प्रथमं नायकमुपन्यस्य वर्णयित्वा तेन गुणवता नायकेन, वि-
 दिपन्ति साधूनि विदिपः अन्याय्यपद्यवर्त्तिनः प्रतिनायका-
 स्तेषां, यज्जवचनमनुगामिप्रायेण, निराकरणं पराजयः, इ-
 त्येव मार्गोऽस्तीतिः प्रकृतिसुन्दरः स्वभावतोरन्त्यः प्रायेणैवं
 यज्जभिर्वर्णत इत्यर्थः, अयमर्थः नायकत्वावत् मन्त्ररिचतया
 प्रतिनायकस्यासचरितया वर्णनीयौ, तथाविधयोश्च तयो-
 र्जयपराजयौ सर्वेषां शुश्रूषणीयौ भवत इति । यथा राम-
 चरिते पित्राज्ञापरिपालनादिसत्कर्मावता रामेण परस्त्रीपर-
 णाद्यसत्कर्मावतोरारवणस्य पराजय इति । गुणत इति नायकस्य
 सामान्यगुणाभ्यागादयः पूर्वमुक्ताः, विशेषाः पौरुषगुणाय
 शोभादयः, यथा, “शोभाविश्रायो नाधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं-
 तेजसी । ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्पजाः पौरुषा गुणाः”
 इति ॥ २१ ॥

वंशेति । रिपोरपि वंशः सत्कुलता, वीर्यं यशः, युतं विद्या,
 आदिना दानादिपरिचयः । एतांनि वर्णयित्वा तज्जयात् तथा
 भूतरिपुकर्माकपराजयात् नायकोत्कर्षवर्णनञ्च, च त्वर्थे, नोऽ-
 स्मान् धिनोति प्रीणयति । यथा हयघोवमधे हयघोवस्य स्वर्ग-
 विजयादिवर्णनं । न इत्यनेनास्मिन्नेव कल्पे स्वस्याभिरुचिः सू-
 चिता, न च धीरोद्धतः पापकारी व्यसनो प्रतिनायक इति
 प्रतिनायकलक्षणविरुद्धमेतदिति वाच्यं परपीडनादिदोषमा-
 मानाधिकरणेनेव तेषां गुणवर्णनस्योचित्यात् एकान्तगुणवतो-

धार्मिकस्य पराजयेन च नायकस्योत्कर्षासम्भवात् प्रत्युत निन्दनीयत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् ॥ २९ ॥

• अपादः पदसन्तानोगद्यमाख्यायिका कथा ।

इति तस्य प्रभेदौ द्वौ, तयोराख्यायिका किल ॥ ३३ ॥

नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा ।

स्वगुणविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः ॥ ३४ ॥

उद्देशप्रसङ्गात् गद्यं निरूपयति । अपाद इति । माचा-
चरप्रतिनिधितलरूपः परिच्छेदः पादः तच्छून्यः पदसन्तानो
गद्यम् । अस्मि च तादृशः पादः पद्ये, यथा गः श्रीः, गी
स्त्रीत्यादिः, लक्ष्मैतन्मगण इत्यादियः । अस्मि च चूर्णका-
दयोभेदा मुक्तकादीनां महाकाव्य इव आख्यायिकादा-
वन्तर्भावान्न पृथग् लक्षिताः, ते च यथा, चूर्णकोत्कृष्टिका-
प्राये आविर्भूतं वृत्तगन्धि चेति । आविर्भूत्याने मुक्तकमिति
विश्वनाथः पठति, तत्र, चूर्णकमन्यसमासं दीर्घसमासमुत्कृष्टि-
काप्रायम् । समासरहितमाविर्भूतं वृत्तभागान्वितं वृत्तगन्धी-
ति । प्राचीनमतमनुसरन् गद्यस्य प्रधानभेदद्वयं दर्शयति ।
आख्यायिकेति । आख्यायिका कथा चेति तस्य गद्यस्य द्वौ
प्रभेदौ । एतयोर्लक्षणमन्यैव च यथा । “कथायां परमं वस्तु
पद्यैरेव विनिर्मितं । कचिदत्र भवेदार्था कचिद्वक्त्रापवक्त्रके ।
आदौ पद्यैर्नमस्कारः स्वखादेष्टुं तत्तत्कीर्तनमिति” । यथा, का-
दम्ब्यादि । “आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वक्त्रादिकीर्तनं ।

अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं गद्यं कचित् कचित् । कथांशानां
व्यवच्छेद आद्यास इति बध्यते । आर्यावक्तापवक्ताणां ब्रह्मसा
येन केनचित् । अन्यापदेशेनाद्यासमुखे भाव्यर्थसूचनमिति ।
यथा दर्पचरितादिः । एतल्लक्षणद्वयोक्तपरस्परभेदकधर्मा-
णां प्राचीनप्रसङ्गेषु व्यभिचारमाकलय्य तत्राश्रद्धधानोवक्तृ-
वैलक्षण्यकृतोऽनयोर्भेद इति मतं दूषयितुमुत्थापयति । तयो-
रिति । तयोः कथाख्यायिकयोर्मध्ये आख्यायिका किल नाय-
केनैव वाच्या नायक एवाख्यायिकायामितिवृत्तवक्तव्यार्थः ।
यदुक्तं वृत्तमाख्यायते यस्यां नायकेन स्वप्रेष्ठितमित्यादि ।
एवकारेण वक्तृन्तरव्यवच्छेदः । अन्या कथा पुनर्नायकेनेतरेण
वा वाच्या, अत्र वाशब्दस्यार्थे कचिन्नायकस्य कचित्तदितरस्य
च वक्तृत्वमित्यर्थः । दृश्यते च कादम्बर्यां चन्द्रापीडस्य नायकस्य
महाश्वेतामंलापादौ वक्तृत्वम् । अन्यथा नायकवाच्यायां कथा-
यामाख्यायिकालप्रसक्त्या दुरपनेयातिव्याप्तिः स्यादिति वि-
भावनीयम् । नन्वाख्यायिकायां नायकवक्तृत्वनियमे तत्रात्म-
गुणकथनस्यापि सम्भवेन नायकस्योदात्तत्वव्याख्यात इत्याश-
ङ्गाह । स्वगुणेति । अत्र नायकवक्तृकत्वे, भूतार्थशंसिनः सत्या-
र्थवादिनो नायकस्य स्वगुणाविक्रिया निजगुणोत्कर्षख्यापनं
दोषो न भवति, असत्यभूतानाकाङ्क्षितस्वगुणकथनस्यैव दोष-
त्वात् ॥ ११ ॥ १४ ॥

अपि त्वनियमोदृष्टस्त्राप्यन्यैरुदीरणात् ।

अन्योवक्ता स्वयमेति कीदृग्वा भेदलक्षणम् ॥ १५ ॥

इत्थं प्राचीनमतमनूय दूययति । अपिलिति । अपि तु
किन्तु तत्र आख्यायिकात्वेन प्रसिद्धे प्रबन्धे अन्यैरणुदीर-
णात् नायकभिन्नवक्तृकलस्यापि दर्शनात् अनियमो नायकमात्र-
वक्तृकत्वनियमव्यभिचारोद्भूतः, तस्मादव्याप्तिर्लक्षणदोष इति
नैवं भेदकरणमादरणीयमिति भावः । ननु यत्र नायकभि-
न्नवक्तृत्वं तस्य कथात्वमेवासु आख्यायिकात्वप्रसिद्धिरवोध-
मूलेत्यत्राह । अन्य इति अन्यो नायकभिन्नः, स्वयं नायको वा
वक्तेति भेदकरणं कीदृक् न किमपि, स्वरूपगतवैलक्षण्यैव
भेदकत्वात् वक्तृवैलक्षण्यकृतभेदोऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः ॥ २५ ॥

वक्त्राच्चापरवक्त्राच्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम् ।

चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत्, प्रसङ्गेन कथास्वपि ॥ २६ ॥

आर्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्त्रापरवक्त्रयोः ।

भेदस्य दृष्टोत्पत्त्यादिरुच्छ्वासोवास्तु किं ततः ॥ २७ ॥

इत्थं वक्तृवैलक्षण्यकृतभेदं निरस्य प्रकारान्तरेण अजुधिषां
भेदकरणं दूययितुमुत्थापयति । वक्त्राच्चेति । वक्त्रापरवक्त्रो व-
न्दोविशेषौ । वक्त्रं नाद्यान्वयौ स्थातामन्वेष्योऽणुष्टुभि प्छातमिति
वक्त्रलक्षणं । अजुजि ननरलागुहः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ-
जरावित्यपरवक्त्रलक्षणम् । वैतालीयं पुष्पितायाश्चेच्छन्यपर-
वक्त्रकमिति च । उच्छ्वासः कथाश्रव्यवच्छेदस्य संज्ञा, क्वचि-
दाश्वास इति दृश्यते । तत्सहितत्वञ्च । भेदकं कथातो-
भेदसाधकमेतत्तत्रमाख्यायिकायाश्चिह्नमसाधारणो धर्मः, कथा-

यान्तु नैतत्तयमस्तीति चेदित्यन्तं अजुधियां मतम् । तत्र
 वक्तापवक्ताकृतभेदं दूषयति, प्रसङ्गेनेति । सूतस्यानुपेक्षणी-
 यत्वं प्रसङ्गः, अयमाशयः यदि कथायाभार्याकरणे प्रवृत्तः
 कविर्वक्त्रमपरवक्त्रम्वा सृत्वा निवेशयति तत् किं कमपि दोष-
 मुक्तामयत् तस्याः कथान्वं विघातयेत् अपि तु नैव तदभाव-
 घटितकथालक्षणस्य केनाप्यनुकृतात् प्रत्युत तन्निवेशाभ्यनुज्ञान-
 स्यापि कुत्रचिद्दर्शनात्, यदुक्तं कथालक्षणमधिष्ठत्य । आख्या-
वक्तापवक्ताणां ह्यन्वसा येन केनचिदिति । तस्मादविचारवि-
 जृम्भितोऽयं भेदकरणप्रयास इति । सोच्छ्रासत्वस्य भेदकत्वं
 दूषयति । भेदयेति । लम्भः कथापरिच्छेदस्य सञ्ज्ञा, आदिना
 उल्लासादीनां ग्रहण, भेदोभिन्नः, वाग्वद्व्याख्ये, लम्भादि-
 च्छ्रासयेति विभिन्ननामा कथाख्यायिकयोः परिच्छेदोद्घटोऽस्तु
 ततः किं, संज्ञाया विभिन्नत्वान्न किमपि, न हि घटकलसेति
 संज्ञादयेन संज्ञिनोघटस्य भेदः शक्यते वक्तु, स्वरूपवैलक्षण्य-
 स्यैव भेदकत्वात् यथा घटपटयोरिति, दृष्ट इति कुत्रचिदि-
 तिग्रेषः कादम्बर्यादौ लम्भकस्याप्यनिवेशात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञादयाद्विता ।

अत्रैवान्तर्भाव्यन्ति शेषाख्याख्यानजातयः ॥ २८ ॥

अत्र स्वमतमाह । तदिति । एका जातिरेकजातोया गद्यम-
 यत्वरूपैकधर्मावत्त्वादेकैवेत्यर्थः । संज्ञादयाद्वितेति घटकलस-
 संज्ञादयवत् कथाख्यायिकासञ्ज्ञाभ्यामेक एवार्थः प्रतिपाद्यत

इत्यर्थः । इत्थं प्रधानभेदयोरभेदं प्रतिपाद्य इतरभेदानामप्य-
न्यैरुक्तानां तत्तद्भेदकधर्ममप्रयोजकं मन्यमानस्यान् सामान्य-
रूप एवान्तर्भावयति । अत्रैवेति । पुं प्रधानवर्णनमाख्यानम्,
आख्यानजातयः आख्यानत्वरूपसामान्यधर्मवन्तः खण्डकथा-
दयः । अत्र अत्रैवान्तर्भावव्यक्तीति भाविप्रयोगात् प्रौढिवादेना-
भेदप्रतिपादनं अन्यकृता न तु वस्तुतः, प्रामाणिकतन्मैमुनि-
भिरपि तत्तद्भेदाभ्युपगमात् । यथा आग्नेये । “आख्यायिका
कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथास्तिकेति मन्यन्ते गद्य-
काव्यञ्च पञ्चधा” इति । एवं कथाख्यायिकयोरप्यभिन्नत्वप्रति-
पादनमेतन्मूलकमेवेति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥

कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयादयः ।

सर्गबन्धसमा एव नैते वैशिष्टिका गुणाः ॥ २९ ॥

वर्णनीयभेदेन कथाख्यायिकयोर्भेदं ब्रुवतामपि मतं दूष-
यति । कन्येति । कन्या अजातोपयमा पुरुषान्तरे प्रतिपाद-
नाय कृतत्रियया तस्या हरणं युद्धादिना ग्रहणं राजसविवाह
इत्यर्थः । राज्ञोऽयुद्धहरणादिति कृतेः । विप्रलम्भः पूर्ण-
रागमानप्रवासकरुणात्मकतया बहुविधः, स च समोऽग-
स्तोपलक्षकः, विप्रलम्भानन्तरं समोऽगवर्णनस्यावश्यकत्वात् ।
उदयः मूर्त्याचन्द्रमसोः नायकस्याभ्युदयो वा, आदिना पुर-
पर्वतकाननादयः । एते आख्यायिकाया विशेषधर्माः परैरु-
च्यन्ते । यथाख्यायिकामुपक्रम्याह भामहः । कन्याहरणसंग्राम-

विप्रलम्भोदयान्वितेत्यादि । सर्गबन्धेति । सर्गबन्धसमाः महा-
काव्यसाधारणा एव, का कथा कथायां, महाकाव्येऽप्येते
वर्ण्यन्ते तस्माच्च वैशेषिका गुणाः व्यवच्छेदका धर्माः । नचा-
ख्यायिकायामेषां नियतलमन्यचानुषङ्गिकत्वमितीदमेव भेद-
कमस्त्विति वाच्यं कथञ्चिदपि साधारण्यवतां भेदकत्वा-
नङ्गीकारात् असाधारण्यानामेव तथात्वौचित्यात् उक्तञ्च, अय-
मेव हि भेदोभेदहेतुर्वा यदिदद्बद्धधर्माध्याय इति ॥ ९८ ॥

कविभावकृतं चिह्नमन्यत्रापि न दृश्यति ।

मुखमिष्टार्थसंसिद्धौ किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ॥ ९० ॥

ननु कवेरभिप्रायकृतैरङ्गनैरङ्किता कथेति भामहोक्त्या
कथायां किञ्चिच्चिह्नं निवेशनीयं तदेवानयोर्भेदकमिति मतं
दूषयति । कथेति । कवेर्भावोऽभिप्रायस्तेन कृतं चिह्नं । यथा
शिष्टपालवधे सर्गान्तश्लोकेषु श्रीशब्दः, किराताञ्जुनीये च
लक्ष्मीशब्दः । तदन्यत्रापि न दृश्यति आख्यायिकायामपि
निवेशनीयं चिह्नं द्रष्टुं न भवति तस्य कवेरिच्छाधीनत्वेना-
नियतत्वात् । एतदेवाह । मुखमिति । इष्टार्थसंसिद्धौ अभि-
प्रेतार्थसम्पादने मङ्गलाद्यर्थमित्यर्थः कृतात्मनां कृतयत्नानां
किं हि मुखं कः प्रारम्भो न स्यात् सर्वमेवेच्छया प्रारम्भणीयं
भवेदित्यर्थः । मुखमित्यत्र सुखमिति पाठे सुख सुखदमप्रति-
बद्धमित्यर्थः ॥ ९० ॥

मिश्राणि नाटकादीनि, तेषामन्यत्र विस्तरः ।

गद्यपद्यमयो काचिच्चम्पूरित्यभिधीयते ॥ २१ ॥

क्रमप्राप्तं मिश्रकाव्यमाह । मिश्राणीति । नाटकादीनि
दृग्गकाव्यानि मिश्राणि गद्यपद्योभयमिश्रितत्वात् मिश्रमञ्ज-
कानि योगार्थवत्त्वादेव लक्षणलाभः । आदिशब्दात् प्रकरणा-
दिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च परिग्रहः । नाटका-
दिस्वर्णजिज्ञासुन् प्रत्याह । तेषामिति । तेषां नाटकादी-
नामन्यत्र भरतादियन्येषु विस्तरः प्रपञ्चः, तस्मादस्याभि-
र्वक्ष्यमिष्यामि नोक्तानि तत्रैव ज्ञातव्यानीत्यर्थः । तानि च
नामतो यथा । “नाटकमथ प्रकरणं भाष्ययोगसमवका-
रविमाः । ईहाद्यगाङ्गवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ।
नाटिका चोटकं गोष्ठी सङ्कटं नायरासकं । प्रस्थानोक्ता-
व्यकाव्यानि प्रेक्षणं रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं
शिल्पिकञ्च विलासिका । दुर्गल्लिका प्रकरणी हस्तीशोभा-
णिकेत्यपि । अष्टादश प्राञ्जलरूपकाणि मनोविणः” इति ।
दृग्गकाव्यस्य मिश्रत्वमुक्त्वा अव्यकाव्यस्यापि तदाह । गद्य-
पद्यमयोति । अत्र गद्यमयत्वं पद्यमयत्वाधिक्येन ज्ञेयम् । अ-
न्यथा आख्यायिकादौ यत्किञ्चित् पद्यसद्भावेन मिश्रत्वं प्र-
ज्येत । काचिदिति न तु सर्व्वा तेन गद्यपद्यमया राजसुते
विरुदसंज्ञान्नेरुक्ता ज्ञातव्या । यथा । “गद्यपद्यमयो राजसु-
तिर्विरुदमुच्यते इति ॥ २१ ॥

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशस्य मित्यच्चेत्याहुःकार्यास्तुर्विधम् ॥ ३२ ॥

एवं गद्यादिभेदेन काव्यस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पुनरपि भाषा-
विभेदेन चातुर्विध्यमाह तदेतदिति । वाङ्मयं काव्यप्रबन्धः ।
संस्कृतं संस्कृतभाषामयम्, एवमप्येऽपि, मिश्रं संस्कृतादिमानाभा-
षामयम् । एवं भाषाणां नानात्वात् कवयः स्वेच्छावशेन एक-
या द्वाभ्यां तिसृभिर्वङ्गोभिर्वा भाषाभिरितिवृत्तं वर्णयेयुर्य-
दाह भोजराजः । “संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
शक्योवाचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन वा पुनः । पैशाच्या शौरसेन्याश्च
मागध्यान्वोनिषध्यते । द्विचाभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि
कथ्यतेति ॥ ३२ ॥

संस्कृतं नाम दैवो वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्समेदेशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ ३३ ॥

संस्कृतादोर्गा लक्षणमाह । संस्कृतमिति । दैवी दैवतसं-
स्कारसम्पन्ना देवैरुच्चार्यमाणा वा वाक् महर्षिभिः पाणिन्या-
दिभिः, नामेति प्रसिद्धौ, संस्कारसम्पन्नत्वात् संस्कृतमन्वा-
ख्याता संस्कृतेत्याख्यया पद्याद्भावदत्ता, उद्देश्याधीनत्वात्
स्वीत्वम् । अनुपदप्रयोगाच्च शब्दनित्यतावादे स्वरसः सूचितः,
पाणिन्यादयो हि तत्तद्वाकरणसूचैः प्रकृतिप्रत्ययादिविभा-
गपरिकल्पनया नित्यायाः संस्कृतवाचः प्रतिपत्त्यर्थे श्रित्या-

णां संस्कारोपायः प्रदर्शितः नतु वाक्छन्दादिना स्थिताया
एवान्वाख्यानसम्भवात् । प्राकृतं विवर्ति । तद्भव इति । प्रा-
कृता नीचास्तत्सम्बन्धितान् प्राकृतम् । अन्वर्थवलादेव लक्षण-
लाभः । संस्कृतरूपायाः प्रकृतेरुत्पन्नत्वात् प्राकृतमिति कथितम् ।
तस्य क्रमो व्यवस्था संस्कृतोत्पन्नत्वेन संस्कृतसदृशत्वेन तत्तद्देश-
व्यवहृतत्वेन चानेकोवज्जविधः, तच्च साक्षात् संस्कृतोत्पन्ना
महाराष्ट्री भाषा, गौरसेन्यादयः संस्कृततुल्याः अपरास्त तत्त-
द्देशविश्रुतिताः, केषिन् देशीनामपि संस्कृतसादृश्यात् दा-
वेव भेदावाजः । यथा, “आपोत्यमार्यतुल्यञ्च दिविधं प्राकृतं
विदुः” इति । वस्तुतस्तु मर्यादामपि प्राकृतभाषाणां संस्कृ-
तोत्पन्नत्वात् क्रियाकारकान्यथादिमत्त्वेन संस्कृतसादृश्यात् म-
हाराष्ट्रादितत्तद्देशव्यवहृतचरत्वाच्चेकचैव संस्कृतभवत्वादि ध-
र्मनयमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

महाराष्ट्रायया भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः ।

सागरः क्षतिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥ ३७ ॥

प्राकृतस्रोतस्पर्पापकर्षा दर्शयति । महाराष्ट्राश्रयामिति ।
महाराष्ट्रोदचिषापथवर्त्ति, देशविशेषः, तदायया पूर्वं तच्च-
त्यजनव्यवहृतां महाराष्ट्री भाषां प्रकृतमुत्तमं प्राकृतं विदुः
पण्डिता जानन्ति, साक्षात् संस्कृतोत्पन्नत्वेन संस्कृतवज्रोद्गृहणां
श्रुतिसुखजनकत्वात्, अतएव प्राक्तनाः कवयोऽनया भाषया
सुवहन् चमत्कारकारिकाव्यप्रवन्धान् निर्गमुरित्याह । सागर

इति । सूक्तयश्चमत्कारजनकवचनान्येव रत्नानि तेषां सागरः
सागररूपो निलयः सेतुबन्धः प्राकृतकाव्यविशेषः तदादि,
आदिना दशमुखवधादिपरिग्रहः, यन्मयः यया महाराष्ट्रा
रचितः ॥ ३४ ॥

शौरसेनो च गौडो च लाटो चान्या च तादृशी ।

याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥ ३५ ॥

अन्यान्यपि प्राकृतानि दर्शयति । शौरसेनीति । शूरसे-
नो मयुरासन्निहितदेशविशेषः, गौडः कोकटवङ्गयोरन्तराल-
देशः, लाटो दक्षिणदेशविशेषः, एतद्देशत्रयव्यवहृतपूर्व्या भाषा,
शौरसेनीप्रभृतिः तथा तादृशी तत्प्रजातीया तत्तद्देशनामोप-
लक्षिता अन्या आवन्तीमागधीप्रभृतिसु, प्राकृतमित्येवं प्राकृ-
तेति नाम्ना व्यवहारेषु नाटकादिवर्णनीयतत्तद्देशीयजनेक्ति-
प्रत्युक्तिषु सन्निधिं याति कविभिर्निवेश्यते, तादृशीत्यनेन
देशनामोपलक्षिताः सर्वा एव भाषाः प्राकृतसंज्ञयोज्यन्त इति
सूचितम् । तासु प्राच्यावन्तीमागध्यर्द्धमागधीद्राविडीवाङ्गी-
कीप्रभृतयः । जात्यादिनामोपलक्षितानामन्वपभ्रंशत्वमित्यनन्त-
रमेव वक्ष्यते ॥ ३५ ॥

. अभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदभ्रंशतयोदितम् ॥ ३६ ॥

अपभ्रंशं निरूपयति । अभीरादीति । काव्येषु नाटकादिषु
अभीरादिगिरः अभीरीप्रभृतयो गोपचाण्डासशकारादीनां

व्यवहरणीया भाषा अपभ्रंश इति सूताः अपभ्रंशनाम्ना भाषा
निरूपकैर्निरूपिताः । काव्येचित्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयति । शा-
स्त्रेऽपि । शास्त्रेषु वेदादिशास्त्रोक्तयश्चादिषु । अतएवोक्तं,
न न्येच्छित्यं यश्चादाविति । संस्कृतादन्यदिति । तत्र प्राकृत-
स्याप्यपभ्रंशत्वमित्यर्थः । प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ १६ ॥

संस्कृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।

आसारादन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥ १७ ॥

एवं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशान् लक्षयित्वा यथोद्देशं लक्षणी-
यस्य मिश्रस्य योग्यतया नानाभाषामिश्रितस्वरूपलक्षणताभात्
निरर्थकं तत्प्रदर्शनमिति तात्परित्यज्य संप्रति नियमाय सर्वेषां
लक्ष्याणि प्रदर्शयति । संस्कृतमिति । सर्गबन्धः सर्गनामकैः
परिच्छेदैर्बध्यमानः प्रबन्धो महाकाव्यमित्यर्थः, आदिना देवस्तु-
त्यादिखण्डकाद्यपरिग्रहः, संस्कृतं संस्कृतभाषामयमेव । अत-
एवाग्नेये । सर्गबन्धो महाकाव्यमारब्धं संस्कृतेन घट् । तद्भवं
न विशेषतः तत्त्वमं नापि किञ्चनेति । इत्यञ्च महाकाव्यस्य
संस्कृतत्वनियमात् तत्र गीतानामपि संस्कृतप्रयोगो न दोषाय,
भाषाणां वक्तृविशेषगतत्वनियमस्तु नाटकादिमिश्रकाव्य एवेति
वक्ष्यामः । प्राकृतमिति । स्कन्धकं कन्दोविशेषः आदिना
गलितकादोनां ग्रहणम् । उक्तञ्च कन्दं सा स्कन्धकेनैतत् कचिद्
गलितकैरपीति । स्कन्धकादिक्कन्दोवद्धं काव्यं प्राकृतमयमेव
भवतीत्यर्थः । यथा मेलबन्धादि । एतदुपलक्षणम्, उपरू-

पकान्तर्गतसदृकस्यापि प्राकृतमात्रमथलं ज्ञेयं । यदाह ।
 सदृकं प्राकृतान्नेपपायं स्यादप्रवेशकमिति । स्कन्धकादिकमि-
 त्यत्र स्कन्धकादि यदिति कचित् पाठः । आसारादीनीति ।
 आसारादीनि छन्दोविशेषाः तन्निबद्धं काव्यमपभ्रंशमयमेव
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र परिच्छेदस्य कडवकसंज्ञा, यदुक्तम् ।
 अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः । तथापभ्रंश-
 योग्यानि छन्दांसि विविधानि चेति । यथा कर्णपराक्रमादि ।
 नाटकादित्विति । तुरेवार्थे, नाटकाद्येवेत्यर्थः, आदिना प्रकर-
 णादिरूपकार्णा सदृकवर्जं नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च ग्रहणं ।
 तत्र रूपकाणि दश, उपरूपकाष्टादश, यदुक्तं, नाटकमथ
 प्रकरण भाष्ययोः समवकारडिमाः । ईदृशान्तराङ्गवीथ्यः
 प्रवसनमिति रूपकाणि दश । “नाटिका चोदकं गोष्ठौ सदृकं
 नाट्यरामकम् । प्रस्थानोत्थाप्यकाव्यानि प्रेक्षणं रामकं तथा ।
 संलापक श्रीगदितं शिल्पिकञ्च विलासिका । दुर्भागिकां प्रक-
 रणी हस्तोशो भाणिकेत्यपि । अष्टादश प्राञ्जरूपरूपकाणि मनी-
 पिणः” इति । एषां लक्षणानि दशरूपकादौ ज्ञातव्यानि ।
 मिश्रकमिति, नानाभाषात्मकत्वान्मिश्रसंज्ञकमित्यर्थः । यथा
 अभिज्ञानशकुन्तलमालतीमाधवादि । नानाभाषात्मकत्वञ्च ना-
 टकादौ तत्तद्वर्णनां तत्तद्भाषाभिरेवोक्तिप्रत्युक्तिनियमात् ।
 यदुक्तं नाटकाद्यधिकृत्य । “पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात्
 कृतात्मनाम् । शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योपिताम् ।
 आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्री प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता मागधी

भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् । चेटानां राक्षपुत्ताणां श्रेष्ठिना-
च्चारुमागधी । प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका ।
योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्याहिदीयताम् । शकाराणां
शकादीनां शाकारीं संप्रयोजयेत्' इत्यादि ॥ १० ॥

कथा हि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते ।

भूतभाषामयीं प्राञ्जरङ्गुतार्थां वृहत्कथाम् ॥ ३८ ॥

मिश्रलोदारणान्तरं दर्शयति । कथाहीति । कथा गद्य-
काव्यविशेषः पूर्वोक्तः । हीति यस्मादर्थे, यतः कथा सर्वभा-
षाभिर्बध्यते अतः सापि मिश्रमित्यर्थः । हीत्याच अपीति पाठे,
कथापि मिश्रं यतः सा सर्वभाषाभिर्बध्यत इति हेतुहेतु-
मङ्गावेनान्वयः । ननु कथालेन प्रसिद्धे कादम्बर्यादौ सर्व-
भाषामयत्वं नास्तीत्यत्राह । संस्कृतेन चेति । अयमाशयः,
सर्वभाषामयत्वं केवलसंस्कृतमयत्वमेति कथायां प्रकारद्वयं,
तत्र पूर्वोक्तप्रकारे मिश्रत्वमिति । कथाप्रसङ्गेन वृहत्कथां
वृत्तयति । भूतभाषामयीमिति । भूतभाषा पैशाची भाषा,
अहुतार्थामहुतरसयञ्चिकाम् । पैशाच्याश्चापभङ्गरूपत्वादप-
भङ्गकाव्यं वृहत्कथेति ज्ञेयम्, यथा वृहत्कथासरितागरः ।
वृहत्कथासरितागरसारस्तु संस्कृतेन तस्यानुवादरूपः ॥ ३८ ॥

लास्यच्छलितशल्यादि प्रेक्ष्यार्थमितरत्पुनः ।

अव्यमेवेति सैपापि द्वयो गतिरुदाहृता ॥ ३९ ॥

पुनरपि दृश्यप्रत्यक्षभेदेन काव्यस्य भेदद्वयमाह । ला-

स्येति । स्त्रीजनकृतं शृङ्गाररसप्रधानं नृत्यं लास्यं । तदाह ।
लासः स्त्रीपुंसयोर्भावस्तद्वै तत्र साधु वा । लास्यं, मनसिजो-
 स्लासकरं मृदङ्गहाववत् । देव्यै देवोपदिष्टत्वात् प्रायः स्त्रीभिः
 प्रयुज्यत इति । भरतश्च । “कोमलं भधुरं लास्यं शृङ्गाररस-
संयुतम् । गौरीतोपकरश्चापि स्त्रीनृत्यन्तु तदुच्यते” इति ।
 क्लृप्तं पुनृत्यं । तदाह । पुनृत्यं क्लृप्तं प्राञ्जरिति । शल्या,
भास्ते हस्ते समावेश्य नृत्यं शस्येति कीर्त्तितमित्युक्तलक्षणा ।
 शस्येत्यत्र साम्येति पाठे, साम्यं गीतवाद्यलयसमयनृत्यमन्यैरा-
 सकनान्ना पठितम् । “आदिना ताण्डवहस्तीशरासाणां यद-
 णम्” । उक्तञ्च । “तस्माद्यं ताण्डवञ्चेति क्लृप्तं शल्यया सह ।
हस्तीशकञ्च रासञ्च षट्प्रकारं प्रचक्षते” इति । ताण्डवमुद्धत-
 पुनृत्यं, यथा, “वीररैः द्रुमसाधारमुद्धतं शृङ्गारप्रियम् । पु-
 ष्येण समारब्धं नृत्यं ताण्डवमुच्यते” इति । अन्यच्च । “उद्धतन्तु
महेशस्य शासनात्ताण्डुनोदितम् । भरताय, ततः ख्यातं लोके
ताण्डवमञ्जया” इति । हस्तीशं मण्डलाकारेण स्त्रीसमूहनृत्यं,
 यथा, “मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां नृत्यं हस्तीशकन्तु तत् । तच्च
 नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां यथा हरिः” इति । हस्तीशमेव
 तालबन्धविशेषयुक्तं रासकम् । इत्थं लास्यादिसहितं कार्यं
 प्रेक्षार्थं प्रेक्ष्यः सामाजिकैर्दृष्टोऽर्थः नटैरामाद्यवयानुकरणेन
 प्रकाशमानं काव्यप्रतिपाद्यं यच्च तदिति व्युत्पत्त्या लक्षणलाभः
 तच्चाभिनयप्रधानं नाटकादिकम् । अयमाह । इतरदिति ।
 इतरत् प्रेक्षार्थकाव्याद्भिन्नं मुक्तकादिकं अव्यमेव अवण-

मात्रविषयतावत् । अवणमात्रविषयत्वं अव्यसन्नणमित्यर्थः,
तदाह भोजराजः । अयं तत्काव्यमाज्जर्यत्रेक्ष्यते नाभिधीयते ।
आचयोरेव सुखदं भवेत्तदपि षड्विधमिति । एतेन नाट-
कादौ दर्शनविषयत्वसामानाधिकरण्येन अवणविषयत्वान्न अव्य-
सन्नप्रसक्तिः । केचित्तु अव्यसन्नेवेत्येवकारेण भेयत्वादिना परक-
तानां अव्यभेदानां निरासः कृतः तेषामस्यान्तरे अव्यएवान्त-
र्भावादिति वदन्ति । इति इत्थं सा प्रसिद्धा प्राचीनैरङ्गीकृते-
त्यर्थः, एषापि, अपिः पूर्वभेदसमुपपत्तेः, दयी गतिः पन्था द्विवि-
धोभेद इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अस्यनेकोगिरां मार्गः स्रस्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ ४० ॥

इत्थं सप्रभेदं काव्यशरीरं निरूप्य अलङ्काराद्य दर्जिता
इत्यनेन निरूपयितव्येषु गुणालङ्कारेषु प्रथमं तावद्गुणान्
निरूपयितुं वाचां विचित्रमार्गाणामित्यनेनोद्दिष्टां रीति-
माह । अस्यनेक इति । मार्गः पदविन्यासप्रणाली रीतिरि-
त्यर्थः । अनेक इति । गौडी वैदर्भी पाञ्चामी चेति त्रिविध
इति वामनः । साटीमहितास्ता इति चतुर्विध इति विद्य-
नाथप्रभृतयः । षड्विध इति भोजराजप्रभृतयः । यथा "वैद-
र्भीषाद्य पाञ्चामी गौडीयावगिका तथा । साटीया गगधी
चेति षोढा रीतिर्निगद्यत" इति । अस्मीति प्राचां यन्तेऽ
निरूपित इति शेषः । अस्मि चेत् भवतापि निरूपयतामित्य-

चाह । सृजेति । परस्परं स्रजः प्रणिधानगम्यः अत्यल्प
 इत्यर्थः भेदोयस्य सः । तथाहि पाञ्चासी, वैदर्भीगौडोरन्त-
 रालवर्त्तिनीति तदुभयरूपैव, एवं साटी वैदर्भीपाञ्चान्यो-
 रिति तद्रूपैव, एवमन्या अपि बोध्याः । अतश्च किञ्चिद्भेदवतां
 प्रदर्शनेन सन्त्यप्यवनमप्रयोजनमिति तत्सर्वं सन्त्यान्तरतोवे-
 दितव्यमिति भावः । इत्थं पाञ्चास्यादिष्वसम्पत्तिं प्रदर्शय वैद-
 र्भीगौडोरेव निरूपणं प्रतिजानीते । तच्चेति । तत्र तेषु मा-
 र्गेषु मध्ये । वर्ण्येते इत्यत्र हेतुः प्रस्फुटान्तराविति, सुकुमार-
 विकटात्मकत्वेन अत्यन्तविसदृशावित्यर्थः, ईदृशानामेव पृथङ्नि-
 रूपणमुचितमिति भावः ॥ ४० ॥

१ २ ३ ४ ५
 श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधेयः ॥ ४१ ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः ।

एषा विपर्ययः प्रायेऽदृश्यते गौडवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञाते वैदर्भीगौडोऽकमेषाह । श्लेष इति । गुणाः श-
 ब्दार्थयोः स्पर्धाधायकत्वाद्गुणशब्दवाच्याः । श्लेषादिसमाध्यन्तादश
 वैदर्भमार्गस्य वैदर्भरीतिमत्काव्यवन्धस्य प्राणाः प्राणवदुज्जी-
 वकाः तान् विना तत्र निष्प्राणदेहे देहिष्यवहारस्येव वैदर्भ-
 जनानां काव्यव्यवहारस्यानङ्गीकारात् । इत्यस्य श्लेषादिगुण-
 वती पदरचना वैदर्भीतिं लक्षणमायातं भवति, अत्र च
 स्वल्पप्राणाधरवत्त्वादिसामानाधिकरण्येन गुणानां लक्षणतम-

वगन्तव्यं तादृशमामानाधिकरणस्यापि तत्रावश्यं निवेश्यता-
द्यदाह रुद्रटः । “असत्सौकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
वर्गद्वितीयवज्रला स्वल्पप्राणाचरा च सुविधेया” इति । नव्या-
स्वात्मनः शौर्यादीनामिव रसस्य घर्माणां माधुर्य्योजःप्रसा-
दानामेव गुणत्वं न तु शब्दार्थमात्रवृत्तीनां शेषादीनां
दशानामित्याहुः सत्त्वाचीनसम्प्रदायविरुद्धमिति । सूत्रयन्नाह,
स्यता इति । प्राचीनैरास्माता अवश्यं मन्तव्या इत्यर्थः । गौडी-
माह । एषामिति । गौडवर्त्तानि गौडरीतौ, एषां शेषादि-
दशगुणानां विपर्य्ययोवैपरीत्यं, स च कचिदत्यन्ताभावरूपः
कचिदंशेन सम्यक्स्वरूपस्य, प्राय इत्यनेन च कुचपिद्वैदर्भीगौडोः
साम्यमपि वर्त्तत इति सूचितं । साम्यश्च गुणविरुद्धासम्यन्थात्
किञ्चिद्गुणसम्यन्थाच्च, अतएवोक्तमसमस्तगुणा गौडीति । इत्यश्च
वैदर्भीविरुद्धधर्मावती पदरचना गौडीति सूचणमुक्तं भवति, ता-
दृशविरुद्धधर्मावत्तञ्च दीर्घममामादिना बन्धवैकल्पिकं । यदाह
पुन्योक्तमः वज्रतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च गौडीया ।
रोतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्राऽसौ भवाक्या चेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

स्निग्धमस्पृष्टगैथिल्यमन्यप्राणाद्यरोत्तरम् ।

श्लिथिलं, मालतीमाला खोलालिकनिला यथा ॥ ४३ ॥

क्रमेण शेषादिगुणानां स्वरूपमाह । स्निग्धेति । अन्यः
प्राण उच्चारणप्रययो येषां तादृशान्यतराद्युत्तराणि प्रधा-
नानि, सुवद्यनीत्यर्थः, यच्च तत्, अल्पप्राणाय चरा वर्गी-

युग्मवर्णां यरलवाय । अतएव शिथिलम् । अवापिकारोऽध्या-
 चर्त्तयः । शिथिलमपि अनुद्भूतमपीत्यर्थः असृष्टमप्रकाशितं
 शैथिल्यं यस्य तत्, विन्यासविशेषेण शिथिलत्वेनाप्रतीक्षमान-
 मित्यर्थः तादृशं वाक्यं द्रष्टुं हेतुस्थगुणवत् । इत्यञ्च अन्य-
 प्राणवर्णघटितत्वेन शिथिलस्यापि विन्यासविशेषवशेनाशिथिल-
 त्वेन प्रतिभासनं स्तेप इति संक्षेपं ज्ञातव्यम् । लक्ष्यं दर्श-
 यति । माहतीति । लोलैरितस्ततः पतद्भिरलिभिः कलिता
 यथा । अत्र मकारादयोवर्णां अन्यप्राणाः, तद्घटितमपि
 वाक्यं सानुप्रासविन्यासमहिम्ना किञ्चिद्गाढमिव प्रतिभाति ।
 अन्येतु वर्णमात्रघटितानामपि सङ्गनां पदानां गाढताहेतु-
 दीर्घममासरहितत्वेऽपि विन्यासविशेषेणैकपदवद्भासनरूपमशै-
 थिल्यं स्तेपः तादृशमेव शैथिल्यमपि संग्रहतीत्याहुः । तस्यो-
 दाहरणं यथा । “उन्मज्जन्तकुञ्जरेन्द्रमहास्फालानुबन्धो-
 द्भूतः सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्मन् प्रतिध्वनिनीः ।
 उच्चैश्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्मायी यथार्थं तथा प्रायः
 प्रेक्षदसङ्गशङ्खधवला वेल्लेयमुद्गच्छति” इति । अत्र वन्धवैक-
 त्याद्भावेन । वस्तुतस्तु अन्यप्राणाच्चरघटितस्यापि वन्धस्त्वान्त-
 रान्तरा महाप्राणाच्चरविन्यासेन किञ्चिद्गाढत्वं स्तेप इति
 क्रमदीशरोक्तादरणीयं यथा, अन्यप्राणेषु वर्णेषु विन्यासो-
 ऽप्यन्तरान्तरा । महाप्राणश्च स्तेपोऽयथायं भ्रमरध्वनि-
 रिति । अन्यथा स्तेपस्यानुप्रासादिघटितत्वे तद्घटितवक्ष्यमाण
 माधुर्याद्यभिन्नतापत्तिरिति धेयम् ॥ ४१ ॥

अनुप्रासधियां गौडैस्तद्विद्यं बन्धगौरवात् ।
वैदर्भीर्मासतोदामं लक्षितं भमरैरिति ॥ ४४ ॥

उक्तलक्षणः श्लेषः कश्चिद्गौडैरण्याद्रियतइत्याह । अनु-
प्रासेति । अनुप्रासोवर्णाष्टतिरूपः शब्दालङ्कारविशेषः तस्य
धिया ज्ञानेन, बन्धगौरवात् रचनाया गाढतन्त्राभात् । गौ-
डैर्गौडदेशीयकविभिः, तत् तथाविधं मासतोदामा लोलालि-
कलिजेत्यादि श्लेषोदाहरणम्, दृष्टमिति गौडानामनुप्रास-
प्रियत्वादिति भावः । एवञ्च पुरुषोत्तमादिकृतगौडीलक्षणे
सुमहाप्राणाचरेति विशेषणं प्रायिकाभिप्रायेणेति श्रेयम् ।
नन्वेवं वैदर्भीर्गौडोरैक्यमापतितमित्यत्राह । वैदर्भीरिति ।
इतीति इत्यपीत्यर्थः अनुप्रासशून्यमपि मासतोदामेत्यादि-
वाक्यं विदर्भदेशीयैः स्मृतत्वेनेष्टमित्यर्थः, कुत्रचिदनुप्रास-
सङ्गावेऽपि सर्वत्र तदभावादनुप्रासविरचित्यपि वैदर्भाणां
श्लेषाङ्गीकाराच्च वैदर्भीर्गौडोः समानविषयत्वमिति भावः ।
अस्ति चाप्यस्युष्ट्रैश्चिच्छेत्वं सङ्ख्यानुभवसिद्धम् । अत्र भका-
राणां चर्जाणां लकारयोस्त्वकारयोश्च इयोरुदात्तावपि व्यव-
हितस्मितत्वेन भमत्काराज्जननाद्यानुप्राससम्भवः, वक्ष्यति च
पूर्व्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरतेति । अयञ्च श्लेषः शब्द-
गुणः । अर्थगुणः श्लेषश्च क्रमकौटिल्यानुल्लेखलोपपत्तियोग-
रूपघटनात्मकौऽन्येकतोऽज्ञातयः, तच्च क्रमः क्रियापन्नतिः,
कौटिल्यं विदग्धचेष्टितम्, अनुल्लेखत्वमप्रसिद्धवर्णनाविरहः,

उपपन्निरुपपादकयुक्तिविन्यासः, एषां योगः संमेलनं स एव
 रूपं यस्या घटनायास्तदात्मकः । यथा, “दृष्टैकासनमंस्थि-
 ते प्रियतमे पश्चादुपेत्यांदरादेकस्या नयने पिधाय विहित-
 क्षीडानुबन्धच्छलः । ईषदक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोत्स-
 म्मानसामन्तर्हंसलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति” ।
 अत्र दर्शनादयः क्रियाः, उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यं, लोक-
 व्यवहाररूपमनुवर्णनम्, एकासनमंस्थिते, पश्चादुपेत्य, नयने
 निमील्य, ईषदक्रितकन्धर इति उपपादकानि, इत्येषामत्र
 योगः ॥ ४४ ॥

प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति ।

लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिसुभगं वचः ॥ ४५ ॥

प्रसादं लक्षयति । प्रसादवदिति । प्रसिद्धार्थं प्रसिद्धार्थ-
 प्रतिपादकम्, उभयार्थकशब्दस्याप्रसिद्धार्थं प्रयोगे निहतार्थ-
 त्वरूपदोषापत्त्या प्रसिद्धार्थं प्रयुक्तमित्यर्थः, तथा प्रतीतौ
 सुभगं सुन्दरम्, अधिकपदत्वकृत्वादिदोषासम्बन्धेन झटि-
 त्थार्थापत्त्यापकमित्यर्थः । ईदृशं वचो वाक्यं प्रसादवत् प्रसा-
 दाद्यगुणयुक्तमित्यन्वयः, एवञ्च दोषाभावकृतमर्थस्य वैमल्यं
 प्रसादं इति लक्षणं, तस्य वाक्यगतत्वं परम्परयेति बोध्यम्,
 असोदाहरणं दर्शयति । इन्दोरिति । इन्दीवरद्युति श्याम-
 लम्, लक्ष्म कलङ्कः । अवेन्दिन्दीवरादयः शब्दाः प्रसिद्ध-
 चन्द्रार्थेषु प्रयुक्ताः श्रुतिमात्रतत्त्वार्थबोधकाः ॥ ४५ ॥

व्युत्पन्नमिति गौडोयैर्नातिरूढमपीयते ।

यथानत्यर्जुनाज्जन्मसदृशाङ्गोवल्लङ्गः ॥ ४६ ॥

अस्य गौड्यां विपर्ययं दर्शयति । व्युत्पन्नमिति । गौ-
डोयैः पुनर्नातिरूढमपि अनतिप्रसिद्धमपि निहतार्थत्वादि
दोषवदपीत्यर्थः व्युत्पन्नं व्युत्पत्तिमत् बन्धगौरवप्रतिभामनेन
वैचित्र्यवदित्यर्थः, इत्येवं भत्वा इय्यते । अयं भावः, गौडा हि
शिथिलबन्धे काष्ठे निहतार्थत्वादिदोषान् सम्यन्तएव परन्तु
यच्च गौडोयन्मस्तदुद्यमपि वैचित्र्यवदिदमित्याद्रियन्ते इति ।
यथेति । अनत्यर्जुनमनतिधवलं किञ्चिन्नोलमित्यर्थः यदज्जन्म
इन्दोवरं तस्य सदृचस्तुलोऽङ्कः कलङ्कोयस्य सः, वल्लो-
धवलो गौः किरणोयस्य सः चन्द्र इत्यर्थः । अत्रार्जुनशब्दः
कार्तवीर्यपाण्डवविशेषयोः प्रसिद्धः, शुक्लवर्णं त्वप्रसिद्ध इति
निहतार्थः, “अज्जन्मशब्दश्च” न केनापि प्रायेणोपलभ्यते प्रयुक्त
इत्यप्रयुक्तः, एवमुपमितिगर्भसङ्गमीहिषैव शादृश्यबोधमन्त्रवे
सदृचशब्दस्याधिकः अतिकटुश्च, एवं वल्लशब्दोऽप्रयुक्तः । अति-
कटुश्च, गोशब्दश्च वृषादौ प्रसिद्धः किरणे त्वप्रसिद्ध इति
निहतार्थः, किञ्च अनत्यर्जुनाज्जन्मेत्यत्र सन्धौ कटुलं, तदेवं
दोषवज्जलमपि वाक्यं बन्धगाढत्वंमहिम्ना-गौडैः काव्यलेना-
ङ्गीक्रियत इति गौड्यां निरुक्तप्रसादाभावाद्वैदर्शितोभेदः ।
वस्तुतस्तु वैदर्शपक्षपातितया सन्धिलतैवमुक्तं गौडानामपि
दोषाणामनङ्गीकारादिति ध्येयम् । अयञ्च प्रसादोऽर्थवेमन्त्र-

रूपोऽयंगुणः, शब्दगुणः प्रसादस्तु श्रोजोमिश्रितशैथिल्यात्मा ।
 यथा । “यो यः शस्तं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां
 चमूनां योयः पाञ्चास्रगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भग्यां गतो
 वा । योयस्तत्कर्णसाक्षी चरति मयि रणे यद्य यद्य प्रतीपः
 क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्”
 इति ॥ ४६ ॥

समं बन्धेष्वविपमं ते मृदुस्फुटमध्यमाः ।

बन्धामृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनयः ॥ ४७ ॥

समता. लक्षयति । सममिति । बन्धेषु संघटनासु अवि-
 पममविभिन्नम्, उपक्रमोपसंहारयोर्वन्धगतवैषम्याभाववदि-
 त्यर्थः ईदृशं वाक्यं समं समताख्यगुणवत् । इत्यथ येन बन्धे-
 नोपक्रम्यते तेनैव बन्धेन समापनं समतेति लक्षणं ज्ञातव्यम्,
 बन्धास्तावत् कतिविधा इत्यत्राह । ते इति । ते बन्धाः,
 मृदुः कोमलः, स्फुटोविकटः, मध्यमस्तदुभयात्मकः, त-
 दात्मकाः, बन्धानां मृदुलादिकमपि कथमित्यत्राह । मृदु-
 स्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनय इति, मृदुवर्णा ह्रस्वस्वरवर्णा-
 नादन्यव्यञ्जनरूपाः, स्फुटाविकटा दीर्घस्वराष्टडदशपद्या-
 य । एतच्चेष्टा उन्मिश्रा मध्यमाः, एतेषां विन्यासोयोनिः
 कारणं येषां ते । अत्र वर्णशब्दः असमासमध्यमसमासदीर्घ-
 समासानामुपसप्तकः, यदाह, “असमासा, समासेन मध्यमेन

य भूषिता । तथा दीर्घसमासेति-त्रिधा 'सङ्घटनोदिता'
इति । एवञ्च त्रिविधवर्णसमासघटितानां बन्धानां वैविध्यात्
तद्वता समतापि त्रिविधेति भावः । इयञ्च समता शब्दगुणः,
अर्थगुणभूता तु प्रक्रान्तप्रत्ययाद्यविपर्ययासेनार्थस्य विसम्बादिता-
विरहः स च प्रक्रमभङ्गाख्यदोषाभावरूपः अन्यैरुक्तो ज्ञातव्यः ।
यथा, उदेति सविता ताम्रस्त्यञ्च एवास्तमेति चेत्यादि ॥
॥ ४७ ॥

-कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।

उच्छलच्छीकराच्छनिर्झरान्मःकणोक्षितः ॥ ४८ ॥

चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दोमलयमारुतः । ४९

रुद्धते रुद्धमह्यैर्या वररामामुखानिलैः ॥ ४८ ॥ ४९ .

इत्यनालोच्य वैपम्यमर्थासङ्कारडम्बरो ।

अपेक्षमाणा वधूधे पौरस्या काव्यपद्धतिः ॥ ५० ॥

इत्थं बन्धवैविध्येन त्रिविधां समतां क्रमेण सार्द्धं लोकेन
दर्शयति । कोकिलेति । एति पीडयितुमागच्छति । अत्र मृदु-
बन्धेनोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य मृदुबन्धेनैव समापनमिति मृदु-
बन्धगता समता । स्फुटबन्धगतां दर्शयति । उच्छलदिति ।
उच्छलन्तोदूरमुत्सर्पन्तः शीकरा यस्य तत्, तथा अच्छादय-
च्छगतिनिर्गमं यदिर्झरान्मस्य कणैरुक्षितः सिकः शीतल
इत्यर्थः, अत्रापि मलयानिलोमामेतीत्यनुपङ्गः । अत्र स्फुट-
बन्धेनोपक्रान्तस्य तेनैव समापनमिति स्फुटबन्धगता ॥ ४८ ॥

मध्यमबन्धगतां समतां दर्शयति । चन्दनेति । चन्दन-
प्रणयश्चन्दनवनसंसर्गस्तेन उदधिकोगन्धोयस्य सः । अथ हि
मिश्रवर्णमध्यमसमासघटितत्वान्मध्यमोबन्धः । उपक्रमोपसंहारौ
च तेनैवेति मध्यमबन्धगतेयं समता । केचिन्तु कौकिलाला-
पेत्यादिश्लोकद्वयमिदं समतायाः प्रत्युदाहरणं प्रतिश्लोकमुप-
क्रमोपसंहारयोर्विभिन्नबन्धकत्वादित्याहुस्तत्र हृषिरम्, उ-
दाहरणं दर्शयित्वैव प्रत्युदाहरणदर्शनाया औचित्यात् ।
इत्थं समताचयं लक्षयित्वा गौड्यामेतद्विपर्ययं दर्शयितुं
प्रथमं वैषम्यप्रकारं दर्शयति । स्रद्धंत इति । विरहिण उक्ति-
रियम् । अत्र मलयमारुत इति कर्षपदमथाहर्तव्यम् । स्रद्धं
स्मृतं मम धैर्यं येन सः मामधीरं कुर्वन्नित्यर्थः, वररामाः
पद्मिनोस्त्रियः, तासां मुखानिलैः स्रद्धंते तत्सदृशो भवति
समानसौगन्ध्यवत्त्वादिति भावः । अत्र प्रथमपादे स्फुटोब-
न्धः द्वितीये तु मृदुरिति विभिन्नबन्धकत्वाच्चासि समता ॥
॥ ४८ ॥

निवृत्तसमतायां गौडीयानामनान्यां दर्शयति । इत्यना-
लोच्येति । इत्थेवं स्रद्धंतइत्यादिश्लोकाहुं प्रदर्शितं वैषम्यं स-
मताविपर्ययजन्यदोषमनालोच्य अगद्वीकृत्य, अर्था मृदुवि-
कटमध्यमरूपाः काव्यार्थाः, अलङ्कारा अनुप्रासोपमादयः,
तेषां उम्बरोऽवृत्तौ, प्रतियोगिद्वित्वाद्विवचनम्, अपेक्षमाणा
अर्थविशेषानुरोधप्रयुक्ता गुणनैरपेक्षालङ्कारकृतवैचित्र्यानु-
रोधप्रयुक्ता चेत्यर्थः, पारस्व्या गौडदेभ्यो काव्याणां पद्धति-

मार्गो वदधे वृद्धिं - गता, वदते इति पाठे प्रवृत्ता । गौ-
 डानामयमाशयः । अर्थानुसारिणो हि वन्धाः, अर्थस्य मृदु-
 विकटमथमात्मकाः, तत्र यदि प्रथमं मृदुरर्थः अवधाने च
 विकटः तदा मृदुबन्धेनोपक्रान्तमपि विकटबन्धेन समापनीयं
 यन्मानामर्थानुगतत्वनिमित्तात् एवम्विधस्यैव समतापरित्यागो
 गुण एव । यथा सारङ्गाः किमु वलितैः किमफलेराजम्बवैर्ज-
 मुका मातङ्गा मदिषा मदं ब्रजत किं शून्येऽथ शूरा न के ।
 कोपाटोपममुसुटोत्कटशटाकोटेरिभारेः शनैः सिन्धुध्वानिनि-
 द्रकृते सूरति यत् तद्गर्जितं गर्जितमित्यादावुत्तरार्द्धे कु-
 पितमिदं रूपार्थसौद्रतत्वात् सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव ।
 अत्रार्थपदस्य वक्ताद्युपलक्षकं तेन वक्ताद्यौचित्यवशादपि बन्ध-
 वैषम्यं युज्यते, प्रकृते च सौद्रते रुद्रमद्वैर्यं इत्यत्र शृङ्गारि-
 णोऽपि वक्तुर्धैर्यरोधेन बाधुं प्रति कुपितत्वात् कुपितवाक्यस्य
 सौद्रत्यौचित्यात् युज्यते विकटबन्धः । वररामामुखानिलै-
 रित्यत्र तु कोपाभावात् शृङ्गाराङ्गस्य वररामापदवाच्य-
 नायिकारूपार्थस्य मृदुत्वाच्च मृदुबन्ध इति संमतात्यागोगुण
 एव, अतएव पतत्प्रकर्षतादोषस्याऽपि कचिद्गुणत्वमुक्तं ।
 यथा । चञ्चलजन्ममितचण्डगदाविघातमसूरिणोद्गुणलस्य
 सुयोधनस्य । स्थानावनद्धधनशोषितशोषपाणिदत्तं मयि मयति
 कषांस्तव देवि भीम, इत्यत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया
 मृदाडम्बरत्यागो गुण एवेति । वैदर्भास्तु गुणपक्षपाति-
 तया विषदृशार्थकेऽपि सन्दर्भे उपक्रान्तबन्धत्यागो दोष

यया कयाचिच्छ्रुत्वा यत्समानमनुभूयते ।

तद्रूपा हि पदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ ५२ ॥

माधुर्यं ऽस्मिन् वैदर्भागौडोः प्रभेदं दर्शयितुं प्रथमं वैदर्भ-
नुकूलतया 'वाचि रसस्वितिः' इत्यनेनोक्तं श्रुत्यनुप्रासवद्वर्णसं-
घस्य रसव्यञ्जकत्वमाह । ययेति । श्रूयते ऽनयेति श्रुतिरुच्चारणं,
करणे क्तिः, यथा कयाचित् कस्यया दन्त्यया अपरया वा श्रुत्या
उच्चारणेन, यदिति क्रियाविशेषणं, समानं पूर्वोत्तरितव्यञ्जनम-
दृशं यदनुभूयते, हीति निश्चये, तद्रूपा तादृशतादृशानुभव-
विषयव्यञ्जनवती पदासत्तिः अव्यवधानेन तादृशपदानां प्र-
योगः सानुप्रासा श्रुत्यनुप्रासवती, सैव रसावहा रसव्यञ्जिका ।
प्रथमर्थः, कण्ठताष्वाद्येकस्थानोच्चार्यत्वेन व्यञ्जनानां सादृश्यं
श्रुत्यनुप्रासः, यदाह विद्यनाथः । उच्चार्यत्वाद्द्वयेकत्र स्थाने
तात्पुरुषादिके । सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते इति ।
अप्यनुप्रासो विभिन्नवर्णविषयो वैदर्भाणामतीव श्रुतिसुखा-
वहः । एकवर्णविषयस्य द्वेकवृत्तिसंज्ञोद्भावात् श्रुतिसुखावह
इति पश्यते । तद्युक्तव्यञ्जनवदाकं रसावहमिति, अस्ति
सैवंविधस्थले काव्यशोभाकरो माधुर्यगुणः । उक्तञ्च । "यथा
ज्योत्स्ना शरच्चन्द्र यथा सावण्णमङ्गनाम् । अनुप्रासस्तथा
काव्यमलङ्कृतुमिह सम" इति । शब्दालङ्कारस्यानुप्रासस्या-
लङ्कारनिरूपणप्रकरणे लक्षणीयत्वेऽपि मार्गविभागप्रसङ्गादत्र
लक्षणं कृतं, वक्ष्यति च । "काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्य-
लङ्क्रिया" इति ॥ ५२ ॥

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।

ततः प्रमृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥ ५३ ॥

उदाहरति । एष इति । लक्ष्मीं राज्यश्रियं । ब्राह्मणाः प्रिया यस्य सः । धर्मस्योत्सव इति दानादिना धर्मकृत्यं प्रवर्त्तयामासेत्यर्थः । अत्र एकाररकारयोरेकस्मिन् भूर्द्धनि, एवं जकारयकारयोस्मासौ, दकारलकारयोश्च दन्ते, उच्चार्यमाणत्वात् साम्यमिति श्रुत्यनुप्रासः यच्च धर्मावीरपरिपुष्टस्य राजविषयकरतिभावस्य व्यञ्जक इति माधुर्यसङ्गावः ॥ ५३ ॥

इतीदं नादृतं गौडेरनुप्रासस्तु तत्प्रियः ।

अनुप्रासादपि प्रायेवैदर्भिरिदमिष्यते ॥ ५४ ॥

अत्र वैदर्भीगौडोर्विषयार्थं दर्शयति । इतीति । इतिपदं पद्यममात्रिसूचकम् । इदमनन्तरोक्तश्रुत्यनुप्रासवत् पद्यं गौडेरनादृतं न माधुर्यगुणवत्त्वेनाङ्गीकृतं समानश्रुतिकवर्णानां रसोपकारकताविशेषाननुभवादिति भावः । कदाहिं तैस्तथात्वेनाङ्गीक्रियते इत्यत्राह । अनुप्रासस्त्विति । अनुप्रासोऽयमनन्तरवक्ष्यमाणो वर्णावृत्तिरूपः, तत्प्रियः तेषां गौडानां रसोपकारकत्वेनादरणीयः । अनुप्रासादपीति । वक्ष्यमाणवर्णावृत्तिरूपादित्यर्थः । अत्र अपेक्ष्येति पदस्थान्तर्भूतत्वेन यज्जगर्भत्वात् पञ्चमी । इदं निरुक्तश्रुत्यनुप्रासवत् काव्यम् । अत्र अपीति माय इति पदाभ्यां वैदर्भाणामपि कोमलवर्णावृत्त्यनुप्रासोऽप्यादरः सूचितः, अतएव वृत्त्यनुप्रासप्रस्तावे का-

व्यप्रकाशे, साधुर्यस्यैवैरूपनागरिकेयते । अजःप्रकाश-
कैलैश्च परुषा, कोमला परैरिति, मधुरवर्णानुप्रासवदन्वस्यो-
पनागरिकात्वमुक्तम् । उपनागरिका वैदर्भी, परुषा गौडी,
कोमला पाञ्चाली, अत्र वैदर्भाणां श्रुत्यनुप्रासमात्रे गौडानाञ्च
वर्णादृश्यनुप्रासमात्रे वैचित्र्याद्युपगमे तेषामनुभव एव प्रयो-
जकः ॥ ५४ ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।

पूर्व्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता ॥ ५५ ॥

गौडानां प्रियमनुप्रासं सचयति । वर्णावृत्तिरिति । पा-
देषु च पदेषु चेति चद्वयमुभयप्राधान्यसूचकं, पादगता पद-
गता वेत्यर्थः । अत्र पादेषु चेति प्रथमोपादानेन यङ्गवचनेन
च श्लोकव्यापिन्या एव वर्णावृत्तैर्वैचित्रजनकत्वमिति प्रथमः
कल्पः सूचितः, अतएव पतत्प्रकर्षताया दोषत्वनिर्व्वचनं सङ्ग-
च्छते यथा, कः कः कुच नक्षुर्धुराघितधुरीत्यादि । पदेषु चेति,
एतदग्रजौ पादगतेषु केषुचित् पदेष्वपि सा निवेशनीयेति
कल्पान्तरं दर्शितम् । वर्णावृत्तिरिति वर्णपदमत्र व्यञ्जनवर्ण-
परं, स्वरमात्रस्य सादृश्यन्तु न वैचित्र्यावहमिग्युपेक्षितमभि-
युक्तैः । वर्णस्य वर्णयोर्वर्णानाम्वा आवृत्तिः पुनरुच्चारणमनु-
प्रासः पुनरुच्चारणेन सादृश्यप्रतीतिरनुप्रास इत्यर्थः सादृश्य-
प्रतीतेरेव वैचित्रजनकत्वेनासङ्गारत्नात् । उक्तञ्च प्रकाश-
छता । वर्णसाम्यमनुप्रास इति । सादृश्यञ्च विभिन्नयोरेव सगा-

वतीति उच्चारणकालभेदेन एकस्यापि वर्णस्य भेदोबोधः ।
 अत्रामन्तोपे वर्णावृत्तिपदस्य वर्णस्य पुनरुच्चारणेन प्रत्यभिज्ञा-
 प्रत्यय इत्येतयोर्बोधः पुनःपुनःश्रवणसमवायजन्यायाः प्रत्य-
 भिज्ञाया अपि वैचित्रजनकत्वात् । आवृत्तिश्च पूर्वोच्चरित-
 स्वरसहितस्यैवेति नियमो न वाच्यः स्वरवैषम्येऽपि वैचित्रस्यानु-
 भविकत्वात्, तदाह विश्वनाथः । अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि
 स्वरस्य यदिति । निरुक्तं सादृश्यप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञायाः पानुप्रा-
 सत्वं स्पष्टयति । पूर्व्वेति । पूर्व्वस्य प्रथमोच्चरितवर्णस्यानुभवः आव-
 णप्रत्ययसंज्ञानितो यः संस्कारो भावनाख्यस्य बोधिनी उद्बो-
 धिका अदूरता द्वितीयवर्णस्य सन्निकृष्टकासीनता यदि भवति
 तदा वर्णावृत्तिरनुप्रास इत्यर्थः । अयमर्थः, संस्कारानुद्बोधे
 सादृश्यप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञाया वा असम्भवात् द्वितीयादिवर्णज्ञा-
 नमात्रस्य च वैचित्र्याजनकत्वात् वैचित्र्यसैवासङ्कारत्वात् द्वि-
 तीयवर्णज्ञानोद्बुद्धसंस्कारजन्या सादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञा वा
 विषयतया वर्णगता अनुप्रासव्यपदेशहेतुरिति । तादृशसंस्का-
 रोद्बोधश्च एकद्विविषयवर्णव्यवधानेऽपि सम्भवति बहु-
 वर्णव्यवधाने तु न सम्भवतीत्यनन्तरं प्रत्युदाहरणेन दर्शयि-
 व्यते । अथस्यानुप्रासश्चेकवृत्तिगतत्वेन द्विविधः । यदाह
 प्रकाशकारः । ऐकवृत्तिगतोदिधेति । तत्र व्यञ्जनसदस्य स्वर-
 पतः क्रमतश्च सप्तसाम्यं ऐकानुप्रासः । तथा व्यञ्जनसदस्य
 स्वरूपत एव सप्तदसप्तदा साम्यं तस्यैव च स्वरूपतः क्रमतस्यास-
 प्तसाम्यम्, एकस्य व्यञ्जनस्य सप्तदसप्तदा साम्यं वृत्त्यनुप्रासः ।

यदाह विद्यनाथः । “हेकोव्यञ्जनमद्वयं सक्तसाम्यमनेकधेति ।
अनेकसैकधा साम्यमसक्तद्वयानेकधा । एकस्य सहद्वयेष दृश्य-
नुप्रास उच्यते” इति । शब्दार्थयोः पौनरुक्तरूपेणानुप्रा-
सोऽप्यन्यैरुक्तो वर्णावृत्तिरूप एव । यदाह विद्यनाथः । “शब्दा-
र्थयोः पौनरुक्तं भेदे तात्पर्यमाचतः” । आटानुप्रास इत्युक्तं
इति । यथा, “सौरराजीवनयने नयने किं न मीलिते । पश्य
निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्” इति ॥ ५५ ॥

चन्द्रे शरन्निशोत्तसे कुन्दस्तवकविभ्रमे ।

इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म सन्दधात्यलिनः श्रियम् ॥ ५६ ॥

चारु चान्द्रमसं भीरु विभ्रं पश्यैतदम्बरे ।

मन्मनेमन्मथाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥ ५७ ॥

अस्योदाहरणं दर्शयति । चन्द्र इति । शरन्निशोत्तसे
शरन्निशायाः शिरोभूषणायमाने, इन्द्रनीलनिभं श्यामल,
लक्ष्म कलङ्कः । अत्र प्रथमे पादे शकारयोः, द्वितीये ककार-
घोर्वाकारयोश्च तृतीये च नकारयोर्लकारयोश्चानतिदूरा-
वृत्तत्वेन साम्यप्रतीतिरिति दृश्यनुप्रासः । चतुर्थपादे तु
द ध त नकाराणां दन्त्यत्वाद्देर्भप्रियः श्रुत्यनुप्रासः । उभय-
विधेनानेनोपस्कृतः शब्दः स्तोपस्याप्यं गृह्णारोद्दीपनविभाव-
भूतं चन्द्रमुपस्कृत्य गृह्णारमुपस्करोतीति शब्दनिष्ठं भाधुर्यम् ।
अत्रैव च रूपकोपमानुप्राणितया निदर्शनया पुरस्कृतसादृश-
वाच्यार्थः गृह्णारं पुष्पातीत्यर्थनिष्ठश्च ॥ ५६ ॥

इत्थं खरवैसादृशेनानुप्रासं दर्शयित्वा खरसादृशेनास्वा-
तीववैचित्र्यं स्थापयितुमुदाहरणान्तरं दर्शयति । चार्त्वि-
ति । मानिर्नी प्रति कामिन उक्तिरिधम् । विभं मण्ड-
लम् । अत्र प्रथमे पादे चाकारयोः रुकारयोश्च साम्यादृत्य-
नुप्रासः, द्वितीये मन्मयोः स्रक्साभ्याच्चेकानुप्रासः, तृतीये च
मन्मन्मयोरपि तथात्वाच्चेकानुप्रासः । चतुर्थे तु दकारयो-
सकारयोश्च खरवैसादृशेन साम्यादृत्यनुप्रासः । अस्मिन्
पद्येऽपि शब्दार्थोभयगतं माधुर्यमस्ति अर्थोऽपि चन्द्रविम्वस्य
विरहिनिर्दयजननोद्यमासम्बन्धेऽपि तत्फलपनादतिशयेत्तुपस्फु-
तो विप्रसन्नं पुष्पातीति रसावशः । एवं खरसादृशवैसा-
दृशाभ्यामनुप्रासो भवतीत्युदाहरणद्वयेन सूचितम् ॥ ५७ ॥

इत्यनुप्रासमिच्छन्ति नातिदूरान्तरश्रुतिम् ।

न तु रामामुखाम्भोजसदृशचन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥

अनुप्रासप्रकरणकारिकायामदूरतापदस्य प्रयोजनमन्वय-
यतिरेकाभ्यां दर्शयन्नाह । इत्यनुप्रासमिति । अतिदूरमात्र-
धिकमन्तरं व्यवधानं यस्यास्तादृशी श्रुतिर्यत्र न तथा तद्वि-
श्रमिद्येवं पूर्वपद्योक्तद्वयप्रदर्शितप्रकारमनुप्रासमिच्छन्ति गौडा
इति शेषः । नलिति । अत्र रामा इति माकारश्रवणस्याति-
दूरे चन्द्रमा इति माकारस्य श्रुतिरिति पूर्ववर्णसंस्कारोद्वा-
धाभावात् इत्येवंविधमन्वे न तु न पुनरनुप्रासमिच्छन्ती-
त्यन्वयः । अत्र खरसादृशपटितस्तेवानुप्रासस्याभावः नतु

स्वरवैमादृशघटितस्य, विभिन्नस्वरयोः पूर्वपादे मकारयोः-
त्तरपादे दकारयोःानतिदूरस्ययोः सत्त्वेन वृत्त्यनुप्रासस्यान-
पस्यनीयत्वादिति ध्येयम् ॥ ५८ ॥

स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपश्च नः कृशः ।

च्युतोमानोऽधिकोरागो मोहोजातोऽसवोगताः ॥ ५९ ॥

सानुप्रासा रसावहेत्युक्तं । यचानुप्रासः सन्तमपि रसं दोष-
सङ्गावाप्नोपकरोति न तत्र माधुर्यमिति दर्शयति । स्मर
इति । मायकोपेक्षया शक्तिमानाया मायिकायाः पश्चात्ता-
पवर्णनमिदं । खर उग्रशामनः । खलः प्रणयभङ्गात् क्रूरः ।
कोप ईर्ष्यामानः, मानः सखीषु मान्यता, च्युत इति तासां
वचनाकरणादितिभावः, असवः प्राणा गता गतप्रायाः । अत्र
पूर्वार्द्धे रकारयोः खकारयोः ककाराणाञ्च साम्याद्वृत्त्यनुप्रासः ।
उत्तरार्द्धे च तकारादीनां दन्त्यानां तथात्वाच्चुत्त्यनुप्रासः ।
एवं द्विविधोऽप्यनुप्रासोदोषसमीचीनः सुपरिच्छदः कुष्ठिनमिव
विप्रसन्नमृदङ्गारं ज्ञापयति ॥ ५८ ॥

इत्यादि बन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।

अतो नैवमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ६० ॥

अत्र दोषं तावदर्शयति । इत्यादीति । आदिशब्दः प्रकार-
वचनः, इत्यादि एवंप्रकारकमनुप्रासवदाप्तं बन्धस्य पारुष्यं
शैथिल्यञ्च नियच्छति बोधयति, तत्र पूर्वार्द्धे पारुष्यमुत्त-
रार्द्धे शैथिल्यं तस्माच्चात्र माधुर्यमिति भावः । तत्र पारुष्यं

रेव यमकत्वप्राप्तौ ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरित्यादौ रभिं
 सुरभिंस्त्रित्यादौ निरर्थकयोरपि यमकत्वदर्शनादर्थसङ्गाव-
 एव विभिन्नार्थकत्वविशेषणं ज्ञेयम्, आट्टित्तस्य विभिन्नकमे-
 रसः सर इत्यादौ यमकत्वाभावान् पूर्व्वक्रमवती धोधा,
 सर्व्वज्ञैतत् स्फोटितं विद्यनाथेन, यथा, “सत्यर्थे दृश्यगर्द्यायाः
 स्वरयञ्जनसंहतेः । क्रमेश तेनैवाट्टित्तिर्यमकं विनिगद्यत”
 इति । एवमेव यमकानुप्रासयोर्विवेको ज्ञातव्यः । तत्त्विति ।
 तत् निरुक्तयमकवद्वाक्यन्तु नैकान्तमधुरं नातिशयेन माधुर्य्य-
 गुणवत् अर्थानुसन्धानव्ययतया रसप्रतीतेर्यवहितत्वेन तदुप-
 स्कारकत्वाभावादिति भावः, अनुप्रासस्तु अर्थानुसन्धानमन्त-
 रेणैव श्रुतिमात्रेण शब्दमलङ्कुर्व्वन् रसं पुष्पातीति तत्र मा-
 धुर्य्यसङ्गावः, निरर्थकयमकेऽप्यर्थसङ्गावसन्देहेनैव भवति विल-
 म्बोरसाभिव्यक्तेरिति नास्ति माधुर्य्यम् । ननु यमकस्य रसानुप-
 कारत्वे कथमलङ्कारत्वं शब्दार्थाऽन्यतरशोभाजननद्वारा रसे-
 पकारकधर्माणामेवालङ्कारत्वादित्यत उक्तमेकान्तेति, यमक-
 वति माधुर्य्यं वर्त्तत एव परन्तु अनुप्रासवन्नात्यन्तमिति ।
 पद्यादिति अलङ्कारनिरूपणप्रस्तावे इत्यर्थः, विधास्यते प्रपञ्च-
 यिष्यते । वर्णेत्यत्र एवेति पाठो न रुचिरः ॥ ६१ ॥

कामं सर्व्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे निपिञ्चति ।

तथाप्यग्रास्यतैवैनं भारं वहति भूयसा ॥ ६२ ॥

एवं शब्दगतं माधुर्य्यं दर्शयित्वा वस्तुन्यपि रसस्थिति-

रित्यनेन सूचितमर्थगतमाधुर्यं दर्शयति । काममिति ।
 सर्व्वेऽपि, अपिशब्देन यथाकथञ्चिदर्थमवन्धवतां पुनरुक्त-
 वदाभामशब्दश्लेषादीनां परिग्रहः, अलङ्कार उपमाद्यर्थाल-
 ङ्कारः, कामं पर्याप्तं यथा तथा अर्थेषु वाच्यलक्ष्यव्यङ्गात्मक-
 शब्दप्रतिपाद्यविभावादिवस्तुषु रसं निषिञ्चति निवेजयति
 उत्कर्षकतया स्वाश्रयार्थगतां रसव्यञ्जकतामुत्तेजयतीत्यर्थः ।
 इत्यञ्च शालङ्कारतया रसव्यञ्जकोऽर्थो मधुर इति प्रतिपादि-
 तम् । एवं द्विविधमाधुर्यानुभवं प्रति दोषमात्रस्यैव प्रतिबन्ध-
 कत्वेऽपि ग्राम्यतादोषस्य विशेषेण प्रतिबन्धकत्वं दर्शयन्नाह ।
 तथापीति, तथापि रसेत्कर्षकस्यालङ्कारस्य यद्वावेऽपि, ग्रा-
 मीणशालिकादिजनव्यवदतः शब्दोऽर्थश्च ग्राम्यः तद्विपरीतो
 विदग्धजनव्यवदतोऽग्राम्यस्तस्यैव भूयमा बाहुल्येन एनं रस-
 निषेकरूप भारं वहति अग्राम्यताममानाधिकरणा एवाल-
 ङ्कारा रसं निषिञ्चन्तीत्यर्थः, एतच्च अगम्यलतादीनामुपल-
 क्षकं ग्राम्यतावदगम्यतादीनामपि रसप्रतिबन्धकतात् । ग्रा-
 म्यताया रसप्रतिबन्धकत्वञ्च विदग्धवाक्येभ्येव, अधमवाक्येषु तु
 तस्य गुणत्वमेव, उक्तञ्च गुण इत्यनुवृत्तौ, ग्राम्यत्वमधमोक्तिश्चित्ति
 भूयसेत्यनेन अस्मैव बाहुल्येनोपयोगोऽलङ्काराणान्तु यथा
 कथञ्चिदिति सूचितं, निरलङ्कारयोरपि विगृह्यशब्दार्थयोः
 स्तुत एव रसव्यञ्जकतासम्भवात् ॥ ६९ ॥

कान्धे कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम् ।

इति ग्राम्योऽभिमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते ॥ ६९ ॥

अत्र प्रथममर्थस्यायाम्यत्वज्ञानाय तद्गतं याम्यत्वं दर्शयति ।
 कन्ये इति । अत्र विदग्धोवक्ता, अविदग्धस्तोम्री याम्यताया
 गुणत्वेनेष्टत्वादित्युक्तं, कन्ये इति सम्योधानं हि पुत्रीस्यानीयानामेव
 युज्यते नायिकानाम् सुन्दर्यादिपदेन, तदत्र वैरस्योदयादर्थस्य
 याम्यत्वं, नचात्र शब्दस्यापि तथा, विदग्धानामपि कुत्रचित्
 कन्यापदप्रयोगसम्भवात् यथा, “कन्येयं कस्यधीतकोमलरुचिः
 कीर्त्तिंश्च नातः परा” इत्यादि । यामिकजनमात्रप्रयोज्यकन्या-
 दिशब्दानामेव हि प्राचीनैर्याम्यत्वमुक्तं । कामयमानमिति ।
 सुरताभिलाषरूपः कामो हि गूढ एव भङ्गी सूक्ष्ममात्रः
 कामिनीकुचकलशवच्चमत्कारमावहति स्मृष्टशब्देनाभिधीयमा-
 नस्तु सामाजिकानां सज्जामाविर्भावयन् रसास्वादवैमुख्यं जन-
 यतीति याम्य एव । अत्र नायिकाकामं प्रति नायककाम-
 प्रकाशस्य हेतुत्वात् सति च तादृशे हेतौ तादृशकार्यानुदया-
 दिशेषोक्तिरसङ्कारः, तद्युक्तोऽप्यनुप्रासवद्वाक्याऽर्थो याम्यतया
 निरुपेक्षितः सन्तमपि शृङ्गारं नोपकुर्वत इति माधुर्य्यभावः,
 एतदेव दर्शयति । इतीति । इत्येवमर्थं याम्यो याम्यताख्यदोष-
 वान् अर्थस्यात्मा स्वरूपं वैरस्याय रसानुभवप्रतिबन्धात् प्रक-
 ष्यते भवति, तस्मान्नात्र माधुर्य्यसङ्भाव इति शेषः ॥ ६२ ॥

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ।

त्वयि निर्मत्सरोदिष्टेत्यग्राम्योऽर्थो रसावहः ॥ ६४ ॥

इत्थं याम्यं दर्शयित्वा तदिपरीतमयाम्यमर्थं दर्शयति ।

काममिति । अत्र वामे मनोज्ञे वक्त्रे वा अचिणी यस्या इति
 व्युत्पत्तिलभ्यो वामाक्षीति समुद्रिपदार्थो विदग्धजनोचितः ना-
 यिकासौन्दर्यप्रकाशकर्तृत्वा चाटुकारस्याभिप्रेतसम्पादनसाम-
 र्थादित्यग्राम्य एव । एवं कन्दर्पचाण्डालो मयि निर्दयस्त्वयि
 तु निर्मलतर इति वाक्याभ्यां त्वयि कामपराधीनोऽस्मि त्वन्तु
 मां नेच्छमीति पूर्वश्लोकोक्त एवार्थो भङ्गा सूचित इत्यग्राम्य
 एव गूढतया सूच्यमानस्य चमत्कारजनकत्वेन वक्तृवैदग्ध्य-
 व्यञ्जकतया सदृश्यदृश्यहारित्वात्, तस्मादेवविधोऽद्यान्योऽ-
 र्थो रसावहः रसव्यञ्जकतया माधुर्यगुणवान् ॥ ६४ ॥

शब्देऽपि ग्राम्यतास्त्येव सा सभ्येतरकीर्तनात् ।

यथा यकारादिपदं रत्युत्सवनिरूपणे ॥ ६५ ॥

अर्थगतमाधुर्यस्य प्रतिबन्धकं तद्वतग्राम्यत्वं दर्शयित्वा त-
 थाविधं शब्दगतमप्याह । शब्देऽपीति । सा शब्दगता ग्राम्यता,
 सभायामुच्चारणयोग्यत्वेन साधु सभ्यं तस्यादितरदसभ्यं ग्रामि-
 कहालिकादिमात्रप्रयुज्यमानमित्यर्थः तस्य कीर्तनात् प्रयो-
 गाद्भवति । यथेति । रत्युत्सवस्य निरूपणे बोधने । यकारा-
 दिपदमिति । यकार आदौ यस्य तादृशं पदं यममैयुन इति
 यमधातुनिष्पन्नं पदमित्यर्थः । तादृशपदानां हि काव्ये
 प्रयोगः प्रयोक्तृयोगिकतथोपपद्यनीयत्वमुद्गावयन् ओहृष्टाश्च
 लज्जामुज्जामरयन् रमास्त्रादमन्तरयतीति न तत्र माधुर्य-
 सद्भावः । त्रिधुवनादिपदानान्तु विदग्धैरपि प्रयुज्यमानत्वान्न

याम्यत्वम् । अतएव भाषे, “अनिमिषमविरामा रागिणां स-
र्व्वरात्रं नवनिधुवनलोलाः कौतुकेनाभिवीक्ष्य” इत्यादौ
निधुवनपदप्रयोगः ॥ ६५ ॥

पदसन्धानवृत्त्या वा वाक्यार्थत्वेन वा पुनः ।

दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यं यथा या भवतः प्रिया ॥ ६६ ॥

खरं प्रहृत्य विश्रान्तः पुरुषो वीर्यवानिति ।

एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि ॥ ६७ ॥

अन्यैरुक्तस्यासौलत्वदोषस्यापि माधुर्यप्रतियन्धकत्वात् ख-
मते तस्यापि ग्राम्यपदेनं यद्वर्णमित्याह । पदसन्धानेति । प-
दानां सन्धानं साकाङ्क्षतया विन्यासो यचेति पदसन्धानं
वाक्य, पदसङ्घातेति पाठे तु उक्तोऽर्थः स्फुटएव, तद्वृत्त्या वा,
तथा वाक्यार्थत्वेन वाक्यार्थगतत्वेन वा, दुर्निन्दिता ग्रीडा
जुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जिका प्रतीतिदुष्प्रतीतिः तत्करं, वाक्यस्य वा-
क्यार्थस्य वा तादृशदुष्प्रतीतिकरत्वरूपमसौलत्वमित्यर्थः । तद-
पि ग्राम्यं ग्राम्यपदोपलक्षितत्वेन माधुर्यं परित्याग्यमित्यर्थः ।
तत्र वाक्यगतं ग्रीडाव्यञ्जकत्वरूपमसौलत्वमुदाहरति । यथे-
ति । या भवतस्तव प्रिया प्रणयिनीति प्रकृतार्थबोधानन्तरं
याभवतः, याभो मैथुनं, यममैथुन इत्यस्य घणि रूपं, तदि-
ष्टिष्टस्य प्रिया मैथुनमाधनत्वेन प्रणयिनीत्यसम्भार्यव्यञ्जनेन सा-
माजिकानां ग्रीडात्पादनादाक्यमिदमसौलमिति नात्र माधु-
र्यसम्भवः । असौलत्वस्य च पदपदोपपदार्थगतत्वसम्भवेऽपि

व्यापकत्वाभावेन न तत्रात्यन्तवैरस्यमिति तदगणयित्वैव वाक्य-
वाक्यार्थमात्रगतास्तीक्ष्णत्वस्य ग्राम्यत्वमुक्तं अन्यकृतेति ज्ञेयम् ।
नच यथा यकारादिपदमित्यनेन समधातुनिष्पन्नपदप्रयोगे
मुख्यग्राम्यत्वमुक्तं, चाभवतः प्रियेत्यत्र च तदेव भवितुमर्हति
तत्कथमस्तीक्ष्णत्वरूपातिदिष्टग्राम्यत्वस्योदाहरणत्वेनेदमुपन्यस्तमि-
ति वाच्यम् अभिधया वृत्त्या असम्भार्योपस्थापकशब्दस्यैव मुख्य-
ग्राम्यत्वेन चा भवत इत्यादौ तदभावात् व्यञ्जनयैवात्रासम्भार्य-
द्योतनात्, समानेऽपि ग्राम्यत्वास्तीक्ष्णत्वयोरसम्भार्यप्रकाशकत्व-
रूपस्वरूपे दृष्टिभेदकतोपस्थापकत्वभेदेन भेदाङ्गीकारादित्य-
वधेयम् ॥ ६६ ॥

वाक्यार्थगतास्तीक्ष्णत्वरूपग्राम्यत्वमुदाहरति । खरमित्यादि ।
वीर्यवान् प्रशस्तबलशाली पुरुषः कश्चिदीरः खरमुद्घटं प्रहृत्य
रिपूनाहत्य विश्रान्तः विश्रान्तं लेभे इति प्राकरणिकार्थः
शब्दबोधविषयीभवन् वक्त्रादिवैशिष्ट्यप्रतीतिसम्भीचीनवार्था
व्यञ्जनया वीर्यवान् शुकवान् पुरुषः कश्चिद्युवा खरं प्रहृत्य
सुरतप्रहारे कृत्वा विश्रान्त इत्यसम्भार्यद्योतकतया प्रोडा-
व्यञ्जक इत्यस्तीक्ष्णः । नचात्र वाक्यगतमस्तीक्ष्णत्वम् एकार्थमात्र-
सङ्केतितानां खरमित्यादिवाक्यघटकपदानां शब्दा व्यञ्जना-
या अनाश्रयत्वेनासम्भार्योपस्थापकत्वाभावात् वाक्यार्थस्यैव च
वक्त्रादिवैशिष्ट्यसचिववार्था व्यञ्जनया द्वितीयार्थोपस्थापनात्
पदानां परिचृत्तिसङ्कल्पेन च दोषस्य तद्गतत्वाभावात् ध्वनि-
गुणीभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालङ्काराणां हि शब्दार्थगतत्वव्यवस्थायां

तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमेव, हेतुरिति प्राचां सिद्धान्तः, यत्र हि शाब्दा व्यञ्जनयाऽसभ्यार्थबोधस्तथैव शब्दगतमग्नौल्लेखं शाब्दी च व्यञ्जनानेकार्थशब्दनिष्ठा, यदुक्तं प्रकाशकता । “अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे निश्चिन्तिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधी-
हृद्वापृतिरञ्चनम्” इति । नचात्र वीर्यपदं बलशुक्रयोर्वाचक-
तया नामार्थं, बलस्य शुक्रमात्रजन्यत्वेनैकत्वाङ्गीकारात् वी-
र्यपदपरिहृत्तावप्यग्नौल्लेखस्यानपायेनार्थगतत्वस्यावगमाभ्युपेयत्वा-
त् । एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनीत्यत्र प्रायः
पदस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवमादीति । एवमादि निरुक्त-
चाम्यतादोषवत्प्रभृति, आदिना अनुचितार्थत्वविद्वद्धमनिका-
रित्वादिदोषवतां ग्रहणम्, उभयोरपि गौडवैदर्भयोः, न
शंसन्ति नाद्रिथन्ते । एतेनानुप्रासकृतवैलक्षण्येऽपि चाम्यता-
परिहारे द्वयोः समागतेति सूचितम् ॥ ६७ ॥

भगिनीभगवत्यादि सर्वत्रैवानुमन्यते ।

विभक्तमिति माधुर्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

असभ्यार्थप्रतिपादकस्यापि सर्वजनव्यवहृतस्यादुष्टत्वं प्रति-
प्रसूते । भगिनीति । आदिना योनिलिङ्गादीनां ग्रहणम् ।
सर्वत्र व्यवहारेषु काव्येषु च, अनुमन्यते सर्वैरदुष्टतया स्वी-
क्रियते, सर्वजनपरिगृहीतस्य हि प्रयोगे दोषानुसन्धानायोगाच्च
आहतजनवैमुख्यसम्भाव इत्यदोषः । यदुक्तं । ‘सम्वीतस्य हि लोके
ऽग्निश्च दोषाम्वेषणं क्षमम् । शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासम्भत्-

भावनमिति । समीतस्यादुष्टतयाङ्गीकृतस्य । एतदुपलक्षणं गुप्त-
लक्षितयोरप्यदुष्टत्वं ज्ञेयं । अदुक्तं । ग्राम्यं घृणावदस्त्रीलाम-
ङ्गलार्थं यदीरितम् । तत्समीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्य-
तीति । गुप्तानि असम्भार्यऽप्रसिद्धानि यथा, सम्बाधपदं
सङ्कटार्थं प्रसिद्धं श्लोचिद्भार्यं त्वप्रसिद्धमिति । लक्षितानि
लक्षणयाऽसम्भार्यबोधकानि, यथा जन्मभूमिपदं लक्षणया
स्त्रीविश्लेषबोधकमिति । किञ्च सुरतारम्भगोष्ठ्यां शान्तबीभ-
त्सरसादौ च व्यङ्ग्ये अक्षोखत्वं न दोषः प्रत्युत गुण एव ।
प्रामेयं यथा, “करिदस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजत” इति । अत्र
करिदस्त्वादिसन्दा असम्भार्याः, इत्थं हि सुरतप्रसङ्गसभायां
कस्यचित् कामिना उक्तिः । “उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटि-
तोदरसन्निभे । क्लेदिनि स्त्रीमणे सक्तिरकिमेः कस्य जा-
यत” इति अत्र शान्तोरमः । उत्कल्योत्कल्य-लक्षितं प्रथ-
ममथ इष्टुच्छेद्यभूयांसि मासान्धमस्त्रिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयव-
सुखभान्युपगतीनि जग्ध्वा । अन्तःपर्यस्तानेवः प्रकटितद-
शनः प्रेतरङ्गः करङ्गादङ्गस्यादम्यसख्यं स्त्र्यपुटगतमपि क्रव्य-
मव्यगमन्ति । अत्र बीभत्से रसः । साधुर्यमुपसंहरन्ति ।
विभक्तमितीति । विभक्तं रसघटितत्वाद्विशेषेण दर्शितम्,
अनुप्रासस्तवैलक्षण्यं वैदर्भगौडयोर्विभक्ततया दर्शितमिति
वा । क्रमप्राप्तं सौकुमार्यं निरूपयति । उच्यते इति ॥

अनिष्टुराक्षरप्रायं सुकुमारमिच्छेयते ।

बन्धुशैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्वकोमले ॥ ६६ ॥

अनिष्टुरेति । निष्टुराणि श्रुतिकटूनि तद्विपरीतानि कोमलाभ्यक्षराणि तेषां प्रायोबाहुल्यं ननु सामर्थ्यं यत्र तादृशं वाक्यं सुकुमारं सौकुमार्यगुणवत् । एतदेवाकृतं कमदोषरेण । कोमलाक्षरबाहुल्यं वदन्ति सुकुमारतामिति । प्राथपदप्रयोजनं दर्शयति । बन्धुशैथिल्येति । सर्वकोमले सर्वकोमलाक्षरात्मके वाक्ये तु बन्धस्य शैथिल्यरूपोदोषोदर्शितः स्यैव, मालतीमाला लोलालिकलिला यथेत्यत्र प्रकाशितः । दोषस्त्वित्यत्र दोषोऽपीति पाठे हिपदं प्राथपदप्रयोगं प्रत्युत्तराद्धवाक्यस्य हेतुत्वं बोधयति, तस्मात् कोमलाक्षराणां बह्वनामन्तरान्तरा पर्याक्षरविन्यासेन मौक्तिकहारस्थान्तरान्तरा माणिक्यनिवेशेनेव बन्धस्य चादत्तं सौकुमार्यमित्यर्थः । नचैव द्वेषसौकुमार्ययोरभेदः सचणसैख्यादिति वाच्यं द्वेषस्याऽल्पप्राणमहाप्राणाक्षरघटितत्वेन सौकुमार्यस्य च कोमलाकोमलवर्णघटितत्वेन द्वयोर्विभिन्नत्वात् नचाल्पप्राणत्वमेव कोमलत्वं महाप्राणत्वमेव च परुषत्वम् अल्पप्राणस्याऽपि वर्णविशेषसंयोगेन परुषत्वसम्भवात्, यथा, “चर्कन्ति विरहात्था सा तत्कीर्त्तिश्रुतिमङ्गना” इति, अत्र ककारतकारावन्यप्राणावपि रकारसम्बन्धेन पारुष्यं भजतः, एवं महाप्राणोऽपि विन्यासविशेषेण कोमलत्वं भजति । यथा, “मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसंश्लिखमेधितमेधया । मधुकराङ्गनया मुकुटम्-

दध्निभृता निभृताक्षरमुज्जगे” इति । अत्र धकारा महा-
प्राणा अपि विन्यासमहिम्ना मधुरतां प्राप्नुवन्ति । इयञ्च
सुकुमारता शब्दगुणः, अयंगुणभृता तु अयस्यापारुष्यरूपा ।
पारुष्यञ्चार्थस्यामङ्गलव्यञ्जकत्वरूपास्त्रीलत्वम्, अतएव नवीनाः
श्रुतिकटुत्वस्यास्त्रीलत्वस्य च दोषत्वाभिधानेन परित्याज्यत्वात्
फलपलादेव तद्विपरीतस्य सौकुमार्यस्य प्राप्ते तस्य गुणत्व-
कीर्तनं प्राचामनुचितमिति वदन्ति ॥ ६८ ॥

मण्डलीकृत्य वर्चाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।

कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ ७० ॥

उदाहरति । मण्डलीकृत्येति । मधुरा गीतिर्गीतिसदृश-
कोकारवो यत्र तादृशैः कण्ठैर्मलैः, मधुरगीतिरूपैः कण्ठैः
कण्ठस्वरैरिति वा, उपलक्षणे द्वतीया । जीमूतमालिनि
काले प्रावृषि, अन्येऽपि नर्तका मधुरं गायन्तेनृत्यन्तीति
कलापिषु नर्तकव्यवहारप्रतीतेः समासेक्तिरलङ्कारः । अत्र
मकारादीनां कोमलागामन्तरान्तरा टवर्गघयुक्तयुक्तान्तररूप
पदपवर्णनिवेशेन बन्धोऽयं कामपि चारुतामावहति ॥ ७० ॥

इत्यनूर्जित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादृशः ।

सुकुमारतयवैतदारोहति सतां मनः ॥ ७१ ॥

ननु वर्णविशेषविन्यासात्मकस्य सौकुमार्यस्य न गुणत्वमुचि-
तम्, अर्थालङ्काररुतवैचित्र्यमन्तरेण स्वतन्त्रमल्कारजनकला-
भावादिति नवीनानां मतं दूषयन्नाह । इत्यनूर्जित एवार्थ

इति । इत्यस्मिन् मण्डलीकृत्येत्यादिपद्ये, अर्थः कलापिनृत्य-
 रूपः अनूर्जित एव रसमयकाभावाच्चमत्काराद्यञ्चक एव,
 तथा असङ्कारः समासोक्त्यनुप्राणितः स्वभावोक्तिरूपः, नापि
 तादृशः न चमत्कारवनकः । तथायेतत्पद्ये सुकुमारतयैव
 शैकुमार्यगुणमन्वमात्रेणैव सतां सामाजिकानां मन अरो-
 हति चमत्कारमुग्धं करोति । एतच्च गुणकृतवैचित्र्यममङ्गी-
 कुर्वतां मुखमुद्रणाद्येकं वस्तुतस्तु शब्दार्थालङ्कारकृतवैचि-
 चाणां विभिन्नत्वात् सत्यप्यर्थालङ्कारयोरौर्जित्ये तदनुसन्धा-
 नात् प्रागेव गुणकृतवैचित्र्यं सामाजिकानामनुभवपद्यमवतरति,
 अत एवेकं, “तथा कवितया क्लिप्ता तथा वनितया च किम् ।
 पदविन्यासमात्रेण यथा नापद्यतं मनः” इति । यच्च च गुण-
 वैचित्र्यं नास्ति तच्च सदप्यर्थालङ्कारवैचित्र्यं न काव्यशोभां
 पुष्पाति । यदाह भोजराजः । “असङ्कृतमपि अर्थं न कार्यं
 गुणवर्जितम्” इति । अपरे च । यदि भवति वचस्युतं गुणेभ्यो
 वपुरिव यौवनमन्ध्यमद्वनायाः । अपि जनदयितानि दुर्भगलं
 नियतमलङ्काराणि सश्रयम् इति । एतदर्थमेव ग्रन्थकृता,
 प्राणा दशगुणाः स्युता इत्यनेन गुणानां प्राप्तिमुक्तम् ॥ ७१ ॥

दीप्तमित्यपरैर्भूम्ना कृच्छ्रोद्यमपि वध्यते ।

न्यत्तेण क्षयितः पथः क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥ ७२ ॥

शैकुमार्ये गौर्बवेदर्वाद्योर्विपर्ययं दर्शयन्नाह । दीप्तमित्य-
 परैरिति । दीप्तिरात्माविकृतिः उत्साहादिसमुद्बोधेन चित्तस्य

दोर्घप्रायत्वमित्यर्थः जनकतया तद्विशिष्टं दीप्तं वीररौद्रवी-
भत्सरसादिरूपमोजस्वि व्यङ्ग्यमित्यर्थं, तद्वत् वर्त्तत इति
कृत्वा भूमातिशयेन कृच्छ्रोद्यमपि ओजस्विव्यङ्ग्यव्यञ्जनानुकू-
लतया परपवर्णघोटितत्वात् कष्टेनोच्चार्यमपि यथ्यते विन्य-
स्यते इत्यन्वयः । अयमर्थः गौडाहि, यत्र, वीररसादिरूप-
मोजस्विव्यङ्ग्यं तच्च परपवर्णैस्तद्व्यञ्जनस्यावगम्यकृतया मौकुमार्य-
नाद्रियन्ते, वैदर्भास्तु तत्रापि मौकुमार्यं प्रवेगयन्ति । यथा,
एतन्ननुमतं दृष्टं वा चैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मम्या-
दैर्भवद्विहृदायुधैः । नरकरिपुणा चार्द्धं तेषां सभीमकिरोटि-
नामयमहमसृज्जेदोमांभैः करोमि दिक्षां वक्षिमिति । अत्र
रौद्रेऽपि रसे नात्यन्तमुद्धतावर्णाः । गौडानां मौकुमार्य-
वर्ज्जनमुदाहरति । न्यक्षेणेति । न्यक्षन्ति विप्रवर्धादिरूपनीच-
कर्मं कुर्वन्तीति न्यक्षः कान्त्योर्यास्तां स्थितिं नागयतीति
न्यक्षः परशुरामः । अग्न्यादेः सुदादाविति पक्षः । अत्र रौद्रो
रसः, अतश्च सुकुमारयन्त्रत्याग उचित इति गौडा मन्यन्ते ।
न्यक्षेणान्धेन एतराष्ट्रेणेति केचित्, तन्न रुचिरं एतराष्ट्रदुर्मा-
न्यतेन क्षत्तियक्षयात् कर्णरससम्भावेन तच्च गौडानामपि
यन्त्रपात्यानाञ्चित्यात् ॥ ७२ ॥

अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य, चरिणोद्धृता ।

भूः खुरत्तुणनागाष्टग्लोहितादुदधेरिति ॥ ७३ ॥

अर्थव्यक्तिं निरूपयति । अर्थव्यक्तिरिति । अर्थस्यानेय-
तमकल्पनीयत्वम् उपात्तब्रह्मादेवोपस्थितिरित्यर्थः, यावन्तो-

ऽर्था अन्वयोपयोगितया अपेक्ष्यन्ते तदोपधकतया तावतां
 पदानामुपादानमिति निर्गलितोऽर्थः । अतएव क्रमदीश्वरः,
 यावदाद्याभिधानं यत्तदर्थव्यक्तिलक्षणमिति । इयञ्चार्थव्यक्तिः
 शब्दगुणः, अर्थगुणभूता तु वस्तुस्वभावस्फुटीकरणरूपा, अत-
 एव तस्याः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण परिग्रह इति नव्याः, यदा-
 ऊः, अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनरिति । पदानां
 झटित्यर्थोपस्थापकत्वं शब्दगतार्थव्यक्तिरित्यन्ये, यदाऊः, अर्थ-
 व्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणमिति । उदाहरति । हरि-
 णेत्यादि । हरिणो वराहरूपिणा, अत्राप्रसिद्धस्योदधिलोहि-
 त्यस्य वर्णने कश्चिद्धेतुरवगम्यमपेक्ष्यते सच हेतुभूतोऽर्थः खुरे-
 त्याद्युपात्तशब्देनैव प्रत्याख्यते नतु कथञ्चित् कल्प्यत इत्यर्थस्य
 पदेनैव व्यञ्जनादर्थव्यक्तिः । यत्र प्रसिद्धिरसि तत्र हेतुर्ना-
 पेक्ष्यते, यथा, “सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चकद्वन्द्वानि विघटयति”
 इति, अत्र सन्ध्यायां चक्रवाकमिथुनविघटनस्य प्रसिद्ध्या न हे-
 त्वाकाङ्क्षा, अतएव न तत्र निर्हेतुताया दोषत्वं, यदुक्तं, निर्हे-
 तुता तु ख्यातेऽर्थे दोषता नैव गच्छतीति । भोजराजेनापि,
 अध्याहारादिगम्यार्थे नेयार्थं प्रागुदाहृतम् । स गम्यते प्रसिद्धि-
 येन तद्दोषतयेयत इति ॥ ७३ ॥

मही मद्भावराक्षेण लोहितादुद्धृतोदधेः ।

इतोयत्येव निर्दिष्टे नेयत्वमुरगासृजः ॥ ७४ ॥

अनेयत्वमर्थव्यक्तिरित्युक्तं नेयत्वन्तु कीदृगिति दर्शनार्थं प्र-
 त्युदाहरति । महीति । इयति एतावन्मात्रे खुरनुषणागा-

सृगित्यंशं परित्यज्य लोहितादिति विशेषणमात्रे इत्यर्थः,
निर्दिष्टे उक्ते सति संरगासृजोनेयत्वमध्याहारादिना कल्प-
नीयत्वम् । उदधिगतलोहित्यसौपाधिकत्वादुपाधिपदप्रयोग-
मन्तरेण तस्यासङ्गतत्वप्रतीतेरवश्यमेव कथञ्चिदुपाधिरध्याह-
रणीय इति नास्त्यवार्थव्यक्तिः । यच्च तन्वयबोधात् प्राग्वा-
धादिज्ञानेन लक्षणयार्थान्तरोपस्थितिलक्षणार्थव्यक्तिः सम्भव-
त्येव, शब्देव लक्षणयाप्युपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधविषयतायामवै-
लक्षण्यात् । अन्वयबोधानन्तरमनुपपत्त्युदयेन कल्पनीयार्थसौव-
नेयत्वात् । परन्तु यच्च रूढिप्रयोजनाभावेऽपि लक्षणाभ्युपगमः
प्रयोगपुरसामर्थ्यं द्यातयति तत्रार्थस्य नेयत्वमिति नार्थव्यक्तिः,
अतएव तथाविधलाक्षणिकपदस्य नेयार्थत्वाख्यदोषदुष्टत्वम-
भियुक्तैरुक्तं, तथाच नेयार्थत्वव्याकारे प्रकाशकारः । निरुद्धा
लक्षणाः काचित् सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं का-
चित् काचिनैव त्वशक्तित इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकमिति ॥
॥ ७४ ॥

नेदृशं वज्र मन्यन्ते मार्गयोरुभयोरपि ।

न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥ ७५ ॥

अर्थव्यक्तौ पूर्वाक्तप्रायःपदप्रतिपाद्यं गौडवैदर्भयोः साम्यं
दर्शयति । नेदृशमिति । नेदृशं नेयार्थकवाक्यम्, उभयोरपि
मार्गयोरगौडवैदर्भयोः । न वज्र मन्यन्ते इति अत्र, हेतुमाह
नहीति । शब्दन्यायः शब्दजन्यान्वयबोधे नियमः दृष्टानुपस्था-

म्याप्यानामेवार्थानामन्वयबोध इत्येवंरूपः तं विसृज्यत्यतिक्रामतीति तादृशी, अध्यादाराद्युपमितार्थविषयेत्यर्थः, प्रतीतिरन्वयबोधः, न हि सुभगा समीचीना, अर्थापत्त्याद्युपम्यापितार्थप्रतीतिस्तु न शाब्दबोधत्वं तदुत्तरमेव तस्याः सद्भावात् एवं तात्पर्यपर्यालोचनयार्थान्तरप्रतीतिरपि शाब्दबोधोत्तरकालीनैव, यच्च तु द्वारं द्वारमित्यादौ मरुादिना पिधेष्टीत्यादिवाकाङ्क्षपदान्तरानुपादानेन शाब्दबोधासम्भवात्तदर्थं श्रुतार्थापत्त्या तादृशपदाध्याहारः तत्राध्याहतपदेऽपि शक्तियद्वाभ्युपगमेन तदर्थस्य दृष्ट्युपम्याप्यत्वान्न तन्नियमातिक्रमः । एतच्च विशिष्टशक्तिवादमभिप्रेत्योक्तम्, अपाधिशक्तिवादिभिस्तु आक्षेपगम्याया अपि व्यक्तेः शाब्दबोधाभ्युपगमाच्चिरकनियमोनाङ्गीक्रियते इति विभावनीयम् ॥ ७५ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिद्यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।

तदुदाराह्वयं, तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

उदारत्वं निरूपयति । उत्कर्षवानिति । यस्मिन् वाक्ये उक्ते सति उत्कर्षवान् वर्णनीयस्योत्कर्षजनकः कश्चिद्विलक्षणगुणस्वागम्यौर्ध्वादिरूपो धर्माः प्रतीयते व्यञ्जनया, बोध्यते तद्वाक्यमुदाराह्वयम् उदारत्वगुणवत्त्वेन कथितमित्यन्वयः, इत्यस्य वाक्यानां वर्णनीयस्योत्कर्षजनकगुणव्यञ्जकत्वमुदारत्वमिति लक्षणम्, उत्कर्षवानित्यनेन च अपकर्षजनकधर्मव्यञ्जकत्वस्य न निरुक्तगुणत्वं, यथा, हे हेलजितशोधिसत्त्व वचसां किं

विस्तरेस्तोयधे नास्ति त्वत्पददृशः परः परहिताधाने गृहीत-
व्रतः । त्वत्पान्यजनोपकारघटनावैमुख्यलभ्यायशोभारमोद-
दने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः । अत्र तोयधेरप-
कर्षजनकोऽपेयपानीयत्वरूपधर्माव्यङ्ग्य इति नौदार्यवद्भावः ।
वस्तुतस्तु, उत्कर्षवान् भङ्गा प्रतिपाद्यत्वेन -चमत्कारजनकः
गुणः उत्कर्षकोऽपकर्षको वा वर्णनीयधर्म इत्येवार्थः, एवञ्च
अपकर्षजनकोऽपि धर्मा यत्र व्यत्यमानस्यमत्कारं जनयति
तदपि वाक्यमुदारमिति तेन चे हेलाजितेत्यादावौदार्यम-
स्येव, अतएव क्रमदीश्वरेण, तदुदारं, गुणः कोऽपि यस्मि-
न्नुक्ते प्रतीयते, इति सूचणं कृत्वा, यथा तावच्छरीरं मे या-
वत्त्वं पिहिताननेत्युदाहरता वर्णनीयस्यापकर्षजनकव्यङ्ग्यव्यञ्ज-
कत्वेऽप्युदारत्वमङ्गीकृतं । तावद्व्यञ्जकता च वाक्यस्य वाच्यार्थ-
द्वारा तेनार्थगतमिदं, शब्दगतन्तु विकटत्वसूचणं, विकटत्वञ्च
पदानां नृत्यत्प्राचलं, यथा, स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्मत्तकी-
नां झणिति रणितमासीत्तत्र कलञ्चेति । तेनेति । तेनोदा-
रत्वेन काव्यपद्धतिर्गौडवैदर्भरूपा काव्यरीतिः । एतेनोदा-
रत्वे गौडवैदर्भयोः साम्यं दर्शितं । मनाथा साश्रया मोत्कर्ष-
त्यर्थः ॥ ७६ ॥

अर्थिना कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सक्तम् ।

तदवस्था पुनर्देवं नान्यस्य मुखमीयते ॥ ७७ ॥

इति त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु लक्ष्यते ।

अनेनैव पथान्यत्र समानन्यायमूह्यताम् ॥ ७८ ॥

उदारत्वमुदाहरति । अर्थिनामिति । कृपणा दीना, पुन-
स्तदवस्था दीना सती, नान्यस्य मुखमीचत इति एकेनैव कृता-
र्थानामपरोपसर्पणासम्भवादिति भावः । अत्र वर्णनीयस्य राज्ञः
प्रभूतदानरूपधर्मः प्रतिगृहीतृणां दाचन्तरोपसर्पणाभाव-
रूपभङ्गा व्यज्यमानः कमपि समत्कारविशेषं जनयति ॥ ७३ ॥

इदमेव दर्शयति । इतीति । इत्यस्मिन् वाक्ये त्यागस्य
भङ्गा व्यज्यमानस्य वर्णनीयरजदानस्य उत्कर्षसमत्कारविशेष-
जनकत्वं साधु शोभनं लक्ष्यते सामाजिकैर्ज्ञायते । साध्वित्यत्र
खल्विति कश्चित् पाठः । खलु यतो लक्ष्यते, अत इदमौदार्य-
गुणवदित्यर्थः । अनेनैवेति । अनेनैव यथा एतत्पद्यप्रदर्शित-
या रीत्या समानः सदृशोन्यायो व्यवस्थितिर्यस्य तादृशमुदारत्व
मन्यत्र पद्यान्तरेऽपि ऊह्यतां स्वयं विभाव्यताम् ॥ ७४ ॥

स्वाधैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदित्यतः ।

यथा, लीलाम्बुज, क्रीडासरो, चेमाङ्गदादयः ॥ ७५ ॥

अत्र मतान्तरं दर्शयति । स्वाधैरिति । स्वाधैर्विशेषणार्था-
त्कर्षकत्वेनाभिप्रेतार्थबोधकत्वात् सप्तदशप्रशंसभोधैः, विशेषणै-
रिति वज्रवचनादेकदिविशेषणयोगे न समत्कारातिशय
इति सूचितम् । युक्तमिति वाक्यमित्यर्थः । उदारमुदा-
रत्वगुणवत् । कैश्चिदित्यनेन साभिप्रायविशेषणवत्त्वस्यापुष्टा-
र्थत्वदोषाभावरूपत्वादन्वैः परिकरासङ्कारत्वेनोक्तत्वाच्च न
गुणत्वमुचितमित्यस्मिन् कस्ये खल्लाखरसः सूचितः । उदा-

धरति । लीलाम्बुजेत्यादि । लीलाम्बुजमित्युक्ते अम्बुजस्य लीलेतिविशेषणास्त्रीलोपयोगितेन । वर्णाकारसौरभ्याद्यतिशयः प्रतीयते, एवं क्रीडासर इत्यत्र सरसः क्रीडोपयोगितया कमलकुमुदजलचरविहङ्गशोभितस्रस्त्रसादुजलवत्यादिकं, हेमाङ्गदमित्यत्र च हेममयत्वेनाङ्गदस्य सुदृग्गत्वयङ्गमूढत्वादिकं । केचित्तु अगाम्यत्वमर्थगुणमुदारत्वमाङ्गसान्न सम्यक्, अगाम्यताया माधुर्यरूपत्वेन माधुर्यादार्ययोरभिन्नतापत्तेः, यदाह क्रमदीयरः, सानुप्रासत्वमगाम्यभावस्य मधुरोगुण इति, माधुर्यप्रस्तावे यन्महादपि, तथाप्यगाम्यतैवेन भारं वहति भूय-
वेति ॥ ७८ ॥

श्लोकः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।

पद्येऽप्यदाचिणात्मानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥

श्लोकोल्लस्यति । श्लोक इति । समासः पदानामेकीभावः तस्य भूयस्त्वं दीर्घत्वं बहुभिः पदैः समास इत्यर्थः, तदोजः, एतत् समासभूयस्त्वरूपमोजः, गद्यस्य गद्यप्रसङ्गविशेषस्य उत्क-
लिकाप्रायात्मकस्येत्यर्थः, चूर्णकादौ दीर्घसमासत्वाभावात् । जीवितं जीवितवत् भारभूतम् । इदञ्च मार्गद्वये समानं । विपर्ययमाह । पद्येऽपीति । अदाचिणात्मानां गौडानाम् । अपिना गद्यसमुच्चयः । इदं समासभूयस्त्वरूपमोजः । एकमद्वितीयं परायणमतलम्बनं, गौडानां यन्महादताप्रिधत्वेन तच्चूलतयानु-
प्रासवद्दीर्घसमासस्याप्यत्यन्तमपेक्षणीयत्वात् । इदञ्चैजः शब्द-

गुणः समासभूयस्वरूपतया शब्दमाचगतत्वात् । अन्ये तु, श्रौजः
 प्रौढिः सा च पञ्चविधा यथा, “पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च
 पदाभिधा । प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च” इति ।
 तत्र पदार्थे वाक्यरचनं, यथा, चन्द्र इत्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये
 अन्नेर्मयमसमुत्पन्नं ज्योतिरिति वाक्यरचनं । वाक्यार्थे पदाभिधा
 यथा, निदाघशीतलघ्विमकालोष्णशीतरीरा सुकुमारी वरयो-
 प्यदिति वाक्यार्थे वक्तव्ये वरवर्णिभोति पदाभिधानम् । एव-
 मेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषाभिधित्तया वज्रवाक्यैरभिधानं
 व्यासः, वज्रवाक्यप्रतिपाद्यैकवाक्येन भतिपादनं समासः, ए-
 तच्चतुर्विधप्रौढिरूपमोजः शब्दगुणः साभिप्रायरूपन्त्वर्थगुण
 इत्याहुः ॥ ८० ॥

तद्गुरुणां लघूनाञ्च बाहुल्यात्पत्वमित्यणै ।

उच्चावचप्रकारं तद् दृश्यमाख्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥

तदिति । तत्समासभूयस्त्वमुच्चावचप्रकारं नानाविधं, कथ-
 मित्याह । गुरुणामित्यादि । कश्चित् समासाद्गुणपदघटकानां
 गुरुवर्णानां बाहुल्येन लघुवर्णानामल्पत्वेन, कश्चिद् गुरुणाम-
 ल्पत्वेन लघूनाञ्च बाहुल्येन, कश्चिच्च द्विविधानां तेषां मिश्र-
 णेन साम्येन च । तच्च आख्यायिकादिषु प्राचां रचितेषु गद्य-
 प्रबन्धविशेषेषु । आदिना चम्पूविरुदादीनां यदणं, दृश्यं
 स्वयमनुभवनीयम्, एतच्च वैदर्भमतानुसारेणोक्तं गौडानां
 पद्यमयेष्वपि तत्सङ्गावाभिमतैरुक्तत्वात्, यथा सूर्यप्रतकादौ

पद्यमयेऽपि दीर्घसमासाः । आख्यायिकेत्युपादानात् कथार्या
रौद्रादिरसेऽपि न दीर्घसमासोविधेय इत्यवधेयम् । प्रकारमि-
त्यत्र प्रकारेणेति दृश्यमित्यत्र च दृष्टमिति कचित् पाठः ।
अन्यत्र च द्वितीयतदित्यत्र सदिति पाठः ॥ ८१ ॥

अस्तमस्तकपर्यास्तसमस्तार्कांशुसंस्तारा ।

पीनस्तनस्थिताताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥

गौडानामभिमतं पद्यगतसमासभूयस्त्वमुदाहरति अस्ते-
ति । अस्तोऽस्त्राचक्षस्त्रास्य मस्तकं शृङ्गं तत्र पर्यासाः परितः
पतिताः समस्ताः सायं तन्मात्रवृत्तित्वात् सकक्षा येऽर्का-
श्वः सायंफालीगत्वादारकाः सूर्यकिरणास्तैः संशर आव-
रणं यस्यास्तादृशी वारुणी पश्चिमदिक् पीनस्तने स्थितमाताम्रं
कम्रं गोभनं वस्त्रं यस्यास्तादृशी काचिन्नायिकेदेत्यन्वयः ॥ ८२ ॥

इति पद्येऽपि पौरस्त्या वध्नन्धोजस्विनीर्गिरः ।

अन्ये त्वनाकुलं हृद्यमिच्छन्धोजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥

पयोधरतटोत्सङ्गलग्नसन्ध्यातपांशुका ।

कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

इतीति । पौरस्त्या गौडाः, ओजस्विनीः समासभूयन्त-
रूपोजोगुणवती । अपराभिमतभोजो लक्षयति । अन्ये इति ।
गिरां वायानामनाकुलमनाकुलत्वम्, उद्भटममामादिना
ओत्पुङ्गेराकुलोभावात् तद्द्रष्टव्यमित्यर्थः, तथा एषं पद्यत्वं

पारुष्यशैथिल्याभावेन 'सहृदयहृदयहारित्वमित्यर्थः' एवंप-
 मोज इच्छन्ति । अयमर्थः दीर्घसमासः स्वन्यसमासः समासा-
 भावोवास्तु यस्मिन् श्रुते श्रोतृणां बुद्धेरमाकुलत्वं श्रुतिसुखञ्च
 भवति तत्त्वमोज इति । एतदुदाहरति । यथेति । पयोधरो-
 मेघ एव पयोधरः स्तनः, स्निग्धरूपकम्, तस्य तटस्थं प्रान्त-
 स्रोतस्त्रे लग्नं सन्ध्यातप एवांशुकमारक्तवसनं यस्यास्तादृशी ।
 कामातुरमिति आरक्तवसनाच्छस्त्रस्तनतटनायिकासाम्येनोद्दी-
 पकत्वादिति भावः । अत्र पूर्वार्द्धवाक्यं दीर्घसमासवदपि
 असमस्तकेत्यादिश्लोकवाक्यवन्न श्रोतृणां बुद्धिमाकुलयति प्र-
 त्युत लासित्येन श्रवणसुखमादधाति, उत्तरार्द्धवाक्ये तु का-
 मातुरमित्यस्यसमासः अन्यत्र समासाभावश्च, तथापि तत्
 किञ्चिद्गाढतया लासित्येन च प्रतीयमानं श्रोतृनानन्द-
 यति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्यानतिक्रमात् ।

तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

कान्तिं लक्षयति । कान्तमिति । लौकिकार्थस्य लोकप्र-
 सिद्धवस्तुनोऽनतिक्रमादपरित्यागात् लोकप्रसिद्धवस्तुवर्णना-
 दित्यर्थः सर्वजगतां देवादिमनुष्यान्तानां कान्तं कमनीय
 साध्याद्यनुदयकृतार्थबोधसौकर्येण समत्कारजनकतया स्पृष्ट-
 णोयमित्यर्थः, ईदृशं वाक्यं कान्तं कान्तिगुणवदित्यन्वयः,
 एवञ्च लोकप्रसिद्धवस्तुवर्णनं कान्तिरिति लक्षणम् । सर्वजगत्का-

नानिति तु प्रशंसनं । यदाह क्रमदीश्वरः । वर्णनात्युक्तिंशू-
न्या या सा कान्तिरभिधीयत इति । इयच्च कान्तिरर्थगुणः
अर्थानुसन्धानप्रागनुपलम्भात् । औज्ज्वल्यरूपा तु शब्दगुणः
औज्ज्वल्यश्च दालिकादिपदविन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभा-
शालित्वम् । अन्ये तु दीप्तरसत्वरूपमर्थगतं कान्तिगुणमाहुः ।
कान्तेर्विषयं दर्शयति । तच्चेति । तत्कान्तिमहाक्यं । वार्त्ता-
भिधानेषु अनामयप्रियास्त्रापप्रस्तावेषु । अनामयप्रियास्त्रापे-
वर्त्तिवार्त्ता च कथ्यत इत्युक्तेः । प्रियास्त्रापे हि लोकप्रसिद्ध-
वस्त्वभिधानमेवोचितम्, अन्ये तु वार्त्ताभिधानेषु इतिहा-
सवर्णनेषु, इतिहासानां यथावद्वर्णनस्यौचित्यात् अथवावर्णने
असत्यताप्रतिभासेन विनेयानां महत्त्वसम्भावात् प्रबन्धस्य रा-
मादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादित्युपदेशपर्यवसायित्वानुपपत्ते-
रित्याहुः । वर्णनास्त्विति । वर्णनासु बन्धुरूपनिरूपणेषु,
तत्रापि यथावद्वर्णनस्यौचित्यात्, एताभ्यामन्यत्र तु न नियमः,
अतएव यच्चकार्थस्य स्वतःसम्भवित्वेन प्रौढोक्तिविद्वत्त्वेन च
नयानां काव्यभेदकरणं सङ्गच्छते । यदुक्तं प्रकाशकता, अर्थ-
शान्तिबोधोऽप्यर्थोपपन्नकः सम्भवी स्वतः । प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धे-
वा कवेस्तेनोन्नीतस्य वा इति ॥ ८५ ॥

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवाद्दशः ।

सम्भावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥ ८६ ॥

तत्र वार्त्ताभिधाने कान्तिमुदाहरति । गृहाणीति ।

नामेति सम्भावनायाम् । तान्येव गृहाणि प्रशस्तगृहाणि,
 गृहपदमत्र प्रशस्तगृहे लाघणिकं प्राशस्त्यातिशयस्य व्यञ्जः अ-
 तएवेदमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं नाम सत्त्वणामूलधनिकाव्यं शक्य-
 तावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकयोः सामान्यविशेषभावात् । तपो-
 राशिसपोषकलः । सम्भावयति गौरवं प्रापयति, अत्र प्रौ-
 ढोक्तिमन्तरेणापि सत्पुरुषचरणसम्पर्केण स्थानस्य प्रशस्ततारूपो-
 वर्णनीयार्थोलोकप्रसिद्ध एव, इयञ्च प्रियासापरूपा वार्त्ता ॥
 ॥ ८६ ॥

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जुम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाङ्गलतान्तरे ॥ ८७ ॥

वर्षनायामुदाहरति । अनयोरिति । जुम्भमाणयोर्दृङ्गि
 गच्छताः, बाङ्गलतान्तरे वचसि, अवकाशः स्थानं न पर्याप्तो
 न प्रभूतः अतिपीनोत्तुङ्गौ स्तनौ तुद्रायतने वचसि ससम्बाधा-
 वेव वर्त्तते इत्यर्थः । अत्र स्तनवर्षनायां स्तनयोः पीनोत्तुङ्ग-
 योर्वचसि ससम्बाधायस्थितिर्लोकप्रसिद्धैव वर्णिता ॥ ८७ ॥

इति सम्भाव्यमेवैतदिशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्तिं भवति सर्व्वस्य लोकयाचानुवर्त्तिनः ॥ ८८ ॥

श्लोकद्वये कान्तिं सङ्गमयति । इतीति । इति वार्त्तावर्ष-
 नाविषयकश्लोकद्वयप्रतिपाद्यं सम्भाव्यमेव लोकप्रसिद्धतया स-
 म्भावनीयमेव न तत्पुत्रा असम्भवदपि कल्पनीयम् । एतच्च
 विशेष आख्यायतेऽनेनेति विशेषाख्यानमुत्कर्षबोधकविशेषणं तेन

संस्कृतमलङ्कृतं सत् लोकयाचानुवर्तिनो लोकव्यवहारमनुस-
न्धानस्य लोकव्यवहारजनितसंस्कारमप्यनुसृत्यर्थः । सर्वस्य ज-
नस्य कान्तं कमनीयं भवति, तस्मादेतदर्थप्रतिपादकवाक्यं
कान्तिगुणवदित्यर्थः । विशेषाख्यानसंस्कृतमित्यनेनैतदुक्तं, लोक-
प्रसिद्धवस्तुवर्णनमात्रेणैव न कान्तेः सम्भवः अन्यथा, गौरपत्यं
वस्त्रोवर्द्धं घासमन्ति मुखेन च, इत्यादेरपि लोकप्रसिद्धा-
वस्त्रोवर्द्धकर्मकघासभक्षणरूपवस्तुवर्णनया कान्तिसन्नेन काव्य-
लापनतेः, किन्तु उत्कर्षबोधकविशेषणविश्यासेन वैचित्र्यजनक-
तया, वैचित्र्यस्यैव गुणालङ्काररूपत्वात्, प्रकृते च गृहाणि
नाम तान्येवेत्यादिपद्यद्वये तत्तद्विशेषणकृतवैचित्र्यं स्फुटमेवेति
विभावनीयम् ॥ ८८ ॥

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः ।

योऽर्थस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ ८९ ॥

गौडमार्गे निरुक्तकान्तोर्विपर्ययं दर्शयति । लोकातीत
इवेति । इवात्यर्थः । योऽर्थोऽत्यन्तं लोकातीतोऽपि लोकप्रसि-
द्धिमतिक्रान्तोऽपि अध्यारोप्य उपपर्ययं विवक्षितः, तेनार्थेन
विदग्धा विदग्धं मन्यमाना गौडा इत्यर्थः, गौडपुण्ड्रगोक्तिरि-
यं । विगतं दग्धं दाहोऽप्यग्राह्यार्थानुभवकृतमनःक्रोशो येषां ते
इति वा । अत्यतिशयेन तुष्यन्ति, इतरे जना वैदग्ध्याः पुनर्न
तुष्यन्ति । अध्यारोपेति । नच योग्यतायाः शाब्दबोधे हेतु-
मादारोपितार्थस्यायोग्यत्वेनान्वयबोधोऽपि कथमिति वाच्यं

रूपकाद्यलङ्कारस्यालङ्कारिकैः सर्वैरेवाभ्युपेयत्वेन शाब्दमते-
राचार्यलस्यावश्यकव्यत्वेन योग्यतायास्तत्रयोजकत्वानङ्गीका-
रात्, अतएवोक्तम्, अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोति
हीति ॥ ८९ ॥

देवधिष्यमिवाराध्यमद्यप्रमृति नो गृहम् ।
युष्मत्पादरजपातंधौतनिःशेषकिल्बिषम् ॥ ९० ॥

वाक्ताभिधाने कान्तेर्विपर्ययं दर्शयति । देवधिष्यमिति ।
विष्यं स्यात् । किल्बिषममङ्गलम् । अथ महापुरुषचरणरजः-
सम्पर्केण गृहस्य प्रशस्तैव लोकप्रसिद्धा, देवावायसान्नेनारा-
ध्यता तु प्रौढोक्त्वाध्यारोपिता ॥ ९० ॥

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।
इदमेवविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥ ९१ ॥

वर्णनायां विपर्ययं दर्शयति । अल्पमिति । भवत्याः स्तन-
जृम्भणं स्तनयोरुपस्थितिरेवविधं यद्वकाशव्यापि भावि भवि-
यति इदमनालोच्यैव वेधसा आकाशमल्पे निर्मितमित्यन्वयः ।
अथ विधातुरनालोचनपूर्वकात्पाकाशनिर्माणवर्णनेन स्तनयोः
पीनोक्तुङ्गत्वप्रतिपादनं चाटुकारस्यात्युक्तिविजृम्भितं, तथाहि
अतिमहतोऽप्याकाशस्याल्पत्वं, सर्व्वशस्यापि विधातुरनालो-
चनपूर्विका सृष्टिः, विष्वक्लोकस्तुल्ययोरपि स्तनयोर्महामन्दर-
दिमालयादिभिर्गिरिवरैरप्यपूर्णमाणेऽतिमहत्याकाशे समन्ता-

धावस्थितिरित्येतत् सर्वं लोकप्रसिद्धिमतिक्रान्तमपि वर्ण्यमानं
प्रयोक्तृरुपहसनीयतामाविर्भावयतीति न कान्तता वाक्यस्य ॥
॥ ८१ ॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतद्गौडोपलालितम् ।

प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥ ८२ ॥

उपसंहरति इदमिति । इदमेवंविधं काव्यवाक्यमत्युक्ति-
रित्युक्तमत्युक्तिरिति भावा आलङ्कारिकैः कथितम् । यथाह
भोजराजः, “लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत्र वर्ण्यते । तदत्यु-
क्तिरिति प्रोक्तं गौडानां मनसो मुदे” इति ॥ इदमित्यत्र
इयमिति कश्चित् पाठः । गौडोपलालितं गौडैश्चमत्कार-
जगत्तया व्यवहृतम् । अत्र वैदर्भाणामनादर इत्याह । प्र-
स्थानमिति । प्राक्प्रणीतं प्रस्थानन्तु लोकमश्राव्यवस्तुवर्णनरूप-
मन्यस्य वर्त्मनो वैदर्भमार्गस्य सारमुपादेशं, तदयं कान्तो
गौडवैदर्भायोर्विपर्ययः ॥ ८२ ॥

अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।

सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा ॥ ८३ ॥

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासान्नाम्ना तदाचिनी युतिः ॥ ८४ ॥

मगाधिं लघयति । अन्यधर्म इति । अन्यस्याप्रस्तुतस्य
कल्पचिह्नो गुणधिया रूपः, ततस्तस्मादुन्मिषोऽन्यत्र कर्मा-
दित् प्रस्तुते लोकसीमानुरोधिना लोकमूर्त्यादामनुत्थाने

वक्त्रा यच्च वाक्यार्थे सम्यगाधीयते गौणशब्दप्रयोगेण साध्यव-
 सानगौण्या लक्षण्या उपचर्यते स वाक्यार्थः समाधिः समाध्या-
 ख्यगुणवान् स्मृतः, यत्रेत्यत्र यत्त्विति पाठे क्रियाविशेषणं, यत्
 समाधीयते स समाधिः सम्यगाधानरूपः समाध्याख्यो गुण
 इत्यर्थः । उपचारस्याचाहार्याभेदप्रतीतिरूपः स च लक्षणा-
 याः प्रयोजनभूतः लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीतेरनन्तरमेव तन्मूल-
 व्यञ्जनया तस्य प्रतीतिसम्भवात् । उक्तञ्च प्रकाशकता गौण-
 लक्षणप्रस्तावे, भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथेवाभेदावगमस्य
 प्रयोजनमिति । लक्षणा चात्र साध्यवसानरूपा सा च विषयस्या-
 नुपादान एव सम्भवति तेन च विषयोपादाने सारोपगौण्या
 न समाधेः सम्भवः । इत्यञ्च प्रस्तुतस्य धर्मं निमीर्य तच्च सधु-
 शतया अप्रस्तुतधर्मस्य तादात्म्याध्यवसानं समाधिरिति लक्ष-
 णम् । धर्मोत्पन्नेन धर्मिणोऽध्यवसाने नायं गुण इति सूचितं ।
 यथा, लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः स्फुरत्ता-
 राकारा मलति जलधारा कुवलययात् । धुनोते मन्धूकं तिल-
 कुसुमजन्मापि पवनो वहिर्दारे पुण्यं परिणमति कस्यापि ह-
 तिनः, इत्यादौ मुखादौ धर्मिणि धर्मिणश्चन्द्रादेरध्यवसानम्,
 अत्रातिप्रयोजनिरलङ्कारः । लोकसीमानुरोधिनेत्यनेन स्वेच्छ-
 या विषदुःश्रद्धायासेन लोकविरोधे न समाधिसम्भवः । यथा
 वृंक्षन्ति मशका यच्च तच्च निद्रा सुदुर्लभेति, अत्र वृंक्षितं करि-
 गर्जितमित्यभिधानात् करिधर्मस्य वृंक्षणस्य मशकरुतेऽध्यव-
 सानं लोकविरुद्धम् । उदाहरति यथेति, अत्राप्रस्तुतस्य चतुषो

धर्मा निमीलनोन्नेषौ प्रस्तुतयोः कुमुदकमलयोर्दलसङ्कोच-
विकाशरूपधर्मतादात्म्येनाध्यवसितौ, इदञ्चाध्यवसानं न लोक-
विरुद्धं विषयविषयिणोरनयोः सादृश्यातिशयवत्त्वेनाभिन्न-
प्रायत्नात्, तथात्वेन चानयोरेकशब्दप्रयोगप्रतिपाद्यत्वे, यथा
चतुर्निमीलति कुमुदं निमीलति चतुरन्निपति कमलमुन्नि-
पतीति, इदमेव दर्शयति । इतीति । नेचक्रियाध्यासात् नेचस्य
क्रियाभ्यां निमीलनोन्नेषाभ्यां सद्य तादात्म्यारोपात् कुमुद-
कमलधर्माभ्यां दलसङ्कोचविकाशाभ्यां तदाचिनो श्रुतिसंख्या
नेचक्रियावाचकः शब्दः स्वप्रतिपादकतया प्राप्तः, पदार्थाना-
मेकत्वेनैकशब्दप्रतिपाद्यत्वौचित्यात् यथा घटो घट इति विभि-
न्नत्वे तु विभिन्नशब्दप्रतिपाद्यत्वं घटा घटः पट इति । अयञ्च
समाधिरर्थगुणः अर्थं अर्थान्नारारोपस्वरूपत्वात् । केचित्तु,
अयोन्यन्यच्छायायोनिरूपदिविविधार्थदृष्टिरूपमर्थगुणं ससाधि-
माङ्गः, तत्रायोनिरर्थः कविसम्प्रदायपरिगोलितपद्धति-
गन्तरेण स्वयुद्धिविभवमात्रप्रादुर्भावित उपमानोपमेयभावा-
दिरूपः । यथा, सद्योमुण्डितमस्तङ्गनचिवुकप्रखर्द्दिनारङ्गक-
मिति । अत्र नारङ्गकस्य छनचिवुकेन सद्योपमानोपमेयभावो
न केनापि प्राक्तनकविना प्रदर्शितः केवलमेतत्कविनैव
स्वमुच्चा प्रादुर्भावितः । अन्यच्छायायोन्यर्थस्तु प्राक्तनकविपर-
म्पराव्यवहृतः किञ्चिदुभयान्तरेण वर्णितः । यथा, 'निज-
नयनप्रतिबिम्बैरमुनि यङ्गः प्रतारिता कापि । नीलोत्पले-
ऽपि विवृणति करमर्पयितुं कुमुदस्रावी' इति । अत्र नयन-

नीलोत्पलयोः सादृश्यं कविसम्प्रदायप्रसिद्धं विच्छित्तिविशेषे-
णात्र निवृत्तम् । शब्दगुणभूतः समाधिस्तु आरोहावरोहक्रम-
रूपोऽनैर्हको ज्ञातव्यः । तत्र आरोहोऽनुप्रासादिना उत्कर्षः
अवरोहस्तदभावादपकर्षः तयोः क्रमो वैरस्यानावरो विन्यासः ।
यथा, चञ्चलजभमितचण्डगदाविघातेत्यादि । अत्र पादत्रये
धन्वस्य गाढता चतुर्थपादे त्वपकर्षः सोऽपि तीव्रप्रयत्नोच्चार्य-
तया गाढायमानो वैरस्यं न जनयति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

निष्ठूतोद्गोर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दर, मन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ८५ ॥

समाधेर्गौणलक्षणामूलकत्वं प्रकटयति । निष्ठूतोद्गोर्णेत्या-
दि । निष्ठूतोद्गोर्णवान्तादिपदं गौणवृत्तिव्यपाश्रयं गौणलक्ष-
णामूलकं गौणलक्षणया स्वमुख्यार्थसदृशेऽर्थे प्रयुक्तं संदित्यर्थः ।
अतिसुन्दरं सदृश्यदृश्यहरत्वेन समाधिगुणवत् । अत्रार्थ-
गुणस्यास्य शब्दगतत्वं परम्परयेति बोध्यम् । अन्यचेति । गौण-
वृत्तिव्यपाश्रयत्वाभावेन मुख्यार्थ एव प्रयोगे इत्यर्थः, ग्राम्य-
कक्षां विगाहते ग्राम्यलक्ष्णरूपदोषदुष्टतां प्राप्नोति । मुख्यवृत्त्या
प्रयुक्तं निष्ठूतादिपदं न परं गुणवत् प्रत्युत दोषवदपि गौण-
वृत्त्या तु गुणवदेवेति लक्षणाफलभूततादात्म्यारोप एवात्र
हेतुरिति विभावनीयम् । अत्र गौणवृत्तिपदं समावनाया
उपलक्षकं तेनोत्प्रेक्षायां मुख्ययापि वृत्त्यासौलपदप्रयोगे गुणएव
एतच्चादिमन्त्रोक्ते दर्शयिष्यामः ॥ ८५ ॥

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।

भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः ॥ ८६ ॥

एतदेव दर्शयन्नुदाहरति । पद्मानीति । सायन्ननघमोर-
मङ्गलसत्परागपद्मवर्षनमिदम् । अर्कांशुनिष्ठताः सूर्यकिर-
णैर्निर्दिष्टाः पावकविप्रुषो वह्निकणान् । उद्गीर्णारुणरेणुभि-
रिति पावकविन्दुवमनोत्प्रेक्षायां हेतुः । अत्र देहान्तःकफादि-
निक्षेपशक्तयोः निष्ठिवोद्गुधात्तेनिक्षेपमात्रार्थं लक्षणा सामान्य-
शब्दस्य विशेषार्थपरत्ववद्विशेषार्थकस्यापि सामान्यपरत्वे तद-
भ्युपगमसौचित्यात्, साच ग्रन्थार्थलक्ष्यार्थयोः सादृश्याद्गौणी
सादृश्याच्च कफनिक्षेपो विप्रुङ्निक्षेप इवेति विशिष्टनिक्षेपयो-
स्तयोर्विभिन्नतात् । तमकीमेत्यत्र तु न लक्षणा आहार्यवत्
सम्भावनायामपि बाधोदयस्याकिञ्चित्करत्वेनान्वयबोधागति-
बन्धात्, लक्षणाफलोभूतताद्रूप्यप्रतीतेरिव सम्भावनाया अपि
चमत्कारजनकत्वेन गुणत्वं युज्यते, तस्मात् पूर्वञ्च गौणवृत्ति-
पदस्य सम्भावनोपलक्षकत्वं सुदृक्कम्, एवम्, आस्याद्य निरवशेषं
विरक्षिमधूनां मृदूनि मांसानि । करकामिषेण मन्ये निष्ठोवति
नीरदोऽस्थीनि, इत्यत्र सापञ्चवोत्प्रेक्षायां निष्ठोवतीत्यत्र न
लक्षणा ॥ ८६ ॥

इति घृष्टमद्वयान्तु निष्ठोवति बधूरिति ।

युगपन्नैकधर्माणामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ८७ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तगतं गौणवृत्तिव्याप्यार्थं निष्ठोता-

दिपदं ह्ययं सहृदयहृदयहारिणौणार्थप्रतिपादकत्वात् समा-
धिगुणवत् । अहयन्त्विति साम्यत्वरूपदोषदुष्टमित्यर्थः । नि-
ष्टीवति मुखेन कफादिकं निचिपति । अत्र छिवधातुरभिधया
मुख्यार्थे प्रयुक्तो जुगुप्सा व्यनक्ति, बधूपदप्रयोगस्य बध्वाः शृङ्गा-
राङ्गत्वात् शृङ्गारे भीमत्साङ्गभूतकफवमनपरिचयोऽत्यन्तानु-
चित इति साम्यतां सातिशयमुक्तासयति । तदेवमन्यधर्मस्या-
न्यचारेणः समाधिरित्युक्तं तत्र बह्वर्थां तेषामारोपे चारु-
त्वातिशय इत्याह युगपदिति । नैकधर्माणामन्यदीयानेक-
गुणक्रियाणां, युगपदेकदा ननु कालभेदेन, अध्यासे विषय-
निगरणेनाध्यसानं, स्यत इति वैचित्र्यातिशयादुक्तसमाधित्वेन
प्राचीनेर्ज्ञात इत्यर्थः ॥६७॥

गुस्त्रगर्भभरक्लान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।

अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिगरेते ॥६८॥

गुर्विति । गुर्वो जलपूरसम्बन्धेन महत्यः, अन्यत्र भूणस-
म्बन्धेन सूत्राः । तथा गर्भस्य अन्तर्गतजलस्य भरेण क्लान्ताः
मन्दाः । अतएव कालिदासः, अन्तःसारं च न तुल्यमितुं ना-
मिलः शङ्कति त्वां रिक्तः सर्वो भवति हि स्रग्धुः पूर्णता गौर-
वाय इति । अन्यत्र भूणस्य भरेण आन्ताः, विशेषणयोः
कर्माधारयः । उत्तरलोके गौरवपदस्य गर्भगौरवमित्यर्थकत्वे
गुर्विति गर्भविशेषणं । तथा स्तनन्त्यो गर्जन्यः, अन्यत्र कुन्दन-
शब्दं कुर्वत्यः । अचलस्याधित्यका ऊर्ध्वगमिः, लिङ्गसाम्यात्

सखीरूपेत्यर्थः तस्या उत्सङ्गं मध्यम्, अन्यत्र क्रोडम्, अधिकरणे
द्वितीया, अत्र जलदपङ्क्तिषु तत्तद्भुजनिगरणेन गर्भिणीधर्मा-
णां बह्वनां गौरवादीनां युगपदध्यासाच्चाहत्वातिशयः, अत-
एवातिशयोक्तिमूलः समासोक्त्यलङ्कारः ॥ ८८ ॥

उत्सङ्गशयनं सख्याः स्नानं गौरवं कृतम् ।

इतोमे गर्भिणीधर्मा वद्वोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ८९ ॥

एतद्दर्शयति । उत्सङ्गेति । स्नानमिति, नच स्नानं
गर्जितं मेघनिर्घाये रसितादि चेत्यमरोक्त्या स्नानं जलदप-
ङ्क्तेरेवासाधारणो धर्मस्तत्कथमस्य गर्भिणीधर्मत्वमुक्तमिति याच्यं
स्नानस्य इति पदस्य शब्दसाधारण्यकर्मोवादि कस्मान्धातुनि-
यन्तत्वेन तादृशस्नानस्य गर्भिण्या, अपि सम्भवात् गर्जित-
वच्छब्दान्तरेऽपि तस्य प्रयोगदर्शनात् अतएव, मञ्जीरादिषु
रक्षितमायं पक्षिषु च कृजितमभ्यति । स्नानितमणितादि सुरते
मेघादिषु गर्जितप्रमुखमिति कोपान्तरेण स्नानितशब्दस्य सुरत-
शब्दवाचकत्वमुक्तं, तस्मात् स्नानधातेर्न मेघगर्जनमात्रवाचक-
तनियम इति । नच तथापि न त्वेष्टिषिद्धिः शब्दसाधारण्यक-
स्नानधातोर्गर्जनस्यापि वाचकत्वप्राप्त्या स्नानस्य इत्यत्र गर्भिणीध-
र्माध्यामायोगादिति वाच्यम्, असाधारण्यगर्भिणीधर्मोणामुत्स-
ङ्गशयनादीनामन्तःपतितत्वेन वैचित्र्यजनकत्वेन च स्नानस्यापि
गर्भिणीधर्मरूपताश्चित्यात् तेष्वेव च फाव्यशीवातुभूत-
तयाऽऽद्यमपेक्षणीयत्वादित्यवधेयम् ॥ ८९ ॥

तदेतत्काव्यसर्व्वस्वं समाधिर्नाम योगुणः ।

कविसार्थः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥

समाधिमुपसंहरति । तदेतदिति । तत्तस्मात् पूर्व्वप्रदर्शि-
तनयेन काव्यस्य चारुत्वातिशयजनकत्वादित्यर्थः । समाधिर्नाम
योगुणः, एतत् काव्यस्य सर्व्वस्वं काव्येऽवश्यमपेक्षणीयमित्यन्वयः ।
समग्रोऽपि गौडो वैदर्भोऽपरोवापि, तमेनमनुगच्छति काव्ये
तद्विवेशाय यतते । एनमित्यत्र एकमिति क्वचित्पाठः, मुख्य-
मित्यर्थः, प्रशंसनायैतत् सर्व्वेषामेव प्राणत्वेनोक्तत्वात् । इति
दशगुणा निरूपिताः, एषु च केचिद्दोषाभावरूपाः केचिच्छाल-
ङ्काररूपा अपि प्राचा मत्तमनुहन्तानेन अन्यकृता गुणत्वेनो-
क्ताः, नव्यास्तु मतेऽस्मिन्नादरवन्तोमाधुर्य्यैजःप्रसादाख्यं रस-
गतं गुणचयमेवेच्छन्ति यथा प्रकाशकारः । माधुर्य्यैजःप्रसा-
दाख्याल्यथस्तो न पुनर्दशेति ॥ १०० ॥

इतिमार्गद्वयं भिन्नं तत्सरूपनिरूपणात् ।

तज्ज्ञेदास्तु न शक्यन्ते यत्तुं प्रतिकवि स्थिताः ॥ १०१ ॥

तच्च वैदर्भगौडौघौ वर्ण्येते प्रस्तुटान्तरावित्यनेन प्रतिज्ञातं
गौडवैदर्भयोर्विभिन्नतया निरूपणमुपसंहरति । इतीति ।
इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण तयोर्गौडवैदर्भयोः, स्वरूपनिरूपणात्,
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणादशगुणाः स्यताः, एषां विपर्य्ययः
प्रायोदृश्यते गौडवर्त्मनीत्यनेन गुणसद्भावाभावकृतस्वरूपप्रति-
पादनादित्यर्थः । भिन्नमत्यन्तविसद्दृशं । नन्वनेऽपि साट-

पाद्यालादिका मार्गभेदाः सन्ति तेऽपि निरूप्येरन्नित्याश-
ङ्काद् तद्भेदा इति । गौडवैदर्भाभ्यां भिन्नास्तस्य काव्यमा-
र्गस्य भेदा लाटपाद्यालादयः प्रतिकवि स्थिताः तत्तद्देशजात-
कविभिरादृताः । न शक्यन्त इति, भेदाः सत्यं सन्त्येव परन्तु
अनेकत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् निरूपिता इत्यर्थः । तद्भेदा गौड-
वैदर्भायोरवान्तरभेदा इति वा ॥ १०१ ॥

इक्षुसीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं भेदः ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥

पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तेन द्रढयति । इच्छति । आदिना
मधुरमाचाणां ग्रहणं । अन्तरं भेदः । भवदिति स्फुटं प्रतीय-
मानत्वादनपक्षपणीयमित्यर्थः । तदन्तरम् । आख्यातुं तत्तन्मा-
मोक्षेन निर्देष्टुं । सरस्वत्याऽपि का कथाग्वेपि वागधिष्ठाया
देव्यापि, न शक्यत इति अमहत्वादिति भावः । मधुरवस्त्वनां
माधुर्यभेदवत् काव्यमार्गाणां भेदोऽनिर्व्यचनीयस्तस्माद्भेदद्वय-
मेव स्फुटभेदं प्रदर्शितमिति भावः ॥ १०२ ॥

नैसर्गिकी च प्रतिभा युतश्च वज्र निर्मलम् ।

अमन्दस्याभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥ १०३ ॥

एवमप्य शरीरमुक्ता कारणमाह । नैसर्गिकीति । नैस-
र्गिकी स्वाभाविकी प्राक्तनजन्मसिद्धेत्यर्थः प्रतिभा प्रज्ञाः सं-
स्कारविशेष इत्यर्थः । तथा यज्ज अनेकं कुन्दोद्याकरणकोप-

कलाचतुर्वर्गगजतुरगसङ्गादिसत्त्वणात्मकमित्यर्थः, निर्मलं सदु-
पदेशेन निःसन्देहतयाधिगत्य सम्यक् परिशीलितमित्यर्थः,
श्रुतं शास्त्रं च बहुनिर्मलशास्त्रानुशौचनजनिता व्युत्पत्तिरि-
त्यर्थः, एतदुपलक्षणं लोकदर्शनजनितापि व्युत्पत्तिः काव्यका-
रणं, तथा अमन्दोऽनल्पः अभियोगोऽभ्यासश्च काव्यशोपदेशेन
पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरित्यर्थः, एतच्चित्तं समुदितं न तु व्यस्यम्,
अस्या निरुक्तशरीरायाः काव्यस्य सम्पदः समृद्धेः कारणं का-
व्यसमृद्धिकृतिप्रसङ्गोर्हेतुः करणवज्ज्ञानस्याप्येतच्चित्तयजन्यत्वात् ।
कथञ्चिच्चिरपरिचिन्तनया अप्रतिभादिमतामेकदिकाध्यकरणे-
ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्पद इत्युक्तम् । अत्र कारणता व्यासक्ता
न तु प्रत्येकपर्याप्ता अद्युत्पन्नानामयतमानानाञ्च बाह्यादीनां
केवलप्रतिभया काव्यानुदयदर्शनात् तेषामेव च कालान्तरेण
व्युत्पत्त्यभ्यासवती काव्यदर्शनात्, तथा व्युत्पन्नानां यतमाना-
नाञ्च केषाञ्चित् प्रतिभाभावेन तददर्शनात् तथा यतमानानां
तेषां दर्शनादयतमानानाञ्चादर्शनादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
निश्चयः । इदमेवात्र प्रकाशकता, शक्तिर्निपुणता लोकशा-
स्त्रकाव्याद्यवेषणात् । काव्यज्ञप्रिययाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे
इति । व्याख्यातश्च तेनैव, इति चयः “समुदिता न तु व्यस्ता-
स्तस्य काव्यस्योद्भवे निष्ठांशे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतव” इति ।
अन्ये तु प्रतिभैव काव्यस्य कारणं, व्युत्पत्तिस्तस्य चारुत्वहेतुः
अभ्यासस्तु रुद्धिहेतुः । प्रतिभा तु कश्चित्स्वतः प्रसरति कश्चिच्च
देवताद्यनुपशान्, भाविकवित्त्वानां वास्तव्यानां सत्यामपि प्रति-

भाषां काव्यानुदयात् कालस्थ तत्त्वचकारित्वमङ्गीकार्यमित्याहुः, यथा, “कवित्वं जायते शक्तेर्वर्द्धतेऽभ्यासयोगतः । तस्य चाह्वनिष्यत्तौ श्रुत्यत्तिस्तु गरीयसी” इत्यादि । मते चास्मिन् कार्यभेदान्न प्रतिभादिचित्तयगता कारणता व्यासक्ता । वयन्तु, प्रतिभापरपक्षाया शक्तिरेव काव्यकृतिजगतिहेतुः शक्तिश्च संस्कारविशेषरूपा, अतिरिक्ता वा मत्तादेर्दाहिकादिवत्, सा च प्राक्तनी चेदानीन्तनी च, तत्र प्राक्तनी सिद्धैवास्ति इदानीन्तनी तु शास्त्रकाव्यलोकदर्शनादिजनितविक्षेपव्युत्पत्त्या निवृत्ताभ्यासेन च पुरुषे जायते कारणत्वज्ञानयोर्दण्डवक्त्रादिवन्मिलितयोरेव, अव्युत्पन्नाणां बालादीनामैहिकशक्त्यभावेन व्युत्पन्नानां यतमानानामपि केषाञ्चित् प्राक्तनशक्त्यभावेन काव्यानुदयदर्शनादिति ब्रूमः ॥ १०३ ॥

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

प्रतिभादिचित्तयं काव्यसम्पदः कारणमित्युक्तं तत्र यदि व्युत्पत्त्यभ्यासवन्तस्तत्सम्पादनप्रवृत्ता अपि कृतार्या न भवन्ति तर्हि किं ते प्रतिभाया अभावनिवृत्त्येन तस्मादिरमेयुर्नहि गृहीत्याह । न विद्यत इति । अद्भुतमनर्गलकाव्यसम्पत्सम्पादकत्वादायर्थं, पूर्ववासना जन्मान्तरीणसंस्काररूपं

तथा गुणानुबन्धि काव्यसम्पत्सम्पादनेनोत्कर्षातिशयजनकं प्रतिभानं प्रतिभा यद्यपि न विद्यते । यदा वासना वाञ्छा, वासनाविषयो गुणो वासनागुणः सर्वप्रार्थनीयकवित्वकीर्त्या-दिरूपगुण इत्यर्थः, शाक्यार्थवादित्वान्मध्यपदलोपिकर्माधारयः । पूर्व्वर्षा प्राक्तनकवीनां वासनागुणस्तद्व्यानुबन्धि जनकं प्रतिभानमित्यन्वयः । अनन्तरं तथापि न विरम्यतामित्यध्याहार्यं । नन्वसत्यां प्रतिभायां कोमुणस्तत्प्रयासेनेत्याशङ्क्यामाह । श्रुतेनेति । श्रूयत इति श्रुतं श्रवणं प्राक्तनकाव्यप्रवन्धानुशीलनमित्यर्थः तथा यत्नेन तत्करणप्रयासेन च, उपासिता निरन्तरभाराधिता सती, कमप्यनुपहं भुवं करोत्येव श्रवणं किञ्चित् काव्यसम्पादनसामर्थ्यं जनयत्येव, अथ भुवैवेति शब्दद्वयेन व्यभिचाराशङ्का निरस्ता । इत्यञ्च प्रतिभादिमसुदायः काव्यसम्पत्तिं प्रत्येव हेतुः किञ्चित्तु प्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यामपि भवतीति न पूर्वापरविरोधः ॥ १०४ ॥

तदस्ततश्चैरनिशं सरस्वती

श्रमादुपास्या खलु कीर्त्तिमीशुभिः ।

कृशे कवित्वेऽपि जनाः कृतश्रमा

विदुश्चगोष्ठोपु विचर्त्तुमीशते ॥ १०५ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्गविभागो नाम

प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

पूर्वाक्रममुपसंहरति । तदिति । तत्तस्मान् । अस्ततश्चैरन-

लभैः । अमात् अममङ्गीकृत्य । उपाखा अनुशीलनीया । कीर्त्तिः
 कृतिज्ञान्यतरजन्यं यशः । फलान्तरमाह । कुंशे इत्यादि ।
 कुंशे अन्ये कवित्वेऽपि काव्यस्य करणे ज्ञाने च, विदग्धमोष्टीयु
 कविषामाजिकसभासु । विहर्तुमोक्षते समादरं लब्धुमर्हन्ति,
 एतेन कीर्त्तिसमादरौ कवित्वसामाजिकत्वयोः फलत्वेन प्रति-
 पादितौ तस्मिन्भिरवश्यमेवावसततं यतनीयमिति सूचितम् ।
 स्वल्पयोरप्यनयोः स्वर्गादिभाधनत्वं युतिरप्याह यथा । एकः
 शब्दः सुप्रद्युक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीति ।
 एक इत्यत्रापि कारोबोधः, एकोऽपीत्यर्थः । सम्यग्ज्ञात इत्यत्र
 च वाकारः, सम्यग्ज्ञातोवेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालि-
 न्यप्रोञ्जलीसमाख्यायां काव्यादर्शटीकायां प्रथमः परिच्छेदः ॥

॥ १ ॥

काव्यादर्शः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

अथ धर्माणि निरूपिते धर्माणां चेतोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमपरिच्छेदे शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली-
त्यनेन धर्माभूतं काव्यशरीरं निरूप्य, कार्यं कल्पान्तरस्यापि
जायेत सदलङ्कृतीत्यनेन प्रशंसनादुपादेयधर्मानलङ्कारान्नि-
रूपयितुं द्वितीयपरिच्छेदमारभमाणस्तत्र 'सचक्षितयानां
तत्तद्दिशेषालङ्काराणां निरूपणं सामान्यलक्षणनिरूपणानन्त-
रमेव सुप्रतिपादमिति प्रथममलङ्काराणां सामान्यलक्षणं
निरूपयति । काव्यशोभाकरानिति । काव्यस्य इष्टार्थव्यव-
च्छिन्ना पदावलीत्युक्तलक्षणस्य काव्यशरीरस्य शोभा श्लेषादि-
गुणलक्षतवैचित्र्यं तच्च समत्कारविशेषजनकज्ञानगोचरत्वं तत्क-
रान् तदतिशयहेतुन धर्मान् शब्दार्थगतान् वर्णादृत्त्यादिमा-
दृश्यादीन् अलङ्कारान् प्रचक्षते अलङ्कारेतिनाद्या प्राज्ञो-
व्यवहरन्ति यथा धारादयः शरीरस्य रूपयौवनादिलत-
शोभां पुष्पन्तोऽलङ्कारमदवाच्यास्तथा शब्दार्थरूपस्य काव्य-
शरीरस्य श्लेषादिगुणलक्षतवैचित्र्यं पुष्पन्तोऽनुप्रासोपमादय इति

मते चाग्निन् गुणानामलङ्काराणाञ्च शब्दार्थगतत्वम्, इत्येष
काव्यशोभायाः कर्तारोगुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्कारा इति गु-
णालङ्कारयोर्विवेक इति वामनाद्युक्तमादरण्यम् । नव्यास्त रस-
स्यैव धर्मा माधुर्याजः प्रसादास्तथ एव गुणाः, हारादिवद्वाच्य-
वाचकलक्षणाङ्गताः स्वाश्रयशोभाजननद्वाराङ्गिनोरसस्य शो-
भाजनका अलङ्काराः गुणालङ्काराणां विभिन्नाश्रयत्वादेव च
भेद इत्याहुः, नैतत् समीचीनं मधुरोरस इत्याद्यनुभवसिद्धानां
रसस्वरूपविशेषकाणां माधुर्यादीनां गुणत्वाङ्गीकारे अन्यकर्तृणां
काव्ये तादृशगुणनिवेशाभ्यनुज्ञावैकल्यात् सरसत्वप्रतिपादना-
भ्यनुज्ञानेनैव तदभ्यनुज्ञानसिद्धेः तादृशगुणानां रसाद्यभिधा-
रित्वात्, गुणाभिधायकशब्दार्थप्रयोगाय तदिति चेत् तर्हि ता-
दृशव्यञ्जकताया एव गुणत्वं वक्तुमुचितं सौन्दर्यादेरात्मोत्कर्षक-
त्ववत् तस्या एव रसोत्कर्षकत्वात् उत्कर्षकस्यैव च गुणत्वात्, ता-
दृशव्यञ्जकता च शेषादिधर्मवत्त्वरूपेव ततश्च सिद्धं शेषादीनामेव
गुणत्वं शब्दार्थगतत्वहेति । एवं स्वाश्रयशोभाजननद्वारा रसशो-
भाजनकत्वमलङ्कारत्वमित्यप्यविचारविजृम्भितं नय्यानां, गोरमे-
ऽपि संकलासङ्कारिकैः काव्यतया स्वीकृते मलच्छक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदे
चित्रे शेषमादीनामलङ्कारतापत्तेः न चेष्टापत्तिः, नवीरपि
तत्र तेषामलङ्कारत्वेनेष्टत्वात् । यथा काव्यप्रकाशे । वस्तु वास्त-
व्यमितिर्वापि पञ्चेदोऽसौ व्यनक्ति यत् । वस्त्वलङ्कारमयवा तेषामौ-
दाद्गात्मक इति । शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं सवरं स्मृतं ।
चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तमिति । यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्ति-

वैचित्रमात्रपर्यावसायिन इत्यादिसन्दर्भश्च । न च तत्रापि
 कथञ्चित् परम्परया रससंज्ञाऽस्तीति वाच्यं तर्हि सर्वत्रैवे-
 दृशरससद्भावेनासंलक्ष्यत्वापत्त्या तेषां निरुक्तभेदकरणानौ-
 चित्यात् । न च नीरसस्थले रसोपकारयोग्यत्वमेवालङ्कारत्व-
 मस्त्विति वाच्यं योग्यताया निर्वन्कुमशक्यत्वात् कारणतावच्छे-
 दकधर्मावच्छेदकत्वात् तथात्वे च तादृशधर्माणामननुगमात्, तस्मात्
 देहस्य रूपयौवनादय इव शब्दार्थयोः शेषादय एव गुणाः
 सौन्दर्योपप्लुतस्यात्यन्तोत्कर्षजनकाकारादय इव शेषाद्युपप्लुत-
 योक्तयोः शोभातिग्रयजनका अनुप्रासोपमादयोऽलङ्कारा इति
 प्राचां मतमेव आधीयः समुच्चयतीति सुधीर्भिविवेचनीयम् ।
 उक्तञ्च, यदि भवति वक्ष्युतं गुणेभ्योवपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गना-
 याः । अपि जनदयितानि दुर्भङ्गं नियतमलङ्कारणानि संश्र-
 यन्ते इति । इत्थं सामान्यलक्षणमभिधाय वक्तव्येषु विशेषलक्ष-
 णेषु स्वस्यासामर्थ्यं प्रकाशयन्मौढ्यं परिहरति । ते चेति । कः
 पण्डितमन्यः, तानलङ्कारविशेषान्, कार्त्तुर्न सम्पूर्णतया सप्रभे-
 दानित्यर्थः, वक्ष्यति वक्तुं शक्यति, भाविप्रयोगेन पूर्व्वं न को-
 ऽप्यवोचत् परञ्च न कोऽपि वक्तुं शक्यतीति सर्व्वथा ते कार्त्तुर्न
 दुर्ब्वचा इति सूचितम् । यतस्ते चालङ्कारविशेषा अद्यापि विक-
 ल्यन्ते विविधेन भणितिभङ्गीप्रकारेण कल्पन्ते नवीनैरङ्गा-
 यन्ते प्राचीनोक्तलक्षणा एव ते किञ्चिदैचित्रमुद्भावाच्च वक्तुं लोकि-
 यन्त इत्यर्थः । अतः कल्पनाया अविरामात् इत्यन्तया निरूपणं
 सुदूरपराहतमिति भावः ॥ १ ॥

किन्तु बीजं विकल्पानां पूर्वार्थाचार्यैः प्रदर्शितम् ।
तदेव परिसंस्कर्तुमयमस्मात्परिश्रमः ॥ २ ॥

तर्हि किमलङ्कारविशेषा भवता न निरूपणीया इत्या-
शङ्काह । किन्त्विति । किन्तु विकल्पानां नवीनैर्विकल्पनी-
यानामलङ्कारभेदानां बीजं सामान्यलक्षणरूपं मूलं पूर्वार्-
थाचार्यैः प्रदर्शितं, यथा नवीनैरङ्गावितानामुपमाभेदानां बीज-
भूतं पूर्वार्थाचार्यैः प्रदर्शितं सादृश्यमुपमेत्युपमासामान्यलक्षणं
तदुपजीव्यैव भेदानां प्रवर्तितत्वात् एव रूपकादिभेदानां रूप-
कादिसामान्यलक्षणमिति । प्रदर्शितमित्यत्र च प्रायेणेति बोध्यं
नवीनैरङ्गावितानां केषाञ्चिदलङ्कारविशेषाणां सामान्यलक्ष-
णस्य पूर्वार्थाचार्यैरनुकृतात्, यथा निययोक्तेखादयो नवीना-
लङ्काराः प्राचीनैरनुकृतलक्षणाः । तदेवेति । विकल्पमूलभूतं
पूर्वार्थाचार्याक्तं सामान्यलक्षणमेव परिसंस्कर्तुं स्फुटशब्दाभिधा-
नादिना विशदयितुम् । अयमस्मात्परिश्रम इति । सामान्यल-
क्षणान्येव मया विशदोक्तियन्ते । कश्चिद्वैशिष्ट्येण भेदाः सम्भवन्ति
चेत् स्मरन्मूढनीया इति भावः । एतच्चैद्धृत्यपरिहारार्थमे-
वाक्तं स्वयमेवोपमादिभेदानां निरूपयिष्यमाणत्वादिति ध्ये-
यम् ॥ २ ॥

काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागण्यलङ्घियाः ।

साधारणमलङ्कारजातमन्यत् प्रदर्शयते ॥ ३ ॥

अलङ्कारनिरूपणप्रतिज्ञया पूर्वनिरूपितानां श्रुत्यनुप्रा-

सादीनामपि पुनर्निरूपणप्रसक्त्या निरूपितानां निरूपणं पि-
 टपेक्षवदिकसमिति मन्यमानस्तद्विज्ञानां निरूपणं प्रतिजा-
 नोते । काश्चिदिति । मार्गविभागाथे गौडवैदर्भमार्गयोः प्रस्तु-
 टान्तरत्वप्रतिपादनार्थं । काश्चिदस्तङ्कियाः श्रुत्यनुप्रासच्छेकवृ-
 त्त्यनुप्रासयमकरूपास्तङ्काराः । उक्ता इति । यथा कदाचिच्छ्रु-
 त्या यत् समानमनुभूयत इत्यादिना श्रुत्यनुप्रास उक्तः, तथा
 वर्णावृत्तिरनुप्रास इत्यादिना छेकवृत्त्यनुप्रासावुक्ता । आवृत्तिं
 वर्णसङ्घातगोचरां यमकं विदुरित्यनेन यमकञ्च । अतो वैक-
 ल्यान्नैते पुनर्निरूपयिष्यन्ते इति भावः । अन्यदेतेभ्योभिन्नं । सा-
 धारणं गौडवैदर्भयोः समानं, स्वभावाख्यानादीनां द्वयोरपि
 मार्गयोर्निर्वेद्यनीयत्वात् । श्रुत्यनुप्रासादयस्त्वसाधारणा एव
 गुणनिरूपणप्रकरणे ज्ञातव्याः । द्वतीयपरिच्छेदे यमकस्य पुन-
 र्निरूपणन्तु प्रभेदप्रदर्शनार्थमेवेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ।

अक्षेपोऽर्थान्तन्यासे व्यतिरेकोविभावना ॥ ४ ॥

समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः छत्तोत्प्रेक्षा क्रमः ।

प्रेयोरसवदूर्जस्विपर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥

उदात्तापह्नुतिस्तेष्विषेपास्तुल्ययोगिता ।

विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सच्चेक्तिः परिवृत्त्याशीः सङ्कीर्णमथ भाविकम् ।

इति वाचामन्तरा दर्शिताः पूर्वहरिभिः ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातमलङ्कारजातमुद्दिशति । स्वभावाख्यानमित्यादि ।
स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः । दीपकावृत्तौ इति, आवृत्तिरा-
वृत्तिः । आहपूर्वात् वृत्तवर्तने इत्यस्माद् ब्रूमादिनादिप्र-
त्ययः । समासः समासोक्तिः, अतिशयोऽतिशयोक्तिः । समाहितं
समाधिः । अमृतसोचनप्रसृतप्रशंसा । इति पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्याकाः ।
वाचां काव्यवाक्यानां, स्वभावाख्यानादीनामेषां प्रायेणार्थनिष्ठ-
त्वेऽपि वाक्यालङ्कारत्वं शब्दतदर्थयोक्तादात्म्याङ्गीकारात्, यदाह
पातञ्जलसूत्रभाष्ये भगवान् व्यासः, स्मितोऽस्य वाचकस्य वाच्येन
सहाभेदः समन्व इति । पूर्व्वरिभिर्दर्शिता इत्यनेन एतानेव
परिसंस्कारोमि नलन्यान् नवीनैरुद्भावितान् निययोक्तेखादीन्,
तादृशयत्किञ्चिद्वैचित्र्यावसम्बन्धेनालङ्कारान्तरकल्पने सहस्रशः
सङ्गोदयसम्भवादिति सूचितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विदृष्यती ।

स्वभावोक्तिश्च जातिशेत्याद्या सालङ्कृतिर्यथा ॥ ८ ॥

तत्र प्रथमं सकलशास्त्रकाव्येष्वीक्षितत्वेनाभ्यर्चितत्वात् स्वभा-
वाख्यानमुद्दिष्टं, तदेव सूचयति । नानावस्थमिति । सा अल-
ङ्कारेषु प्रसिद्धा आद्या प्रथममुद्दिष्टा अलङ्कृतिः स्वभावोक्तिश्च
जातिशेति नामदयवतीत्यन्वयः । स्वरूपमाह कीदृशी नाने-
त्यादि । पदार्थानां जातिक्रियागुणद्रव्याणां माना अनेका
अवस्था विशेषा यस्य तत्, रूपं वर्णमंस्थानाद्यात्मकमसाधारणं
धर्ममित्यर्थः साक्षाद्विदृष्यती सूक्ष्मादुल्लंघनमपि प्रत्यक्षमिव दर्श-

यन्ती । इत्यस्य वर्णनाविशेषेण वस्तुनः सूक्ष्मस्वरूपस्फुटीकरणं
 स्वभावोक्तिरिति लक्षणम् । नानावस्वमित्यनेन एकावस्ववस्तु-
 रूपवर्णने न वैचित्र्यातिशय इति नास्त्यङ्कारता, यथा, “अघो-
 दमुदितं दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति वर्हिषः” इति अत्र नर्तनमात्रं
 वर्णितम् । रूपमिति क्रियोपलक्षणं । यदुक्तं प्रकाशकृता ।
 स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनमिति । इदञ्च रूपं
 सहजमागन्तुकञ्च । यदुक्तं । स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभि-
 धीयते । निजमागन्तुकञ्चेति द्विविधं तदुदाहृतमिति । ये तु
 वस्तुस्वभावस्फुटीकरणरूपामर्थव्यक्तिमर्थगुणमाङ्गस्तेषां मते स्व-
 भावोक्तेर्गुणत्वमेव नास्त्यङ्कारत्वमिति बोध्यं । भोजराजस्तु सार्व-
 कालिकस्य वस्तुरूपस्य गुणत्वमागन्तुकस्यास्त्यङ्कारत्वमाह । यथेति
 उदाहरणदर्शनसङ्गतिः ॥ ८ ॥

तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः ।

त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुक्लाः ॥ ९ ॥

श्लोकचतुष्टयेन क्रमेण जात्यादिचतुष्टयरूपस्फुटीकरणमु-
 दाहरति । तुण्डैरिति । तुण्डैर्मुखैः आताम्राणि कुटिलानि
 वक्राणि चेति तैः, विशेषणयोः कर्मधारयः । एवमन्यत्र । हरिताः
 पालाशवर्णाः कोमलाश्च तैः । त्रिवर्णा हरितरक्तधूमरवर्णवती
 राजी रेखा यत्र तैः । सर्वत्र उपलक्षणे तृतीया । अत्राताम्रकु-
 टिलतुण्डत्वादिकं शुक्लजातीनामभाधारणं रूपं संख्यानञ्च
 श्लोकैः कथञ्चिदनवधानान् पूर्वमलक्षितमपि कत्रिवर्णनया

साक्षादिवानुभूयते । 'शुक्लानामनेकत्वाच्छुक्लशब्देऽजातिवाच-
कः ॥ ८ ॥ -

कलकण्ठितगर्भेण कण्ठेनाधूर्णितेक्षणः ।
पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुश्रुन्वति प्रियाम् ॥ १० ॥

क्रियागतस्वभावाख्यानमुदाहरति । कल्लेति । कण्ठेनेति
उपलक्षणे द्वतीया, तेन चुम्बनात् प्रागेव कण्ठस्य कलकणि-
तगर्भत्वं चुम्बनकाले तदभावात् । चुम्बतीति पारावता हि
एवंविधा भूत्वा चुम्बन्तीति पारावतचुम्बनक्रियास्वभावोऽयम् ॥
॥ १० ॥

बध्नन्नङ्गेपु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।
नेत्रे चामोलयन्नेप प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

गुणगतमुदाहरति । बध्नन्निति । बध्नन् जनयन् । निर्वृति-
मानन्दातिशयम् । चामोलयन् भुङ्गयन् । प्रियास्पर्श इति
स्पर्शस्य गुणत्वाद्गुणगतोऽयम् ॥ ११ ॥

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।
जटाभिः स्निग्धतामाभिराविरासोद्धृपध्वजः ॥ १२ ॥

द्रव्यगतमुदाहरति । कण्ठेकाल इति । कण्ठेकालपदम-
लुक्प्रमासनिष्पन्नः । कपालेनेति जटाभिरिति च विशेषणे

तृतीया । अत्र वृषध्वजशब्दोपादृष्टिकः संज्ञायां सङ्केतितः
 संज्ञैव द्रव्यं संज्ञासंज्ञिनोरभेदाच्च संज्ञी शिवोऽपि द्रव्यं तस्य
 च कण्ठेकालत्वादिकमसाधारणं रूपं प्रकटीकृतमिति द्रव्य-
 गतोऽयम् ॥ १९ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमोदशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीक्षितम् ॥ १९ ॥

स्वभावोक्तिमुपसंहरति । जातीति । अत्र द्रव्यपदं वैयाक-
 रणपरिभाषितैकव्यक्तिवाचकशब्दप्रतिपाद्यरूपद्रव्यपरं नतु वै-
 शेषिकोक्तचित्त्वादिद्रव्यपरं तेषां जातिपदेन ग्रहणात् । जाति-
 क्रियागुणद्रव्याणां स्वभावाख्यानमसाधारणरूपस्फुटीकरणमो-
 दशमेधंविधे पूर्वश्लोकचतुष्टयप्रदर्शितया दिशान्यत्रापि ज्ञातव्य-
 मित्यर्थः । जातिक्रियागुणद्रव्यैरिति तृतीयान्तपाठे पूर्वश्लोक-
 चतुष्टये क्रमेण सविशेषणतयोपन्यस्यैवातिक्रियागुणद्रव्यैः कृत्वा
 स्वभावाख्यानमोदशं बोद्धव्यमित्यन्वयः । शास्त्रेष्विति शास्त्रेषु
 पदार्थस्वरूपनिरूपणप्रधानेषु वैशेषिकदर्शनादिषु पुराणैतिहा-
 सादिषु च साम्राज्यं वाङ्मयम् । अस्यैवेति एवकारेण अलङ्का-
 रान्तराणां शास्त्रेषु नात्यन्तोपयोग इति सूचितम् । निजो-
 पयोगं दर्शयति काव्येष्वपीति, एतत् स्वभावाख्यानम्, ईक्षित-
 मिति अलङ्कारान्तरापेक्षया एतद्वैचित्र्यं हि विलक्षणमेवेति
 सददयैरादृतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

उपमा नाम सा, तस्याः प्रपञ्चोऽयं निदर्शयते ॥ १४ ॥

उपमां लक्षयति । यथेति । यत्र वैचित्र्ये यथा कथञ्चिदु-
द्भूतं सादृश्यं प्रतीयते, सा वैचित्र्यरूपा उपमा नामेत्यन्वयः ।
यथेति विषये सप्तमी विषयस्य प्रतिपाद्यरूपः । इत्यञ्च वै-
चित्र्यजनकं सादृश्यमुपमेति लक्षणं, वैचित्र्यं प्रस्तुतोत्कर्षजन्य-
चमत्कारस्तेन चमत्कारस्याजनकं सादृश्यं नोपमालङ्कारः
यथा गौरिव गवय इत्यादौ, अतएव रसगङ्गाधरे, सादृश्यं
सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालङ्कृतिरित्युपमालक्षणे सुन्द-
रमिति सादृश्यविशेषणमुपन्यस्तं, सौन्दर्यं चमत्काराधायकत्वं
चमत्कारिरामन्दविशेष इति व्याख्यातञ्च । यथा कथञ्चि-
दिति, येन केनापि धर्मेण गुणेन क्रियमान्येन वेत्यर्थः ।
यथा हंसीव धवला कीर्त्तिगित्यादौ धावन्त्यरूपगुणेन, मल्ली-
लमियमायाति यधूर्गजवधूरिवेत्यादावागमनक्रियया, आ-
काशः काशतेऽत्यर्थं शिववदिधुभूषण इत्यादौ च विधुरूप-
द्रव्येण सादृश्यम्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् । एते च गुणा-
दयोधर्माः कचिदुपात्ताः, कचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्या-
वसेयाः, तत्रोपादाने पूर्वोदाहरणानि । अनुपादाने यथा,
“भुगभिन्दुर्यथा पाणिः पश्येन भ्रमः प्रिये । वाचः सुधा
इवोष्ठो विमलतुष्याग्नोऽग्निवत्” इत्यादि, अत्र मुखेन्दु-
प्रभतीनां स्फुटसादृश्यानां मनोज्ञतादयोधर्मा अनुपात्ता

अपि सामर्थ्यादवसीयन्ते। उद्धृतमिति प्रस्फुटमित्यर्थः, प्रस्फुटलक्ष्यं वैचित्रान्तरानिगोर्णवैचित्रजनकत्वं, ततश्च रूपकादी सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्रमस्यैव परन्तु तत् ताद्रूप्यादिप्रतीतिजन्यवैचित्र्यं कुचिनिस्तीर्णमिति न तत्रोपमात्वप्रसक्तिः, अतएव रूपकदीपकादावुपमाया गुणीभूतत्वमुक्तं विद्यतायेन, ध्वनिकारेणापि, अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते। तत्परत्वं न काव्यस्य, नासौ मार्गो ध्वनेर्मत, इत्यनेनाप्रधानालङ्कारस्य ध्वनित्वं प्रतिपिद्धं। एवञ्च व्यतिरेके इवादिशब्दप्रयोगेन सादृश्यस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि उपमाव्यतिरेकयोः सादृश्यं, भेदप्रतीतिजन्यवैचित्र्येण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्र्यं तिरोहितत्वात्, अङ्गाङ्गिभावसादृश्यस्ये तु सादृश्यजन्यवैचित्र्यं न तिरोधीयते, परन्तु पर्यालोचनया प्रधाननिर्भाहकत्वप्रतीत्या पश्चादङ्गत्वेन प्रतीयते इति विवेचनीयम्। सादृश्यमिति। सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति केचित् साधर्म्यमित्यन्ये, साधर्म्यश्च उपमानोपमेययोरैकधर्मवत्त्वम्, एकलक्ष्यं धर्माणां कचिदस्तुतोऽभिन्नत्वं कचिदेकजातीयत्वं कचिदेकशब्दप्रतिपाद्यत्वं कचिदेकधर्मवत्त्वञ्च, तत्र गुणक्रियायदृच्छानां साधर्म्यत्वे प्रथमं, तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकरणैरङ्गीकृतत्वात्, तदुक्तं प्रकाशकता, गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते यथैकस्य मुखस्य खड्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदादिति, द्रव्यसामान्यादीनां तथात्वे द्वितीयम्, एकजातीयत्वञ्च एकजातिमन्त्रे जातिपदस्योपाधुपल-

चकं । श्लिष्टपदोपस्थाप्यत्वे हतोचं, तत्र शब्दशेषे, सकलकलमु-
रमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिवेत्यादि अत्र सकलकलप-
दस्य कलकलसहितं, कलासमुदाययुक्तञ्चेत्यर्थः, एवमर्थशेषे-
ऽपि । विम्बानुविम्बतायां चतुर्थे । यथा भस्मापवर्जितैस्तेषां
शिरोभिः शशुलैर्महीम् । “तस्तार सरघाव्यात्रैः स सौद्र-
पटलैरिव” इत्यादि, अत्र शशुलत्वसरघाव्याप्तत्वयोर्धर्मद्वारे-
ककृपात्वादिगुणयोगादेकत्वम् । इत्थं सर्वे समञ्जसं । साधनस्यप-
दस्य सदृशधर्मवत्त्वार्थकत्वे तु आत्माश्रयापत्तिर्दुर्मारेति सुधी-
भिर्विभावनीयम् । इदञ्च सादृश्यं द्योरेवेति न नियमः एक-
स्यैवोपमानोपमेयत्वरूपस्यानन्यस्योपमत्वेन अन्यतताङ्गीकरि-
व्यमाणत्वात् एकस्य तथालक्ष्य तत्रैव समर्थयिष्यामः । एवं
वाक्यद्वयगता उपमेयोपमा च स्वमते उपमैवेति तदर्थं सादृश्यस्य
वाक्यैकगतत्वविशेषणं न देयम् । प्रतीयते इति अभिधेय-
वेति न नियमः, लक्षणा व्यञ्जनया वा प्रतीयमानस्य सा-
दृश्योपमात्वाभ्युपगमात् रूपकादावतिव्याप्तिस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या
परिहरणीया, तत्र इवादिप्रयोगे वाच्यं तदप्रयोगे कश्चि-
सर्वस्य कश्चिद्व्यङ्ग्यमिति सर्वमेतद्वक्ष्यमाणोदाहरणेषु स्फुटीभवि-
ष्यति । तस्या इति, अर्थं वक्ष्यमाणप्रकारः प्रपञ्चोविस्तारः
नानाविधत्वमित्यर्थः, निदर्शयते उदाह्रियते ॥ १४ ॥

अमोक्तमिवात्मं मुग्धे करतलं तव ।

इति धर्मापमा साक्षात्तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

अथ प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्च क्रमेण सोदाहरणं निरूपयन्
 प्रथमं साधारणधर्मसोपादानानुपादानप्रयुक्तं धर्मवस्त्वुपमा-
 नामकं भेदद्वयं श्लोकद्वयेन दर्शयति । अग्नोरुहमिवेति ।
 अग्नोरुहं कोकनदं तस्मैवाताम्रत्वसम्भावात् । अग्नोरुहमिवेति
 पदं समस्तम्, इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्नस्येत्यनुशासनात् । अग्नोरुहपदस्य अग्नोरुहसदृशे
 लाक्षणिकम् इवशब्दः सादृश्यद्योतक इति केचित् एतस्मिन्
 सादृश्यं लक्षणागम्यम् । अन्ये तु इवशब्द एव पक्षोऽपमानोप-
 मेययोः सादृश्यलक्षणं सम्बन्धमभिधया बोधयति सादृश्ये
 चोपमानोपमेययोरग्नोरुहकरतल्लयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वा-
 म्भ्यामन्वयः, ततश्च अग्नोरुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करत-
 लमित्यन्वयबोधः इवस्य पक्षीस्थानीयतया च तदर्थं सा-
 दृश्ये उपमानोपमेययोरन्वये, नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयोऽ-
 व्युत्पन्न इति नियमोऽन प्रतिवध्नाति सादृश्यस्य विभक्त्यर्थस्या-
 नीयत्वात् हारीभूतेन तेन चोपमानसोपमेयेन सहान्वयो
 निर्बाध एव, निपातातिरिक्तत्वेन वा निरुक्तमिदमवाक्य-
 घटकनामपदं विशेषणीयमित्याद्याहः । अत्र प्रतियोगित्वा-
 नुयोगित्वयोर्भावं समर्गमय्यादया, न चोपमानोत्तरविभक्ति-
 रेव प्रतियोगित्वं बोधयत्विति वाच्यं तादृशविभक्त्येव वि-
 धानस्यानुशासनाभावात् नन्विपदस्य सादृश्यवाचकत्वाभ्युपगमे
 तदर्थं सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये चन्द्र इव मुखं भाति
 चन्द्रमिव मुखं पश्यामि चन्द्रेणैव मुखेन शोभते इत्यादौ

उपमानोपमेयपदयोः कथं समानविभक्तिकत्वम्, अभेदान्वय-
 स्थल एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकत्वनियमात्, लक्ष-
 णावादे तु, तयोरभेदेनान्वयात् भग्नवत्येव तदिति चेन्न अभे-
 दान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्यत्वेऽपि समानविभक्तिकत्वस्य
 तन्त्रत्वात्, यदुक्तं, विभक्तिः पुनरेका स्यादुपमानोपमेययोरिति ।
 अत्र साधारणधर्मस्थातासत्वस्य प्रथममुपमेयभूतकरतलेनैवा-
 न्वयः न तदुपमानभूतेनाभ्योवृत्तेण, तस्य समस्तैकदेशपदबोध-
 त्वात्, तद्गतत्वेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनयान्वयबोधोत्तरमेव,
 अतएव धर्मस्य साधारणत्वप्रतीतिस्तुयैव च वैचित्र्यमिति प्रसङ्गा-
 दुक्तम् । इतीति । इत्येवं साधारणधर्मप्रयोगस्थले । धर्मोपमे-
 ति धर्मोपादानेनेयमुपमा अतो धर्मोपमेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह
 साक्षादित्यादि । साक्षात् शब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यत्वं सा-
 धारणस्य धर्मस्थातासत्वस्य प्रदर्शनात् ज्ञानात् । अत्रेवशब्द-
 प्रयोगश्रवणमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धप्रतीतेः
 श्रौती, उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकानां चतुर्णां
 प्रयोगात् पूर्णं चेयमुपमा, उत्तरश्लोके धर्मोपादानाच्च लुप्तेति
 नव्यानां भेदकरणं, तथाचीनैरनङ्गीकृतमित्यनादृत्य ग्रन्थकृता
 प्राचीनमतानुसारेणैव भेदाः प्रदर्शिताः । तथाचाग्नेये, यत्र
 साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेऽथवा । ते धर्मवस्तुप्राधान्या-
 दूर्गवस्तुपमे उभे इति । एवमन्येषामपि दर्शयिष्यमाणभेदानां
 मूलमनुसर्तव्यम् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वत्सं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमेव सा ॥ १६ ॥

राजीवमिति । प्रतीयमानो गम्यमानः वाचकशब्देना-
प्रतिपाद्यमान इत्यर्थः एकः साधारणो धर्मा मनोज्ञत्वादि-
को यत्र सा, अतो वस्तूपमेव वस्तुनेरुपमानोपमेययोरेवोपा-
दानेनेयमुपमा वस्तूपमा । स्फुटसादृश्यानां साधारणधर्म-
प्रयोगमन्तरेणाप्यौपम्यप्रतीतिसम्भवादिति भावः । धर्मस्य प्र-
तीयमानत्वञ्च शब्दबोधानन्तरं सादृश्यानिर्वाहकतयापेक्षणी-
यत्वात् नहि धर्मो विना साधर्म्यं सम्भवति । यत्र सादृश-
मस्फुटं तत्र धर्मोपादानमन्तरेण नोपमानिर्वाहः यथा
सकलकलं पुरमित्यादिप्रागुक्तश्लोके सकलकलमित्यनुमानौ,
नहि सुधांशुविम्बपुरयोर्लोकप्रसिद्धं सादृश्यं किमप्यस्ति अत-
एवैवविधस्यले उपमाया अनुचितार्थत्वदोषकवर्जितत्वं नय्ये-
रभिहितं यथा यश्चास्मि काव्यशशिनमित्यादि । सकलकले-
त्युपादानेनैव तु तत्प्रतीतेः, तस्मादेवंविधस्यले न वस्तूपमायाः
सम्भव इति विवेचनीयम् ॥ १६ ॥

तवाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।

सा प्रसिद्धिविपर्ययासाद्विपर्ययासोपमेय्यते ॥ १७ ॥

विपर्ययासोपमाभाह । तवेति । प्रसिद्धिविपर्ययासादिति
प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयानां मुखादीनामुपमेयत्वं तदुत्कर्षकतयोपन्य

ज्ञानां चन्द्रारविन्दादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धिः तस्यावि-
पर्यायो वैपरीत्यम् । अत्युत्कर्षप्रतिपादनार्थं मुखादीनामुपमा-
नत्वं चन्द्रादीनामुपमेयत्वमित्यर्थः तस्माद्विपर्यायोपमाख्येयमुप-
मेत्यर्थः । तथाहि ज्ञाननमिवेत्यत्र इवान्तस्योपमानत्वनियमा-
दानमस्तु तथात्वेनोपमानत्वप्रतीत्या प्रसिद्धेर्विपर्यायः । न यथासु
यत्र प्रसिद्धोपमानमपि प्रसृतत्वात् प्रसिद्धोपमेयेनोपनीयते
तत्र नोपमा किन्तु प्रतीपाख्योऽलङ्कार इत्याहुः, यथाह वि-
श्वनाथः । प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्कलत्वा-
भिधानम्वा प्रतीपमिति कथ्यत इति । यथा यत्त्वन्नेत्रममान-
कान्ति सखिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये तव
मुखच्छायाभुङ्कारी जगती । चेऽपि त्वङ्गमनानुकारिगतयस्यो
राजहंसागतास्त्वत्पादुग्मविनोदमात्रमपि नो दैवेन न चम्यते
इति ॥ १७ ॥

तवाननमिवाभोजमभोजमिव ते मुखम् ।

इत्यन्योऽन्योपमा सेयमन्योऽन्योत्कर्षशंसिनी ॥ १८ ॥

अन्योऽन्योपमासाह । तवेति । अन्योऽन्योत्कर्षशंसिनीति अ-
भोजस्योपमानतया मुखस्योत्कर्षः मुखस्योपमानतायाभोज-
स्योत्कर्षस्तच्छालिनी तदोधिका, अत्र द्वयोरेव मुखाम्भोजयोः
प्रसृतत्वं बोध्यम् अभोजस्याप्रसृतत्वे तदुत्कर्षप्रतिपादनप्रयास-
वैफल्यात् प्रसृतोत्कर्षप्रतिपादनार्थमेव अन्यकृतां गुणालङ्कार-
निवेशनाभ्यनुष्ठानात् । ननु न्यूनगुणेनोपमेयेनोपनीयमानस्यापि

गुणाधिकस्योपमानस्योत्कर्षः कथमिति चेन्न अन्योऽन्यस्योपमा-
नोपमेयत्वेनानन्यसदृशलप्रतिपत्त्या तस्माभात् । इतीति । इति
इत्यपूर्वाद्धप्रदर्शितप्रकारेणेत्यर्थः, तेन पर्यायेणोपमानोपमेय-
त्वस्ताभः तस्यैव वैचित्र्यातिशयजनकत्वात् अतएव मुख्यमग्नोज्ञ-
तुल्यमित्यादौ परस्परस्योपमानोपमेयत्वप्रतीतावपि वैचित्र्याभा-
याच्चास्याः सम्भवः, पर्यायौपम्यस्यैकवाक्ये न सम्भवतीति वाक्य-
द्वयगतत्वमस्या बोध्यं । नव्यास्तु पर्यायौपम्ये उपमेयोपमेति
नामकमलङ्कारान्तरमिच्छन्ति यथाह विश्वनाथः, “पर्या-
येण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता” इति । अत्राननं मुख्यमिति
प्रक्रमभङ्गः प्राचीं गिरदुशत्वात् शोढव्यः ॥ १८ ॥

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्य नान्येन केनचित् ।

इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥

नियमोपमासाह । त्वन्मुखमिति । कमलेनैवेत्येवकारव्यव-
च्छेद्यं नान्येन केनचिदिति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेरन्यसाम्यव्यावृ-
त्तिजनितवैचित्र्यात्, यदुपमानसङ्गादौ हि प्रसृतस्य निकर्षं
ख्यापयति तद्व्यावृत्त्या प्रकृतमेनैकेन साम्यप्रतिपादनं प्रक-
र्षातिशयमिति वैचित्र्यातिशयः ॥ १९ ॥

पद्मं तावत्तवान्वेति मुख्यमन्यच्च तादृशम् ।

अस्ति चेदसु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥

नियमोपमानन्तरमनियमोपमां दर्शयति । पद्ममिति ।
पद्मं तावत्तव मुख्यमन्येति सदृशीकरोति अन्यच्च तादृशं पद्म-

चदत्तिसुन्दरं वस्तु चन्द्रादिकं तत्कारि तन्मुखानुकारि अस्ति
 चेदस्त्वित्यन्वयः । इत्यस्मात् अनुकारकर्तृनियमाभावादित्यर्थः ।
 अत्र पद्ममिति कर्तृपदं मुखमिति कर्मपदं तेन च मुखस्योप-
 मानत्वं तत् एव वैचित्र्यातिशयः वैपरीत्ये तु न तथेति प्रसिद्धो-
 पमेयस्योपमानत्वं एवेयमुपमेति बोध्यम् ॥ २० ॥

समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव मुखं तव ।
 क्लादनाख्येन चान्येति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥

समुच्चयोपमामाह । समुच्चयोपमेति । कान्त्यैव केवलं कान्त्या ।
 चकारः समुच्चयद्योतकः । कर्मणा क्रियया च । अत्र गुणक्रिययोः
 समुच्चयः, एवं केवलगुणसमुच्चये केवलक्रियासमुच्चयेऽन्यसाधा-
 रणधर्मसमुच्चये च समुच्चयोपमा ज्ञातव्या ॥ २१ ॥

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।
 इत्येत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

अतिशयोपमा दर्शयति । त्वय्येवेति । पूर्वार्द्धं मुखचन्द्र-
 मद्योर्विभिन्नाश्रयत्वप्रतिपादकम् । तस्मादित्येव भिदा आश्रय-
 साचक्षुतोभेदः । नान्या न गुणक्रियादिकृता । इत्यस्मादतिश-
 योपमा, अतिशयः प्रस्तुतस्योत्कर्षाधिक्यं स च गुणक्रियाकारा-
 दिभिः सत्यपि महति भेदे नान्येत्यनेनाभिन्नत्वाध्यवसानप्रति-
 पाद्यः ईदृशातिशयश्च भेदान्तरेषु नास्तीत्येतद्भेदस्यैव तथात्वेन
 व्यपदेशः । अत्र साम्यं वाचकशब्दाप्रयोगद्वयजनयैव गम्यते व्यञ्जना

च वक्तृवैशिष्ट्यसचिवया भेदाभेदप्रनीत्या प्राप्तप्रसरा, न च रूप-
कध्वनिरयं भिन्नाश्रयत्वेन भेदस्य स्फुटतया प्रतिपादितत्वात्
नापि व्यतिरेक उपमानादुपमेयस्याधिकतायामतात्पर्यात्
तस्मादुपमेवेयमिति विवेचनीयम् ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्देर्विकल्पनैः ।

पद्मेऽपि सा यदस्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

उत्प्रेक्षितोपमा दर्शयति । मय्येवेति । मुखश्रीमुखश्रीसजा-
तोषा श्रीरिति निदर्शनागर्भेयमुक्तिः । विकल्पनैरात्मज्ञाघनैः ।
सा मुखश्री । उत्प्रेक्षितोपमेति, निरुक्तज्ञाघा हि इन्दौ परमा-
र्थतो मास्येव केवल चाटुकारेण सम्भावनया कल्पिता सम्भावना
चोत्प्रेक्षा तन्मूलत्वादियमुत्प्रेक्षितोपमेत्यर्थः । अत्रापि साम्य व्य-
ञ्जनागम्यम् । एवमप्येऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिद्वेत्पद्मं सुभ्रु विभ्रान्तलोचनम् ।

तत्ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥

अद्भुतोपमा दर्शयति । यदीति । तत्तदा, अद्भुतोपमेति वि-
भ्रान्तलोचनत्वादयोधर्मा मुखस्यैव तत्प्रतियोगिनि पद्मे तु तेषां
सम्भावनया मिथ मादृश्यद्योतनाच्चमत्कारातिशय इत्युपमाया
अद्भुतत्व, तथा चेत् । यचोपमेयधर्मा स्वरूपमानेऽधिरोपि-
ता । चमत्कारविधानार्थं तामाहुर्द्भुतोपमामिति । नव्यास्तु
यद्यर्थवलेनान्यधर्मास्थान्यत्र कल्पनेऽतिशयोक्तास्यमस्तद्धारमिच्छ-
न्ति । यदुक्तमतिशयोक्तिप्रस्तावे प्रकाशकता । निगौर्याध्यव-

मानन्तु प्रकृतस्य परेण यत् । प्रकृतस्य यदन्यत्नं यद्यर्थोक्तौ च
कल्पनमिति ॥ २४ ॥

अशोत्युत्प्रेक्ष्य तन्वद्भि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।

इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा मोक्षोपमा स्मृता ॥ २५ ॥

मोक्षोपमामाह । अशोति । तन्मुखं अशोति उन्नेष्य सम्भाव्य
अभिप्लवेन पूर्वं भ्रमविषयीकृत्येत्यर्थः । अनन्तरं अग्निं दृष्ट्वा
त्वन्मुखाशया तन्मुखमिदमिति बुद्ध्या इन्दुमपि अनुधावामि
द्रष्टुं स्पृहयामीत्यन्वयः । मोक्षोपमेति मोक्षोभ्रान्तिः इन्दोर्मु-
खत्वेन ज्ञानमित्यर्थः तेन सादृश्यद्योतनादियं मोक्षोपमेत्यर्थः ।
उक्तञ्च । प्रतिषेधगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् । उपमेयस्य
यन्मोक्षोपमासौ भ्रान्तिमद्वय इति । एतेन नवीनैरङ्गीकृतस्य
भ्रान्तिमद्वयद्वारस्य प्राचामुपमालेन संघट्ट इति बोध्यम् । अ-
त्रापि अशोति इद्विति प्रक्रमभङ्गः पूर्वोक्तरीत्या बोध्यः ॥ २५ ॥

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किन्ते लोलेक्षणं मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ २६ ॥

संशयोपमामाह । किमिति । दोलायते संशयानं भवति
संशयस्य हेतुरत्र भ्रान्तालिललोलेक्षणलयेर्विमानुविन्वता ।
संशयोपमेति संशयस्य सादृश्यपर्यवसायित्वादिति भावः । इत्य-
ञ्च नवीनोक्तः सन्देहालङ्कारोऽपि प्राचामुपमेवेति न पृथङ्
निरूपयिष्यते उपमानोपमेयविषयकस्यैव संशयस्य नवीनैरल-
ङ्कारत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ २६ ॥

न पद्मस्येन्दुनिघाहस्येन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।

अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

निर्णयोपमामाह । नेति । यस्मादिन्दुनिघाहस्य इन्दुना
हृतनिघहस्य पद्मस्य इन्दोरलंज्जाकरी द्युतिर्गांस्ति निगृहीतस्य
निघाहकलाभावात्, अत इदं तन्मुखमेव, एवकारान्न पद्ममि-
त्यर्थः । निर्णयोपमेति उपमेयस्य निर्णयभङ्गा सादृश्यद्योतना-
दिति भावः, निर्णयस्य च संग्रयोत्तरकालीनत्वात् प्रथममिदं
तन्मुखम्वा पद्ममेति संग्रयोभेदः, संग्रयोत्तरस्यैव निर्णयस्याप्त-
कारत्वात् । यदुक्तमग्निपुराणे, उपमेयस्य संग्रय निश्चयान्नि-
ययोपमेति । यथा, शिशुपालवधे । किन्तावत् सरसि सरोज-
मेतदारादाहोस्त्रिन्मुखमवभासते तदृष्ट्याः । संग्रय चणमिति
निश्चिकाय कश्चिद्विभोक्तैर्वक्यहवासिनां परोक्षैरिति । अतश्च
विश्वनाथादिभिरङ्गीकृतो निश्चयासङ्कारोऽप्युपमैव नालङ्का-
रान्तरमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥

शिशिरांशुप्रतिस्पर्द्धि श्रीमत्सुरभिगन्धि च ।

अभोजमिव ते वक्त्रमिति स्तोपोपमा श्रुता ॥ २८ ॥

स्तोपोपमामाह । शिशिरांश्विति । शिशिरांशुः प्रतिस्पर्द्धिं
विरोधी यस्य तदित्यभोजविशेषणं । वक्त्रपक्षे तु शिशिरांशोः
प्रतिस्पर्द्धिर्नो न्यक्कारजनिका या श्रीस्तदत् । स्तोपोपमेति । अत्र
स्तोपपदमर्द्धस्तोपर शब्दद्वेषस्तु वक्ष्यमाणषमानोपमाविषयः ।

अत्र च प्रतिस्पर्धादिशब्दपरिवर्त्तनेऽपि श्लेषत्वानपायादर्थश्लेष
एव, शब्दपरिवर्त्तनासह्यत्वे तु श्लेषस्य शब्दमतत्वं यथोदाहरि-
ष्यते । अत्रालङ्कारान्तरस्य श्लेषस्य सङ्गावेऽपि न तत्त्वेन व्यप-
देशः श्लेषवैचित्र्यस्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्ये भिन्नोत्पत्त्या व्यप-
देशकत्वाभावात् प्रधानेन व्यवदेशा भवन्तीत्युक्तेः ॥ ९८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ ९९ ॥

समानोपमामाह । सरूपेति । समानं वाच्यभेदाङ्गिनमपि
क्षिप्तत्वेनैकमिव प्रतीयमानं रूपं तत्तद्वर्णात्मकं स्वरूपं यस्य ता-
दृशो यः शब्दस्तेन वाच्यत्वात् साधारणधर्मस्योपस्थाप्यत्वात्,
यदा युगपद्धर्मद्वयोपस्थापनद्वारा प्रयोज्यत्वात्, सा समानोप-
मेति यत्र क्षिप्तशब्देन साधारणधर्मोपस्थितिः सा समानोपमे-
त्यर्थः, कश्चित् सरूपोपमेति पाठः । बालेव युवतिरिव । साल-
काननशोभिनीति सालकं सचूर्णकुन्तलं यदाननं तेन शो-
भिनीत्युपमानविशेषणम् । सालस्य सज्जलस्य काननेन शोभि-
नीत्युपमेयविशेषणम्, अत्र भिन्नयोरुपमानोपमेयधर्मयोः स-
मानशब्दवाच्यत्वात् साधारण्यमिति पूर्वमेवाक्तम् । इत्युच्चार्य-
श्लेषमूलकत्वे श्लेषोपमा पूर्वमुक्ता शब्दश्लेषमूलकत्वे तु समानोपमे-
त्यनयोर्भेदः । एवञ्च पूर्वोक्ते शिशिरांशुपरिस्पृहीत्यत्र शब्द-
श्लेषः श्रीमत्पुरभिगन्धि चेत्यत्रार्थश्लेष इति केषाञ्चिन्निर्वचनग-
नवबोधविजृम्भितम् ॥ ९९ ॥

पद्मं वज्ररजयन्त्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।

समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥

निन्दोपमामाह । पद्ममिति । वज्ररजो वज्रपरागम् अथच
रजोगुणभूयिष्ठं, क्षयी छण्यपक्षे क्षयिष्णुः अथच क्षयरोगवान् ।
समानमपि गुणान्तरेण तुल्यमपि तवाननं ताभ्यां पद्मचन्द्राभ्यां
सोत्सेकमधिकं रजस्वलत्वक्षयित्वाभावात् सोत्कर्षमित्यर्थः । ता-
भ्यामिति पञ्चमन्तः । इत्युपमाननिन्दापूर्वकत्वाच्च निन्दोपमा ।
नचायं व्यतिरेकः साम्यमात्रपर्यवसायित्वेन वाक्यस्य भेदे ता-
त्पर्याभवात् यच्च भेद एव तात्पर्यं तच्च व्यतिरेक इति वक्ष्यते ॥

॥ ३० ॥

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मयन्त्रः शम्भुशिरोधृतः ।

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥ ३१ ॥

प्रशंसोपमामाह । ब्रह्मण इति । उद्भवत्यस्मादित्युद्भव
उत्पत्तिस्थानं । सर्वजगतामुद्भवस्यापि ब्रह्मण उद्भवः, शम्भुना
शिरसा मलङ्कान्तरेण धृत इति पद्मचन्द्रयोर्महतौ प्रशंसा तथा
च प्रस्तुतमुखस्यापि प्रशंसेति प्रशंसोपमेयं । किञ्च त्वन्मुखेन
तुल्यावित्यत्र मुखस्योपमानतया प्रसिद्धोपमेयत्वविपर्ययासादि-
पर्यामोपमापि तद्वदनयोः सङ्करः । अत्र पद्म इति पुंसिङ्गपद्म-
शब्दे न वज्रभिः प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तत्वं पूर्ववत् सहनीयं, पद्म-
मिति पाठः सम्यक् ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणोवास्तु दोषोवेत्याचिख्यासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

आचिख्यासोपमामाह । चन्द्रेणेति । आचिख्यासु, आख्या-
तुमिच्छुः । स आख्यानाभिलाषः गुणोवा दोषोवास्तु अनेन च
वृद्धतभावप्रकटनया शारद्व्यद्योतनाच्चारुत्वातिशयः ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्वदाननमिति त्रयम् ।

परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

विरोधोपमां दर्शयति । शतपत्रमिति । शतपत्रं पद्मं ।
पद्मचन्द्रयोर्विरोधोविभिन्नकालीनशोभाज्जास्तिस्वरूपः, ताभ्यां
सहाननस्य विरोधोमनोज्ञत्वाद्येकधर्मवत्त्वरूपः, विरोधस्य च
साम्यपर्यवसानाद्विधं विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनोऽप्यस्येति प्रतिपेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

प्रतिपेधोपमां दर्शयति । नजालिति । प्रतिगर्जितुं वि-
रोधुं सदृशीमवितुमित्यर्थः, यतः कलङ्किनः तथा शृङ्ग-
शीतलस्य अथच मूर्खस्य, सादृश्यप्रतिपेधेन तदतिशयद्योतना-
देषां प्रतिपेधोपमा । निन्दोपमायां प्रतिपेधो दासीत्यदयो-
र्भेदः, भेदतात्पर्याभावाच्च व्यतिरेकात् ॥ ३४ ॥

मृगेशणाङ्गं ते वक्त्रं मृगेणैवाङ्कितः शशी ।

तथापि सम एवासौ नोत्कर्षोति चटूपमा ॥ ३५ ॥

चटूपमामाह । मृगेशणाङ्कमिति । मृगेशणाङ्गं मृगस्याव-
यवविशेषाभ्यामोक्षणाभ्यामङ्कितं । मृगेणैवाङ्कितः ईक्षणाद्यव-
यवसमुदायवता सम्पूर्णमृगशरीरेणैव चिह्नितः । सम एव तुल्या-
ह्लादजनक एव, एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति, नोत्कर्षो नाधि-
काह्लादजनकः । चटूपमेति चटुः प्रियोक्तिस्तत्प्रतिपादितत्वाच्च-
टूपमा । अत्रोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्ष इति विशेषोक्तिगर्भ-
त्वमस्या वक्तव्यम्, अन्यथा सर्वत्राप्युपमाभेदेषु चटुसत्त्वाच्चटूप-
मात्वापत्तेः ॥ ३५ ॥

न पद्मं मुखमेवेदं न मृङ्गैः चतुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥ ३६ ॥

तत्त्वाख्यानोपमामाह । न पद्ममिति । मुखे पद्मत्वेन भ्रान्तं
प्रत्युक्तिरिद्यं । विस्पष्टसादृश्यात् भ्रमव्युदासेन सादृश्यस्य विशे-
षेण स्पष्टीकृतत्वात् न ह्यसदृशे भ्रान्तिर्भवति । तत्त्वाख्यानोपमेति ।
भ्रमनिरासार्थं भ्रमविषयस्य तत्त्वकथनं तत्त्वाख्यानं तत्प्रत्युक्तत्वा-
देया तत्त्वाख्यानोपमा । निर्णयोपमायाः संशयपूर्वकत्वमस्यास्तु
भ्रान्तिपूर्वकत्वमित्यनयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।

आत्मनैवाभवत्तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

असाधारणोपमामाह । चन्द्रेति । कान्तिमतिक्रम्य स्वका-
न्त्या निरुपेक्षित्य । आत्मनैवाभवत्तुल्यमिति चन्द्रारविन्दे एव
मुखस्योपमानतया जगति प्रसिद्धे, तत्कान्तोरतिक्रमे तु उप-
मानान्तरासम्भवादात्ममात्रतुल्यत्वमित्यभिप्रायः, गव्यास्तु भि-
न्नयोर्द्वयोः साम्यमुपमा एकस्योपमानोपमेयत्वे त्वन्वयाख्योऽल-
ङ्कार इत्याहुः । नचोपमा वाऽनन्वयो वा भवतु एकस्योप-
मानोपमेयत्वमेव कथमिति वाच्यम् अनन्यसदृशत्वप्रतिपिपाद-
यिषया काल्पनिकभेदाभ्युपगमेन तस्य विवक्षितत्वात् यथा
आत्मानमात्मना वेत्तीत्यादौ स्वभिन्नाभावादेकस्य परमात्मनो
वेत्तृवेद्यत्वादिकमिति । असाधारणोपमेति प्रतियोग्यभावात्
साम्यस्यैकमात्रवृत्तित्वेन साधारण्याभावादिति समाख्या ॥ १७ ॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव कश्चित् ।

त्पदाननं विभातीति तामभूतोपमां विदुः ॥ १८ ॥

अभूतोपमामाह । सर्वेति । कचिदेकच स्थाने विधात्रा
समाहृतः संगृहीतः सर्वेषां पद्मानां प्रभासार इव तपदाननं
विभातीत्यन्वयः । तादृशप्रभासारसमाहरणस्य वस्तुतोऽभूत-
त्वादिमामभूतोपमां विदुः । अत्रेवशब्दस्य सम्भावनार्थकत्वा-
दसंगविनश्य प्रभासारमयत्वस्य सम्भाव्यमानत्वादुत्प्रेक्षेयमिति
यद्वयः प्रभासारमयत्वसम्भावनया पद्माननयोः साम्यप्रतीते-
रूपमेवेति प्राशः, एवं च यत्र प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य धर्मिणः सम्भा-
वना तत्रैवोत्प्रेक्षा, यत्र तु धर्मस्य सम्भावना तयाच प्रस्तुताप्रस्तु-

तयोः साम्यप्रतीतिस्तत्रैवैवेति प्राचामभिप्राय इति बोध्यम् ॥
॥ ३८ ॥

चन्द्रविम्बादिव विपं चन्दनादिव पावकः ।

परुषा वागितोवक्त्रादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

असम्भावितोपमामाह । चन्द्रेति । अथ जिःवरणक्रिया-
धाहारात् पञ्चमीचयम् । असम्भावितोपमेति उपमानयो-
रसम्भावितत्वेनोपमेयस्यासम्भावितत्वप्रतीतेरियमसम्भावितोपमा ।
किञ्चैकस्य बहूपमानसङ्गादादित्यमाणबहूपमापि ॥ ३९ ॥

चन्दनोदकचन्द्रांश्चन्द्रकान्तादिशीतलः ।

स्पर्शस्तवेत्यतिशयं बोधयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥

बहूपमामाह । चन्दनोदकेति । पूर्वार्द्धे, उपमानानां
सामान्यवाचिभिरिति कर्मधारयः । अचैकस्य स्पर्शस्य शीतल-
त्वाय चन्दनादीनां बहूनामुपमानानामुपन्यासादियं बहूपमा ।
अन्वैक्येनैवोपमानेन शीतलत्वे पर्याप्ते उपमानान्तरोपादानमन-
र्थकं स्यादित्यत आह, अतिशयमिति, अतिशयं शीतलत्वस्या-
धिक्यं, यथा बहूनां मधुरवस्त्राणां सञ्चेलनादास्वादस्याधिक्यं,
तथा बहूनामुपमानानां सञ्चेलनादुपमेयधर्मस्याधिक्यमित्यर्थः ।
नथास्तु मासोपमामिमामाहुः ॥ ४० ॥

चन्द्रविम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्भूतम् ।

तव तन्वाङ्गि वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

विक्रियोपमामाह । चन्द्रेति । विक्रियोपमेति, अत्रोपमा-
नभूतौ चन्द्रविम्बपद्मगर्भा प्रकृती नाम्यामुत्कीर्णमुद्धृतञ्च वदनं
विहृतिः, प्रकृतिविहृत्योश्च साम्यमस्येवेति विक्रियया उपमान-
विहृतत्वेनेयमुपमा, यदुक्तमाग्नेये, उपमानविकारेण तुलना
विक्रियोपमेति । अन्यत्र च । उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविका-
रता । प्रकृतेर्विहृतेः साम्यान्तामाहुर्विक्रियोपमामिति । अत्रापि
पूर्ववद्गर्भायोः उत्कीर्णत्वोद्धृतत्वयोः सत्त्वे च यथा धर्मिणोः साम्यम-
तीतिसाधैव च विश्रान्तिरित्युपमैव प्रधानं न हृत्प्रेषेति बो-
ध्यम् ॥ ४१ ॥

पुण्ड्रातप इवाङ्गीव पूषा, व्योम्नीव वासरः ।

विक्रमस्त्वय्यधाक्षद्वीमिति मालोपमा मता ॥ ४२ ॥

मालोपमामाह । पुण्ड्रातप इति । मालोपमेति । यथा,
मालायां पुष्पादीनां प्रथमस्य द्वितीयेन द्वितीयस्य तृतीयेन तस्य
च चतुर्थेनेत्येवं क्रमेण सम्बन्धस्तथाचाप्युपमानवाक्यघटकाना-
मेकस्यापरेण तस्य चापरेण सम्बन्धान् मालोपमाधमाख्या, तथा
हि आतपो यथा पुष्पि सुख्यं लक्ष्मीमादधाति, पूषा यथा अङ्गि,
अदधंया व्योम्नि, तथा विक्रमस्त्वयि लक्ष्मीमधादिति पुण्योऽङ्गि
अङ्गश्च व्योम्नि सम्बन्धः, एवं विन्यासंचातुर्थ्येणैव वैचित्रातिशय-
स्तेन च बहूपमातोऽस्या भेदः अन्यथा उभयचाप्युपमानवज्जलात्
पृथग्भेदकरणमसङ्गतं स्यादित्यवधेयम् । नव्यास्त्रभयत्रापि मा-
लोपमालं वदन्ति तन्निर्गुणवैचित्र्यविशेषानवलोकनविजृम्भितम्
अत्र वासर इति प्रक्रमभङ्गः पूर्ववत् सोढव्यः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।

एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ ४३ ॥

१ वाक्यार्थोपमामाह । वाक्यार्थेनैवेति । वाक्यार्थो विशेषण-
विशेष्यतामापन्नः पदार्थसमूहस्तेन तादृशः कोऽपि प्राकरणि-
को वाक्यार्थो यद्युपमीयते सा वाक्यार्थोपरूपमानोपमेयतादा-
क्यार्थोपमेत्यन्वयः, इत्यस्य साङ्गेनाप्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्येनाङ्गिना-
साङ्गस्य प्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्यस्याङ्गिनः साम्यं वाक्यार्थोपमेत्यर्थः
इत एव हि वैचित्र्यातिशयः, अन्यथा यथा स्यात्ति विधुर्भाति तथा
भूम्यां मुखं तवेत्यादौ वाक्यार्थयोर्विधुमुखयोः साम्यादाक्यार्थो-
पमात्वापत्तेः न चेष्टापत्तिर्विधुरिव मुखमित्यादाविव वैचित्र्य-
विशेषानुपलम्भात् तस्यैव च भेदकत्वात् । सा चोपमा द्विधा
तत्र हेतुरेकानेकेवशब्दत्वादिति, अयमभावः यत्रैकैकस्यैकैकस्मिन्
साम्यस्यान्वयबोधे तात्पर्यं तत्रानेकेवशब्दप्रयोगः यत्र तु वि-
शिष्टस्यान्वययोधानन्तरं पर्यालोचनया विशेषणानां साम्य-
प्रतीतिस्तत्रैकेवशब्दप्रयोग इति । साङ्गेोपमायाश्च प्रायेण कवि-
भिरिवशब्दः प्रयुज्यते, अत इवशब्दघटितत्वमुक्तम् ॥ ४३ ॥

त्वदाननमधीरात्तमाविर्दशनदीधिति ।

भ्रमकृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥

तत्रैकेवशब्दप्रयोगे वाक्यार्थोपमामुदाहरति । त्वदाननेति ।
अधीरे चक्षुषे अविणो यत्र तत् । अविराविर्भवन्ती वहिः

किञ्चिद्वक्ष्यमाणा दशनानां दीधितिर्यत्र तत् । आ ईषलज्याः
 केसरः किञ्चल्का यस्य तत् । अत्राचिदशनदीधितिरूपा-
 द्भवतोऽङ्गिन आननस्य मृद्भकेसररूपाद्भवताङ्गिना पद्भजेन
 साम्यमिति तस्य मृद्भपदार्थरूपवाक्यार्थगतत्वाद्वाक्यार्थोपमा ।
 अत्र विशिष्टयोरेवोपमानोपमेयत्वप्रतीतिरित्येकेवशब्दप्रयोगः ।
 अत्रेवशब्दस्योपमानोत्तरप्रयुक्तत्वमित्यमलङ्कारं प्राचां निरङ्कु-
 शत्वविजृम्भितमिति छेद्यम् ॥ ४४ ॥

नलिन्या इव तन्वज्ज्ञास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुघ्नतेनेव पायं पायमरस्यत ॥ ४५ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगे तामुदाहरति । नलिन्या इति । न-
 लिनो नलिनस्तम्बः नलिनसमूहः नलिनयुक्तं तडागादिकं वा ।
 पायं पायं पुनःपुनः पीत्वा । अरस्यतेति भावे लङ् । अत्रेव
 शब्दास्त्रयः प्रयुक्ताः, तेन च तन्वज्ज्ञादीनां प्रत्येकं नलिन्या-
 दिभिः साम्यं शाब्दबोधविषयीभवत् कमपि चमत्काराति-
 शयं जनयति, पूर्वोदाहरणे तु विशिष्टयोरुपमानोपमेय-
 योः साम्यस्य शाब्दबोधे जाते पक्षादिशेषानां पर्यालोचनया
 साम्यप्रतीतिरित्येकानेकेवशब्दप्रयोगकृतोभेदः ॥ ४५ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः ।

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

नैकोऽपि त्वादृशोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।

ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

प्रतिवस्तूपमामाह । वस्त्विति । किञ्चित् किमपि प्रस्तुतं
 वस्तु उपन्यस्य उत्कर्षयापकर्षाय वा पूर्व वाक्येन प्रतिपाद्य
 तत्त्वमर्थनाथ तस्य सधर्मणोऽप्रस्तुतवस्त्वन्तरस्य न्यसनादाक्यान्त-
 रेण प्रतिपादनात् साम्यप्रतीतिरस्ति इवाद्यभावेऽपि व्यञ्जनया
 सादृश्यावगमोभवति इति हेतोः सा वस्तुनोवाक्यार्थस्योपमान-
 त्वात् प्रतिवस्तूपमेत्यन्वयः । तत्सधर्मण इति सधर्मण एक-
 धर्मवत इत्यर्थः सच धर्मः कथितपदत्वस्य दुष्टत्वाभिधानात्
 भिन्नवाचकतया निर्द्देशनीयः । तदुक्तं प्रकाशकता । प्रति-
 वस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थिति-
 रिति । साम्यप्रतीतिरस्तीति हेतुमन्निगदेन प्रतिवस्तूपमाया नवी-
 नैरुक्तमलङ्कारान्तरत्वं प्रतिपिद्धं साम्यप्रतीत्या उपमात्वसम्भवे-
 मालङ्कारान्तरत्वाभ्युपगमस्यानैवित्यात् । उदाहरति यथेति ।
 जायमानेष्विति जातेष्वित्यस्योपलक्षकं जातेषु जायमानेषु च
 राजसु मध्ये एकोऽपि तादृशस्त्वत्सदृशो नास्तीत्यन्वयः । पा-
 रिजातश्चेति पारिजातपुष्पस्येत्यर्थः, यदा राक्षोः शिर इत्या-
 दिवङ्गैदिविवक्षया यष्टौ, अत्र सप्तशोनास्ति द्वितीयोनास्तीति
 साधारणधर्मो वस्तुत एक एव पौनरुक्तनिरासाय शब्दभेदेन
 निर्द्दिष्टः । इयं वैधर्म्येणापि भवति यथा, “चकोर्यं एव चतु-
 रास्यन्द्रिकापानकर्माणि । विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशोरतन-
 र्माणि” इत्यादि, अत्र चातुर्यं चातुर्याभावौ वाक्यार्थयोः साम्यं
 प्रयोजयतः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अधिकेन समीकृत्य क्षीनमेकक्रियाविधौ ।

यद्ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।

असुराक्षेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥

तुल्ययोगोपमामाह । अधिकेनेति ।* एकस्या एकजाती-
यायाः क्रियाया विधौ करणे क्षीनं न्यूनगुणम् अधिकेन गुणा-
धिकेन समीकृत्य, अत्र उदरं पूरयित्वा भुङ्क्ते इत्यादिवद्
प्राक्षाले क्त्वा, समीकुर्वन्चित्यर्थः, यद्ब्रुवन्ति, यदित्यव्ययं सप्त-
म्यन्तं यत्र वैचित्र्ये यदैचित्र्यबोधायेत्यर्थः ब्रुवन्ति कवयोवर्णयन्ति
वा तादृग्वैचित्र्यरूपा तुल्ययोगात् क्रियायामधिकक्षीनयोः
समागमसम्बन्धादुपमेयमिति तुल्ययोगोपमेत्यन्वयः । एकजातीय-
क्रियाकरणेन प्रकृताप्रकृतयोः साम्यप्रतिपादनं तुल्ययोगोपमे-
त्यर्थः । प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्मासम्बन्धरूपा गवीनैर-
प्लीकता तुल्ययोगिता त्वितो भिन्नैव स्वरूपभेदात् । उदाहरति
यथेति । पुलोमारिरिन्द्रेदिवोरक्षायै जागर्ति, भवान् भुवो
रक्षायै जागर्ति, तेन पुलोमारिणा असुरा हन्यन्ते, त्वया च
सावलेपाः समर्त्वा नृपा हन्यन्ते इत्येकजातीयाभ्यां जागरण-
क्षमक्रियाभ्यां क्षीनस्यापि प्रस्तुतस्य राज्ञो गुणाधिकेनेन्द्रेण
साम्यं वर्णनेया प्रतिपादितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कान्त्या चन्द्रमसं, धाम्ना सूर्यं, धैर्येण चार्णवम् ।

राजन्ननुकरोपीति सैषा हेतुपमा मता ॥ ५० ॥ .

हेतूपमामाह । कान्तेति । अत्र कान्त्यादिभिर्हेतुभिश्च-
न्द्रादिसाम्यप्रतीतिरिति हेतुत्यापितत्वादेया हेतूपमा ॥ ५० ॥

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापिवा ।

उपमादूषणायालं यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

इत्थं सप्रभेदामुपमां निरूप्य प्रसङ्गात्तदीयदोषेषु वक्तव्येषु
तत्र, हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदोविपर्ययः । असादृश्यासम्भवा
च दोषाः सप्तापमा गता इति प्राचीनोक्तानां सप्तानां दो-
षाणां मध्ये सूयते विपर्ययादिदोषचयस्योपमालक्षणे सादृ-
श्यस्योद्भूतत्वविशेषणैवाप्राप्तावसरत्वं प्रतिपाद्य सम्प्रति सम्भवि-
नोऽवशिष्टदोषचतुष्टयस्यापि दूषकत्वस्य सार्वत्रिकत्व परिहृ-
रति । न लिङ्गवचने इति । लिङ्गवचने इति प्रथमादिवच-
नान्तं । भिन्ने इति उपमानोपमेयपदयोः पृथग्भूते इत्यर्थः ।
हीनाधिकतापि वेति उपमानस्यैवेति बोध्यम्, उपमेयापेक्षया
उपमानस्य जातिगतं प्रमाणगतञ्च न्यूनत्वमधिकत्वमेत्यर्थः ।
उपमादूषणायालमिति अत्र तचेति बोध्यम् उत्तरवाक्ये यचेति
श्रवणात् । यत्रोद्देश इति उद्देशः प्रतीतिमान्यर्थं स च लिङ्ग-
वचनभेदस्यैव साधारणधर्मस्योभयाम्बयभावेन साम्यस्य सम्य-
गनिर्वाहात्, हीनतास्यैव चोपमानस्यापल्लवज्ञानेन तदु-
पमितस्य प्रसृतस्योत्कर्षानुपलम्भात्, अधिकतास्यैव चाधिको-
पमितस्य चुट्टोपमेयस्योपहसनीयत्वज्ञानाच्च जायते । स च यत्र
न भवति तत्र सन्त्ययेतान्युपमादूषणाय अलं समर्थानि न भवन्ति ।

राभावान्नियतलिङ्गवचनपदैरेवोपमानोपमेयभावोऽवश्यं विधे-
यस्तत्रागत्या व्यत्ययेनान्वयमिद्धौ नोदेग इति दर्शयति
प्राणा इवेत्यादि, अत्र प्राणपदं समूहवाचकत्वान्नियतवज्जवच-
नान्तं धनपदञ्च नियतस्त्रीवल्लिङ्गम्, अनयोश्च प्रकृतोचितलि-
ङ्गवचनपर्यायान्तरमप्रसिद्धं तस्मात् प्राणा यथा प्रियास्तथायं
प्रिय इति, धनं यथा अर्जितं तथा विद्यार्जितेति विपरिणा-
मेनान्वयोऽगत्याकर्त्तव्य इति नोदेगः, एव स लोचकारभस्त्रेव
असन्नपि न जीवतीत्यादीनि महाकविप्रयुक्तानि बह्वन्त्येवंवि-
धानि द्रष्टव्यानि, तथा चन्द्रेण तुल्यममलाग्निं मुखं तदीयं
मत्कौतुकामृतपयोनिधिदृष्टिकारि इत्यादौ तुल्यादिशब्दप्र-
योगे, मधुरः सुधावदधर इत्यादौ वदादितद्धितप्रयोगे, चन्द्र
इव मुखमित्यादौ साधारणधर्माप्रयोगे वस्त्रपमायामेवंविधे-
ऽन्यत्रापि च लिङ्गवचनभेदस्यानुदेगकरत्वं बोध्यम् ॥ ५२ ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

उपमानस्य हीनत्वाधिकत्वयोरनुदेगकत्वं दर्शयति । भवा-
निवेति । इवान्तस्त्रोपमानतनियमान् भवच्छब्दवाच्यो राजा-
चोपमानं तस्य च मनुष्यत्वादेवराजापेक्षया हीनत्वमस्त्येव
परन्तु राज्ञो लोकपालांशसम्भूतत्वान्नात्यन्तं तदिति न श्रोत-
बुद्धिमाकुलयति तथा, यथा चण्डाल इव राजासौ संपामेऽधि-
कसाक्षस इत्यादावतिनिष्ठेष्टस्य चण्डालस्योपमानतायां । ननु

विपर्ययोपमायामस्यां वर्णनोपस्य राज्ञ उत्कर्षातिशयार्थमे-
 वोपमानत्वप्रतिपादनं पर्यावसाने तृपमेयत्वमेव प्रतीयत इति
 चेत्तर्हि, उत्सृष्टतत्त्वुरङ्गोऽयमृचमण्डलमध्यगः । विधुर्याच्च इवा-
 भाति हस्तं विरहदुर्बलानित्युदाहरणमत्र बोध्यम्, अत्र
 श्लिष्टविशेषणमस्मिन्ना निरुष्टस्यापि व्याघ्रस्योपमानत्वं नोद्वेगं जन-
 यति । एतच्च जातिगतन्यूनतायां, प्रमाणगततायान्तु, वासवा-
 शामुखे भाति विधुस्यन्दनविन्दुवदित्युदाहरणम्, अत्र विध्व-
 मेक्षया चन्दनविन्दोः प्रमाणगतन्यूनत्वेऽप्यस्ति कश्चिच्चमत्कारा-
 तिशयः येन न्यूनत्वकृतोद्वेगसिरोधीयते । असमिति । अत्र
 मनुष्यविशेषस्य नृपस्योपमानमंशुमान् जात्याधिकः, अधिकत्वे-
 नैव चोपमानत्वम् अन्ययोपमायाविशेषप्रसङ्गात् निरुष्टेनोप-
 मीयमानतार्था प्रसृतस्योत्कर्षप्रतीत्यनुपपत्तेः तस्मादत्यधि-
 कत्व एवोद्वेगः, यथा हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखायस्य
 इति, अत्र पक्षिणः शिखायसस्यात्यधिकोद्वेग उपमानम्, एत-
 द्वाधिकं जातिगतम्, प्रमाणगतन्तु कुम्भाविष कुचापेतावित्या-
 दौ, अत्र कुचापेक्षया कुम्भस्य नात्यधिकत्वमिति नोद्वेगः, उद्वे-
 गस्य, तालीफलमिदं भाति नीलं नीलाचलोपममित्यादौ, उप-
 मानस्य प्रमाणतोऽत्यधिकत्वात् ॥ ५२ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जंहात्येव जातुचित् ।

अस्त्येव कचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥ ५४ ॥

हंसीव धवलशङ्करः, सरांसीवामलं नभः ।

भर्तृभक्तोभटः श्वेव, खद्योतो भाति भानुवन् ॥ ५५ ॥

ईदृशं वज्ज्यते सङ्गिः, कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।
गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनोपिभिः ॥ ५६ ॥

पूर्वश्लोकद्वये निरुद्देशं स्वयमेव दर्शयति । इत्येवमादा-
विति । सौभाग्यं न जहात्येवेति, अत्र लिङ्गवचनभेदो हीनाधि-
कता चेति कर्तृपदमूह्यं । सौभाग्यं प्रस्तुतस्योत्कर्षं न जहाति न
प्रतिवध्नाति । यत्रोद्देशो न धीमतामित्यत्र यत्रेत्यनेन कचि-
दुद्देशोऽप्यस्तीति सूचितं तदर्थनायाह अस्येवेति, कश्चित्तद्योगे
वाग्विदामुद्देशोऽस्येवेत्यन्वयः । चंसीवेत्यादि, अत्र प्रथमपादे
उपमानोपमेयपदयोर्लिङ्गभेदः, द्वितीये वचनभेदः । तृतीये उ-
पमानस्य जात्या न्यूनता चतुर्थे चाधिकता, एतेषामुद्देशजनकत्वं
पूर्वमुक्तं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ईदृशमिति । सङ्गिर्निपुणकविभिः । तत्र कचिद्वज्ज्यंते
कचिद्वज्ज्यंते च कारणमुद्देशागुद्देशरूपं, गुणदोषविचाराय
मनोपिभिः प्राप्तबुद्धिभिः स्वयमेव चिन्त्यतामित्यन्वयः, एतेन
गुणदोषाः स्वयमेव सुबुद्धिभिर्ज्ञायन्ते, अतस्तेषां साकल्येन प्र-
दर्शनया यन्ववङ्गलीकरणमप्रयोजनमिति दिङ्मात्रमेव दर्शित-
मिति सूचयता स्वस्य न्यूनत्वं परिहृतम् ॥ ५६ ॥

इवयदायथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः ।

तुल्यसङ्काशनोकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥

प्रतिपदाप्रतिदन्दिप्रत्यनोकविरोधिनः ।
 सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥
 प्रतिविम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसम्मिताः ।
 सलक्षणसदृशाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥
 कल्पदेशोयदेग्यादिः प्रख्यप्रतिनिधी अपि ।
 सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥
 समासश्च वज्रघोषिः शशाङ्कवदनादिषु ।
 स्पृहते जयति क्षेष्टि द्रुहति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥
 आक्रोशत्यवजानति कदर्ययति निन्दति ।
 विडम्बयति सन्धत्ते हसतीर्यत्यहयति ॥ ६२ ॥
 तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।
 तेन साहूँ विष्टुहति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥
 तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कदा विगाहते ।
 तमन्वेत्यनुवध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥
 तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यस्त्वचकाः ।
 उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥

उपमालक्षणे प्रतीयत इत्यत्र प्रतीतिरभिधया लक्षणया
 व्यञ्जनया च भवतीत्युक्तं, तत्र वाचकादिशब्दानिर्दिष्टिगतिः ।
 इवेत्यादि । वदति तद्धितो वतिप्रत्ययः स च तत्र तस्मैवेत्य-
 नेन कचिदिवार्थे विहितः, तेन तुल्यं क्रिया चेदतिरित्यनेन

च कश्चित्तुल्यार्थे विहितः । वा इति वशब्दस्योपलक्षकः तस्या-
 पि सादृश्यवाचकत्वात् । निभादयः केचित् समासमध्यगता
 एव प्रयुज्यन्ते । कल्पदेशीयदेश्याः प्रत्ययाः । अन्यूनार्थवा-
 दिनोऽधीनार्थवाचकाः । समास्येति वङ्गप्रोहिः कर्मधारयो-
 पलक्षकः यथा शस्त्रोश्यामा, पुरुषस्याग्र इत्यादौ । शशाङ्कवद-
 नादिविति शशाङ्कसदृशवदर्न यस्या इति वङ्गप्रोहौ पूर्वार्द्ध-
 सम्बन्धोत्तरपदस्तेत्यादिना सदृशपदलोपः । सम्भत्ते इत्यत्र
 संसृज्ये इति मुष्णातीत्यत्रच पुष्णातीति कश्चित्पाठः । तस्य
 मुष्णाति सौभाग्यमित्यादिवाक्यप्रयोगदर्शनया प्रौढोत्था सौ-
 भाग्यादिमोक्षणादिषापेक्षतयैव सादृश्यप्रतीतिर्नान्यथेति सू-
 चितम् अतएव चौरौ धनं मुष्णातीत्यादौ न साम्यप्रतीतिः ।
 सर्व्वत्र तच्छब्द उपमानपरः । 'तुलां तेनाधिरोहतीति तेन
 सह तुलां मानयन्तं स्वसमीकरणायाधिरोहति । तुलामा-
 दृश्यमानघोरिति मेदिनी । नतूपमां, तथात्वे अधिरोह-
 तीत्युपादानवैफल्यात् तुलाव्यदेनैव साम्यप्रतीतेः, तद्योगे तेने-
 त्यत्र हतीयानुपपत्तेय, अतएवात्र तुलोपमावर्ज्जनात्तुल्या-
 र्थैरित्यादिना हनीयाथा अग्राप्तौ सहार्थविवक्षया हतीयेति
 गोयोचश्चस्य प्रयासो विफल इव प्रतिभाति । तच्छीलमि-
 त्येकं, तच्छीलति परिचिनोतीति तस्य शीलं स्वभावो यचेति
 वा विग्रहः नतु तस्येव शीलं यच्चेति, तथात्वे समासस्य वङ्ग-
 प्रोहिरित्यनेनैव सिद्धौ विग्रहेषोपादानमनर्थकं स्यात् । त-
 न्नपेधति उत्कर्षकत्वायां प्रवेष्टुं वारयति । सादृश्यलक्षकाः

सादृश्यस्य बोधकाः वाचका लक्षका व्यञ्जकाद्येत्यर्थः । तत्र
 दधादयो वाचकाः, स्पर्द्धत इत्यादयो लक्षकाः स्पर्द्धादिधातु-
 नां सादृश्ये सङ्केतित्वाभावात्, तस्य मुष्णाति सौभाग्यामि-
 त्यादयो व्यञ्जकाः । लक्षका इत्यत्र वाचका इति पाठस्तु न
 मनोरमः सर्वेषां वाचकत्वाभावात् । वाचकशब्देषुच इवादि-
 प्रयोगे श्रौती, तुल्यादिप्रयोगे तार्थित्युपमाभेदा नवीनैः प्र-
 दर्शितः । उपमायामिमे इत्याद्यस्तु न सर्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते ॥
 ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इत्युपमाचक्रम् ।

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

यथा वाङ्मलता, पाणिपद्मं, चरणपद्मवः ॥ ६६ ॥

अथ रूपकं लक्षयति । उपमैवेति । तिरोभूतोऽप्रकटः
 सन्नपि प्रतिबन्धकत्वमङ्कोचात् स्तोत्ररकास्तीनेनाभेदेन नि-
 कृताप्राय इत्यर्थः, भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भेदग्रहो यत्र तादृशी
 उपमैव सादृश्यमेव रूपकमुच्यत इत्यन्वयः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोः
 सादृश्यप्रत्ययजन्यभेदप्रतीतिसम्प्रीचीनाभेदप्रतीतिजन्यवैचित्र्यं रू-
 पकमित्यर्थः इयञ्चाभेदप्रतीतिराहार्यरूपा, आहार्यलक्ष-
 यत्यपि बाधे प्रमातुरिच्छाप्रयोज्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदक-
 कोटावनाहार्यत्वस्य निवेशनीयत्वेन तादृशाभेदप्रतीतेर्बाधा-
 प्रतिबध्यतात् सादृश्यञ्चात्र गौणसारोपलक्षणागम्यं बोध्यं तेन

गौणमाध्यमानलक्षणावोध्यसादृश्यमूलायामतिशयोक्तौ नाति-
 व्याप्तिः नापि चन्द्रसदृशं मुखं चन्द्र इत्यादौ शब्दवाच्यसादृश्य-
 यद्योत्तराभेदयत्नेऽतिप्रसङ्गः, अपङ्क्तौ तु नेदं नभोमण्डल-
 मसुराग्निरित्यादौ न लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीतिपूर्वकत्वमभेदा-
 ध्यमानस्य, नूनं मुखमिदं चन्द्र इत्यादावुपेक्षायामपि न
 तथात्वं नाप्याहार्यात्मकत्वं सम्भावगायाः इत्यन्वयः च निरुक्त-
 दिशातिप्रसङ्गेनिरसनीयः । प्रकृते मुखं चन्द्र इत्यादौ प्रथमं
 लक्षणया चन्द्रपदात् चन्द्रमादृशोपस्थित्या चन्द्रसदृशं मुख-
 मित्यन्वयबोधः, तदन्तर्गते च लक्षणाश्रयया व्यञ्जनया च-
 न्द्रोमुखमित्यभिमतया मुखचन्द्रयोः प्रतीतिः सा च सद्य एव
 विद्वज्जनश्रद्धयाग्रादकरं किमपि वैचित्र्यमुद्गावयति येन च
 सादृश्यप्रतीतिजन्यगुणमावेषिचं स्वरुचौ निक्षिप्यते ततश्चा-
 नोपमारूपकयोः सादृश्यमिति पूर्वमेवोक्तम्, इयञ्चाहार्या-
 त्तिकाऽभेदप्रतीतिलक्षणायाः प्रयोजनभूता लक्षणाजनितसा-
 दृश्यप्रकारकशब्दबोधानन्तरस्फुरणात् । उक्तञ्च प्रकाशकता ।
 भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमस्य प्रयोजनमिति ।
 लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीत्यनन्तरौत्पन्नाया एव ताद्रूप्यप्रतीतेर्वै-
 चित्र्यातिशयजनकत्वादेतदलङ्कारत्वमिति स्पष्टीकृतं कण्ठा-
 भरणे यथा, “यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तियथायथात् । उ-
 पमेये भवेद्वृत्तिसदा तद्रूपकं विदुः” इति । शारीरकमीमां-
 साभाष्यव्याख्याने वाचस्पतिमिशैरपि उपमानशब्दस्योपमेयवृत्तौ
 गौणलक्षणाया हेतुत्वमुक्तं यथा, अपिच परशब्दः परच-

सत्त्वमाणागुणयोगेन वर्तन्त इति । विद्यनाथस्तु रूपकादौ
 भाग्यस्य व्यङ्ग्यत्वं, रूपकस्य च गौणीमूलकत्वमाह, तत् स्ववचनद-
 येनैव प्रमादप्रतिपादनादुपेक्षणीयम् । उपमैवेत्येवकारेण सम्ब-
 न्धान्तरव्यावृत्तिः, तेन श्रायुर्धृतमित्यादौ लक्षणाजन्यकार्यकार-
 णभावादिप्रत्ययेन भिन्नयोरभेदो न रूपकम् । रक्षाकरस्तु
 सादृश्यप्रयुक्तः सम्बन्धान्तरप्रयुक्तो वा यावान् भिन्नयोः सामा-
 न्यधिकरणनिर्देशः स सर्वोऽपि रूपकं, सारोपलक्षणांमूलक-
 त्वस्य तुल्यत्वेन सादृश्यप्रयुक्तस्य तादात्म्यस्यैव सम्बन्धान्तरप्रयु-
 क्तस्यापि तादात्म्यस्य संघटीतमौचित्यात्, तस्मादुरायश्च एवायं
 प्राचामुपमानोपमेययोरभेदोरूपकं न कार्यकारणादिकयो-
 रितीत्याह । अपरे च कार्यकारणयोरभेदोऽस्त्वलङ्कारः, उप-
 मानोपमेययोरभेदोरूपकं, सम्बन्धान्तरवतोरभेदस्तु वैचित्र्या-
 जनान्तालङ्कार इत्याहुः । नवीनतरास्तु रूपकस्य सादृश्य-
 प्रतीतिपूर्वकत्वमेव, तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं, नतु
 गौणसारोपलक्षणया शब्दप्रमाणगम्यं, तच्च सादृश्यस्य शब्द-
 वेद्यत्वादुपमैव, अतएवाग्नेये, उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु
 रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुरिति । अत्र
 दृष्टेत्युक्तं, तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वं एव रूपकं ।
 लक्षणाभ्यन्तरे तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगताऽप्यभेदबुद्धिरुदीच्य-
 बोधतया शब्दबोधविषयतां गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव
 प्रवृत्तमुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुमीष्टे प्रवृत्तत्वात् तस्य, नहि नि-
 र्वाधं लक्ष्यसत्ताकं वस्तु कालान्तरोयेण प्रतिदन्दिनान्यथाकर्तुं

प्रकृत इति वदन्ति । इत्थं रूपकस्य सामान्यलक्षणमभिधाय
 तत्रभेदान् दर्शयन् तत्र समस्तव्यस्तशब्दगतत्वेन द्विविधस्य
 तस्य प्रथमं समस्तगतत्वमुदाहरति । यथेति । बाहुल्यतेत्या-
 दि, बाहुल्येव सता, बाहुरेव पक्षा, चरण एव पक्षव इति
 मयूरव्यंसकादित्यात् कर्मधारयः, अत्र बाहुल्यतेत्यादिव्यामवा-
 च्यवत् समासवाक्येऽपि प्रथमं गौणलक्षणया सतादिपदात् तत्
 बाहुल्यप्रतीतिसादनेन च समुच्चिष्यत्या व्यञ्जनया ताद्रूप्यप्र-
 तीतिरिति सहवः । नद्यास्त व्यस्तरूपकस्यैव गौणीमूलकत्वं न
 समस्तरूपकस्य, समस्ये लभेदप्रतीतिमात्रमिति वदन्ति । के-
 चित्तु बाहुल्यतेवेति उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग
 इत्यनेन कर्मधारयमामनन्ति तत्र रुचिरम्, इवादिवात् ता-
 दृशकर्मधारयस्यापि साम्यवाचकत्वेनोपमायाः सम्भवात्, अत-
 एवैवविधस्यैव साधकबाधकाप्रयोगे रूपकोपमयोः सादृश्य-
 मपीच्छन्ति तदन्यतरप्रयोगे तदन्यतरमेव, यथा मुखचन्द्रं चुम्ब-
 नतीत्यादौ चुम्बनमुपमेयमुख एव सम्भवतीत्युपमासाधकं तेना-
 च मुखं चन्द्र इवेत्युपमितिसमाप्तः । “आन्तरं मे तमोहन्ति
 मुखचन्द्रस्तव प्रिये” इत्यादौ तमोहननमुपमानचन्द्रस्यैव धर्म
 इति रूपकस्य साधकं तेनात्र मुखमेव चन्द्र इति रूपकसमाप्तः ।
 मुखचन्द्रः शोभत इत्यादौ तु दयोरपि शोभासम्भवात् एकतर-
 साधकबाधकाभावेनोपमारूपकयोः सहारः तेनात्र मुखं चन्द्र
 इवेति मुखमेव चन्द्र इति च मगामदयाययणम् । एवं सुन्दरं
 वदनाम्बुजमित्यादौ सामान्यधर्मप्रयोगे उपमितिसमाप्ताभावात्

सुन्दरमिति रूपकस्य साधकं, तेन वदनमेवाम्बुजमिति रूप-
कममासः । येतु समासस्य वाचकतां नाङ्गीकुर्वन्ति तेषां मते
पुरुषस्याद्य इत्यादौ व्याघ्रादिपदं व्याघ्रादिसदृशे लाक्षणिक-
मिति लक्षणाजन्यसादृश्यबोधानन्तरं तयोरभेदारोपे रूपकं
सम्भवत्येव, परन्तु तदा लक्ष्यकारिकराज्ञानविस्मृतेव मन्तव्यं ।
प्रकृते तु बाहुल्यतेत्यादौ निरुक्तपुत्र्या सङ्कर एव, शुद्धोदाह-
रणन्तु, तव बाहुल्यता बाले पुष्पिता नखरन्निधेत्यादिकं बोध्यम्,
अथ पुष्पितस्यमुपमानलताया एव धर्म इति रूपकस्य साध-
कम् ॥ ६६ ॥

अङ्गुल्यः पञ्चवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिपः ।

बाल लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥

व्यस्यरूपकमुदाहरति । अङ्गुल्य इति । त्वं वसन्तश्रीरिति,
गन्धस्फुटसादृश्ययोगादिकावसन्तश्रियोः कथं विषयविषयि-
भाव इति सादृश्यार्थं तदुभयवृत्तिवस्त्वर्ता प्रथमं विस्वप्रति-
विम्बतया विषयविषयिभावं दर्शयति अङ्गुल्यः पञ्चवानीत्यादि,
अथ बाष्पचयेऽपि विषयविषयिणोर्विभिन्नलिङ्गत्वप्रदर्शनया
रूपके लिङ्गभेदे न दूषणायेति सूचितं, कचिदपनभेदेऽपि
यथा मात्स्याणि बहुनृवंशित्यादौ, अथ मात्स्याणीति बहुनृवनेन
मकसमासप्रधानवत्प्रजापनाद्यमत्कारातिशयः, अनेवंविधमप्ये-
तु दोष एव यथा मुने पद्मानोति ॥ ६७ ॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।

क्षितं मुखेन्दोर्ज्यात्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

इत्येतदिति । एतद्रूपकमसमस्तशब्दगतत्वादसमस्ताख्यं ।
पूर्वरूपकं चाङ्गलतेत्यादिपूर्वश्लोकप्रदर्शितरूपकं समस्तं सम-
स्तशब्दगतत्वात् समस्तनामकम् । उभयगतत्वादुभयशब्दघटि-
तनामकमप्याह । क्षितमिति । समस्तव्यस्तरूपकमिति मुखेन्दो-
रित्यत्र समासः क्षितं ज्योत्स्नेत्यत्र च व्यासः ॥ ६८ ॥

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।

ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवधरणपद्मजम् ॥ ६९ ॥

अङ्गुल्यादौ दलादित्वं, पादे चारोप्य पद्मताम् ।

तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

सकलरूपकमाह । ताम्राङ्गुलीति, ताम्राङ्गुलय एव दलानि
तेषां श्रेणिर्यत्र तत् । नखानां दीधितय एव केसरा यत्र तत् ।
दलादित्वं दलनादि । तद्योग्यस्थानविन्यासादिति । तस्य
पद्मजधारणस्य योग्यस्थानं मूर्ध्नि तस्य विन्यासात् शब्देन प्रति-
पादनात्, यदा तस्य पद्मजस्य योग्यस्थाने मूर्ध्नि विन्यासाद्वार-
णान् तादृशधारणस्य वर्णनादित्यर्थः । अयमभावः मूर्ध्नि धा-
रणं पद्मजस्यैवोचितमित्युपमानमाचनतत्वाद्व्यपकस्य साधकम्,
उपनेये च चरणेऽसम्भवादुपमायावाधकम्, एतदनुक्तौ तु सा-

धकबाधकाभावात् पूर्वोक्तदिशा सङ्कर एव स्यादिति । सक-
लरूपकमिति चरणस्य पङ्कजत्वेन रूपणे तदनुगुणतया चर-
णावयवेऽपि पङ्कजावयवानां रूपणात् सकलरूपकता । इद-
मेव नव्याः साङ्गरूपकमाहुः । यथा दर्पणे, “अङ्गिनो यदि
साङ्गस्य रूपेण साङ्गमेव तत्” इति, उदाहृतञ्च यथा, “रावणा-
वयवद्वयान्तमिति वागम्यतेन सः । अभिवृत्त्य मरुच्छस्यं ह्यणमेघ-
स्तिरोद्धे” इति ॥ ६८ ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपञ्चवम् ।

मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माग्नः कणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्य घर्माग्नः, पञ्चवीकृत्य चाधरम् ।

नान्यथा कृतमत्रास्यमतोऽवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

अवयवरूपकमाह । अकस्मादेवेति । हे चण्डि । कोपने ।
स्फुरित आकण्ठितोऽधर एव पञ्चवीदत्तं यत्र तत् ते मुखं
मुक्तारुचो मुक्ताकारा घर्माग्नसां कणा एव मञ्जर्यः कर्णिकोप-
रिख्यगुलिका इत्यर्थः, ता अकस्मादेव धत्ते इत्यन्यथ ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्येति । अत्र पक्षे घर्माग्नो घर्माग्नः कणां
मञ्जरीकृत्य मञ्जरीनेनारोप्य, एवमधरं पञ्चवीकृत्य च आस्य-
मवयविभूतं मुखेन नान्यथाकृतं विषयान्तराभिधतया ना-
रोपितम्, अतोऽवयवमात्ररूपणादवयवरूपकमिति व्यन्यथः ।
अत्र प्रसूते मुखे पञ्चवारोपोऽर्थवशादवयवः, अतएवेदमेकदे-

शविवर्त्तिरूपकमित्याहुर्नद्याः । यथा दर्पणे, “यत्र कस्यचि-
दार्थत्वमेकदेशविवर्त्तिं तत्” इति ॥ ७२ ॥

वलिगतभ्रु गलद्वर्म्मजलमालोहितेक्षणम् ।

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥

अविहृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम् ।

आसीद्गमितमचेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

अवयविरूपकमाह । वलिगतेति । वलिगतभ्रु वलितभ्रूयुगम् ।
मदावस्थामिति मदा मद्योपयोगजनितविकारः स च सगोहा-
नन्दसन्नेदोमदोमद्योपयोगज इत्युक्तरूपः, तस्यावस्थां प्राप्नुर्भावं ।
वदनपङ्कजमिति, नन्यत्र वदनमेव पङ्कजमिति रूपकपरि-
पहे किं विनिगमकम्, उपमानपङ्कजमात्राभ्यधर्मान्तरा-
नुपादानात् प्राप्युत वलिगतभ्रुत्वादौनामुपात्तानामुपमेयवदन-
मात्रसम्बन्धित्वेनोपमासाधकत्वादुपमेवात्र भवितुमर्हतीति चे-
त्तर्हि वदनममुजमिति व्यस्तमेव पठनीयमिति ॥ ७३ ॥

अविहृत्येति । अत्र मुखस्याङ्गानि भ्रूप्रभृतीनि अविहृत्य
उपमानान्तराभिषतया नारोप्य मुखमेवारविन्दतां गमितं
पङ्कजत्वेनारोपितमासीत् अतोऽवयविनो मुखमात्रस्यैव तादृ-
शपङ्कजत्वेन रूपणादवयविरूपकमिदम् । अत्र भ्रुव उपमान
दत्तं, घर्म्मजलस्य मकरन्दः, लोहितेक्षणस्य च परागपिञ्जरभ्रम-
रोऽनुपात्तः, इदं निरङ्गरूपकमिति नय्याः ॥ ७४ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तानेत्रोत्पलेन ते ।

मुखेन मुग्धः सोऽप्येव जनो रागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकञ्चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र, योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६ ॥

पूर्वाङ्गावयवरूपकस्य भेदान् दर्शयन् प्रथममेकाङ्गरूपक-
भेदमाह । मदेति । एष जनो मल्लक्षणः रागमयः अनुराग-
वद्भूतः अथ च सौहित्यमयः । एकाङ्गरूपकमिति रक्तानेत्रो-
त्पलेनेत्यत्रैवारोपात्, मदपाटलगण्डेनेत्यत्र च तदभावादेका-
ङ्गमात्ररूपेणेनेदमेकाङ्गरूपकाख्यम् । एवमिति अथ द्विप्रभृ-
तीन्यप्यङ्गान्येवं रूपयन्ति, तेन च ह्यङ्गरूपकं व्यङ्गरूपकमित्या-
दीनि नामान्यवयवरूपकस्य ज्ञेयानि । तेषु च विशेषावाह,
योगायोगौ भिदाकराविति, योग आरोप्यमाणानां परस्पर
युज्यमानः सम्बन्धः, अयोगस्तदभावः तौ भिदाकरौ भेदकौ,
द्विप्रभृत्यङ्गारोपेषु आरोप्यमाणानां परस्परसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां
युक्तरूपकमयुक्तरूपकमिति च भेदद्वयमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं नोलनेत्रमृद्भूमिदं मुखम् ।

इति पुष्पदिरेफाणां सङ्ख्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

तत्र प्रथमं युक्तरूपकमुदाहरति । स्मितेति । स्मितमेव
पुष्पं तेनोज्ज्वलं, सोस्ते नेत्रे एव मृद्भूमौ यच्च तत् । अथ मुख-

स्यावयवयोरेव स्मितनेत्रयोः पुष्पभङ्गाभिन्नतया रोपणादवय-
वरूपकम् । अवयवत्वसाधेयत्वं, तथात्वञ्च स्मितस्य विद्यत एव ।
इतीति, पुष्पदिरेफाणां मङ्गल्या सम्भवता परस्परयोगेन पुष्पेषु
दिरेफाणां सम्बन्धस्य युक्तत्वेनेत्यर्थः युक्तरूपकनामकमिदम् ॥
॥ ७७ ॥

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगाद्युक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति । इदमिति । आर्द्रं सरसं स्मित-
मेव ज्योत्स्ना यच्च तत् । ज्योत्स्नोत्पलायोगादिति, ज्योत्स्नोत्प-
लयोरारोप्यमाणयोरयोगात् उत्पले ज्योत्स्नायोगस्याभावाद-
युक्तरूपकमिदम् ॥ ७८ ॥

रूपणादङ्गिनेऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्वप्नखेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥

विषमरूपकमाह । रूपणादिति । अङ्गिनोरूपणात्, तथा
अङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् कस्यचिदङ्गस्य रूपणात् कस्य-
चिदरूपणाच्चेत्यर्थः । आश्रयपदं भावसाधितम् । एवं रूपणा-
रूपणरूपविषम्यादिविषमरूपकमिदम् ॥ ७९ ॥

उदाहरति । मदरक्तेति । मुखेन्दुनेत्यत्र मुखस्याङ्गिनोरूप-
णम् । अङ्गयोस्तु भूकपोलयोर्मध्ये भुवोरूपणं, कपोलस्यारूप-
णमिति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

हरिपादः शिरोलग्नजङ्घुकन्याजलांशुकः ।

जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥

विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्यदोदृशम् ।

पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

सविशेषणरूपकमाह । हरिपाद इति । शिरः पादस्य ध्व-
जस्य पादभागः, तत्र लग्नं जङ्घुकन्याया मन्दाकिन्या जलमेवा-
ंशुकं श्वेतपटाक्षलं यस्य सः । असुरेभ्यो निःशङ्का यस्मिन्मना-
ज्जिर्भया ये सुरास्तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुर्हरेर्वामनस्य
पादो वागपरणः ॥ ८१ ॥

विशेषणेति । विशेषणसमग्रस्य विशेषणविशिष्टस्य, केतोर्ध्व-
जस्य, विशेषणस्यैव शिरोलगेत्यादि असुरनिःशङ्केत्यादि च ॥
॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासृतां हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥

अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।

अत्र सन्दर्श्यते यस्मादिरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

विरुद्धरूपकमाह । नेति । माग्निर्नो प्रति नाथकस्योक्ति-

रियं । न मीलयति न सङ्कोचयति । असूनां हरणायैवेति
विप्रसङ्गोद्दीपकत्वादिति भावः । कल्पत इत्यत्र यस्यतीति
कचित्पाठः, यस्यति यतते ॥ ८३ ॥

अक्रियेति । चन्द्रस्यारोप्यमाणस्य कार्याणि पद्ममौलन-
मभोऽवगाहनादीनि, अन्यस्यारोप्यमाणचन्द्रभिन्नस्य यमस्य का-
र्यमसुहरणरूपम् । विदुर्दुमिति, उपमानाभिन्नतया हृषि-
तस्योपमेयस्योपमानकार्यकरणमेवोचितं तदकरणात् प्रत्युत
तदन्यकार्यकरणाच्च विरोधप्रतिभासाद्विदुर्दुरूपकमिदं, विरो-
धस्याचानौचित्यरूपः ॥ ८४ ॥

गाम्भीर्येण समुद्रेऽसि गारवेणासि पर्वतः ।

कामदत्वाच्च लोकाणामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र चेतुभिः सागरोगिरिः ।

कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं चेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

चेतुरूपकमाह । गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्यमलोभाप्रयत्नं,
गौरवं भारशालित्वं । द्वतीया पद्ममौला च चेतैः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरिति । क्रियते प्रसूते राजनि आरोप्यते ।
अत्र गाम्भीर्यादिसाधारणधर्माणां चेतुतयोपादानेन समु-
द्रारोपणाद्धेतुरूपकमिदं । विश्वासादयस्तु एकस्य प्रसू-
तस्य गाम्भीर्यादिविषयभेदेनानेकधोस्तेष्वामुस्तेष्वारोऽयमि-
त्याहुः ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

सखि ! वक्त्राम्बुजमिदं तवेति स्निष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

स्निष्टरूपकमाह । राजहंसोपभोगार्हमिति । राजहंसो नृ-
पश्रेष्ठः पत्तिविशेषश्च, भ्रमरः कामुकोऽङ्गद्वय । “राजहंसस्तु
कादस्वे कलहंसे नृपोत्तमे” इति । भ्रमरः कामुके ऋङ्गे इति
च मेदिनी । स्निष्टरूपकमिति साधारणधर्मास्य शेषनिष्पन्नत्वा-
दिति भावः । साधारणधर्माप्रयोगाच्चात्र वक्त्राम्बुजनिधेत्युप-
मितिसमासाभावानीयमाशङ्का ॥ ८७ ॥

इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद्गौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकरूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

अयमालोक्षितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः । .

सन्नद्धोदयरगस्य मुखस्य प्रतिगर्ज्जति ॥ ८९ ॥

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।

असमग्रोऽप्यसौ शब्ददयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥

उपमारूपकव्यतिरेकरूपके क्रमेणाह । इष्टमिति । गौणः
गुणसम्बन्धादारोपमाणचन्द्रादिः, मुख्य आरोपविषयो मुख-
दिः, तयोः साधर्म्यदर्शनादुपमारूपकं वैधर्म्यदर्शनाद्व्यतिरेक-
रूपकञ्च इष्टं कविभिरभिख्यतम् । क्रमेणोदाहरति । यथे-
ति । अयमिति मदेन मद्यपानेन आलोक्षितच्छायः किञ्चि-
ज्जोहितकान्तिः । ससद्गुणः एकुरन्मुदयरग उदयकालीनलौहित्यं

यस्य, तस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जन्ति समानरागवत्त्वात् सङ्गते न तु
 सदृशीभवतीत्यर्थः, तथा सत्युपमाया विद्यान्तिधामतया प्राधा-
 न्यात् तथा निगोर्लस्य मुखचन्द्रमा इत्यत्र सतोऽपि रूपवैचित्र्यस्य
 व्यपदेशकत्वाभावेन भेदकरणानौचित्यात् चन्द्राभिन्नं मुखं
 चन्द्रसदृशमिति प्रतीत्यसङ्गतेष्व । वस्तुतस्तु, रक्तं तत्र मुखं
 चण्डि साक्षात् सन्ध्येन्दुमण्डलमित्युदाहरणमस्य बोध्यम्, अत्र
 रक्तत्वं मुख्यगोणयोर्मुखेन्दुमण्डलयोः साधर्म्यमित्युपमारूपक-
 मिदं । न चोपमाया अप्रतीतौ कथमुपमारूपकमितिसमाख्या-
 लाभ इति वाच्यं, तस्य रूप्यरूपकयोः साधर्म्यसङ्गावरूपतया
 पारिभाषिकत्वात् । चन्द्रमा इति । असौ देवैः पीयमान-
 स्तन्द्रः शश्वदसमयोऽसम्पूर्णः, अयं मया पीयमानस्तन्मुखचन्द्र-
 माः पुनः शश्वदापूर्णमण्डल इति मुख्यगोणयोर्मुखचन्द्रमयोः
 सम्पूर्णत्वासम्पूर्णत्वरूपवैधर्म्यप्रयोगाद्व्यतिरेकरूपकमिदं व्यतिरेक-
 द्वात्रोपमानादुपमेयस्योत्कर्षः । न च वक्ष्यमाणव्यतिरेक एवा-
 यमिति वाच्यं, सादृश्यप्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानाभावात्, यथा
 वक्ष्यति । शब्देऽपान्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्दयोः । तत्र
 यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते इति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यमन्योपतापिनः ।

न ते सुन्दरि ! संवादीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ९१ ॥

आक्षेपरूपकमाह । मुखचन्द्रस्येति । इत्यमितिपदं वाच्य-
 स्थास्य कमलमङ्कोचनछतचन्द्रनिन्दाबोधकवाक्यानन्तर्ये एव-

यति । इत्थं कमलसङ्कोचनेन अन्योपतापिनः परपीडयितुः,
यद्वा इत्थमेवमतिनिर्द्वन्द्वमेवेत्यर्थः, अन्योपतापिनो मादृशविर-
द्धिजनतापकस्य चन्द्रस्य चन्द्रत्वं तव मुखचन्द्रस्य न संवादि न
युज्यते सर्व्वेषामाह्लादकत्वेन परपीडकधर्माध्यामायोगादिति
भावः । विलक्षणमेवेदं तन्मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यर्थः । आ-
क्षेपरूपकमिति आक्षेपः प्रतिषेधोक्तिः तदुपादाननियतत्वा-
दाक्षेपरूपकमिदं । न चायं व्यतिरेकः सादृश्यप्रतीत्यभावात्,
नाप्यपङ्क्तिः प्रस्तुतस्यानिषेधात् चन्द्रत्वस्यारोपमाणतया प्रस्तु-
तत्वाभावात् ॥ ८१ ॥

मुखेन्दुरपि ते चण्डि ! मां निर्द्वन्द्वेति निर्द्वयम् ।

भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ८२ ॥

समाधानरूपकमाह । मुखेन्दुरपीति । अपिना निर्द्वन्द्व-
स्यात्यन्तायोग्यत्वं सूचितं । तच्च स्वयं समाधत्ते भाग्यदोषा-
न्ममैवेति न ह्यघटनघटनायां भाग्यस्यातिभार इति स्वयमु-
त्थापितानुपपत्तिसमाधानसहकृतत्वात् समाधानरूपकमिदम् ॥
॥ ८२ ॥

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भूलतानर्त्तकी तव ।

लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥ ८३ ॥

रूपकरूपकमाह । मुखपङ्कजेति । मुखमेव पङ्कजं तदेव
रङ्गो नाप्यालय इति समाश्रयम्, एवं भूरेव सता मेव नर्त्त-

कीति । रूपकरूपकमिति एकेन रूपितस्याथपरेण रूपणा-
दिति भावः । यथा प्रथमं मुखस्य पङ्कजत्वेन रूपणं ततश्च रङ्ग-
त्वेन रूपणमिति एवं भूलतानर्त्तकीत्यत्रापि, इदञ्च समास-
गतमेव, व्यासे तु एकस्य वज्रभीरूपणे हेतुपादाने गाम्भीर्येण
समुद्भेदाऽपि गौरवेणापि पर्वत इत्यादौ हेतुरूपकं पूर्वमुक्तं
तदनुपादाने जालावयविरूपकमिति । यथा सौन्दर्यस्य तर-
ङ्गिणी, तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षाङ्गमः, कान्तेः काम्पणकर्म, नम्रं र-
हसामुपासनावासभूः । विद्या वक्रगिरां, विधेरनवधिप्रावीण्य-
साक्षात्क्रिया, वाणाः पञ्चमिसोमुखस्य, ललनाचूडामणिः सा
प्रिया, इति । रम्यमिति, यत्र वज्रभीरूपणे रम्यता न भवति
तत्र नेदं यथा, नारीवाज्जलताय्यासोपरिरम्भ, क्षुतः सुखो-
त्थादि, अत्र वाहो लतात्वारोपे न कापि रम्यता, अपकर्ष-
प्रतिपादनस्यैव प्रस्तावात्, प्रकृते तु मुखस्य पङ्कजत्वारोपेणोत्कर्ष-
प्रतिपादनं युज्यत एव ॥ ८३ ॥

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिपस्तव ॥ ८४ ॥

मुखादित्वं निवर्त्यय पद्मादित्वेन रूपणात् ।

उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापङ्कवरूपकम् ॥ ८५ ॥

तत्त्वापङ्कवरूपकमाह । नैतदित्यादि । मुखादित्वं मुखता-
दि, निवर्त्यैव प्रतिषिद्धैव, पद्मादित्वेन पद्मादिना प्रस्तुतस्य
रूपणात् उद्भावितः रूपकान्तरेभ्यः स्फुटतया व्यञ्जितोगुणो-

त्कर्षः तादात्म्यारोपहेतुप्रस्तुतगुणाधिक्यं यत्र तत्, अतएवेदं
तत्त्वस्य प्रस्तुतस्वरूपस्यापह्नवेनाप्रस्तुतस्वरूपारोपात्तत्त्वापह्नव-
रूपकं, रूपकान्तरेषु सामानाधिकरण्यादिना उपमेयस्योपमा-
नाभिन्नतया प्रतिपादनाद् यावान् गुणोत्कर्षः अत्र तु प्रति-
षेधपूर्वकारोपेण ततोऽप्यधिक इति सहृदयसंवेद्यं । नचापह्नु-
तिरेवेयं धर्माधर्मगतत्वेन द्वयोर्विभिन्नविषयत्वात्, रूपकेऽस्मिन्
प्रस्तुतस्य धर्म्मिणः प्रतिषेधेन धर्म्यन्तरारोपः, अपह्नुत्यान्तु
प्रस्तुतस्य धर्म्यप्रतिषेधेन धर्म्मान्तरारोप इति । विभागस्याय-
मुदाहरणदर्शनादवसीयते, तथाहि रूपकेऽस्मिन् नैतन्मुखमिदं
यद्यनित्यादौ मुखादेधर्म्मिणः प्रतिषेधेन धर्म्यन्तरस्य पद्मादे-
रारोपः, न पद्मेयुः स्मरस्य सहस्रं पत्रिणामितीत्यपह्नुत्यु-
दाहरणे स्मरस्य धर्म्मिणः पञ्चवाणताधर्म्मं प्रतिषिध्य सहस्र-
वाणतारूपधर्म्मान्तरारोप इति बहवः । अन्ये तु सादृश्यप्रतीति-
पूर्वकारोपोरूपकम्, अपह्नुतिस्तु न तथा, प्रकृते प्रतिषेधेऽपि
सादृश्यप्रतीतिरस्येवेत्याहुः । गत्यास्तु भयत्राप्यपह्नुतिमेव धदन्ति
सत्यपह्नवे रूपकायोगात्, अतएव दर्पणकृता, रूपकं रूपि-
तारोपोविषये निरपह्नवे इति निरपह्नवेति विषयविशेषण-
मुपन्यसाम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

न पर्यन्तोविकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ८६ ॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

रूपकमुपसंहरति । न पर्यन्त इति । विकल्पाः किञ्चिद्वै-
चित्रमालक्ष्य भेदकल्पनाः तेषां पर्यन्तः शेषसीमा । अनुक्त-
मिति तथा हि परम्परितमपि रूपकभेद एव यथोक्तं प्रका-
शकता, नियतारोपणोपायः स्थादारोपः परस्य यः । तत्
परम्परितं सिद्धे वाचके भेदभाजि वेति । सिद्धवाचके यथा “वि-
द्वानानसहस्रैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युत” इत्यादि, भेदभाजि
यथा “आलानं जयकुञ्जरस्य दृष्टदां सेतुर्विपद्धारिधेः”
इत्यादि । इदञ्चाधिकादुक्तवैशिष्ट्यमपि । यथा, “इदं वस्त्रं
साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधर” इत्यादि । कश्चिद्वैयधिकर-
ण्येऽपि यथा, विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिरिति ।
कश्चिद्वैधर्म्येऽपि, यथा, सौजन्यामुमहसल्लो, सुचरितालेख-
द्युभिन्ति, गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी, शरलतायोगयपुष्पच्छटा ।
यैरेयापि दुराग्रया कलियुगे राजावली सेविता तेषां शूलि-
नि भक्तिमाचसुलभे सेवा कियत् कौशलमित्यादि । एवमन्येऽपि
भेदा नवीनैरङ्गाविता ज्ञातव्याः । स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य
छतं मम । सुनोपपीडमाक्षेयः छतोद्युते पणस्त्वयेत्यादौ नवीनै-
रङ्गीकृतः परिणामस्तु न रूपकेऽन्तर्भवितुमर्हति गौणलक्षणा-
मूलकत्वाभावात् रूपकस्य च तन्मूलकत्वस्य प्रतिपादितत्वात्
तस्मादतिरिक्त एवायमलङ्कारः वैविधविशेषस्य स्फुटं प्रतीय-
मानत्वादित्यवधेयम् ॥ ८६ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना ।

सर्व्ववाक्योपचारयेत् तमाहुर्दीपकं यथा ॥ ८७ ॥

अथ दीपकं सत्त्वयति । जातीति । एकत्र वर्त्तिना प्रवन्धघटके कस्मिंस्त्रिदेकस्मिन् आदौ मध्येऽन्ते वा वाक्ये स्थितेन जाति-
क्रियागुणद्रव्यवाचिना जात्याद्यन्यतमवाचकेन पदेन यदि स-
र्व्ववाक्योपकारः स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थान्वयस्योपपत्तिर्भवति,
तदा तद्दीपकम्, एकान्तःपातिर्नोऽपि दीपवद्वाक्यान्तरोद्दीपक-
त्वाद्दीपकाख्यमलङ्कारमाञ्जरित्यन्वयः । दीपो यथा एकदेश-
स्थितोऽपि देशान्तरीयपदार्थान् दीपयति तथैकवाक्यगतमपि
जात्याद्यन्यतमवाचकपदं काकाक्षिन्वायेनामुपह्वेण तदादि-
सर्व्वनाम्ना चकारादिना वा वाक्यान्तरे परामृष्टं सत् स्वार्थ-
द्वारा तदर्थान्वयं सम्पादयतीति । इत्यस्यैकवाक्योपात्तपद-
प्रतिपाद्यस्य जात्याद्यन्यतमस्य तत्रैव जगितान्वयतया निरा-
काङ्क्षस्यापि पुनरनुपङ्गादिना वाक्यान्तरार्थान्वितत्वं दीपक-
मिति निर्गलितोऽर्थः, अतएवास्वार्थालङ्कारत्वं यथा श्रुतान्वये
शब्दालङ्कारता स्यादिति बोध्यं । प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्मम-
न्वत्स्वरूपमपरैरङ्गीकृतं दीपकमथनेकवाक्यगतत्वे निरुक्तदी-
पकलक्षणलक्षितमेव यथा, “किवण्णं धणं णाआणं फण-
मणी केशरादं सीहाणं । कुसवालिआणं त्यणआ जुतो
घेप्पन्ति अमिआणं” इत्यादौ । एकवाक्यगतत्वे तु भिन्नप्रकार-
मेव तदिति बोध्यम् । एवमुपमारूपकयोः साधारणधर्मस्यो-
भयान्वयित्वेऽप्यनुपङ्गादिपरामृष्टपदोपस्थाप्यताभावान्नातिथ्या-
प्तिः । सर्व्ववाक्योपकार इति जात्यादिपदं यस्य वाक्यस्यान्त-
र्गतं यत्र च परामृष्टं तयोर्द्वयोर्वाक्ययोरुपकार इत्यर्थः ।

एतेन चैकस्मिन् वाक्येऽस्य न सङ्गाव इति सूचितम् ॥ ८७ ॥

पवनोदक्षिणः पूर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम् ।

स एवावनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥ ८८ ॥

एवं जात्यादिगतत्वेन चतुर्विधेऽस्मिन् प्रथमं जातिगत-
मुदाहरति । पवन इति । जीर्णमित्यनेन पवनस्य मान्यं सूचि-
तम् । अथ पूर्ववाक्योपाप्तस्य पवनस्योत्तरवाक्ये स एवेति
तच्छब्देन परामर्शः, तेनैव च तदर्थान्वयनिर्वाहः । पवनश-
ब्दस्य घञ्ज्यक्तिवाचकत्वाज्जातिवाचक इति जातिदोषकमि-
दम् ॥ ८८ ॥

चरन्ति चतुरम्भोऽधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।

चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासेगुणाश्च ते ॥ ८९ ॥

क्रियादीपकमुदाहरति । चरन्तीति । दन्तिनोदिक-
रिणः । चक्रवालाद्रिलोकालोकाचलः । कुन्दभासः शृङ्गाः,
गुणा यशांसि । तव यशांसि ब्रह्माण्डव्यापकानीत्यर्थः । अथ च-
कारेण परावृष्टायाः पूर्ववाक्यगतचरन्तीतिक्रियाया उत्त-
रवाक्यगतेन गुणा इत्यनेनाप्यन्वय इति क्रियादीपकमि-
दम् ॥ ८९ ॥

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशोजोमूतपङ्क्तिभिः ।

भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वचराजिभिः ॥ ९० ॥

गुणदीपकमुदाहरति । श्यामला इति । प्राचष्टेष्वाभिः
प्राचड्भवाभिः । प्राचष्ट एव इत्येव्यप्रत्ययः । नवशादलरा-
जिभिः नवदणहरितीकृतप्रदेशैः । अत्रापि भुवश्चेति चका-
रेण पूर्ववाक्यगतस्य श्यामला इति गुणवाचकपदस्य परामर्श
इति गुणदीपकमिदम् ॥ १०० ॥

विष्णुना विक्रमस्येन दानवानां विभूतयः ।

कापि नीताः, कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्ह्ययः ॥ १०१ ॥

द्रव्यदीपकमुदाहरति । विष्णुनेति, विक्रमस्येन पादवि-
शेषं कुर्वता, दानवानां वसिष्ठस्युतीनां । दैवतर्ह्यय इन्द्रा-
दीनां त्रियः कुतोऽप्यानीता आसन्नित्यन्वयः । अत्र विष्णो-
रेकत्वाद्विष्णुनेति द्रव्यपदं तस्य चोत्तरवाक्ये काकाचिन्याया-
दनुपपन्नादा परामर्श इति द्रव्यदीपकमिदम् ॥ १०१ ॥

इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।

वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित्तानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

एवं जात्यादिचतुष्टयगतत्वेन चतुर्विधस्यास्य पुनरपि जा-
त्यादिपदानामादिमध्यान्तवाक्यगतत्वात् त्रैविध्यं दर्शयन्नाह ।
इत्यादीति । इत्येषु चतुर्षु पूर्वश्लोकेषु आदिदीपकान्युक्तानि
परामृश्यमानजात्यादिपदानामादिवाक्यनिवेष्टितत्वात् । एव-
मित्यादि एवम्, आदिवाक्य इव मध्यान्तयोरपि वाक्ययो-
र्दीपकानि कानिचिद्दर्शयिष्यामः, कानिचिदिति ग्रन्थवाङ्मय-

भिया नतु सर्वाणीत्यर्थः । तद्यथेति तानि यथेत्यर्थः, तत्के-
पाच्चिद्वर्गनं यथेति वा ॥ १०९ ॥

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।
वध्नन्ति च पयोदेष्टु दृशोर्हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ १०९ ॥

नृत्यन्तीति । निचुलः खलवेतसद्रुमः तस्योत्सङ्गे तल्लप्रदेशे ।
गायन्ति केकाध्वनिं क्लृप्नन्ति । हर्षाश्रुगर्भिणीरानन्दाश्रु-
पूर्णाः । अथ कलापिन इति जातिपदं चकारेण वाक्यान्तरे-
ऽपि परामृष्टं, तच्च मध्यवाक्यगतमिति जातिगत मध्यदीपक-
मिदम् ॥ १०९ ॥

मन्दोगन्धवहः क्षारो, वक्त्रिन्दुश्च जायते ।
चर्च्चानन्दनपातश्च शस्तपातः प्रवासिनाम् ॥ १०८ ॥

मन्द इति । क्षारः क्षाररसोद्गारी क्लेशकर इत्यर्थः । चर्चा
सज्जलवस्त्राणां विक्षेपः तद्रूपश्चन्दनसम्पातः । अथ जायत इति
मध्यवाक्यगतया क्रियया सर्व्ववाक्यदीपनमिति क्रियागतं मध्य-
दीपकमिदं, किञ्चात्र रूपकमपि, तदनयोः सङ्करः । एवं
लोकद्वयेन जातिगतं क्रियागतञ्च मध्यदीपकमुदाहृतं, गुण-
द्रव्यगतन्तु मध्यदीपकं स्वयमूहनीयम् । क्रमेण यथा, “तडि-
ह्निर्वारिवाद्याणां योगः, स्त्रीभिः प्रवासिनाम् । सताभिः पाद-
पानाश्च समायाते घनागमे” इति । अथ योगः संयोगः
सच गुणः, मध्यवाक्यगतेन च तेन सर्व्ववाक्यदीपनाद्गुणगत

मध्यदीपकमिदम् । “मुज्जर्विश्वं संसृजति विभर्त्ति च मुज्जररिः ।
मुज्जश्च नाशं नयति बालमीडनकौतुकी” इति । अत्र हरिर्द्रव्यं
तच्च मध्यवाक्यगतमिति द्रव्यगतं मध्यदीपकम् ॥ १०४ ॥

जलं जलधरोद्गीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।

चलञ्च तडितां दाम, बलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

अन्तदीपकमुदाहरति । अस्मिमिति । बलं सैन्यं तच्च जाति-
वाचकमन्तवाक्यगतञ्च सत् वाक्यपथेऽपि विधेयमिति जाति-
गतमन्तदीपकमिदम् ॥ १०५ ॥

त्वया नीलोत्पलं कर्णे, स्मरेणास्त्रं शरासने ।

मयापि मरणे चेत, स्वयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

क्रियागतमन्तदीपकमुदाहरति । त्वयेति । मानिनीं प्रत्यु-
क्तिरियम् । अत्र कृतमित्यन्तवाक्यगतं क्रियापदं वाक्यपथे-
ऽप्यन्वितमिति क्रियागतमन्तदीपकमिदम् । एवं गुणद्रव्यगतं
स्वयमूहनीयं, कमेणं यथा, “इदमुज्जृम्भते विश्वं भानोस्ता-
पयितुं जगत् । ममैव हृदयं चण्डि मुखञ्च तव लोहितम्” ॥
अत्रान्तवाक्यगतं लोहितमिति गुणपदं वाक्यद्वयं दीपयति ।
“सत्यं विश्वं सन्तपन्ति सत्यां कर्षन्ति वै रसान् । तर्मासि तु निह-
न्तीति प्रार्थनीयोदयो रविः” ॥ अत्र रविरिति द्रव्यपदं स-
र्वाणि वाक्यानि दीपयति ॥ १०६ ॥

शुक्लः श्वेतार्चिषोवृद्धौ पक्षः, पञ्चशरस्य सः ।

सच रागस्य, रागोऽपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥ १०७ ॥

इत्यादिदीपकत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥ १०८ ॥

इत्थं जात्यादिचतुष्टयस्यादिमध्यान्तवाक्यगतत्वेन द्वाद-
शविधं दीपकं प्रदर्शयन् तत्रैव किञ्चित्किञ्चिद्वैशिष्ट्योद्भावनेन
प्रभेदान्तराणि दर्शयन् सम्प्रति मालादीपकं दर्शयति । शुक्ल
इति । शुक्लः पक्षः श्वेतार्चिषश्चन्द्रस्य वृद्धौ भवति, स शुक्लः पक्षः
पञ्चशरस्य, सच पञ्चशरो यूनां रागस्य, स रागोऽपि तेषां रत्यु-
त्सवश्रिय इत्यन्वयः । सर्व्वच वृद्धौ इत्यस्यानुपपन्नः । इत्यादिदीप-
कत्वेऽपि वृद्धौ इत्यस्यानुपपन्नमात्रपदस्यादिवाक्योपात्तत्वादादि-
दीपकत्वसङ्गावेऽपि पूर्व्वपूर्व्वव्यपेक्षिणी स्तोत्रकारकत्वेन पूर्व्वं पूर्व्व-
मपेक्षमाणा वाक्यमाला उत्तरोत्तरवाक्यसमूहः प्रयुक्ता इत्यतो
वैशिष्ट्यादिदं मालादीपकं मतमित्यन्वयः, इत्यस्य पूर्व्वपूर्व्व-
सापेक्षोत्तरोत्तरवाक्येषु जात्याद्यन्यतमपदानुपपन्नो मालादीप-
कमिति लक्षणम् । तादृशानुपपन्नमात्रपदस्य सापेक्षवाक्यैक-
तमनिष्ठमेवेति न नियमः वाक्यान्तरगतेनाप्येतत्सम्भवात् । अ-
तएव प्रकाशकता, संश्रामाङ्गनमागतेन भवता चापि समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् । कोदण्डेन
शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डले तेन त्व भवता च की-
र्त्तिरतुसा कीर्त्त्या च लोकचयम्, इत्याद्यादिद्वयेति क्रि-

यापदस्य निरपेक्षवाक्यगतत्वेऽपि मालादीपकमङ्गीकृतम् ॥
॥ १०७ ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्धयन्ति वलाहकाः ।
कर्शयन्ति तु घर्म्मस्य मासुतोद्भूतशीकराः ॥ १०९ ॥
अवलेपपदेनात्र वलाहकपदेन च ।
क्रिये विरुद्धे संयुक्ते, तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

विरुद्धार्थदीपकमाह । अवलेपमिति । कर्शयन्ति क्षयं कु-
र्वन्ति, घर्म्मस्य घीमस्य, मासुतोद्भूतशीकरा इत्युभयत्र हेतुः ॥
॥ १०९ ॥

अवलेपेति । अवलेपपदेन वलाहकपदेन चेति वर्धनाकर्श-
नाक्रिययोः कर्मभूतेन कर्तृभूतेन चेत्यर्थः । क्रिये वर्धनाकर्शना-
रूपे, विरुद्धे इति अत्रापिर्वाध्यः, विरुद्धे अपि असमानाधि-
करणे अपोत्यर्थः, संयुक्ते सामानाधिकरण्यं प्रापिते । अत्राय-
मर्थः, निरुक्तक्रियाद्वयफलभूतौ वृद्धिघातौ विरुद्धावपि एक-
स्मिन् कर्मण्यवलेपे वर्तमानौ वर्णितौ । एवं तत्फलकक्रिया-
द्वयसैकस्मिन् कर्त्तरि वलाहके वर्णितमिति । सम्बन्धिभेदाच्चा-
वलेपस्य विरोधप्रश्नमवम् । विरुद्धक्रिययोश्चानयोरेकस्मिन्
कर्मणि कर्त्तरि च सम्बन्धेन वैचित्र्यविशेषोपलब्धादिविरुद्धार्थदी-
पकमिदम् । इदञ्चादिदीपकम् आदिवाक्यगतयोः कर्मकर्तृ-
पदयोरवलेपवलाहकयोरुत्तरवाक्येऽनुपपन्नात् । तदपि चाव-

स्तेष्वस्य गुणवाचकत्वाद्गुणगतं, वलाचकस्य जातिवाचकत्वा-
ज्जातिगतञ्च तदनयोः सङ्करोऽयम् ॥ ११० ॥

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।

आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥ १११ ॥

अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।

यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥

एकार्थदीपकमाह । हरत्याभोगमिति । आशानां दिशा-
माभोगं विस्तारं । ज्योतिषां गण पद्मचक्रसमूहम् ॥ १११ ॥

अनेकेति । अनेकशब्दोपादानात् उपात्तैर्हरतिगृह्णात्या-
दत्त इति त्रिभिः पदैरुपस्थाप्येत्यर्थः, वस्तुतस्तु अनेकशब्दो-
पादानेति प्रथमान्त एव पाठः सम्भक्, अनेकैः शब्दैरुपादान-
मुपस्थापनं यस्याः सेत्यर्थः । एकैव अर्थतोऽभिन्नैव क्रिया
जलधरावल्या अन्तर्वाक्यगतेन जलधरावलीतिकर्तृपदेन यतो-
दीप्यते निर्व्यूढान्वयः क्रियते, तस्मात् अनेकपदप्रतिपाद्यस्या-
प्येकार्थस्य दीपनादेकार्थदीपकमिदम् । अनेकक्रियाणामेक-
कारकत्वरूपं नयैरङ्गीकृतं दीपकन्वितो भिन्नमेव, यथा दूरं
समागतवति त्वयि जीवनाथे भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी
सा । उत्तिष्ठति खपिति वासगृहं त्वदीयमायाति याति
हसति शसिति क्षणेन, इति । अत्रेत्यानादिक्रिया भिन्ना एव
॥ ११२ ॥

हृद्यगन्धवहास्तुङ्गास्तमालश्यामलत्विषः ।

दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गजाः ॥ ११३ ॥

अथ धर्मैरभिन्नानामभ्याणां दन्तिनां तथा ।

भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥ ११४ ॥

श्लिष्टार्थदीपकमाह । हृद्येति । हृद्योऽनुद्धतो गन्धवहो वा-
युर्यत्र ते इति जीमूतविशेषणम् । हृद्य गन्धं मदसौरभं वह-
न्तीति मतङ्गजविशेषणञ्च ॥ ११३ ॥

अथेति । धर्मैरभिन्नानामभिन्नधर्मावताम्, अभिन्नत्वञ्च ध-
र्माणामेकशब्दप्रतिपाद्यत्वं वस्तुत एकरूपत्वञ्च, तच्च हृद्यगन्धवहा
इत्यत्र प्रथमम्, अन्यत्र द्वितीयं । भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति सा-
मान्यलक्षणसङ्गमनार्थमिदम्, भ्रमन्तीतिक्रियाया वाक्यद्वयेऽपि
योजनात् । श्लिष्टार्थदीपकमिति श्लिष्टयोः श्लिष्टशब्दप्रतिपाद्य-
धर्मैरतोरर्थयोर्जीमूतमतङ्गजयोः कर्त्तारभ्रमन्तीति क्रियाया दी-
पनात् श्लिष्टार्थदीपकमिदं । श्लेष्टाच्च शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्च बोध्यः
तच्च हृद्यगन्धवहा इत्यत्र शब्दश्लेषः, अन्यचार्थश्लेषः ॥ ११४ ॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

विकल्पानामवगतिर्विधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

इति दीपकचक्रम् ।

दीपकमुपमहरति । अनेनैवेति । प्रकारेण वैचित्र्यविशे-
षेण । शेषाणामुक्तावशिष्टानां विकल्पानां भेदानां जात्या-
दीनां दिकादिगतत्वेन समस्तदीपकामाभावनिस्पृष्टप्रभतो-

नाच्चेत्यर्थः । तत्रावलिदीपकं यथा, त्वमकंस्त्वं सोमस्त्वमसि
पवनस्त्वं ऊतवहस्त्वमापस्त्वं द्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।
इत्यादि, अत्रासीति क्रियया वाक्यावलिर्दीप्यते । एवमन्यदपि
शेयम् ॥ ११५ ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।

दीपकस्थान एवेष्टमलङ्कारत्रयं यथा ॥ ११६ ॥

अथ दीपकनिरूपणानन्तरं तत्सजातीयमावृत्त्यलङ्कारं नि-
रूपयति । अर्थावृत्तिरिति । अर्थः वाक्यान्तरीयपदप्रतिपाद्यः,
तस्यावृत्तिर्वाक्यान्तरे तदर्थकपदान्तरसम्बन्धेन पुनरुपलब्धि-
रित्येकः । 'तथा पदस्य वाक्यान्तरीयस्य आवृत्तिर्वाक्यान्तरे
पुनरुच्चारणमिति द्वितीयः । एवमेकचोभयोरर्थपदयोरवृ-
त्तिरिति तृतीयः । इत्यलङ्कारत्रयं दीपकस्य स्थाने सम्भव एवे-
ष्टम् । अयमर्थः यत्र वाक्यान्तरे तत्तत्पदस्थानुपादानेऽपि
वाक्यान्तरीयपदस्थानुपपन्नादिमान्वयनिर्वाहादीपकसम्भवस्तत्रैव
तदर्थकपदान्तरस्य तत्पदस्यैव वा पुनरुपादानेऽयमावृत्त्य-
लङ्कार इति, एतेन यदावृत्तेर्यमकादावतिप्रसङ्गः परिहृतः
तत्र द्वितीयपदानुपादाने वाक्यान्तरीयपदानुपपन्नस्यायोग्यत्वेन
विवक्षितान्वयानुपपत्तेः, योग्यत्वे वा निरुक्तविययगतलनियमे
नास्थापवादतया तद्वाचकतादित्यवगन्तव्यं । दीपकस्थानमे-
वेष्टमिति पाठे तु दीपकस्य स्थानं स्थितिः सम्भवो यथेति
समाप्तः । भोजराजस्तु "चिविधायावृत्तिर्दीपकस्यैव भेदः"

इत्याह । यथा दीपकभेदप्रस्तावे, “अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरभ-
वावृत्तिरावली । संपुटं रचना मास्त्रा चक्रवालञ्च तद्भिदा”
इति । एतन्मते वाक्यान्तरोपपदपदार्थयोर्वाक्यान्तरेऽनुपङ्गा-
दिना वा साक्षात्पुनःप्रयोगेण वाऽवगमोदीपकमिति । अत्रा-
वृत्तिरर्थपदयोः पुनरावर्त्तनमित्यावृत्तिपदस्य योगार्थ एव
लक्षणमवगन्तव्यम् ॥ ११६ ॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।

उन्मीलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ॥ ११७ ॥

क्रमेणावृत्तिचयमुदाहरति । विकसन्तीति । कदम्बानि
कदम्बमुकुक्षानि एवमन्यत्र । कन्दल्योगुल्मभेदाः, कन्दलीश-
ब्दस्य हरीतक्यादिपाठात् प्रभवेऽपि स्वीत् । ककुभान्यर्जुन-
वृक्षमुकुक्षानि । प्रावृषीत्यधिकरणमत्र बोध्यम् । अत्र विक-
सन्तीत्यादिक्रियाचतुष्टयं विभिन्नस्वरूपनखैकार्यमेवेत्यर्थस्यैवा-
वर्त्तनादर्थ्यावृत्तिरित्यम् ॥ ११७ ॥

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनाञ्चेत्कण्ठयत्येव मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥

उत्कण्ठयतीति । कलापिनां वृन्दमुत्कण्ठयति यदिदृशया
उद्दीवं करोति । यूनां मानसमुत्कण्ठयति मेघस्योद्दीपकत्वादु-
गुलं करोति । अत्र पदमात्रमैवावृत्तिर्न त्वयस्य, दयोर्विभिन्ना-
र्थकतात् ॥ १८ ॥

जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः ।

विहरत्यपरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११६ ॥

जित्वेति । अवरोधनैरन्तःपुरिकाभिः । दिवं गत इति युद्धमरणादिति भावः । अत्र विहरतीति पदस्य तदर्थस्य चे-
न्तरवाक्ये आवृत्तिः, वाक्यद्वयेऽपि द्वयोरेकार्थत्वादित्युभया-
वृत्तिः, नच तथात्वे कथितपदत्वदोषापात इति वाच्यं त-
स्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतिरिक्तविषयत्वात्, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यता-
यान्तु प्रत्युतैकशब्दप्रयोगस्यैव युक्तत्वात् । यथा उदेति सविता
ताद्यस्तास एवास्तमेति चेत्यादि । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वञ्च, एको-
द्देशेण विधेयस्य उद्देश्यान्तरेऽपि विधेयत्वम्, एकविधेयममु-
द्दिष्टस्य विधेयान्तरेऽप्युद्देश्यत्वं, एकविधेयममुद्दिष्टस्य उद्देश्या-
न्तरे विधेयत्वमिति त्रिविधम्, प्रकृते च राजोद्देशेन विधेयस्य
विहरणस्य रिपुवर्गोद्देशेनापि विधेयत्वमित्युद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्व-
मिति युज्यत एवैकशब्दप्रयोगः ॥ ११६ ॥

इत्यावृत्तिगणः ।

प्रतिषेधोक्तिरानेपस्त्वैकान्यापेक्षया त्रिधा ।

अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ॥ ११७ ॥

अथाक्षेपं सचयति । प्रतिषेधोक्तिरिति । प्रतिषेधस्य उक्ति-
रुक्तिमात्रं नतु वस्तुतः प्रतिषेधः तात्त्विकप्रतिषेधस्य धैचित्र्या-
जनकत्वेनासङ्कारत्वाभावात्, प्रतिषेधाभास आक्षेप इत्यर्थः,

प्रतिषेधोक्तिश्च विशेषविवक्षानिवन्धनेति बोध्यं तत एव हि वै-
चित्रातिशयः, प्रतिषेधश्च इष्टार्थस्यैव अनिष्टप्रतिषेधे वैचित्राभा-
वात्, सर्व्वस्यैतदुक्तमाग्नेये । यथा, प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषा-
भिधित्तया । तमाद्येयं ब्रुवन्तीति । उक्तिरिति प्रतिपादनमि-
त्यर्थः, नतु वाचकशब्देनाभिधानं, व्यञ्जनादिनापि प्रतिषेध-
प्रतीतेराद्येपस्याभ्युपगमात् । अन्त्याद्यन्तमानाभावाद्यास्यापङ्क्तुता-
वतिप्रसङ्गः । य आद्येपस्यैकाग्र्यापेक्षया प्रतिषिध्यमानचैकाग्रि-
कयस्तुगतत्वेन दृष्टवर्त्तमानवर्त्तिष्यमाणवस्तुनां प्रतिषेधप्रति-
षेधानिवेनेत्यर्थः, प्रथमं चिन्ता भवति । नय्यास्तु प्रतिषेधकर्त्तुः
स्वाकस्ववच्छमाणयोरेव प्रतिषेधोक्तिराद्येपो न वस्तुसामान्य-
स्येत्याहुः । त्रैविध्यस्यैतत् स्मृत्यभेददृष्ट्या, वस्तुतस्तुस्वागच्छीयत्वमे-
वेत्याहुः । अयेति, आद्येयाः प्रतिषेध्याद्येयां भेदा धर्मधर्मिका-
र्थकारणादयस्तेषामानन्यादनन्तप्रतियोगिकस्याद्याद्येपस्य पुन-
रगन्तता असङ्कोचत्वमित्यन्वयः ॥ १९० ॥

अनङ्गः पञ्चभिः पुण्यैर्विश्वं व्यजयतेपुभिः ।

इत्यसम्भाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥ १९१ ॥

इत्यनङ्गजयायोगबुद्धिर्हेतुबलादिह ।

प्रवृत्तैव यदाक्षिप्ता वृत्ताद्येयः स ईदृशः ॥ १९२ ॥

क्रमेण त्रिविधमाद्येपमुदाहरति । अनङ्ग इति । पुण्यैरर-
विन्दादिभिः, यदुक्तम्, 'अरविन्दमगोकश्च चूतश्च नवम-
ल्लिका । नीलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायका' इति । अस्-

भाव्यमिति अनुपपत्त्या अविश्वसनीयमित्यर्थः, तथाहि विजेता
तावदक्षरहितः, वाणाय पञ्चैव, ते च पुण्याणि न त्वायमाः,
विजेतव्यञ्च विश्वं ब्रह्मोन्नादिधीरवीरपूर्णं समस्तं जगदिति
सर्व्वथा विजयोऽयद्वेय इत्यनुपपत्तिस्त्रिरोक्तं विजयासम्भाव्यत्वं
प्रतिषेधति, अथवेति, वस्तुमां शक्तयः कार्यसम्पादनयोग्यताः
विचित्रा दुर्व्वोधाः, अन्यय्यतिरेकादिना तर्कयितुमशक्या
इत्यर्थः । तस्मात् सम्भवत्येवानङ्गस्य पुष्पवाणकरणकविश्वविजय
इत्यसम्भाव्यत्वयुद्धेः प्रतिषेधः ॥ १२१ ॥

अत्र वृत्तालेपं सङ्गमयति । इत्यनङ्गेति । प्रवृत्तैव दुर्व्वार-
यानुपपत्त्या पूर्व्वमुत्पन्नैव, अनङ्गजयस्यायोगोऽसम्भाव्यत्वं तस्य
बुद्धिः, हेतुवलात् वस्तुशक्तीनां विचित्रत्वरूपकारणमहिम्ना
इह यदाक्षिप्ता प्रतिषिद्धा स ईदृशो वृत्तालेप इत्यन्वयः ।
अत्र वाचकशब्दाप्रयोगात् प्रतिषेधो व्यङ्ग्य एव, विशेषश्चात्र जन-
मात्रस्य कामपरतन्त्रता, तत्प्रतिपादनेऽप्येव वाक्यस्यास्य प्र-
योगात्, एवमन्यथापि बोध्यम् ॥ १२२ ॥

कुतः कुवलयं कर्णे करोपि कलभापिणि ।।

किमपार्हमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ १२३ ॥

स वर्त्तमानालेपोऽयं कुर्व्वत्येवासितोत्पलम् ।

कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते ॥ १२४ ॥

कुत इति । कुवलयं नीलोत्पलं, करोपि धारयामि,
अपर्याप्तमसमर्थम्, अस्मिन् कर्मणि कर्णशोभासम्पादने । अत्र

कर्णे कुवलयकरणस्य कुत इत्यनेन कैमर्थ्येन प्रतिषेधः न कुर्वित्यर्थः ॥ १२१ ॥

स इति । सोऽयं वर्त्तमानाक्षेपः, यतोऽभितोत्पलं कर्णे कुर्वत्येव काचित्, एवं कुत इत्यादिवाक्येन, प्रियेण रुध्यते प्रतिषिध्यते, इति हेतुहेतुमद्भावेनान्वयः । अत्र कुर्वत्येवेत्येवकारेण न तु कृतवती न वा करिष्यन्तीति प्रतिषेधश्च करणसमानकालीनताप्रत्यायनया वर्त्तमानप्रतियोगिकत्वं सूचितं । विशेषश्चात्र अपाङ्गकुवलयचोरतिसाम्यप्रतिपादनेन नाधिका-सम्नोपपन्नम् ॥ १२४ ॥

सत्यं ब्रवीमि, न त्वं मां द्रष्टुं वक्षसि । लप्स्यसे ।

अन्यक्षुम्भनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥

सोऽयं भविष्यदाक्षेपः, प्रागेवातिमनस्विनी ।

कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुन्ध यत् ॥ १२६ ॥

सत्यमिति । द्रष्टुमिति, ज्ञादिभिर्युक्तादक्रियार्थायां चेति तुमङ् । दर्शनमित्यर्थः, मां द्रष्टुं न लप्स्यसे न द्रक्ष्यसीत्यर्थः, तत् कुत इति चक्षुर्विभिनष्टि, अन्येति, अन्यस्याक्षुम्भनेन सङ्क्रान्ता तदधरतः सङ्क्रमिष्यन्ती या लाक्षा तथैव रक्तेन लोहि-तोभविष्यता अथचानुरक्तीभविष्यता । अत्र लप्स्यस इति प्रधा-नक्रियाया भविष्यत्कालबोधकत्वात् सङ्क्रान्तेति रक्तेतितान्त-क्रियादयस्यापि भविष्यत्कालबोधकत्वमेवाप्रधानत्वात्, तदुक्त जुमरनन्दिना, कदादिभिस्त्रिंशो वा विहित कर्तृत्वाद्युक्तत्वादि

च कालविशेषश्च परम्परमायाकाङ्क्षाविरोधेन प्रधानतात्तिङा
वाध्यत इति ॥ १२५ ॥

सोऽयमिति । अतिमनस्विनी सुप्रशस्तमनस्का सुनिपुणे-
त्यर्थः । अपराधो नायिकान्तरानुरागरूपः, अन्ध प्रतिषि-
धेध, अत्र सत्यं प्रवीमीत्यादिवाक्यभङ्गा नायकस्य वर्त्तिष्य-
माणनायिकान्तरानुरागस्य प्रतिषेधात् वर्त्तिष्यमाणाच्चेपोऽयं ।
विशेषस्यात्र नायकस्य चिरं स्ववशे स्थापनम् ॥ १२६ ॥

तव तन्वङ्गि ! मिय्येव हृढमङ्गेषु मार्दवम् ।

यदि सत्यं मृदून्येव, किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥ १२७ ॥

धर्माच्चेपोऽयमाधिप्रमङ्गनागाचमार्दवम् ।

कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तदिरोधिना ॥ १२८ ॥

इत्यमाच्चेपस्य सूक्ष्मभेदत्रयं दर्शयित्वा, आच्चेपभेदानन्वा-
दनन्ततेत्यनेन तत्प्रभेदानामशक्यनिरूपणत्वमुक्त्वापि श्रियाणां
किञ्चित्तत्प्रकारोपदेशार्थं कतिचिद्भेदान् दर्शयति । तवेति ।
मृदून्येवेत्यत्र अङ्गानोति विशेष्यम् । अकाण्डे निष्कारणं रुजन्ति
तापयन्ति । मृदूनां तापकलासम्भवाच्च तात्त्विकमेषां मार्दव-
मिति प्रतिषेधः ॥ १२७ ॥

धर्माच्चेपोऽयमिति । तदिरोधिना मार्दवविहङ्गेन । कर्मणा
तापदानक्रियया ॥ १२८ ॥

सुन्दरी सा नवेत्येव विवेकः केन जायते ।

प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥

धर्म्याक्षेपोऽयमादिप्रो धर्मी, धर्मं प्रभाकृत्यम् ।

अनुज्ञायैव यद्रूपमत्याश्रय्यं विवक्षता ॥ १३० ॥

धर्म्याक्षेपमाह । सुन्दरोति । अत्र अचेति विद्यत इति चाध्याहार्यं । सुन्दरोत्यस्य नायिकेत्यर्थः नतु सौन्दर्यवतीति तथात्वे सौन्दर्यधर्मस्यैव प्रतिषेधेन धर्म्याक्षेप एव ख्यात् । ततस्यैवमन्वयः, अत्र सा सुन्दरी नायिका विद्यते न वा इत्येषः, संग्रह एवेति शेषः । विवेकः नायिका विद्यत इति निश्चयः पुनः केन कथं जायते । वस्तुतस्तु 'सा सुन्दरीयमित्येष' इत्येव पाठो लिपिकरप्रमादादन्यथा जातः सङ्गतत्वात् । यथाश्रुते संशयप्रदर्शना निष्प्रयोजना अन्वयस्य न सम्यक् सङ्गच्छत इति बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षविषयं कथमपक्षपसोत्यत्राह । प्रभासाचमिति, हि यतस्तरुणं चक्षुषं समन्तात् प्रसरदित्यर्थः प्रभासाचं दृश्यते नतु तस्याः प्रभासा आश्रयोऽधिकरणं नायिकेति, नहि प्रभासाचस्य प्रत्यक्षेण तदाश्रयनायिकासङ्गावः शक्यते ज्ञातुं, प्रभासाः प्रतिनियताश्रयत्वाभावात् तच्चात्राधिकानिश्चयोदुरूपपाद इति प्रभारूपधर्मं संस्थाप्यैव तद्वर्त्मभूताया नायिकाया एव प्रतिषेधाद्धर्म्याक्षेपः ॥ १२८ ॥

अत्र धर्मिणः प्रतिषेधं सङ्गमयति । धर्म्याक्षेपोऽयमिति । अत्याश्रय्यं रूपं प्रभाधिक्यवर्णनेन नायिकायाः सौन्दर्यातिशयं विवक्षता प्रतिपिपादयिषता चाटुकारेण प्रभाकृत्यं धर्ममनुज्ञायैव अनुमन्यैव अप्रतिपिष्येवेत्यर्थः यद्यस्माद्धर्मी नायिकारूप आक्षिप्तस्तस्माद्धर्म्याक्षेपोऽयमित्यन्वयः ॥ १३० ॥

चक्षुषी तव रज्यते, स्फुरत्यधरपक्षवः ।

भ्रुवौ च भ्रुवौ, न तथाप्यदृष्टस्यास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

न एष कारणाक्षेपः प्रधानं कारणं भियः ।

स्वापराधो निपिहोऽत्र यत् प्रियेण पटीयसा ॥ १३२ ॥

कारणाक्षेपमाह । चक्षुषी इति । रज्यते स्वयं रक्ते भवतः ।
अदृष्टस्य नायिकान्तरानुरागादिरूपदोषाभाववतः । प्रधान-
मिति, साक्षाज्जनकत्वान्मुख्यमित्यर्थः तादृशजनकत्वञ्च स्वापरा-
धस्यैव, चक्षुरागादीनान्तु कोपव्यञ्जकानामपराधोद्भावनद्वारा
परम्परया, एतेन प्रधानकारणाभाव एव कारणाक्षेपस्य
विषयः अप्रधानकारणाभावस्तु वक्ष्यमाणविभावनाया इति
सूचितम् । अन्यथा द्वयोरपि समानविषयत्वेन भेदव्यवस्थाया-
मनव्यः प्रयासोभवेदिति बोध्यं । किञ्चात्र न भयमस्तीत्यनेन
भयरूपकार्यप्रतिषेधान् कार्याक्षेपोऽपीति द्वयोः सङ्करोऽयं ।
शृङ्गोदाहरणन्तु । अस्माकं सखि वासघो न रुचिरे घैवेयकं नो-
ज्ज्वलं नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मादः । कि-
न्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो वृष्टिं
निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्मितम्, इति । अत्रो-
त्तरार्द्धव्यञ्जस्य वशीभूतपतिकवरूपकार्यस्य वासोरुचिरत्वादि-
रूपकारणान्येवाचिन्तानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दूरे प्रियतमः, सोऽयमागतो जलदागमः ।

दृष्टाश्च फुल्लानिचुला, न मृता चास्मि, किं न्विदम् ॥ १३३ ॥

कार्याक्षेपः स, कायस्य मरणस्य निवर्त्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥

कार्याक्षेपमाह । दूर इति । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञया जलदागमस्य प्रसिद्धदुःखदत्तं सूचयति । जलदागमः प्रावृट्कालः, कथमस्यागमनं ज्ञातमित्यत्राह दृष्टायेति, अत्र चक्षुषं फुल्लनिचुलदर्शनमरणाभावयोः सामानाधिकरण्यं बोधयति, एतच्चासम्भवमित्याह किं निन्दमिति, इदं निन्दकसामानाधिकरण्यं किं नु सत्यसम्भवमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

कार्याक्षेप इति । निवर्त्तनात् प्रतिषेधकथनात् । तत्कारणमिति । तत् विरहिमारकलेन प्रसिद्धमित्यर्थः, ननु तस्य कारणमित्यर्थः उपन्यसेति क्लान्तक्रियाघटितस्योत्तरार्द्धस्य योजनया पूर्वार्द्धरूपत्वेन तदन्तर्वर्त्तिना तच्छब्देन मरणपरानर्थासमावात् । एतेन च प्रसिद्धकारणोपन्यासेन कार्याभाववर्णनेऽयं कार्याक्षेपः, अप्रसिद्धकारणोपन्यासेन तु विशेषोक्तिरिति द्वयोर्भेदोऽपि प्रतिपन्नः, कारणस्य प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वाभ्यां भेदस्य सुवचनान्यथा तदर्थं दुरवस्था स्यादिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु निवर्त्तनादित्यत्र निवर्त्तनमिति तदित्यत्र यदिति पाठः सम्यक् । एतत्पाठे तु विशेषोक्तितोभेदाय कारणपदस्य प्रसिद्धकारणपरत्वं वक्तव्यम् ॥ १३४ ॥

न चिरं मम तापाय तुव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्कयाऽत्र ते ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याक्षिप्यते गतिः ।

मरणं सूचयन्त्यैव सोऽनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥ १३६ ॥

अनुज्ञाक्षेपमाह । न चिरमिति । याचा विदेशगमनं । न चिरं तापायेति विरहवेदनया झटितिमरणसम्भवेन चिर-
जीवनाभावादिति भावः । अत्र याचायाम् । आशङ्कयेति
मदीयचिरतापस्येति श्रेयः ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञेति । अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमतिद्वारेणैव नतु
निषेधार्थकशब्दादिना । गतिराक्षिप्यत इत्यत्र हेतुः मरणं
सूचयन्त्येवेति अनिष्टस्य विधेयत्वासम्भवेन प्रतिषेधपर्यवसाना-
दिति भावः । अनुज्ञाक्षेप इति नन्वाक्षेप्यभेदानन्यादमन्तते-
त्युक्तेराक्षेप्यभेदेनैव व्यपदेशोयुज्यते कथमत्रानुज्ञाक्षेपेति व्यप-
देश इति चेन्न आक्षेप्यभेदानां भेदकरणं प्रत्येव तत्र हेतुत्व-
स्याकृत्वात्, नतु व्यपदेशं प्रति, व्यपदेशस्तु आक्षेपोत्यापकानु-
ज्ञादिनापि भवतीति बोध्यम् । नव्यास्तु एवंविधस्यस्ये विध्याक्षेप
इत्याहुः ॥ १३६ ॥

धनञ्च वज्रं लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि ।

न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्व गाः ॥ १३७ ॥

इत्याचक्षाण्या चेतनं प्रिययात्रानुबन्धिनः ।

प्रभुत्वेनैव सुदृष्टात् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८ ॥

प्रभुत्वाक्षेपमाह । धनञ्चेति । चकारो भिन्नकमे सुखमि-
त्यनन्तरं योज्यः । यदा सुखमनायासेनेत्यर्थः, सम्भ्रमिति

विदेशे इति शेषः, तथा वर्तानि चेन्न विदेशगमनवर्त्तापि
निरूपद्रवमित्यर्थः । तथा नच मे प्राणसन्देहः, तव धनलाभा-
दिना लरितागमनसम्भावनाया वा प्राणान् धारयिष्यामी-
त्यर्थः । तथापि धनलाभादिसद्भावेऽपि मास्य माः देशान्तरे
मा गच्छ ॥ १३७ ॥

इत्याशङ्क्यायेति । इत्यस्मिन् श्लोके, प्रियस्य चात्रायाः
अनुबन्धिनोऽनुकूलान् अवगन्कर्त्तव्यताबोधकानित्यर्थः, हेतुन्
धनलाभादीन् आशङ्क्याया उपन्यस्यन्वापि, अत्र प्रत्याशङ्का-
णयेति पाठस्तु न सम्यक् । हृद्धो गमनाश्रिवारितः प्रिय इति
शेषः । अत्र हेतुसद्भावादवगन्करणीयमपि गमनं प्रभुत्वेनैवा-
चित्प्रमित्याशेषस्य प्रभुत्वप्रयुक्तत्वात् प्रभुत्वाशेषः । न चात्र हेतुप-
न्यासेनावगन्कर्त्तव्यतयाभ्यनुज्ञातस्य गमनस्य प्रतिषेधे विशुद्ध-
हेतुनारानुपादानाभिर्हेतुत्वदोषापात इति वाच्यम् अनुरक्त-
नाधिकाया नायकविदेशगमनाभ्यनुज्ञानस्य हेतुसाधितत्वा-
द्यनभिमतत्वेन प्रसूतद्रूपतया तत्प्रतिषेधाप्रतिबन्धकत्वान्
क्षतः सिद्धायमानस्य च प्रतिषेधस्य विधानस्यानुवादरूपतया
हेतुपेक्षाभावाच्चेति बोध्यम् ॥ १३८ ॥

जीविताशा बलवती धनाशा दुर्व्वला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त स्वावस्था तु निवेदिता ॥ १३९ ॥

असायनादराक्षेपो यदनादरवदचः । . .

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्तया ॥ १४० ॥

अनादराचेपमाह । जीविताशेति । जीविताशा बलवतीति
तव सान्निध्येन चिरं जीवितुमिच्छामि, तव विदेशगमने तु
मरिष्यामीति ध्वनिः । स्वावस्था त्वद्दिदेशगमननिबन्धनमरण-
रूपा ॥ १३८ ॥

असाविति । अनादरवदचः गच्छ वा तिष्ठ वेत्यगाम्याव-
ज्ञाकथं । इत्थत्या, जीविताशा बलवतीति वाक्यव्यङ्ग्यस्मरणप्रति-
पादनेन प्रतिषेधन्या ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त, पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥
इत्याशीर्वाचनाचेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।
स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

आशीर्वाचनाचेपमाह । गच्छेति । ममापि जन्मेति, तव
गमनानन्तरमेव मरिष्यामि मरणानन्तरञ्चावश्यं जन्म भवेत्
तच्च त्वदीयगन्तव्यदेशे भवतु तथा सति पुनस्त्वद्दर्शनं प्राप्स्या-
मीत्यर्थः ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वाचनाचेप इति । आशीर्वादवर्त्मना आशीर्वाद-
प्रकाशनद्वारा, आशीर्वादस्य पन्थानः सन्तु ते शिवा इत्य-
नेन । यदा आशीराशंसा साच प्रियार्थंस्तु प्राप्तोच्छारूपा,
तस्या वादः ममापीत्याद्युत्तरार्द्धेन प्रकाशनं, तद्वारेणैव स्वा-
वस्थां भाविमरणरूपां सूचयन्त्या सत्या कान्तस्य यात्रा निषि-

यत इत्याशीर्बचनस्य भाविस्वमरणसंचनद्वारा प्रिययात्रा-
क्षेपकत्वादाशीर्बचनाक्षेपोऽयम् ॥ १४२ ॥

यदि सत्यैव यात्रा ते, काण्वन्या मृग्यतां त्वया ।

अहमद्यैव रुद्धास्मि रन्ध्रापेक्षेण मृत्युना ॥ १४३ ॥

इत्येव परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिघ्नया ॥ १४४ ॥

परुषाक्षेपमाह । यदोति । काण्वन्या प्रियतमा मृग्यताम-
न्वियतां । ननु तमेवैका मे प्रियतमा, किमन्यथेत्यत्राह, अह-
मद्यैवेत्यादि, रन्ध्रापेक्षेण छिद्रानुमन्धादिना, रन्ध्रापेक्षेणमृत्यु-
नेति क्वचित्पाठः । रन्ध्राच्च तव विदेशगमनरूपं द्वारं ।
रुद्धास्मि आक्रान्ता भवामि ॥ १४३ ॥

इत्येव इति । परुषाक्षरपूर्वकं, काण्वन्या मृग्यतामिति अ-
क्षेप मृत्युना रुद्धास्मीति कठोरवाक्यप्रयोगपुरःसरं । प्रेमनि-
घ्नया प्रणयमात्रावसात्मनजीवनया ॥ १४४ ॥

गन्ता चेद्गच्छ त्वणं, ते कणां यान्ति पुरा रवाः ।

आर्त्तबन्धुमुखोद्गीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४५ ॥

साचिव्याक्षेप एवैव यदत्र प्रतिपिध्यते ।

प्रियप्रयाणं, साचिव्यं कुर्वत्येवानुरक्तया ॥ १४६ ॥

साचिव्याक्षेपमाह । गन्तेति । गन्ता भाविगमनवान्,
भविष्यति वृद्धः । कथमियं ते मां गमयितुं त्वरेत्यत्राह कणा-

वित्यादि, रवाः मन्मरणबोधका वर्षाः ते कर्णौ पुरा यान्ति
यास्यन्ति, पुरायोगे भविष्यति लट् । यतः प्रयाणपरिपन्विनो
यात्राप्रतिकूलाः ॥ १४५ ॥

साचिध्याक्षेप इति । साचिध्वं कुर्वत्येव त्वत्त्वं गच्छेत्यनेन
प्रयाणे स्वसहायतां दर्शयन्त्येव यत् प्रयाणं प्रतिपिध्यते स्वम-
रणघोतनया निवार्यते अत एव साचिध्याक्षेप इत्यन्वयः ॥
॥ १४६ ॥

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं, मत्प्रियैपिणी ।
निर्गच्छति मुखाद्वाणी भागा इति, करोमि किम् ॥ १४७ ॥
यत्राक्षेपः स, यत्रस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।
विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४८ ॥

यत्राक्षेपमाह । गच्छेतीति । तत्प्रियं धनलाभादिप्रयोजक-
त्वात्तवानुकूलं गच्छेति पदमर्हं वक्तुमिच्छामि, किन्तु मत्-
प्रियैपिणी भागा इति वाणी मम मुखाद्विर्गच्छति, किं करो-
मीत्यन्वयः । अत्र मत्प्रियैपिणीत्यनेन तव गृह एव चिराव-
स्थानं मम प्रियं, तत् सर्वथा भागश्चेति ध्वनिः ॥ १४७ ॥

यत्राक्षेप इति । अनिष्टवस्तुनि गच्छेति गमनविधानरूपे
कृतस्य कृतस्यापीत्यर्थः, यत्रस्य विपरीतं यत् फलं भागा इति
वाणीनिःसरणरूपं तस्योत्पत्तेर्हेतोरानर्थक्योपदर्शनात् गमने
ऽनर्थसम्भावनासूचनात् गमनमाक्षिप्तमिति सोऽयं यत्राक्षेप
इत्यन्वयः ॥ १४८ ॥

क्षणं दर्शनविघ्नाय पद्मस्यन्दाय कुप्यतः ।

प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि, मया तस्येष्टमिष्यते ॥ १४९ ॥

सोऽयं परवशास्त्रेण यत् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते याचेत्यन्यार्थस्योपदर्शनात् ॥ १५० ॥

परवशास्त्रेणमाह । क्षणमिति । प्रयाणेऽनुज्ञां प्रार्थयन्तं प्रति नायिकाया उक्तिरियं । क्षणं व्याप्य दर्शनस्य विघ्नाय प्र-
तिषन्धकाय । कश्चित् क्षणदर्शनेति वमस्य एव पाठः । पद्म-
स्यन्दाय कुप्यतः पद्मस्यन्दमवहमानस्य प्रेम्णः प्रयाणं स्वीय-
विदेशयात्रां ब्रूहि निवेदय । प्रेम्ण इति कर्मत्वाविवक्षायां सम्ब-
न्धविवक्षया षष्ठी । प्रेमाणमनुज्ञापयेत्यर्थः । ननु तामेवानुज्ञा-
पयामि किं प्रेम्णोऽनुज्ञापययेत्यत्राह, मयेत्यादि । यतो मया
तस्य प्रेम्ण इष्टमभिमतमिष्यते अभिमन्यते, प्रेमपरवशास्त्रि
प्रेम्णो यदभिमतं तदेव ममाभिमतं, तव प्रयाणं प्रेम्णोऽभि-
मतस्तेनदनुष्ठीयतां, नात्र प्रतिकूलाद्यिष्ये परन्तु क्षणविच्छेदा-
वशिष्युना प्रेम्णा तद्वानुमंस्वते इति भावः ॥ १४९ ॥

सोऽयमिति । प्रेमपरतन्त्रया स्वस्य प्रेमपरवशत्वं प्रतिपाद-
यन्त्या सत्या इति अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण अन्यार्थस्य प्रेमानु-
मतिवक्ष्यस्य उपदर्शनादुपदेशात् यात्रा निषिध्यत इति सोऽयं
परवशास्त्रेण इत्यन्वयः । तस्यार्थस्यैव सूचनादिति कश्चित्तुर्थ-
पादः, तत्र तस्यार्थस्यैव यात्रानिषेधस्यैव सूचनात् पद्मस्यन्दाय
कुप्यत इति प्रेमविशेषणमप्यञ्चनादित्यर्थः ॥ १५० ॥

सद्दिये विरहं नाथ! देहदृश्याञ्जनं मम ।

यदक्तनेत्रां कन्दर्पः प्रहर्तुं मां न पश्यति ॥ १५१ ॥

दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपबध्यते ।

पत्युः प्रस्थानमित्याङ्गरूपायाच्चेपमोदशम् ॥ १५२ ॥

उपायाच्चेपमाह । सद्दिये इति । अदृश्याञ्जनमदृश्या-
जनकमिद्वकञ्जलविशेषं । मम ममं । यदक्तनेत्रां येनाञ्जने-
नाक्ते सचिते नेत्रे यस्यास्तां । पश्यति पश्येत् । तव प्रयाणोद्यमे
कन्दर्पप्रहारशब्देन परं मां व्याकुलयति, या यदि निवार्येत
तर्हि विरहे का चमिस्तात्सुखेन गम्यतामित्यर्थः ॥ १५१ ॥

दुष्करमिति । दुष्करं दुर्घटं । जीवनोपायं कामप्रहार-
निवारकसिद्धाञ्जनदानरूपम् । उपबध्यते तादृशाञ्जनदाना-
सम्भवात् प्रतिपिध्यते ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी वक्तव्यं । ते मुखात् ।

अयतापि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥

रोपाच्चेपोऽयमुद्रिक्तस्तेचनिर्यन्त्रितात्मना ।

संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निपिध्यते ॥ १५४ ॥

रोपाच्चेपमाह । प्रवृत्तैवेति । अथ एवकारेण कप्रत्ययेन
चातिविषयो ध्वन्यते । ईदृशे प्रेम्णि तव मुखात् प्रयामीति
वाणीनिःसरणमतिविस्मयनीयं सर्वथा प्रेमानुरोधस्त्वया शि-
थिलीकृतस्तस्मादिदानीं मन्दप्रेम्णा अयतापि गच्छतापि त्वया

किं नम प्रयोजनमस्तीत्यन्वयः । अयतेति, इगतावित्यस्य
परस्मैपदिनो भौवादिकस्य रूपम् ॥ १५२ ॥

रोपाचेपोऽयमिति । उद्विक्त उद्वेकं गतो यः स्नेहः प्रेम
तेन निर्यन्तितो विवशीकृत आत्मा मनो यस्याः सा तथा तथा
अतएव संरम्भया अयतापीत्यादिना प्रकाशितरोपया सत्या,
विशुद्धस्य प्रेम्णः स्खलितमविषद्यं हि भवतीति प्रेमभङ्गे द्युज्यत
एव रोपः ॥ १५४ ॥

मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।

बुद्धा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेष्वागतो भवान् ॥ १५५ ॥

इति तत्कालसम्भूतमूर्च्छयाक्षिप्यते गतिः ।

कान्तस्य कातराध्या यन्मूर्च्छाचेपः स ईदृशः ॥ १५६ ॥

मूर्च्छाचेपमाह । मुग्धेति । बुद्धा मूर्च्छापगमात् प्राप्त-
संज्ञा, बुद्धेति कान्तपाठे संज्ञां लब्ध्वा । होकदयमिदं न यज्ञपु
पुस्तकेषु दृश्यते, अधिकन्तु अविष्टमिति सङ्गतमिति चात्र
गृहीतम् ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

नाघ्रातं न कृतं कर्षे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्विषां दोर्धिकास्त्रेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

असावनुक्रोशात्तेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।

व्यापत्य कर्म तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

अनुक्रोशाचेपमाह । नाघ्रातमिति । मधुनि मद्ये । त्वद्वि-
षामित्यस्य काकाच्चिन्यायात् स्त्रीभिरित्यनेन दीर्धिकास्त्रित्य-

नेन च सम्बन्धः । विशीर्षमिति अनुद्धृततया परिणामेन शु-
द्धतामुपगतमित्यर्थः, द्विषां पलायनादिति भावः ॥ १५७ ॥

अथाविति । उत्पले सामुक्रोशमिव सकृदणमिव यथा
स्थान्तया तस्योत्पलस्य योगं कर्म स्त्रीजनकर्तृकाघाणादिकं
व्यायर्त्य प्रतिषिध्य शोथ्यावस्था अनुपभोगपूर्वकविशीर्षता
तस्या उपदर्शनात् प्रकाशनात् असावनुक्रोशाचेप इत्यन्वयः ।
आचेपस्यानुक्रोशजनकत्वादनुक्रोशाचेप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु गी-
तोत्पलानुक्रोशेन तद्विपस्तत्र न सन्तीत्याचेपस्य च नानुक्रोशा-
चेपः, व्यपदेशकस्य व्यपदेश्यं प्रति साक्षात्परम्परया वा हेतुता-
सङ्गावस्थौचित्यादिति ज्ञेयम्, इत्यनुक्रोशनाचेप इति कचित्,
कचिच्च सामुक्रोशोऽयमाचेप इति पाठः ॥ १५८ ॥

अमृतात्मनि, पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्निग्धपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

इति मुखेन्दुराक्षिप्तो गुणान् गौणेन्दुवर्तिनः ।

तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाचेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥

श्लिष्टाचेपमाह । अमृतात्मनीति । अमृतात्मनि अमृतस्ये-
वात्मा आह्लादकलखरूपं यस्य तस्मिन् अन्यचामृततमये, तथा
पद्मानां द्वेष्टरि सवृत्ते, अन्यच्च सङ्कोचके । तथा स्निग्धे तारके
चलुःकनीतिके यस्य तस्मिन् । अन्यच्च स्निग्धाः प्रेमाख्यदानि
तारका अश्विन्दादयो यस्य तस्मिन् । अस्मिन् मुखेन्दौ मुख-
रूपे चन्द्रे षति अपरेणेशुना किं स मा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ १५८ ॥

इतीति । तत्तमान् मुखेन्दुगुणसदृशान् । सादृशञ्चात्र
स्मिष्टैकशब्दप्रतिपाद्यत्वं । गौणेन्दुगौणसचक्षणयेन्दुपदप्रतिपाद्य
मुखं तद्वर्तिना गुणान् अमृतात्मतादीन् दर्शयित्वा मुखेन्दु-
राविशेो निष्प्रयोजनत्वेन प्रतिषिद्धः । स्मिष्टाक्षेप इति स्मिष्टपद-
प्रतिपाद्यधर्मदर्शनपूर्वकत्वादिति भावः ॥ १६० ॥

अर्थो न सम्भृतः कश्चिन्न विद्या काचिद्वर्जिता ।

न तपः सञ्चितं किञ्चिद्गतञ्च सकलं वयः ॥ १६१ ॥

असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।

अर्थार्ज्जनादेर्यादृष्टिर्दर्शितेह गतायुपा ॥ १६२ ॥

अनुशयाक्षेपमाह । अर्थ इति । अर्थो धर्मं कश्चित् सुवर्ण-
रजतभूत्याद्यन्यतमः ॥ १६१ ॥

असाविति । अनुशयोत्तरं सानुशयं यथा तथा यस्माद-
र्थार्ज्जनादेर्यादृष्टिरभावो दर्शिता अतोऽसावनुशयाक्षेप इत्य-
न्वयः ॥ १६२ ॥

किमयं शरदम्बोदः, किं वा चंसकदम्बकम् ।

रुतं नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥

इत्थयं संगयाक्षेपः संगयो यच्चिवर्त्यते ।

धर्मेण चंसकुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥

संगयाक्षेपमाह । किमयमिति । शरदम्बोदः शरत्का-
सीनः श्वेतो मेघः । चंसकदम्बकं शरत्समयान्नागमादागच्छतां
चंसानां श्रेणी । नूपुरसंवादि नूपुरशिक्षितसदृशम् ॥ १६१ ॥

इत्ययमिति । असृष्टधनजातिना मेघेभ्यो यावृत्तेन, हस-
सुलभेन हसमाचगामिना धर्मेण नूपुरमवादिहतेन । सशयो
यन्निवर्त्यत इति, सशयस्वाक्षेप सशयाक्षेप इति पठ्योततप्प-
रुप ॥ १६४ ॥

चित्रमाक्रान्तविश्वोऽपि विक्रमस्ते, न शाम्यति ।

कदा वा दृश्यते तृप्तिरुदीर्णस्य चविर्भुज ॥ १६५ ॥

अयमर्थान्तराक्षेप प्रक्रान्तो यन्निवार्यते ।

विस्मयोऽर्थान्तरस्येह दर्शनात्तत्सधर्मण ॥ १६६ ॥

अर्थान्तराक्षेपमाह । चित्रमिति । आक्रान्तविश्वोऽपि विश्व
व्याप्तुवन्नपि ते विक्रम प्रतापो न शाम्यति विषयान्तराक्रमणे-
च्छाया न विरमति एतच्चित्रमहुतमित्यन्वय । अर्थान्तरोपन्या-
सेन चित्रत्व प्रतिषेधति, कदावेति । कदा वा नैवेत्यर्थ ॥ १६५ ॥

अयमिति । तत्सधर्मणो विक्रमसदृशस्य अर्थान्तरस्योदीर्ण-
वज्रेस्तृप्त्यभावरूपस्य दर्शनाद्दर्शनात्, णिङन्तमिदं, प्रक्रान्त
प्रसृतचित्रमितिपदप्रतिपाद्यो विस्मयो यन्निवार्यते, अतोऽर्था-
न्तरेण प्रसृतस्याक्षेपादर्थान्तराक्षेपोऽयम् ॥ १६६ ॥

न स्तूयसे नरेन्द्र । त्वं ददासीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्भनमर्थिन ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृत ।

अनयैव दिशान्योऽपि विकल्प शक्य ऊहितुम् ॥ १६८ ॥

इत्याक्षेपचक्रम् ॥

हेलाक्षेपमाह । न खल्वयम इति । खमेव मला खस्य खला-
स्यदमेव बुद्धा । एतेन दातुरौदार्यातिशयो ध्वनितः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिरिति । खमेवेत्यादिहेतूपन्यासेन प्रस्तुतस्य नरे-
न्द्रसावस्याक्षेपाहेलाक्षेपोऽयं । पूर्वमुक्तः कारणाक्षेपस्त कारण-
स्यैवाक्षेपो ननु कारणेनाक्षेप इति ज्ञानयोरेकरूप्यं । विकल्पो
भेदः ॥ १६८ ॥

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो, वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

अद्यार्थान्तरन्यासं लक्षयति । ज्ञेय इति । किञ्चन कि-
मपि वस्तु वाक्यार्थं प्रस्तुत्य प्रकृतत्वेनोपन्यस्य, तस्य प्रस्तुतवस्तुनः
साधने अप्रामाण्यासम्भवश्चकानिरासार्थं सोपपत्तिकत्वसम्पा-
दने समर्थस्यान्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्य वस्तुनो वाक्यार्थस्य यो
न्यासः सोऽर्थान्तरन्यासो ज्ञेय इत्यन्वयः । अत्र प्रस्तुत्येति क्वा-
प्रत्ययेन प्रथम समर्थनीयस्य प्रस्तुतस्योपन्यासः यथात् सम-
र्थकस्याप्रस्तुतहेत्यायातम्, एतच्च प्रत्ययिकं वैपरीत्यस्यापि द-
र्शनात्, यथा शिशुपालमथे । 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवसम्भवाय दिनभर्तुरभूत्र
पतिष्यतः करमहममपि' । अत्र सन्ध्यावर्धनस्य प्रस्तुतत्वादुत्त-
राहुंवाक्यार्थः समर्थनीयः पूर्वाहुंवाक्यार्थस्तु समर्थकः । भोज-
राजस्वयं विपरीतार्थान्तरन्यास इत्याह । इत्यस्य प्रस्तुतवा-
क्यार्थस्याप्रस्तुतवाक्यार्थेन समर्थनमर्थान्तरन्यास इति लक्षणं

बोध्यम् । अत्र च समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभाव आद-
 रणीयः, सच कश्चित् साधर्म्येण कचिद्वैधर्म्येण च भवति ।
 तदुक्तं प्रकाशकृता । ‘सामान्यं वा विशेषो वा तदन्त्येन सम-
 र्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा’ इति । केचित्तु
 कार्यकारणयोरपि समर्थसमर्थकत्वेऽर्थान्तरन्यासमाहुः यथा,
 ‘पृथ्वि । स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं
 हितयं दधीथाः । दिङ्मुञ्जरः ! कुक्षत तन्नितये दिधीर्षामार्यः
 करोतु हरकार्मुकमाततज्यम्’ । अत्र कारणभूतं हरकार्मुकात्-
 तज्यीकरणं पृथ्वीस्त्रीत्यादेः कार्यस्य समर्थकम् । ‘सहसा विद-
 धीत न क्रियामविवेकः परमापदा पदम् । दृणते हि विमृ-
 शकारिणं गुणस्तुत्याः स्वयमेव सम्पदः’ । इत्यत्र सम्पदरणं
 कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृशकारित्वरूपस्य कारणस्य
 समर्थकम् । अयन्तु वक्ष्यमाणहेत्वलङ्कार एवेत्यन्ये । यत्र तु
 वाक्यार्थयोर्न सामान्यविशेषभावा न वा कार्यकारणभावस्तत्र
 साधारणधर्मयोरभिन्नत्वे प्रतिवस्त्रपमा, भिन्नयोस्तयोर्विभानु-
 विम्बत्वे दृष्टान्त इति बोध्यम् । क्रमेण यथा ‘धन्यासि वैदर्भि !
 गुणैर्ददारैर्यया समाकृत्यत नैयधोऽपि । इतः स्तुतिः का खलु
 चन्द्रिकाया यदभिमणुत्तरस्त्री करोति’ । अत्र समाकर्षणमुत्तर-
 स्त्रीकरणस्य क्रिया एकैवेति प्रतिवस्त्रपमा । ‘अविदितगुणापि
 सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् । अमधिगतपरिम-
 लापि हि हरति दृष्टं मासतीमान्मा’ । अत्र कर्णं मधुधारावम-
 नस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव नैककल्पमिति दृष्टान्तः ॥१६८॥

विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषाविद्धो विरोधवान् ।

अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥

इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।

उदाहरणमालैषां रूपव्यक्तौ निदर्शयते ॥ १७१ ॥

एवमर्थान्तरन्यासस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा समर्थकार्यभेदेन कतिचिद्भेदान् दर्शयन्नाह । विश्वव्यापीति । विश्वव्यापी सर्वत्र सम्भवत्येवम् । विशेषस्तोऽसर्वविययः । श्लेषाविद्धः द्विष्टविशेषणसम्पन्नः । विरोधवान् विरुद्धधर्मदयवान् । अयुक्तकारी स्वभावत एवासत्कर्मकर्ता । युक्तात्मा आचिन्त्येन युज्यमानस्वरूपा, युक्तार्थ इति कचित्पाठः । युक्तायुक्तः युक्तोऽप्ययुक्तकारी । विपर्ययः अयुक्तकार्यादिचित्तविपरीतः अयुक्तः सन्नयुक्तकारीत्यर्थः । एते चाष्टविधाः समर्थकार्यभेदाः । आदिना भोजराजाद्युक्तानामनीकप्रत्यनीकादीनां ग्रहणम् । एषाश्च योगार्थवत्त्वादेव लक्षणलाभ इति लक्षणमल्लैवोदाहरणानि दर्शयन्नाह उदाहरणमालैषामिति । रूपव्यक्तौ स्वरूपमदर्शनाय ॥ १७० ॥ १७१ ॥

भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि ।

पश्य गच्छन्त एवास्तं, नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ १७२ ॥

क्रमेणोदाहरति । भगवन्ताविति । भगवन्तौ ऐश्वर्यवीर्या-
द्यतिशयवन्तौ, जगन्नेत्रे जगत्प्रकाशकौ । नियतिरिति, 'अत्र

ब्रह्मादिकीटपर्यन्तानां नियत्यधीनत्वमिति समर्थकश्चतुर्थ-
पादार्थो विश्वव्यापी, तेन च सामान्येन पादचयगतविशेषार्थः
शेषपत्तिकः छतः ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येष शरीरिणाम् ।

नन्वात्मलाभोमहतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥

पयोमुच इति । परीतापमिति, (प्रादेर्घ्षि बङ्गत्वमिति)
दीर्घः । आत्मलाभः शरीरपरिग्रहः । अथ महतामेवेतादृशी-
रीतिर्न प्राणिमात्रस्येति विशेषत्वता । अत्रापि सामान्येन
विशेषसमर्थनम् ॥ १७३ ॥

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।

ननु दक्षिण्यसम्पन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

उत्पादयतीति । दक्षिण्यसम्पन्नो दक्षिणदिगागतः अ-
थच सारण्यादिगुणवान् इति शेषावष्टशेनैवोत्तरार्द्धार्थः सम-
र्थक इति शेषाविद्धः, अत्रापि समर्थसमर्थकयोः सामान्य-
विशेषता ॥ १७४ ॥

जगदानन्दयत्येव मलिनोऽपि निशाकरः ।

अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोऽपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

जगदिति । मलिनोऽपि क्लृप्तहितोऽपि । अनुगृह्णाति
अनुगृह्णोपकरोति, सदोषोऽपि दूषणवानपि, द्विजेश्वरो

आह्वयश्रेष्ठः, निशाकरस्यापि दिजरजत्वेन सामान्यरूपोऽयं
समर्थकः । एष च सदोपत्वानुपक्षेपकारकत्वरूपविद्वद्धर्मदय-
वान्, नहि सदोपा जना उपकुर्वन्तीति विरोधात् । अत्र
सदोपोऽपीतिपदस्य सराधिरपि सदूषणोऽपीत्यर्थद्वयेन छेपम-
न्वयात् सेषाविद्वत्तमाश्रितमन्यै, तस्य रुचिरं तादृशलोपस्य
प्रकृतानुपयोगित्वेनापभ्युपगमात् अस्मिन्मदूषणत्वयोरेव सम-
र्थसमर्थकयोः साधर्म्यात् ॥ १७५ ॥

मधुपानकलात्कण्डान्निर्गतेऽप्यलिनां ध्वनिः ।

कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां, पापमीदृशम् ॥ १७६ ॥

मधुपानेति । मधुपानेन कलात् सुस्वरात् कण्डान्निर्गते-
ऽपि तादृशकण्डनिर्गतत्वान्मधुरोऽपीत्यर्थः । कामिनां विरहि-
णाम् । पापमीदृशमिति, ईदृशं सुखदवस्तुनोऽपि दुःखदत्व-
व्यादकम् । अत्र सामान्यस्य पापरूपसमर्थकार्यस्य मधुरस्या-
ऽपि भ्रमरध्वनेः कटुत्वसम्पादनदयुक्तकारिता ॥ १७६ ॥

अयं मम दक्षत्यङ्गममो जदलसंस्तरः ।

ऊताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

अयमिति । अमो जदलसंस्तरः अयो जदलकल्पिता शय्या ।
नैतदयुक्तमित्याह ऊताशनप्रतिनिधिरिति, दाहस्तापकता आ-
त्मा स्वभावो यस्य सः । अत्र ऊताशनप्रतिनिधिर्दाहकत्वसमा-
धेयसुख इति समर्थकस्य युक्तात्मता ॥ १७७ ॥

- चिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम् ।
मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसाम्प्रतम् ॥ १७८ ॥

चिणोत्विति । चिणोतु दिनस्तु, शीतांशोः कलङ्कित्वात्
परहिंसनं युक्तमित्यर्थः । वसन्तः पुनः किं कथं दुनोति नैतद्व्या-
यमिति सामान्यार्थेन द्रढयति मलिनाचरितमिति मलिनेन
कलङ्किना अथच पापिना, सुरभेर्विख्यातस्य अथच वस-
न्तस्य । तथाच, मधौ कामदुघायाच्च विख्याते सुरभिर्द्वेयोरिति
कोषः । असाम्प्रतमयुक्तम् । अत्रोक्तगृह्यापि सुरभेरपक्ष-
कर्मकरणाद्युक्तायुक्ता । किञ्चात्र मलिनसुरभिश्चन्दयोः क्षि-
यत्वात् क्षेपाविद्धतापि तदनयोः सङ्करः ॥ १७८ ॥

कुमुदान्यपि दाहाय, किमयं कमलाकरः ।
नदीन्दुष्टक्षेत्रेषु सूर्यगृह्णो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥
इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ।

कुमुदान्यपीति । अपिना शीतांशुयोधितत्वेन शीतलानां
दाहकत्वमत्याश्चर्यमिति ध्वनितं । किमयमिति जगदाहक-
सूर्ययोधितत्वेन दाहस्वभावस्य कमलाकरस्य विरहिजनदाह-
कत्व नाश्चर्यमित्यर्थः । कमलाकरः कमलानीत्यर्थं कुमुदा-
नोति प्रक्रमात् । नदीन्दुष्टक्षेत्रेष्विति । गृह्णोः पक्ष (पदपक्ष-
परतन्त्रेषु यच्च इति ष्यः) अत्र अयुक्तस्यैवायुक्तकर्मकरणमिति
अयुक्तकारि, युक्तात्मा, युक्तायुक्तेतिचितयादिपर्ययः । एतानि
साधर्म्येणोदाहरणानि, (वैधर्म्येण यथा, "इत्यमाराध-

मानोऽपि क्लिप्नाति भुवनत्रयम् । शान्तेत् प्रत्यपकारेण नोप-
कारेण दुर्जनः” इति । अन्वाराधनापकारयोः समर्थसम-
र्थकधर्मयोर्विरोधित्वं, प्रदेशस्यताख्योऽयं भेदः दुर्जनस्य मार्त्त-
त्रिकत्वाभावात् ॥ १७८ ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोद्देश्योः ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥

अथ व्यतिरेकं लक्षयति । शब्दोपात्त इति । द्वयोर्वस्तुनो-
पमानोपमेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मवाचक-
शब्दप्रयोगेण छटितिषोधिने तथा प्रतीते वा साधारणधर्मवाच-
कस्यानुपादानात् पर्यालोचनयावगते वा सति, तचेति, न तत्र
कदापि हेतु, रित्यादिवत् पृथग्यं सप्तमी तयोरित्यर्थः, तयोऽप-
मानोपमेययोर्भेदकथनं केनचिदसाधारणधर्मान्तरेणोपमा-
नादुपमेयस्योत्कर्षायापकर्षाय वा वैधर्म्यप्रतिपादनं स व्यतिरेकः
कथ्यत इत्यन्वयः । असाधारणधर्मान्तरस्य उत्कर्षापकर्षहेतु-
भूतं तच्च कचिदुपात्तं कचिदनुपात्तञ्च भवति तेन व्यतिरेकस्य
भेदचतुष्टयमन्यैकं ज्ञेयं, तथाहि अकलङ्कं सुप्तं तथा न
कलङ्को विधुर्यथा, इत्यादीन् अकलङ्कत्वकलङ्कित्वरूपहेतुद्वयो-
पादानादेकः, प्रत्येकानुपादानात् द्वौ, समुदायानुपादानादेक
इति त्रितानेभेदाः । भेदकथनस्य कचिन्नजादिवाचकप्रयो-
गेण कचिद्विरुद्धधर्मापादानमात्रेण च शब्दं सगभवति, कचिच्च
पर्यालोचनागम्यम्, एतच्च वक्ष्यमाणोदाहरणेषु स्पष्टीभवियति ।

इत्युपोपमानादुपमेयस्योत्कर्षोऽपकर्षो वा वैचित्रविशेषजनक-
तया प्रतिपाद्यमानोऽप्यतिरेक इति लक्षणम्, तत्रोत्कर्षव्यतिरे-
कस्य वक्ष्यमाणोदाहरणानि, अपकर्षव्यतिरेकस्य यथा, 'चीणः
चीणोऽपि शत्रो भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद
सुन्दरि । दौवनमनिवर्त्ति यातन्तु' । उपोपमेयदौवनस्योपमान-
चन्द्रापेक्षयापकर्षः । यथा वा 'हनुमदाद्यैर्यशसा मया पुन-
र्दिपां हसैर्दूतपथः सितीकृतः' । अत्र यशस्विहनुमदाद्यपेक्षया
दौत्यफलायत्यादकतया नखस्यायशस्वित्यादपकर्षः ॥ १८० ॥

धैर्यसावण्यागाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः ।

गुणैस्तुल्योऽसि, भेदस्तु वपुर्वैदृशेन ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं, धर्मैकैकत्र वर्त्तिना ।

प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्त्तिनः ॥ १८२ ॥

इत्थं व्यतिरेकस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा बहुप्रभेदस्यास्य प्रथमं
शब्दोपात्तमादृशप्रभेदान् क्रमेण दर्शयन्नेकव्यतिरेकमाह ।
धैर्येति । धैर्यं पाण्डित्यमनुब्रूतवेत्तवत्तु, सावण्यं सौन्दर्यं
सावणाकजलमयत्तु, गाम्भीर्यं दुर्म्बाधाशयत्वं गभीरत्वञ्च, गा-
म्भीर्येत्यत्र माहात्म्येति कश्चित्पाठः । तत्र माहात्म्ये महाशयत्वं
विपुलत्वञ्च । भेदस्त्विति भेदोवैधर्म्यम्, ईदृशेन अतिसुन्दरकर-
चरणादिमता । अत्र धैर्यादिसाधारणधर्मप्रयोगात् आदृशं
शाब्दम् । उपमेयमात्रनिष्ठेन च शब्देन विलक्षणवपुःशतधर्म-
णाम्भुतात् समुद्रात् प्रभुतस्य राज्ञ उल्कर्षः ॥ १८२ ॥

इत्येकेति । इत्यस्मिन् श्लोके एकच वर्त्तिना एकस्मिन्नुपमेय
एव वर्त्तमानेन धर्मेण सुन्दरवपुश्चतुरूपेण उभयवर्त्तिन
उपमानोपमेयनिष्ठस्य भेदस्य उत्कर्षापकर्षरूपवैधर्म्यस्य उप-
मेयोत्कर्षस्य उपमानापकर्षस्य सैत्थ्यर्थः प्रतीतिविषयप्राप्तेः
प्रतीयमानत्वाद्धेतोरयमेकव्यतिरेक इत्यन्वयः । अत्र विषयपदं
विषयत्वपरम् । एकमात्रनिष्ठधर्मेणोभयोर्भिद्योव्यतिरिच्यमा-
नत्वादेकव्यतिरेक इति वर्त्तुल्यार्थः ॥ १८२ ॥

अभिन्नवेलौ गम्भीरावन्मुराशिर्भवानपि ।

असावञ्जनसङ्काशस्त्वन्तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

कार्ण्यं पिशङ्गता चेभौ यत्पृथग्दर्शिताविद् ॥ १८४ ॥

उभयव्यतिरेकमाह । अभिन्नवेल्लाविति । अभिन्नवेल्लौ
अनुसङ्गितमर्यादौ । असावन्मुराशिरञ्जयसङ्काशः श्यामलान्
मलिनः, त्वन्तु चामीकरद्युतिः सुवर्णकान्तिः । अत्र भवागिति
रूपमिति च प्रक्रमभङ्गः बोद्धव्यः ॥ १८३ ॥

उभयेति । अत्रोपमानोपमेयोभयगतावेव निकर्षोत्कर्ष-
बोधकौ अङ्गनसङ्काशत्वचामीकरद्युतित्वरूपभेदकावुपात्तावि-
त्युभयव्यतिरेकोऽयम् ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रश्च दुर्व्वारौ मचासत्त्वौ सतेजसौ ।

अयन्तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्शने तदपि ह्यम् ॥ १८६ ॥

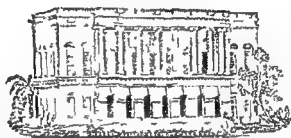
सश्लेषव्यतिरेकमाह । त्वमिति । दुर्बलप्रावित्यादि, दुर्बल-
रत्नमनभिभवनीयत्वमवार्थ्यपूरतश्च, सत्त्वं गुणवशेषस्तिमिप्रभृ-
तिजन्तुश्च, तेजः प्रतापोवाडवाग्निश्च, जडात्मा जलमयत्वात्
शीतलस्रभावोमूर्खश्च, पटुसीत्स्थो निपुणश्च ॥ १८५ ॥

स एष इति । श्लेषरूपत्वात् जडात्मेतिपटुरितिस्त्रिष्टभे-
दकधर्मद्वयसम्पादितत्वात् । न चात्र दुर्बलप्रावित्यादिमाधा-
रणविशेषणानामपि क्षिप्तत्वेन सश्लेषत्वमस्येति वाच्यं तादृश-
विशेषणानां सादृश्यनिर्व्याहकतया शब्दार्थान्यतरश्लेषाद्यभि-
चारित्वेन सर्वत्रापि सश्लेषत्वापत्तेः तस्माद्भेदकविशेषण-
स्यैव सश्लेषत्वेन सश्लेषत्वव्यपदेशः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोक्त-
वर्णकापकर्षकविशेषणद्वयस्यैव क्षिप्तत्वं, कचिदेकतरनिष्ठविशेषणस्य
क्षिप्तत्वेऽप्ययं भवति यथा एतत्पक्षस्यैव, तथापि भवतः कदा
जडात्मा नायमर्हतीत्युत्तरार्द्धपाठे, अत्रोपमानमात्रगतं जडा-
त्मेति क्षिप्तविशेषणम् । इत्थं भेदकविशेषणस्यैकगतत्वेनोभय-
गतत्वेन क्षिप्तत्वेन च भेदवयमुक्त्वा पुनरपि भेदद्वयमाह ।
साक्षेपश्चेति । साक्षेपः विरुद्धधर्मान्तरोपन्यासेन सादृश्यप्रति-
षेधः तत्सहितः । सहेतुकः हेतुपन्यासेन साध्यमानः, हेतु-
स्यात्र हेत्वर्थविहितपक्षम्यादिविभक्त्यन्तपदप्रतिपाद्यरूपः अत-
एव हेतुविशेषणप्रयोगे न सहेतुकव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIAN SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 39

काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
श्रीमेमचन्द्रतर्कवागीशदत्तमाधिन्यमोञ्चगोगानक-
टीकाविरचितः ।

THE KĀVYĀDARŚA OF ŚRĪ DANDIN,

EDITED WITH A COMMENTARY, BY
PANDITA PREMACHANDRA TARKABAGI SĀ
Professor of Rhetoric in the Sanskrit College Calcutta

FASCICULUS III

CALCUTTA

PRINTED BY C B LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS
1863

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES

- The Vas'eshika Sūtras, with Commentaries, by Pundita Jaya Nārayana Tarkapanchānana Complete in five Fasc Nos 4, 5, 6, 8 and 10
The Saṅgītra Sūtras with Śvapneś'wara's Commentary Edited by Dr J R Ballantyne, LL D Complete in one Fasc No 11
The Kaushītaki-Brāhmaṇa Upanishad with Sankarānanda's Commentary, edited with a translation by E B Cowell, M A Complete in two fasciculi, Nos 19 and 20
A translation of the Sūrya Siddhanta and Siddhanta Śiromaṇi, by Pandita Bāpū Deva Sastri, under the superintendence of Archdeacon Pratt Nos 1, 13 and 28
-

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rūpa with the exposition of Dhanika Edited by F E Hall D C L Fasc 1, 11 Nos 12, and 21
The Nīrṇa Pañcharātra Edited by Rev K M Banerjya Fasc I II, III, Nos 17, 25 and 31
The Kavyādarsa of S'n Dīpān, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabagīśa, Fasc I II, Nos 30 and 33
The Mātrī Upanishad, with the commentary of Ramatīrthīa, edited, with an English translation By E B Cowell, Esq M A fasc I No 35

स्थितिमानपि धोरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनोमकराक्षयः ॥ १८७ ॥

क्रमेणोदाहरति । स्थितीति । अत्र मलिनतरूपविरुद्ध-
धर्मप्रयुक्तसादृशाक्षेपेण प्रसृतस्योत्कर्ष इति साक्षेपव्यतिरेकः,
नचाक्षेप एवायमिति वाच्यं तस्याच्चाङ्गनया व्यपदेशकत्वाभा-
वात् ॥ १८७ ॥

वदन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसंगराम् ।

भर्तृभावाद्भुजङ्गानां श्रेयस्त्वन्तो निरुप्यते ॥ १८८ ॥

वदन्नपीति । भुजङ्गानां सर्पाणाम्, अथच विटानां । नि-
रुप्यते निरुप्यो भवति । लुप्त इति साक्षाद्भूयत इत्यादिवद-
सादानसंज्ञकस्याऽपि कर्तृत्वविषयत्वा निरुप्यत इति कर्मणि
प्रयोगः । अत्र भर्तृभावादिति पञ्चम्यन्तपदप्रतिपाद्येण चेशगा
प्रसृताप्रसृतयोस्तत्कर्षनिकर्षबोध इति बहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

इत्थं शब्दोपात्तसादृश्यव्यतिरेकमुक्त्वा प्रतीयमानसादृश्य-
व्यतिरेकं दर्शयन्नाह । शब्दोपादानेति । शब्दस्य साधारण-
धर्मप्रतिपादकपदोपादानेन यत् सादृश्यं तत्पूर्वकोऽव्यति-
रेक ईदृशः निरुक्तस्वरूपः । शब्द उपादान प्रतिपादको यस्य

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES

- The Vaiseshika Sutras with Commentaries by Pandita Jaya Nārāyaṇa Tarkapañchānaṇa Complete in five Fasc Nos 1, 5, 6, 8 and 10
The Sāṅdilya Sutras with Swapṇes'wara's Commentary Edited by Dr J R Ballantyne LL D Complete in one Fasc No 11
The Kaushitaki Brahmana Upanishad with Sankarānanda's Commentary, edited with a translation by E B Cowell, M A Complete in two Fasciculi Nos 19 and 20
A translation of the Surya Siddhanta and Siddhanta Siromani by Pandita Bāpū Deva Śāstri under the superintendence of Archdeacon Pratt Nos 1, 18 and 23
-

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rupa with the exposition of Dhanika Edited by F E Hall D C L Fasc I, II Nos 12, and 21
The Nārada Pañcharātra Edited by Rev K M Banerjee Fasc I II III, Nos 17, 25 and 31
The Kāvyaḍarsa of Śrī Dandin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabagīśa Fasc I II, Nos 30 and 33
The Mātrī Upanishad, with the commentary of Rāmātīrtha, edited with an English Translation By E B Cowell, Esq M A fasc I No 35

स्थितिमानपि धीरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।

तव कदा न यात्येव मलिनामकरालयः ॥ १८७ ॥

क्रमेणोदाहरति । स्थितोति । अत्र मलिनतरूपविरुद्ध-
धर्मप्रयुक्तसादृश्याच्चेपेण प्रसृतस्योत्कर्ष इति साच्चेपव्यतिरेकः,
नचाच्चेप एवायमिति वाच्यं तस्यान्नाद्गतया व्यपदेशकत्वाभा-
वात् ॥ १८७ ॥

वचनपि महीं कृत्स्नां सगैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद्भुजङ्गानां शेषस्त्वंतो निरुध्यते ॥ १८८ ॥

वदन्नपीति । भुजङ्गानां सर्पाणाम्, अथच विटानां । नि-
रुध्यते निरुद्धीभवति । लत इति धार्थाद्भूयत इत्यादिवद-
प्रादानसंश्लेषाऽपि कर्तृत्वविवक्षया निरुध्यत इति कर्मणि
प्रयोगः । अत्र भर्तृभावादिति पञ्चम्यन्तपदप्रतिपाद्येन हेतुना
प्रसृताप्रसृतयोस्तत्कर्षनिकर्षबोध इति सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

इत्थं शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकमुक्त्वा प्रतीयमानसादृश्य-
व्यतिरेकं दर्शयन्नाह । शब्दोपादानेति । शब्दस्य साधारण-
धर्मप्रतिपादकपदस्योपादानेन यत् सादृश्यं तत्पूर्वकोव्यति-
रेक ईदृशः निरुक्तस्वरूपः । शब्द उपादानं प्रतिपादको यस्य

तादृशं सादृश्यं यत्रेति केचित् । प्रतीयमानेति, प्रतीयमानं
साधारणधर्माप्रयोगेऽपि सामर्थ्यादवगम्यमानं सादृश्यं यत्र सः
साधारणधर्माप्रयोगाभावेऽपि प्रसिद्धसादृश्ययोरुपमानोपमेय-
योर्भेदकथनरूप इत्यर्थः । तादृशो व्यतिरेकोऽप्यस्ति सम्भवति,
सोऽप्यभिधीयते अनन्तरमेव दर्शयते ॥ १८८ ॥

त्वन्मुखं कमलञ्चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १८९ ॥

अभ्रूविलासमखुष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूयितम् ॥ १९० ॥

त्वन्मुखमिति । इतीति भिदाया विधेयणम् एवेत्यर्थः,
जलसंरोहि सखिलोत्पन्नम्, त्वदुपाश्रयं तन्माचनिष्ठम् । विभि-
न्नोपादानत्वात्त्वन्मुखकमलयोर्भेद इत्यर्थः । अत्र साधारण-
धर्माप्रयोगात्त्वन्मुखकमलयोः सादृश्यमगादपि प्रसिद्धत्वात्
प्रतीयते ॥ १८९ ॥

अभ्रूविलासमिति । अखुष्टमदरागमप्राप्तमद्यपानक्षतलौ-
हित्यं । मृगेक्षणं मृगस्य चक्षुः । तद्गुणभूयितं तैर्भ्रूविलासा-
दिभिर्गुणैरलङ्कितम् । अत्रापि विरुद्धधर्माभावप्रयोगात् सादृ-
श्यमार्थम् ॥ १९० ॥

पूर्वस्मिन् भेदमानोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्शयते ॥ १९१ ॥

उदाहरणद्वयदर्शनायाः प्रयोजनं दर्शयति । पूर्वस्मि-
न्निति । पूर्वस्मिन् तन्मुखमित्याद्युदाहरणे, भेदमात्रेति-
रिति नतु प्रस्तुतस्योत्कर्षात्किरित्यर्थः उत्कर्षबोधकवैधर्म्य-
नुपादानादत्रोत्कर्षस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति भावः । भेदश्चात्र कारण-
भेदरूपः । उक्तञ्च, अयमेव हि भेदोभेदहेतुर्वा यदिरुद्ध-
धर्माध्यासः कारणभेदश्चेति । नच जलसंरोहीत्यस्य जड-
संरोहीतिस्त्रिष्टमया जडोपादानात् कमलादजडोपादानस्य
मुखस्योत्कर्षः शब्दादेवोपस्थित इति कथं भेदमात्रेतिरित्यु-
क्तमिति वाच्यम्, तात्पर्याभावेन जलपदस्य जडार्थबोधक-
त्वाभावात् वस्तुतस्तु जलसंरोहीत्यत्र नीरसंरोहीत्येव पठनी-
यम् । अस्मिन्निति । अस्मिन्नमन्तरोक्ते अभूविस्मासमित्यादिपक्षे,
आधिक्यदर्शनम् उपमानोपमेयनिरर्थात्कर्षबोधकविशेषणैरुप-
मेयस्योत्कर्षमात्रप्रतिपत्तिः नतु साधारणविशेषणमहिता सा-
दृश्यप्रतिपत्तिरिति । भेदश्चात्र द्वयोर्विरुद्धधर्मवत्तया प्रती-
यते नतु स्फुटशब्देनाभिधीयते । इत्थं विरुद्धधर्मप्रयोगेण
ननादिवाचकशब्देन वा स्फुटभेदव्यतिरेकं प्रदर्शयति सद्रूपध-
र्ममात्रप्रयोगेण स्फुटभेदव्यतिरेकं दर्शयति । सद्रूपव्यतिरेक-
श्चेति, सद्रूपेण सद्रूपधर्ममात्रप्रयोगेण व्यतिरेक आधिक्यं
सद्रूपव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ १८-१ ॥

तन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिने ।

भ्रमद्भ्रमरममोजं लोलनेत्रं मुखन्तुं ते ॥ १८३ ॥

सदृशव्यतिरेकोऽपि सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेन प्रतीयमा-
नत्वेन च द्विविधस्तत्र शब्दोपादानसादृश्यभेदमुदाहरति ।
तन्मुखमिति । फुल्लं स्मितशोभितं विकसितं च । अत्र
फुल्लत्वसुरभिगन्धितयोः साधारण्यात् सादृश्यं शब्दोपात्तं ।
भ्रममिति, भ्रमद्भ्रमरत्वं लोलनेत्रत्वञ्च धर्मद्वयमसाधारण-
मपि विद्वानुचिततया सदृशमेव नतु विद्वद्भ्रमरयोः, तेन च मुखपु-
ण्डरीकयोर्भेदः प्रतीयत एव परन्तु विद्वद्भ्रमरयोः साधारण्यात्
स्फुटतरः, नात्र तथेति युज्यत एव भेदविधानम् अत्र भ्रमरा-
पेक्षया नेत्रस्योत्कर्षः पर्यालोचनया प्रतीयत इति मुखस्याधि-
क्यालक्षणसमन्वयः ॥ १८६ ॥

चन्द्रेऽयमन्वरोत्तंसोऽहंसोऽयं तोयभूषणम् ।

नभोनक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १८७ ॥

प्रतीयमानशौक्यादिसाम्योत्पन्नहंसयोः ।

कृतः प्रतीतशुद्धोऽस्य भेदोऽस्तिन् वियदन्मसोः ॥ १८८ ॥

पूर्वत्र शब्दवत्साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

मृङ्गनेत्रादि तुल्यं, तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १८९ ॥

प्रतीतसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति । चन्द्र इति ।
इदमिति काकाचिन्यायावगमः पयसोर्विशेषण । नभो नक्षत्र-
मालीदमिदमुत्फुल्लकुमुदं पय इत्यपि कचित्पाठः ॥ १८७ ॥

अत्र प्रतीयमानसादृश्यत्वं सदृशव्यतिरेकत्वञ्च सङ्गमयति ।

प्रतीयमानेति । अस्मिन् पक्षे प्रतीयमानं वाचकाभावेऽपि
प्रसिद्धत्वादवगम्यमानं यत् शैल्यादि आदिना सितपक्षशो-
भितत्वादीनां ग्रहणं । तेन साम्यं ययोस्तादृशयोश्चन्द्रहंसयो-
रुपमानोपमेयभूतयोः, तथा प्रतीता शुद्धिर्विमानुबिम्बत्व-
वैधिका स्वच्छता ययोस्तथाविधयोर्वियदग्नयोश्च आश्रय-
तथा उपमानोपमेयधर्मभूतयोरित्यर्थः, भेदः कृतः प्रद-
र्शित इत्यन्वयः । अयमर्थः साधारणधर्माप्रयोगात् प्रतीय-
मानसादृशयोश्चन्द्रहंसयोः स्वच्छतासाधर्म्येण सदृशाभ्यां विय-
दग्नौ रूपविभिन्नधर्माभ्यां व्यतिरेकनं प्रदर्शितमिति प्रतीय-
मानसादृशव्यतिरेकस्य सदृशव्यतिरेकाख्योभेद इति । अत्र
पूर्वाद्धान्ते वियदग्नोरिति, उत्तराद्धान्ते चन्द्रहंसयोरिति
शाठो न मनोरमः ॥ १८५ ॥

पूर्वत्रेति । पूर्वत्र तन्मुखमित्यादिश्लोके शब्दवत् शब्दविशिष्टं
साम्यं कृते इति सुरभिगन्धिनी इति च साधारणधर्मबोधक-
शब्दाभ्यां मुखपुण्डरीकयोः सादृश्यं प्रतिपादितमिति शब्दे-
पादानसादृश्याऽयं सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः । उभयत्र सदृश-
व्यतिरेकत्वं सङ्गमयति उभयत्रापीति, उभयत्रापि श्लोकद्वयेऽपि
तुल्यं कृष्णत्वादिना स्वच्छत्वादिना च प्रणिधानगम्यसादृश्यं
भङ्गनेचादि आदिना वियदग्नौर्ग्रहणं, भेदकम् उपमानोपमे-
ययोर्भिन्नत्वप्रतिपादनेन निकर्षोत्कर्षबोधकं, तत्तस्मात् सदृश-
व्यतिरेकतेत्यन्वयः । अन्ये त्वेवंविधस्यैव उत्कर्षनिकर्षयोः स्फुट-
प्रतीतेरभावात् तस्या एव च व्यतिरेकव्यपदेशस्य जीवातुभूत-

त्वान्न व्यतिरेकत्वमुचितं किन्तु धर्मयोर्विमानुविम्बत्वादुपमा-
ध्वनिरेवायमिति वदन्ति ॥ १८६ ॥

अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १८७ ॥

सजातिव्यतिरेकोऽयं, तमोजातेरिदं तमः ।

दृष्टिरोधितया तुल्यं, भिन्नमन्यैरदर्शितं यत् ॥ १८८ ॥

व्यतिरेकचक्रम् ।

सजातिव्यतिरेकमाह । अरत्नालोकेति । दृष्टिरोधकर-
मिति, दृष्टिचक्षुर्ज्ञानय, तमोमोहोऽन्धकारश्च, रूपवशादेव
तमःपदेनोपमानोपमेयभूततमोदयप्रतिपादनात् सामान्यस्य-
णसमन्वयः, व्यञ्जनया उपमानतमःप्रतीतेरेव व्यतिरेक इति
केचित् । अपि दृष्टिरोधकरमिति विशेषणस्योभयवृत्तित्वात्
सादृश्यं शब्दं । अरत्नालोकेत्यादिविशेषणद्वयस्योपमेयमात्र-
वृत्तित्वाद्भेदकम्, एतदेव दर्शयति सजातिव्यतिरेकोयमिति
समाना जातिर्यथा स सजातिः सजातितोव्यतिरेचनं सजातिव्य-
तिरेक इत्यर्थः । इदं प्रस्तुतं यौवनप्रभवं तमः, तमोजातेर्ज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वरूपतमस्त्वधर्मवतोऽप्रस्तुततमःसामान्यस्य दृष्टिरो-
धितया दृष्टिरोधितरूपसाधारणधर्मसमन्वितया तुल्यं, तथा
अन्यैः अरत्नालोकेत्याद्यसाधारणधर्मभिन्नस्य कृता यददर्शितं
तत् सजातिव्यतिरेकोऽयमित्यन्वयः । अत्र अन्यैरिति यज्ञ-

वचनेन अहोरात्रवृत्तिलादीनां परियहः अन्यथा विरुद्ध-
धर्मद्वयस्यैवोपादानाद्वृत्तवचनानुपपत्तेः । भिन्नमित्यनेनान्वये
च तमोजातेरित्यस्य विपरिणामेन पञ्चम्यन्तता ज्ञातव्या, अन्ये
तु तम एव तम इति स्थिररूपकमिदं विरुद्धधर्मापादाना-
दधिकाच्छब्दैर्मिथ्यामित्याहुः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

प्रसिद्धचेतुर्व्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्वम् विभाव्यं, सा विभावना ॥ १८९ ॥

विभावनां लक्षयति । प्रसिद्धेति । यचेति वैचित्रे इत्यर्थः ।
प्रसिद्धस्य सामान्यतोऽलोकविख्यातस्य न तु तात्त्विककारण-
तापन्नस्य चेतोर्भाष्यत्वात्, असङ्गावप्रदर्शनेन यत्किञ्चिदतिगूढं
कारणान्तरं यत्र वैचित्रे विभाव्यं फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या निपु-
णाभिनिवेशेनानुसन्धानीयं, तथा स्वाभाविकत्वम् निपुणानु-
सन्धानेनापि कारणान्तराप्रतीतेः फलस्य स्वतःसम्बन्धमान-
त्वम् विभाव्यं, सा द्विविधवैचित्ररूपा विभावनेति योजना,
इत्यस्य विना प्रसिद्धचेतुर्मुत्पन्नस्य फलस्य गूढकारणान्तरवि-
भावनजन्यं कारणान्तरानुपपत्त्या नैसर्गिकत्वनिश्चयजन्यं वा
वैचित्रं विभावनेति लक्षणं, ततश्च कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं
वा विभाव्यतेऽस्वामित्यधिकरणप्रत्ययान्तो योगच्छब्दोऽयं वि-
भावनाशब्दः अलङ्कारमञ्जरीनां प्रायेण योगच्छब्दत्वात् । न-
व्यासु कारणभावे फलोत्पत्तिवर्णनं विभावनेत्याहुः तत्र
विभावनेतिसंज्ञाया नान्वयतेति नैतत् सम्यक् । अत्र कार-

एतन्तरञ्च कचिच्छब्दं, यथा, “अनायासकृतं मध्यमशङ्कत-
रसे दृशौ । अभूयणमनोहारि वपुर्वयसि सुभुवः” । इति, अत्र
वयोरूपं कारणान्तरमुक्तं तस्य च कारणतयाऽनिर्देशादिभा-
व्यत्वं । कचिदर्थं, यथोदाहरिष्यते अपीतशीवकादम्बमि-
त्यादि, अत्र शरत्काञ्चरूपकारणान्तरमनुपात्तं विभावनोप्यं ।
स्वाभाविकत्वमपि कचिच्छब्दं यथा, वक्त्रं निमग्नसुरभीत्यादि ।
कचिदर्थं यथा, अनञ्जितासिता दृष्टिरित्यादि । प्रसिद्धका-
रणाभावश्च कचिच्छब्दः, यथा, अपीतशीवेत्यादि । कचि-
दर्थः यथा वक्त्रं निमग्न्यादि । यच्च तु कारणविच्छेदसङ्गा-
वेन कारणाभावप्रतिपादनं तथापीयं भवति परन्तु न स्फुट-
तरा, यथा, यः कौमारहरः स एव हि वरखा एव चैवसपा-
क्षे चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः ककुम्भानिलाः । सा
चैवास्मि तथापि तच्च सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारीधमि
वेतसीतदतले चेतः समुत्कण्ठते । इति, अत्रोत्कण्ठारूपकार्यस्य
प्रसिद्धहेतूनां पत्यभावादीनामभावोविच्छेदेन पत्यादिसङ्गावेन
प्रतिपादित इति नात्र स्फुटत्वमस्याः अत एवात्र प्रकाशकता,
अत्र स्फुटोऽन कश्चिदलङ्कार इत्युक्तं ॥ १८८ ॥

अपीतशीवकादम्बमसंस्पृष्टमलाम्बरम् ।

अप्रसादितशुद्धात्नु जगदासीन्मनोहरम् ॥ २०० ॥

तच्च कारणान्तरविभावनामुदाहरति । अपीतेति । अ-
पीताः मधून्यपीतवन्तोऽपि शीवा मत्ताः कादम्बाः कलहंसा

यत्र तत् । अपीतेति, भोजनार्थत्वात् पिबतेः कर्त्तरि क्तः ।
तथा असंख्यमपि अभलमम्बरं यत्र तत् । अप्रमादितं कत-
कादिना प्रसादमप्रापितमपि शुद्धं स्वच्छमस्तु यत्र तत् ।
अत्र पानं चोवलस्य, मार्जनममलस्य, प्रसादनं शुद्धस्य,
प्रमिष्टं कारणं तदसङ्गावेऽपि चोवलादिफलोत्पत्तिरिति प्र-
मिष्टकारणाभावः शब्दः, तादृशफलोत्पत्तिस्य प्रमिष्टकार-
णाभावेऽप्युपनिबध्यमाना प्रत्यक्षद्रूपतया कारणान्तरमपेक्षत
इति शरत्कालरूपं कारणान्तरं विभावयति, तदत्रार्थं का-
रणान्तरम् ॥ १०० ॥

अनञ्जिताऽसिता दृष्टिर्भूतनावर्जिता नता ।

अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥ २०१ ॥

स्वाभाविकलविभावनामुदाहरति । अनञ्जितेति । अन-
ञ्जिता अञ्जनेनालिप्तापि दृष्टिरसिता ग्रामला । तथा अनाव-
र्जिता अनाकृष्टकोटिदयापि भूर्नता वक्ता, अरञ्जितो काचा-
दिभीरागमप्रापितोऽपि अधरोऽरुणः । अत्र अञ्जिततममि-
तलस्य, आवर्जनं नक्षमायाः, रञ्जिततमरुणस्य प्रमिष्टं
कारणं, तन्निवृत्तावप्युत्पद्यमानममितत्वादि कार्यं दृष्टकार-
णान्तराभावादिधिनिर्मितलरूपस्वाभाविकत्वं विभावयति ।
तच्च स्वाभाविकलमिष्ट गम्बं । प्रमिष्टकारणाभावस्य शब्दः ॥

॥ २०१ ॥

यदपीतादिजन्यं स्यात् शीवत्वाद्यन्यहेतुजम् ।

अहेतुकञ्च तस्येह विवचेत्यविहङ्गता ॥ २०२ ॥

उदाहरणद्वये निरुक्तलक्षणद्वयं सङ्गमयन् कारणाभावे
कथं कार्योत्पत्तिरिति विरोधं वारयति । यदपीतादीति ।
पीतं पानं भावे कः, आदिना उत्तरश्लोकगतानामप्यन-
ञ्जितत्वादीनां परिपक्षः, एवं शीवत्वादीत्यादिना अचित-
त्वादीनाम् । अपीतादिजन्यं पानाद्यजन्यं किन्तु अन्यहेतुजं
शरत्कालरूपकारणान्तरजन्यं, तथा अहेतुकञ्च कारणमन्त-
रेण स्वतःसिद्धञ्च यत् शीवत्वादि स्याद्भवति तस्येह विवचा-
दत्यतोऽविहङ्गता व्यभिचाराभाव इत्यन्वयः, अयमर्थः, दृष्टा-
रणिन्यायेन प्रत्येकपर्याप्तकारणतायां व्यभिचारापत्त्या कार्य-
गतं वैजात्यमवश्यमङ्गीकरणीयं, ततश्च प्रकृते पानादिजन्यं
शीवत्वादिकमन्यत् शरत्कालजन्यमन्यदिति पानादिकारणा-
भावेऽपि शरज्जन्यं विजातीयमिदं शीवत्वादिकं तस्मात्
व्यभिचारसम्भवः, एवमञ्जनशेषादिलौकिककारणजन्यमचित-
त्वादिकमन्यत् स्वभावादिद्वयान्यदिति नात्रापि व्यभिचार-
शङ्केति, वैशिचन्तु विभिन्नानामपि शीवत्वादीनामेकताध्यव-
सानेन अत्रैव असत्यपि कारणे कार्यमिति चमत्कारोदया-
दिति विवेचनीयम् ॥ २०२ ॥

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुशब्दो निर्निमित्ताऽसहत् स्मरः ॥ २०३ ॥

निसर्गादिपदैरत्र चेतुः साद्यान्निवर्त्तितः ।

उक्तञ्च सुरभित्वादि फलं, तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

॥ इति विभावनाचक्रम् ॥

शाब्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति । वक्तुमिति । निषर्गेण
स्वभावेन, नतु केनापि कर्पूरादिगन्धवस्तुना सुरभिः । अद्याजे-
नाकपटेन सुन्दरं, नतु वस्त्राभरणादिना अचिन्मसौन्दर्यवत् ।
अकारणरिपुः विरोधादिकारणं विनैव विरहिणां ताप-
कारी । एवं निर्निमित्ताऽसृष्टदिति । अत्र सुरभित्वादीनां
स्वाभाविकत्वं निसर्गादिपदयोध्यमिति शब्दमेव । नन्यत्र प्र-
सिद्धचेतुस्यावृत्त्यभावात् कथं सचक्षुसमन्वय इत्यत्राह, निस-
र्गादिपदैरिति । साद्यान्नादिवाचकब्रह्मवत् । सुरभित्वादि-
फलं सुरभित्वादिकलस्य स्वाभाविकत्वम्, उक्तञ्च बोधितञ्च ।
निसर्गादिपदानि हेतुसङ्गावं निवर्त्तयन्ति, सुरभित्वादि-
फलस्य च स्वाभाविकत्वं बोधयन्तीत्यर्थः । तत्तस्मात् कारणा-
भावफलस्वाभाविकत्वयोः प्रतीतत्वादित्यर्थः । सा निरुक्तसत्तया
विभावना अत्र वर्त्तत इत्यन्वयः । तथा इत्यत्र तत्तादिति
कचित् पाठः ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

यस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

उक्तिः संश्लेषरूपत्वात् सा समासोक्तिरित्युच्यते ॥ २०५ ॥

अथ समासोक्तिं लक्षयति । यस्त्विति । किञ्चित् किमपि प्रसृतं

वस्तु अभिप्रेत्य चमत्कारित्वप्रतिपिपादयिषया 'व्यञ्जनया' प्रतिपादयितुमभिलष्य तत्तुल्यस्य तदुपमानभूतस्यान्यवस्तुनः कस्यचिदप्रस्तुतस्योक्तिः शब्देन प्रतिपादनं सा समासोक्तिरित्य-
 म्वयः । अत्रापि प्रतिपादनापेक्षया व्यञ्जनया वस्तुनः प्रतिपा-
 दनं हि चमत्कारविशेषं जनयति, यदुक्तं ध्वनिप्रज्ञा 'वाच्यो-
 ऽर्थो न तथा स्वदत्ते प्रतीयमानः स एव यथेति, संज्ञाधीनः-
 माह, संक्षेपरूपत्वादिति समासः संक्षेपः, संक्षेपश्च एकस्य प्र-
 योगेणोभयप्रतीतिः, प्रकृतेच प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयोरेकस्याप्रस्तु-
 तस्य प्रयोगेण प्रस्तुतस्यापि प्रतिपत्तिरिति । एतेनोपमाना-
 ष्काब्दादतिप्रसिद्धेरुपमेयस्य प्रतीतिः समासोक्तिरित्यर्थः ।
 तदुक्तं भोजराजेन, 'यक्षोपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते । अति-
 प्रसिद्धेस्तानाहुः समासोक्तिं मनोविणः । प्रतीयमाने वाच्ये
 वा सादृश्ये सोपजायते । साक्षां गर्हामुभे नोभे तदुपाधीन् प्र-
 चक्षते । विशेष्यमात्रमिदं तुल्याकारविशेषणम् । अस्त्वसा-
 वपराप्यसि तुल्यातुल्यविशेषणम् । संक्षेपेणोच्यते यस्मात् स-
 मासोक्तिरित्यं ततः । सैवान्योक्तिरन्योक्तिरुभयोक्तिश्च कथ्यते'
 इति । वस्तुतस्तु समासोक्तावस्थामुपमानस्यैव वाच्यत्वमुपमेय-
 स्यैव गम्यत्वमिति न नियमः उपमेयादप्युपमानप्रतीतेः तद-
 भुपगमस्यैव चित्यात् । यथा, 'व्याधूय यद्वसनमम्बुजसोचनाया
 वक्षोऽजयोः कनककुम्भविद्यासभाजोः । अलिङ्गमि प्रसभमङ्ग-
 मप्रेषमस्माद्गन्धस्त्वमेव मलयचलगत्यवाह' इति । अत्र शाब्दस्य
 'मलयानिलस्योपमेयत्वं गम्यस्य च दृढकामुकस्योपमानत्वमिति ।

अतएवाग्नेये लपमानमुपमेयं वानन्तर्भावीव लक्षणं कृतं यथा,
 'यत्रोक्ताङ्गम्यतेऽन्योर्थस्तत्समानविशेषणः । सा समासोक्तिरु-
 दिता संचेषार्थतया बुधैः' इति । नव्यास्तु प्रस्तुतादप्रस्तुत-
 प्रतीतौ समासोक्तिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसे-
 त्याहुः । वाच्ये प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्ति-
 रिति विद्यनायादयः । स्वसते समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसयोर्भेद-
 मप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे विवेचयिष्यामः ॥ २०५ ॥

पिवन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपद्मे ।

अप्यसन्नद्वसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुमलम् ॥ २०६ ॥

इति प्रौढाङ्गनावद्धरतिलीलस्य रागिणः ।

कस्याञ्चिदिह वान्नायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

अस्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥

विशेषणसाम्यनिबन्धनां समासोक्तिं दर्शयन् विशेषणाना-
 म्नाभिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वेन च भेदद्वयमाह । विशेष्येति ।
 विशेष्यमात्रं विशेष्यपदमेव भिन्नं श्लेषानवष्टभादेकमात्रबोधकं
 यत्र सा । मात्रपदाद्विशेषणभिन्नत्वमुदासः । अपिना पू-
 र्व्वाक्तकार्यसाम्यसमासोक्तिसमुच्चयः । विशेष्यपदस्य द्विष्टत्वे तु
 द्वयोः प्रसृतत्वे श्लेषालङ्कारः, एकस्य तथात्वे तु शब्दशक्तिमूलो-
 धनिरिति बोध्यम् । तुल्येति, तुल्याकारं श्लेषावष्टभेन वाच्य-
 व्यङ्ग्योभयधर्माबोधकं विशेषणं यत्र सत्येका, यत्र श्लेषवशा-
 देकाकारशब्दप्रतिपाद्यत्वेन विशेषणधर्माणां साम्यम् । अपरा-
 प्यस्तीति । अत्रापि विशेष्यमात्रभिन्नैक्यनुपपद्यते । भिन्नमेक-
 मात्रमस्मि अभिन्नमुभयमस्मि च विशेषणं यत्र सा । भिन्न-
 विशेषणस्य तु व्यङ्ग्यधर्मेण विम्वप्रतिविम्वतया साम्यम्, इत्यञ्च
 द्विष्टविशेषणा द्विष्टाद्विष्टविशेषणा चेति द्वौ भेदावित्यर्थः । श्ले-
 षस्यात्र शब्दगतोऽयंगतयेति द्विविधो बोध्यसंज्ञापरैरङ्गीकृतं
 विशेषणसाधारण्यगर्भभेदान्तरं पृथङ् न वक्तव्यम् अर्थश्लेषाव-
 ष्टम्भविशेषणस्यैव साधारण्यात्, यथा 'निसर्गसौरभोद्भान्तमृद्व-
 सङ्गीतशालिनी । उदिते वासराधीशे सौराजनि सरोजिनी' ।
 अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणं साधारणं तेन च नाधिकाप्रतीतिः ।
 केचित्तु श्लेषस्यगर्भत्वेन च विशेषणसाम्यं भवति, श्लेषस्यगर्भ-

तच्च उपमारूपकतत्त्वद्वयगर्भात्तरूपं तेन च विशेषणसाम्ये
भेदचयान्तरं ज्ञातव्यमित्याहुः तत्र इचिरं तथाविधस्थले
एकदेशविवर्त्युपमातादृशरूपकयोरेवाङ्गीकारस्योचित्यात् अ-
न्यथा, 'ऐन्द्रं धनुः पाशुपयोधरेण शरद्वानाद्रनखलतामम् ।
प्रमोदयन्ती सकलहृदिन्दुं तापं रवेरप्यधिकं चकार' । इत्या-
दावाद्रनखलतामैन्द्रधनुर्धारणरूपविशेषणस्य नाधिकाया अस-
म्भवेन विशेषणसाम्याभावात् कथं नाधिकाप्रतीतिः तस्मा-
देवमादावेकदेशविवर्त्तिन्युपमैव, एवं 'लावण्यमधुभिः पूर्णमा-
स्यमस्याविकस्तरम् । लोकलोचनरोस्रम्वक्दम्बैः कैर्म पीयते' ।
इत्यादावेकदेशविवर्त्तिरूपकमेव ॥ २०८ ॥

रूढमूलः, फलभरैः पुष्पान्निशमर्थिनः ।

सान्द्रकायो मषावृक्षः सोऽयमासादितो मया ॥ २०९ ॥

अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सुच्छायः स्यैर्यवान् दैवादेप लब्धो मया द्रुमः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद्वृत्तत्वेनोपवर्णितः ।

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वज्ञान्यत्र तु द्वयम् ॥ २११ ॥

क्रमेणोदाहरति । रूढमूल इति । रूढं प्रवृद्धं मूलं शिफा,
अन्यत्र मूलधनं यस्य सः । फलभरैः शस्यातिशयैः, अन्यत्र
धनसाभेरर्थिनः पुष्पान् । सान्द्रा वडला काया आतपाभावः,
अन्यत्र फान्तिर्यस्य सः । सोऽयं प्रसिद्धः । अत्र मूलादिशब्दा-
नामनेकार्थत्वेन विशेषणानामभिन्नत्वं । तथाच मेदिनी 'मूलं

शिफाद्ययोः, भूलविच्छेदनिर्णये वा नेति । फलं जातीफलं शस्ये
हेतुस्य व्युत्पत्तिभयोरिति । कात्या स्यादातपाभावे प्रतिविम्बा-
कयोपितोः । पालनोक्तोचयोः कान्तिमच्छोभापङ्क्तिषु स्ति-
याम्' इति च । महावृक्षपदन्त्येकार्थमेवेति वाच्यव्याख्या-
र्थयोर्विशेष्यं भिन्नमेव ॥ २०८ ॥

अनल्पेति । अनल्पो विटपस्य शाखाविस्तारस्याभोगः पू-
र्यता यस्य सः । फलानां शस्यानां पुष्पाणाञ्च समृद्धिः प्राचुर्यं
विद्यते यस्य सः । अत्र पुष्पसादृश्यात् फलपदस्य शस्यमात्र-
वाचकत्वेनैकार्थत्वमेव । सुच्छायः पल्लवनैर्विद्यादधिकातपाभा-
वः, अन्यत्र शोभनकान्तिः । स्त्रीर्यमविचलितमूलत्वम्, अन्यत्र
सत्यपि विघ्ने व्यवसायादचलनं, तद्वन् । दैवाद्भाग्यात् ॥
॥ २१० ॥

उभयत्रेति । उभयत्र पद्यद्वये, कश्चित् प्रसृतः पुमान्, वृक्ष-
त्वेन उपमानभूतवृक्षस्योपमेयत्वेन, उपवर्णितः विशेषणसा-
धारण्योत्थापितया व्यञ्जनया बोधितः । पूर्वत्र पद्ये सर्व्वे धर्मा
विशेषणभूताः साधारणा, द्विष्टपदप्रतिपाद्यत्वेनैकरूपत्वादु-
भयान्वयित्वेनाभिन्नाः । अन्यत्र परत्र पद्ये तु द्वयं सुच्छायत्व-
स्त्रीर्यवत्वधर्मयोर्युगलं द्विष्टपदप्रतिपाद्यत्वादभिन्नम् । विटपफल-
पुष्पाणान्तेकार्थपदप्रतिपाद्यत्वाद्भिन्नत्वमेव, तेषां साधारण्यन्तु
प्रतीयमानपुरुषगतैस्तत्त्वजातीयधर्मैः सह विम्बप्रतिविम्बतयेति
बोध्यम् अन्यथा तेषां व्यञ्जनानुत्थापकत्वेनापुष्टतदोपापत्तेः ।
अथ चरमभेदो वैचित्र्यविशेषाजनकत्वान्नयैरुपेक्षितः ॥ २११ ॥

निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराशयः ।

अयमग्नौनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यते ॥ २१२ ॥

इत्यपूर्वसमासेक्तिः पूर्वधर्मनिवर्तनात् ।

समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिश्चक्षणात् ॥ २१३ ॥

॥ इति समासेक्तिचक्रम् ॥

अभिव्यविशेषणसमासेक्तौ रुढमूल इत्याद्युदाहरणप्रदर्शनेन विशेषणानां तात्त्विकत्वं प्रतिपादितं । सम्प्रति विपरीतधर्मारोपेण भेदान्तरं दर्शयद्युदाहरति । निवृत्तेति । निवृत्तौ व्यालानां सर्पाणाम्, अन्यत्र यलानां संसर्गो यस्मात् सः । तथा निसर्गेण मधुराशयः सुखादुज्जलाधारः, अन्यत्र सद्यश्च-दयः, कालेन समयविशेषेण अन्यत्र यमेन, परिशुष्यते निर्जलीक्रियते अन्यत्र विनाश्यते । अत्र व्यालसंसर्गित्वलवणाशयत्वे एवाग्नौनिधिः पूर्वसिद्धधर्मो तन्निवर्तनेन तद्विपरीतव्यालसंसर्गोभावनिसर्गमधुराशयत्वधर्मो वाष्पेऽग्नौनिधावारोपितो, व्यञ्जी च तात्त्विकाभिव्यभिच्यौ, ततश्च प्रभृतपुरुषविशेषप्रतीतिरित्यपूर्वसमासेक्तिरियम्, एतदेव सङ्गमयति । इत्यपूर्वेति । अपूर्वत्वे हेतुः पूर्वधर्मनिवर्तनादिति, पूर्वधर्मो पूर्वसिद्धधर्मो व्यालसंसर्गलवणाशयनरूपौ तयोर्निवर्तनादपलापात् तदपलापेन तद्विपरीतधर्माध्यामादित्यर्थः । समासेक्तिमद्भावे हेतुः समुद्रेषेत्यादिः । इत्यं कार्यविशेषणयोः साधारण्यतमेदा दर्शिताः । सिद्धसाधारण्यभेदो यथा, 'असमाप्तजिगीषस्य स्त्री-

चिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रम्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां
भजते रविः । अत्रोत्तरार्द्धे स्त्रीपुंलिङ्गसाधारण्येन नायक-
नायिकाप्रतीतिः, एवमन्येऽपि समाप्तेतिभेदा भोजराजादि-
भिरुत्ताप्तेषां प्रबन्धेषु ज्ञातव्याः ॥ २१२ ॥ २१२ ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी ।

असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

असावतिशयोक्तिं लक्षयति । विवक्षेति । विशेषः प्रस्तुतवस्तुन
उत्कर्षः तस्य या लोकसीमातिवर्त्तिनी लोकमर्यादातिरिक्ता
अत्यधिकेत्यर्थः, विवक्षा उक्तिः भङ्गा प्रतिपादनमित्यर्थः,
असावतिशयोक्तिः स्यादित्यन्वयः । विवक्षेति स्वार्थे सन् इच्छा-
या अलङ्कारत्वाभावात् । विवक्षाया लोकसीमातिवर्त्तित्वञ्च
परम्परया विशेषस्यैव लोकसीमातिवर्त्तित्वेन प्रतिपादितस्य
चमत्कारजनकत्वात् । स्पष्टमुक्तमाग्नेये, 'लोकसीमातिवृत्तस्य
वस्तुधर्मस्य कीर्त्तनम् । भवेदतिशयो नाम सन्ध्याऽवस्यवे द्विधा'
इति । वस्तुधर्मस्य प्रस्तुतवस्तुनो गुणाद्याधिक्यकृते उत्कर्षस्येत्य-
र्थः । कचिच्च लोकसीमातिवर्त्तिन इत्येव पाठः । इत्यस्य
प्रस्तुतवस्तुनोऽत्यधिकोत्कर्षोक्तिरिति श्रयोक्तिरिति लक्षणम्, अ-
तिशय उत्कर्षस्तस्योक्तिरित्यन्वयता । एवञ्च लोकसीमाति-
वर्त्तित्वस्य विशेष एवान्वयात् प्रस्तुतवस्तुनि चान्वयान्नात्र
कान्तिगुणवत्त्वाभावशङ्का, प्रस्तुतवस्तुन एव तथात्वे कान्तिम-
त्तायोगात् वार्त्ताभिधानादावेव वा कान्तिसङ्गावभियमेनान्यत्र

तदभावे दोषाभावात् । एवमपि वक्ष्यमाणोदात्तेनाद्या न
ममानविषयत्वम् । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षातिशयप्रतिपादनञ्चाप्रस्तु-
ताभेदाध्यवसानादिना । अतिशयोक्तिं प्रशंसति । अलङ्कारोक्त-
मेति सर्व्वालङ्कारजीवातुभूतलाङ्घर्षनीयार्थात्कर्षातिशयबोध-
कत्वेन चमत्कारविशेषजनकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २१४ ॥

मल्लिकामालभारिण्यः सर्व्वङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

सौमवत्यो न सच्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ २१५ ॥

उदाहरति । मल्लिकेति । मालाशब्दखेष्टकादिलात्तद-
न्तस्य चेति ह्रस्वः । ईदृशं सामान्यारङ्कारमिच्छन्त्यने । अत्र
ज्योत्स्नैव वर्षणोच्यतात् प्रस्तुता, तस्याः श्रेतिमा मल्लिकामाला-
दिप्रतपाधिकाश्रेतिमाभिन्नतया वर्षणादत्यधिकत्वेन प्रती-
यते, यदा ज्योत्स्न्यां रजन्यां तादृशाभिसारिकाणामनद्यत्त्वस्या-
मवन्तेऽपि तत्कल्पनान् प्रस्तुतज्योत्स्नायाः श्रेतिमोत्कर्षः प्रती-
यते ॥ २१५ ॥

चन्द्रातपस्य वाङ्मयमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

संग्रयातिशयादोना व्यक्तौ किञ्चिन्निदर्शयते ॥ २१६ ॥

अत्र लक्षणं मङ्गमयति । चन्द्रातपस्येति । चन्द्रातपस्य प्रस्तुत-
ज्योत्स्नाया उत्कर्षवत्तया उत्कृष्टत्वप्रतिपादनार्थं वाङ्मय गाढ-
तमुक्तम् अभिसारिकाणां तादृशश्रेतिषा मघाभिन्नत्वप्रतिपा-
दनेन गत्यपि स्रव्यत्वेऽलव्यत्वप्रतिपादनेन वा बोधितमित्यर्थः ॥

भेदान्तर्गापि प्रदर्शयन्नाह । संग्रयेत्यादि । संग्रयेनाति-

भिरादृतां वा इमामतिशयाङ्गयामुक्तिमतिशयोक्तिम् अलङ्कारान्तराणामप्येकमद्वितीयं परायणमवलम्बनमाहुः प्राक्तन-
निवन्धार इति श्रेयः । प्रस्तुतोत्कर्षातिशयरूपाया अस्या एव
वैचित्ररूपत्वात् सर्वत्राद्यभिचारित्वाच्च अलङ्कारान्तराणामुप-
जीव्यत्वम् एतदभावे च वैचित्राभावेन विद्यमानानामप्युपमा-
दीनां मालङ्कारत्वं, यथा 'गौरिव गवय इत्यादौ' यदुक्तं ।
'सैव सर्वत्र वक्रोक्तिरन्यार्थो विभाव्यते । यद्वोऽस्यां कविना
कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना' इति । अन्यच्च, 'कस्याप्यति-
शयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् । प्रायेणामी अलङ्कारा भिन्ना
नातिशयोक्तिः' इति । एवं सर्वत्रैवातिशयोक्तिसङ्गावेऽपि
वैचित्रान्तरेणालङ्कारान्तरव्यपदेशः, वैचित्रान्तराभावे त्वति-
शयोक्तिव्यपदेश इति बोध्यम् । अलङ्कारान्तरामपीत्यपिना
उक्तोदाहरणगतालङ्काराणां समुच्चयः, तथाहि मल्लिकामा-
लभारिण्य इत्यादौ सामान्यं, स्तनयोजर्घनस्थापीत्यादौ म-
न्देहः, निर्हेतुं शक्यमस्तीत्यादौ निश्चयः । सशयनिश्चययो-
पमानोपमेयविषयकताभावेऽप्यलङ्कारत्वं बहुभिर्ध्विचित्रजनक-
त्वादङ्गीकृतम् । अहो विमालमित्यादावधिकम् । एते चाल-
ङ्कारा अन्यैरुक्ता ज्ञातव्याः ॥ २९० ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिचेतनस्तेतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥ २९१ ॥

अथोत्प्रेक्षां सद्यति । अन्यथैवेति । चेतनस्तेतरस्याचेतनस्य

वा प्रस्तुतविषयस्यान्यथा स्वाभाविकत्वेनैव स्थिता दृष्टिर्गुण-
क्रियादिवर्त्तनं यथावत्स्वरूपञ्च, अन्यथा प्रकारान्तरेण अप्र-
स्तुतस्वरूपत्वेन च यत्र वैचित्र्ये, यद्वैचित्र्यबोधायेत्यर्थः, उपमेय्यते
सम्भाव्यते तां तादृशवैचित्र्यरूपामुपमेयां विदुरित्यन्यथः । अ-
धिकरणसाधनोऽयमुपमेयाशब्दः । यत्त्विति पाठेतु क्रियाविशे-
षणं तदा भावसाधनः । तदुक्तं प्रकाशकता, 'सम्भावनमयोपमे-
येति' । सम्भावना चोत्कटकोटिकः संशयः, अप्रस्तुतकोटे-
त्कटत्वं प्रस्तुतकोटेर्निर्गण्येन, निर्गण्यञ्च क्वचिदनुपादानेन
क्वचिदुपात्तस्याप्यधःकरणेन च । यदुक्तं 'विषयस्यानुपादाने-
ऽप्युपादानेऽपि सूरयः । अधःकरणमात्रेण निर्गोर्णत्वं प्रचक्षते'
इति । उपमेये उपमानसम्भावनमेवाप्येति नय्येत्तत् तत्प्राची-
नानामनभिमतमित्यर्थे स्फुटीभवित्यति । अस्याद्योपमेयणीया-
र्थानां जातिक्रियागुणद्रव्यात्मकत्वेन तेषाञ्च भावाभावाभि-
मानेन जात्यादित्रयस्य च स्वरूपफलहेतुरूपतेन द्रव्यस्य स्वरू-
पमात्रगत्वेन च उपमेयानिमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वेन एवं
प्रकारान्तरेण च यद्वैचित्र्यं भेदा अन्यैरुक्ता सन्त्यगौरवमभियात्र
नोक्ताः स्वयमनुसन्धातव्याः ॥ २११ ॥

मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्त्तण्डगृह्याणि पद्मानुद्वर्त्तुमुद्यतः ॥ २१२ ॥

स्नातुं पातुं विसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २१३ ॥

चेतनस्तेतरस्य वेत्युक्तं तच्च चेतनवृत्त्युत्प्रेक्षामुदाहरति । म-
ध्यन्दिनार्कैति । मार्त्तण्डयष्ट्याणि सूर्यस्य पञ्चान्, पदपञ्च
परतन्त्रेषु ग्रह इति कथं । उद्धर्तुमुन्मूलयितुम्, अत्र सूर्य-
तप्तस्य चेतनस्य गजस्य स्नानपानाद्यर्थकतया स्थिता सरस्यवगा-
हनक्रिया सूर्यपञ्चपद्मोद्धरणार्थकत्वेनोत्प्रेक्षिता, तच्च मध्य-
न्दिनार्कसन्ताप इति मध्यन्दिनार्ककर्मकसन्तापक्रिया निमित्त,
मन्ये इति पदमुत्प्रेक्षाद्योतकम् । उत्प्रेक्षाविषयश्चात्र तादृश-
सरोऽवगाहनमुपात्तः । किञ्चात्र सन्तापवत् सूर्यस्य प्रतीका-
राशक्तेन गजेन सूर्यपञ्चपद्मोद्धरणान्यैव प्रत्यनीकास्तद्भा-
रोऽपि । यदुक्तं, 'प्रत्यनीकनशक्तेन प्रतिगारे रिपोर्यदि ।
तदीयस्य निरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः' इति । तदनयो स-
ङ्करः ॥ २२२ ॥

अत्र लक्षणं सङ्गमयति । स्वातुमिति । वैरन्धिष्णवाय
सन्तापकत्वाद्देरिण सूर्यस्य प्रत्यपकाराय ॥ २२३ ॥

कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिना ।

इति कर्णेऽत्यलं प्रायस्तव दृष्ट्या विचक्षते ॥ २२४ ॥

अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरुत्पलम् ।

स्पृश्यते वा नभेत्येव कविनेऽत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२५ ॥

अचेतनवृत्त्युत्प्रेक्षामुदाहरति । कर्णस्येति । इदमुत्पलं मम
आयतिर्दोषता तस्या विरोधिना निवारकस्य कर्णस्य भूषणम्
इति अस्माद्धेतोः । प्राय इत्युत्प्रेक्षाद्योतकं । दृष्ट्या चक्षुष्या

विलङ्घ्यते स्मांशुप्रत्यर्कस्योत्थार्यत इव । अत्राचेतनायादृष्टेरंशूनां
सन्नित्तित्वेन कर्षोत्पत्ते स्पर्शाख्यो गुणः कर्षोत्पत्त्योत्सारणत्वेन
सम्भावितः स चात्रानुपात्तः ॥ २९४ ॥

अपाङ्गेति । अपाङ्गभागपातिन्या आकर्षणान्तविश्रान्तायाः ।
सुगुण्यते वा नवेत्यनेन असम्प्रति विषयशुभत्कारप्रतिपिपादधि-
यया विषयिणा केनचित् कविभिरुत्प्रेक्षणीयो भवतीति सू-
चितम् । एवमुदाहरणद्वये चेतनाचेतनयोः प्रसृतयोः क्रिया-
गुणौ उत्प्रेक्षाविषयौ, प्रसृतस्वरूपस्य विषयत्वं यथा, 'ऊहः
सुरङ्गकट्टशयश्चलचेलाश्चलो भाति । सपताकः कनकमयो वि-
जयस्तम्भः पारखेव' । अत्र प्रसृतस्योरोः स्वरूपमेव विषयः
ननु गुणादिः, विषयीय विजयस्तम्भः, नचेयगुणमा सरसम्ब-
न्धिविजयस्तम्भस्याप्रसिद्धत्वेनोपमानत्वाभावात् प्रसिद्धस्यैव तथा-
त्वात् उपमाद्योमकेवमब्दस्य चोपमानोत्तरत्वनियमेनात्र तद-
भावात् सम्भावनाया एव स्फुटं प्रतीयमानत्वेनोपग्यप्रतीतेर-
भावाच्च । इयस्योत्प्रेक्षा द्योतकाप्रयोगेऽपि क्वचिद्व्यति पथा
'तन्वङ्गाः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् । शराय गुणिने
स्थानं न दत्तमिति खण्डना' । अत्र स्तनयोरचेतनतया लज्जा-
या असम्भवेन लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षा, इदं प्रतीयमानोत्प्रेक्षेत्याज-
र्विश्रान्तायादयः ॥ २९५ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाञ्जनं नमः ।

इतीदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेक्षाचक्षणान्वितम् ॥ २९६ ॥

केपाश्चिदुपमाभ्रान्तिरिवश्रुत्येह जायते ।

नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥ २५७ ॥

मन्ये शब्दे इत्यादिपदप्रयोगवोक्तोक्ता इवप्रयोगे तु सर्व्व-
वायुपमैवेति प्रत्ययभेदपर्यन्तमन्यरा चतुर्धियः, उपमेये
उपमानस्यैवात्कटः संशय उत्प्रेक्षेत्यन्ये, मतद्वयस्यैतदूपयन्नाह ।
लिप्यतीवेति । योकाहुंमिदं मृच्छकटिकप्रकरणोपमम्, अस्त्रो-
त्तराहुंन्तु, 'असत्पुरुषमेवेव दृष्टिर्विफलतां गता' इति । इती-
दमपीति प्राचीनपद्याहुंमपीत्यर्थः । भूयिष्ठमतितरां, नत्वां-
शिकत्वेन । उत्प्रेक्षासंज्ञान्वितमिति, तथाहि अचेतनस्य तमसो
व्यापनरूपो विषयो लेपनत्वेन सम्भावितः, एवं वर्णतीवाञ्जनं
नभ इत्यत्र निरालोकप्रवृत्तस्तमसः सम्पातो नभःकण्ठका-
ञ्जनवर्णत्वेनेति, उभयत्र विषयस्यानुपादानम् ॥ १२६ ॥

केपाश्चिदिति । केपाश्चिद्वजुर्धियां ननु सर्व्वेषाम्, उप-
माभ्रान्तिरुपमासङ्कार इति भ्रमः, तत्र हेतुः इवश्रुत्येति
कमलमिव मुखमित्यादाविवाचापीवशब्दस्योपमाद्योतकत्वादि-
ति भावः । अन्योपमाप्रतीतिसाल्पिक्येवास्तां कथं भ्रान्ति-
रित्यत्राह । नोपमानमित्यादि । तिङन्तेन तिङन्तपदप्रतिपा-
द्येन कृत्वा उपमानं कश्चित् प्रस्तुतस्योपमितिर्न भवति,
तिङन्तपदप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैवोपमानत्वमावादित्याप्तभाषितम्, आग्राः प्रामाणिका भाष्यकारादयस्योपां वचन-
मतिक्रम्य अनालोच्य उपमाभ्रान्तिर्जायत इत्यन्वयः । तदुक्तं ।

मिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते । तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वा-
दुपमानं न जायत इति । अयमाशयः, प्रकृते हि उपमानोप-
मेयतायामुपमेयस्य वर्णनीयत्वेन शब्दोपात्तत्वस्यावश्यकतया अ-
नुपात्तस्य प्रस्तुतस्यापि व्यापनस्योपमेयत्वाभावेनोपात्तस्य तमस-
एव तथात्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् तस्य लिम्पतीति तिङन्तार्थ उप-
मानमिति यद्वक्तव्यं तत्तिङन्तार्थस्य साध्यत्वेनोपमानत्वाभावस्य
ग्रामाणिकवचनप्रतिपक्षत्वादविचारविजृम्भितमिति ॥ २२७ ॥

उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

इत्थमुपमाभ्युपगमे वचनप्रमाणविरोधं प्रतिपाद्य युक्ति-
विरोधमपि दर्शयति । उपमानोपमेयत्वमिति । तुल्यधर्म-
व्यपेक्षया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः समानगुणादिरूपधर्मसापेक्षतया
उपमानोपमेयत्वं भवति अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति, प्रकृते
तदभाव दर्शयति । लिम्पतेरिति । लिम्पतेः लिम्पतीति ति-
ङन्तार्थस्य, पदस्यापि नामत्वानुकरणात् पठौ । लिम्पतेर्लिप-
धातेरित्यर्थस्तु न सम्यक् वर्णात्मकस्य धातेरन्धकारोपमान-
त्वस्यान्धेनापि वक्तुमयोग्यत्वात् । कोऽत्र समीक्ष्यत इति न
कोऽपीत्यर्थः । तस्मात् तमोलिम्पत्यर्थयोः साधारणधर्माभा-
वात् कथमुपमेयोपमानभाव इति ॥ २२८ ॥

यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोऽपरः ।

स एव धर्मो धर्मी चेत्युन्मत्तोऽपि न भाषते ॥ २२९ ॥

ननु तमोस्त्रिभुवर्णयोर्लेपनमेव साधारणधर्मोऽस्तु तम-
 सोऽप्यावरकतया गौणलेपनवत्त्वात् धर्मयोर्विभक्तिविभक्तया च
 साधारणाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह । यदोति । यदि लेपनमेव
 इष्टं साधारणधर्मतयाभ्युपगतं तर्हि त्रिभुवर्णयोर्विभक्तिविभक्ति-
 पाद्योऽपरो विभेद्यतामापन्नो धर्मिभूतोऽर्थः कः न कोऽपीत्यर्थः,
 वैयाकरणगणे व्यापारस्यैव विभेद्यतया तिङन्तपदप्रतिपाद्य-
 त्वात् । तदुक्तं 'फलव्यापारयोर्धातुराशये तु तिङः स्मृताः ।
 फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गं विभेदणम्' इति । तथाच
 योधाः, देवदत्ताद्याश्चकलेष्वसंयोगफलकलेपनमिति । एव-
 ञ्चात्र धर्म्यन्तराप्रतीतेर्लेपनस्यैव धर्मित्वं ननु धर्मत्वमिति ।
 अत्रापि त्रिभुवर्णयोरनुकरणे प्रथमा । ननु प्रामाणिकप्रयोगे
 ऽस्त्रिभुवर्णपदप्रतिपादिताया उपमाया निर्याहणस्यावश्यक-
 तया एकस्यैव लेपनव्यापारस्य धर्मित्वं धर्मित्वस्यास्तु यथाऽ-
 नन्वयोपमायामेकस्योपमानत्वमुपमेयत्वस्येत्याह । स एवेति ।
 स एव त्रिभुवर्णैरेव त्रिभुवर्णपदप्रतिपाद्यलेपनव्यापार इत्यर्थः ।
 उक्तोऽपीति उक्तैरप्येकस्मिन्नेकस्य धर्मित्वं धर्मित्वं नो-
 च्यते, का कथा सद्दधानाम्, अनन्वयोपमायान्तु एकस्यो-
 पमानोपमेयत्वमन्यसद्दधानत्वप्रतिपादनार्थं वैयक्तिकम् । इदं नु
 नितान्तनिर्बुद्धिलविजयितम् । तस्मादत्र धर्माभावात् यैव
 दुरवस्था जागर्ह्येति भावः ॥ २१८ ॥

कर्त्ता यद्युपमानं स्थान्यगभूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधनव्यग्रो नाहमन्यदपेक्षितम् ॥ २१९ ॥

नन्वस्तु नाम धर्मात्ममेव लेपनव्यापारस्य, कर्तुरप्याश्रय-
तया तिङ्ग बोधितत्वात्तमेवौपम्यगिर्व्याधौ जायतामित्यत्राह ।
कर्त्तेति । कर्त्ता तिङ्प्रतिपाद्यो व्यापाराश्रयः यदि उपमानं
स्यात् तमस उपमानत्वेनोच्येत तर्हि तदपि न सम्यगिति शेषः ।
यतोऽसौ कर्त्ता क्रियापदे लिप्यतीति क्रियापदेन विशेष्यतया
प्रतिपाद्ये लेपनव्यापारे न्यग्भूत उपसर्जनीभूतः तिङ्गर्थस्तु
विशेषणमित्युक्तेः । लेपनव्यापारे विशेषणतयान्वितस्य कर्तुः
कथमुपमानतया तमसा सहान्वयित्वमिति भावः । नन्वस्तु नाम
कर्त्तुः स्वव्यापारे विशेषणतयान्वितत्वम् एकचान्वितस्याप्यन्य-
चान्वितत्वस्य बहुषु दर्शनादिव्याजब्रह्माह । स्वक्रियेति । स्वक्रिया
स्वाश्रयकलेपनव्यापारस्यैव साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोध
इत्यर्थः तत्र व्यभोव्यावृत्तः प्रकारतामापन्न इति यावत्, तावुन्नः
यन् अन्यत् पदार्थान्तरम् अपेक्षितुं स्वप्रकारकान्वयबोधे
विशेष्यत्वेनाकाङ्क्षितं पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकारो
भवितुमिति यावत् नालं न समर्थः । अयमभावः एकचा-
न्वितस्यान्यचान्वितत्वं युज्यतएव, परन्त्वेकच विशेषणतयान्वित-
स्यान्यचापि विशेषणतयैवान्वयो न युज्यत इति, प्रकृते तु स्वव्या-
पारे विशेषणतयान्वितस्य कर्त्तुरुपमानत्वाभ्युपगमे उपमेये
तमस्यापि विशेषणत्वेनैवान्वितत्वमभ्युपेयमिति नैतद्युज्यतएव ।
एतदेवोक्तं दीधितिभूता 'इतरविशेषणत्वेनैवान्वितस्यान्य-
विशेषणत्वेनान्यथायोगात्' इति । तस्माद्याच कर्त्तुरप्युपमान-
मिति भावः ॥ २१० ॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।

अज्ञानीति न सम्बद्धं सोऽपि मृग्यः समो गुणः ॥ २३१ ॥

ननु साभङ्गापारविशेष्यकान्वयबोधवादिद्वैयाकरणये
कस्मैरुपसर्जनतयोपमावत्वं प्रथमान्तमुख्यविशेष्यकान्वयबोधवा-
दिताकिंकनये तु स्यादेवेत्याशङ्काह । य इति । यो लिम्पत्य-
मुना तुल्यमिति । अत्र यददःपदयोः प्रयोग उपमानोप-
मेयभावस्तुटीकरणाय, वस्तुतस्तु लेपनकर्त्तव्यं तम इत्येव बोधः,
अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः प्रकृतप्रयोगेच यददसोरनुपादानात्
उपात्तशब्दार्थानामेव शब्दबोधविषयत्वनियमात् । इत्यपि
शंसत इति अत्र, मते इत्यध्याहार्यम्, इति शंसतो वदतो
मतेऽपीत्यर्थः, अज्ञानीति न सम्बद्धमिति अज्ञानीति कर्मपदं
न सम्बद्धम् उपमेयतमः कर्त्तव्यतदन्वयोपयोगिक्रियान्तराभा-
वादुपमेयांशेऽन्वितं न भवति । नन्वङ्गकर्मकलेपनकर्त्तव्यं तम
इत्येव बोधोऽस्तु किमज्ञानीत्यस्योपमेयतमस्यन्वितत्वचिन्त-
नेनेत्यत्राह, सोऽपि मृग्यः समोगुण इति सोऽपि कर्मताप-
न्नाङ्गरूपो गुणो धर्मोऽपि समः साधारणत्वेन मृग्योऽन्वेष्टव्यः
अवगमं पक्षव्य इत्यर्थः, अन्यथा साधारणधर्मोपयोगेण साध-
र्म्याप्रतीतेः कथमुपमानोपमेयभाव इति भावः । तमोगुण
इति पाठे तमोगुणस्तमोधर्मत्वेन मृग्यः इत्यन्वयः । नचाङ्ग-
कर्मकलेपनमेव दयोः साधारणधर्मोऽस्तु तस्य चोपमानांशे
मुख्यत्वमुपमेयांशे तु गौणत्वं विद्वानुविश्रुतयापि धर्मस्य सा-

धारणाभ्युपगमादिति वाच्यं, तादृशलेपनखोपमानकर्तृपम-
ज्जनत्वेनोपमेयतमस्त्वययायोगात् । अपिच साधारणा हि गुण-
क्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेयगतत्वेनैवान्वयबोधविषयता-
मापद्यन्ते पर्यालोचनया ह्युपमानगतत्वेन प्रतीयन्त इति तेषां
साधारण्यं, प्रकृते ह्युपमानगतत्वेन लेपनस्यान्वयबोध इत्युप-
मानतावच्छेदकतयोपमागशीरत्वमेव न ह्युपमानोपमेययोः
साधारणधर्मत्वमिति विवेचनीयम् ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

न तथा लिम्पतौ लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

ननु माभूदत्र लेपनस्य साधारणधर्मत्वं धर्माप्रयोगासु-
त्रोपमैवेयमस्त्वित्यत्राह । यथेन्दुरिवेति । इति अत्र । कान्तिः
साधारणधर्मभूतं धौन्दर्यं यथा प्रतीयते वाचकाप्रयोगेऽपि
सुन्दरत्वेन प्रसिद्धस्येन्दोरुपमानत्वाद्गम्यते, तथा, लिम्पतौ
लिम्पतिपदघटितप्रयोगे लेपनकर्तृर्युपमाने सतीति वा,
लिम्पतेरिति पाठे तु लिम्पतीत्युपमानपदप्रयोगादित्यर्थः ।
लेपनादन्यत् उपमितिप्रयोजकसाधारणधर्मान्तरं न प्रतीयते,
उपमानतावच्छेदकतया ज्ञायमानलेपनस्य तु उपमानमात्रा-
न्वितत्वात् साधारणधर्मत्वमिति - पूर्वमेवोक्तम् । अथभावाः
साधारणधर्माप्रयोगेऽप्युपमिति रभ्युपगम्यतएव, परन्तु तत्रो-
पमेयोपमानयोः स्फुटमादृश्यत्वमपेक्षणीयं यथेन्दुरिव ते वक्त्र-
मित्यादौ, प्रकृते तु तमोलेपनकर्तृर्न तथात्वमिति साधारण-
धर्माभावान्नोपमासम्भव इति ॥ २३२ ॥

तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिर्ध्वान्तकर्तृकः ।

अङ्गकर्मा च पंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥ २३३ ॥

इत्थं विपक्षमते दोषदानमुपमंहरन् स्वमतं द्रढयति ।
तदुपेति । तत्तस्मादेवमुपमाभ्युपगमस्य सदोषत्वादित्यर्थः, अ-
ङ्गकर्मा तथा ध्वान्तकर्तृको लिम्पतिर्लिम्पतिपदप्रतिपाद्या
श्लेषनक्रिया युमा कविनिबद्धेन वक्ता उत्प्रेक्ष्यते चम्भायते इति
इत्थतामकामेनाप्यङ्गोक्रियतामित्यन्वयः, ननु विषयाभावे
विषयिभूतायास्तथाविधविशिष्टश्लेषनक्रियायाः कथमुत्प्रेक्षणी-
यत्वं संशयविशेषरूपाया उत्प्रेक्षायाः कोटिद्वयविषयकत्वनि-
श्चयादिति विषयं दर्शयन् विषयिभूतं लिम्पतिं विशिनष्टि
उपश्लेषणार्थं इति उपश्लेषणं तमःकर्तृकव्यापनम् अर्थः स्ववि-
षयिकोत्प्रेक्षाया विषयो यस्य सः । अयमर्थः, प्रसृतोऽर्थ-
सावद्विषयः तत्र चम्भायमानोऽथवसीयमानो वाऽप्रसृतोऽर्थो
विषयो, प्रकृते तमःकर्तृकोऽङ्गव्यापनमुत्प्रेक्षायाविषयस्तादृश-
श्लेषनं विषयीति ततश्चात्र प्रसृतं तमोव्यापनं तादृशश्लेषन-
त्वेनोत्प्रेक्ष्यते न तूपमानेन तेनोपमीयते इति । उत्प्रेक्ष्यत
इत्यत्र कश्चिदुत्प्रेक्षितमिति कश्चित्प्रेक्षितमिति पाठद्वयं न
सम्यक् ॥ २३३ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

ननु माभूदत्रोपमा, इवप्रयोगे कथमुत्प्रेक्षापीत्यत्राह । मन्ये
इति । व्यन्यते शीत्यते । तादृश उत्प्रेक्षाश्रोतकः । श्रोतका-
प्रयोगे तु अन्यव्यवधानुपपत्त्या सम्भावनेस्थाने प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षेति पूर्वमुक्तम् ॥ ११४ ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशैश्च वाचामुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ चेतु तौ चानेकविधौ यथा ॥ ११५ ॥

हेतुः सूक्ष्मलेशः कस्य इत्यनेनोद्दिष्टानां हेतुसूक्ष्मलेशवा-
नामलङ्कारत्वं भावद्वयप्रवृत्तयो नेच्छन्ति यथा 'हेतुश्च सूक्ष्म-
लेशैश्च वाचामुत्तमभूषणम् । समुदायाभिधेयस्य वक्रोक्त्यन-
भिधानतः' इति । तेषामयमभिप्रायः निर्देष्टुतायां दोषत्वा-
भिधानाद्धेतुहेतुमङ्गावोऽन्वयोपयोगितया सुतरामपेक्षणीय
इति नास्तीत्यलङ्कारत्वम् । एवमिद्विजाकाराभ्यामभिप्रेतार्थ-
प्रत्यायने वाच्यस्य कश्चनत्कार इति सूक्ष्मस्यापि नास्तीत्यलङ्कारत्वं ।
तथा सत्यमेव प्रकाशितस्य पुनर्निर्गूढनेऽपस्तुतिरेव किं पृथग्-
लेशस्यालङ्कारत्वमिति, इदमनुभवसिद्धवैचित्र्यविशेषानवबो-
धशिवन्धनं प्राचीननिबन्धविद्वद्भ्येति मतमेतत् कटाक्षयन्
चयाणामेकत्र निर्देशपूर्वकं वैचित्र्यविशेषात्मकतादलङ्कारोत्त-
मत्वमाह । हेतुश्चेति । लेशो लवसंज्ञयोद्देशवाक्ये उक्तः ।
उत्तमभूषणं ननु भूषणमात्रम् । उत्तमेति विपद्याणामस-
द्दयत्वप्रतिपादनाय । यद्युत्तमालङ्कारत्वं तस्यालङ्कारत्व
सिद्धमेवेति भावः । तत्र प्रथममुद्देशकमप्राप्तत्वात्त्रिरूपणीयस्य

हेत्वलङ्कारस्यातिप्रसिद्धत्वाच्चणमनभिधाय भेदान् दर्शयति । कारकज्ञापकाविति । लक्षणनूक्तमाश्रेये । 'सिषाधयिपितार्थम्य हेतुर्भवति साधकः । कारको ज्ञापक इति द्विधा-
 सोऽप्युपजायते । प्रवर्तते कारकाख्यः प्राक् पश्चात् कार्यज-
 न्तः । पूर्वः शेष इति ख्यातस्तयोरैव विशेष्यता । कार्य-
 कारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविभाभवनियमा-
 दविनाभावदर्शनात् । ज्ञापकस्य च भेदोक्तिर्वैद्या पूर्वोक्ति-
 दर्शनात्' इति । एवञ्च सिषाधयिपितार्थसाधकोहेतुरिति
 लक्षणं, सिषाधयिपितोऽर्थस्य क्रियादिरूपं वस्तु ज्ञानश्चेति
 द्विविधः । तत्र पूर्वस्य साधकः कारकः, द्वितीयस्य ज्ञापक
 इति, कारकज्ञापकयोर्लक्षणमुक्तं भोजराजेन । 'यः प्रवृत्तिं
 निवृत्तिञ्च प्रयुक्तिश्चान्तराविशन् । उदासीनोऽपि वा कुर्यात्
 कारकं तं प्रवचते । द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमोष-
 थम् । क्रियामाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकस्य सः' इति ।
 अनयोरपि प्रभेदा बहव उदाहरणेषु ज्ञातव्या इत्याह तौचा-
 नेकविधाविति । अनेनैव हेत्वलङ्कारेणान्यैरुक्तस्य काव्यलिङ्गस्य,
 कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासखानुमानस्य च संपद इति न
 ते पृथग् दर्शयिष्यन्ते । विश्वनाथस्तु हेतुहेतुमतेरभिन्नतयोप-
 न्यासो हेतुरित्याह । यथा 'अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुम-
 ता सच' इति, अथ च हेतुः स्वमतेऽतिप्रयोक्तिरेव ॥ ९२५ ॥

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ ९२६ ॥

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्थानोपवृंहणम् ।

अलङ्कारतयोद्दिष्टं, निवृत्तावपि तत्त्वमम् ॥ २३७ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति, अयमिति । आन्दोलिता
मन्दमन्दं चालिताः प्रौढाः वमन्तर्त्ताः परिणामेन बल्ललीभृताः
अप्रौढेति पाठे वमन्तप्रारम्भेणादुरग्राया इत्यर्थः, चन्दन-
द्रुमाणां पल्लवा येन सः । अनेन मलयमारुतस्य मान्यं सौ-
गन्ध्यं गैत्यञ्च प्रतिपादितम् । अत्र मलयमादृतः प्रीत्युत्पा-
दनक्रियायाः कारकः तस्य चान्दोलितेत्यादिविद्वत्तणवि-
शेषणविशिष्टतया निर्देशाच्चमत्कारातिशयः सचदपचदया-
नुभवसिद्ध इत्यलङ्कारता अन्यथा न तयात्वमिति यथा गै-
र्यरति मृगेन धावतीत्यादौ । विपत्ताणाम्बुच स्फुटमपि प्रती-
यमानं वैचित्र्यमपश्यतां गजनिमीलिकैवेत्येतदेवाह । प्रीत्युत्पा-
दनेति । रूपस्य कर्तृस्त्वयाविधविशिष्टस्वरूपस्य उपवृंहणं
वैचित्र्यजनकतयोपन्यासः । अलङ्कारतयोद्दिष्टमिति वैचित्र्यस्य
स्फुटं प्रतीयमानत्वादिति भावः । इदञ्चोत्पादनक्रियायाः
प्रवृत्तावुदाहृतं निवृत्ताण्येवमुदाहर्तव्यमित्याह । निवृत्ताव-
पीति । तत्त्वमं क्रियाप्रवृत्तिसमानं । यथा 'मुग्धे तव मुखा-
मोदलोत्प्लुपो मधुपो भ्रमन् । कर्षिकाकमलं फुल्लमपि नाभि-
सरत्ययम् । अचामिसरणक्रियाया निवृत्तिः । एवं प्रयुक्तावु-
दासीनतायाञ्च बोध्यम् ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिज्जर्जरान् ।

पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥

अभावसाधनायालमेवमूतो हि मारुतः ।

विरहज्वरसम्भूतमदनाग्न्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

पूर्वोदाहरणे प्रीत्युत्पादनक्रियायाः साधकस्य हेतुत्वं दर्शितं, तत्किं सर्वत्र क्रियाया एव साधको हेतुरिति ब्रह्मं निर-
स्तुदाहरणान्तरं दर्शयति । चन्दनेति । चन्दनारण्यमाधूय
ईपत्कल्पयित्वा, एतेन सौमन्यं मान्यस्य प्रतिपादितं । स्पृष्ट्वा
मलयनिज्जरानित्यनेन च श्रेयम् । अभावाय ध्वंसाय ॥२३८॥

अभावेति । एवमूतः सौगन्ध्यादिगुणयुक्तः, तेषामेवादी-
पवातया पथिकाभावं प्रति कारणतावच्छेदकत्वात् । हि यतः
विरहज्वरे सम्भूतः प्रादुर्भवन् यो मदन एवाग्निस्तेनातुरे हस्ते
जने, न तत्र कृष्णा हेतुरित्यादिवदत्र पठ्यर्थे सप्तमी तस्याः,
प्रतियोगित्वमर्थः तस्य चाभावेत्यनेनान्वयः । अभावसाधना-
यालमिति अलं योग्यः, उपस्थितिदारेति शेषः । ततस्याभाव-
स्यापि साधको हेतुर्भवतीति भावाभावसाधकतया हेतोर्दे-
विध्यं बोध्यम्, एतेन क्रियायाः साधको हेतुरिति यद् भा-
जराजेन क्रियाया एव साध्यत्वमुक्तं तच्चादरणीयम् अभावा-
देरपि साध्यत्वसम्भवात् अतएवाग्नेये 'सिधाधयिपितार्थस्य हेतु-
र्भवति साधकः' इत्यनेन सिधाधयिपितार्थत्वेन सामान्यतः
पदार्थमात्रस्यापि साध्यमानत्वं दर्शितमिति केचित् । वस्तु-

तस्य अभावाद्येष्वपि इति निमित्ततयाऽभावविशिष्टाया
उपस्थितिक्रियाया एव साध्यत्वम् अभावसाधनायेत्यभावस्य
साध्यत्वोक्तिस्तु साध्यतावच्छेदकतया परम्परया, यत्र तु क्रिया-
पदं नास्ति तत्र तदध्याहर्तव्यमेव क्रियार्हितस्य वाक्यत्वाभा-
वात् उक्तञ्च 'यवान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तच्चास्तिर्भवन्तीपरः
प्रयोक्तव्यः' इति । एवञ्च सर्वत्र कर्माशून्त्ये प्राप्यकर्माणिच
क्रियाया एव कश्चित् केवलायाः कश्चिद्विशिष्टायाः साध्यत्वं
शेयम् ॥ २२८ ॥

निर्वर्त्ये च विकार्ये च चेतुस्त्वं तदपेक्षया ।

. प्राप्ये तु कर्माणि प्रायः क्रियापेक्षैव चेतुता ॥ २४० ॥

एवमुदाहरणद्वये क्रियापेक्षैव चेतुस्त्वं दर्शितं कश्चित्तु क-
र्मापेक्षयापि भवतीत्याह । निर्वर्त्ये चेति । निर्वर्त्ये च विकार्ये च
कर्माणीति शेषः । तत्र निर्वर्त्ये पूर्वमभेदे कर्तुः प्राप्यो-
त्पाद्यमानं, सदेव वाऽलक्षितं प्रकाशमानमिति द्विविधं, यथा
कटं करोति पुत्रं मस्यते इति । विकार्यं कर्तुः क्रियया सदेव
पूर्वरूपस्योच्छेदेनानुच्छेदेन वा अवस्थान्तरमापाद्यमानमिति
द्विविधं, यथा काष्ठं दहति कुण्डलं करोतीति । यदुक्तं 'पद-
सञ्जायते पूर्वं जग्मना यत् प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं, विकार्यञ्च
कर्मा द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादि
भक्षवत् । किञ्चिद्विषयान्तरोत्पत्त्या स्वर्णादिविकारवत्' इति ।
तदपेक्षया निर्वर्त्यविकार्यापेक्षया तयोरेव तत्र कार्यत्वात्,

निवृत्तिविकारापेक्षयेति केचित् । अत्र तदपेक्षयैवेति न नियमः क्रियाया अपि जन्यत्वेन हेतुतानिरूपकत्वात् । प्राप्येति कर्तुः क्रियया व्याप्तिमात्रं यत्र प्रतीयते न निष्पत्तिर्न च विकृतिस्तत् प्राप्यं । यदुक्तं 'क्रियाकृता विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानादा तत्प्राप्यमिति कथ्यते' इति । क्रियापेक्षैवेति क्रियाया अपेक्षा यत्र सा, क्रियापेक्षैवेति सकारपाठे क्रिया अपेक्ष्या निरूपकतया अपेक्षणीया यचेति विग्रहः, प्राप्यकर्मणो जन्यत्वाभावेन निरूपकत्वामावात् क्रियामानिरूपितेत्यर्थः । जुमरनन्दिप्रभृतयस्तु अनीप्सितमपि कर्मभेदमिच्छन्ति यथा पापं त्यजतीति तत्रापि क्रियापेक्षितमेव, हेतुत्वं, अयञ्च निवृत्तिविषयः ॥ १४० ॥

हेतुनिर्वर्त्तनीयस्य दर्शितः, शेषयोर्दयोः ।

दत्त्वोदाहरणद्वन्द्वं शेषयोर्वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

हेतुरिति । दर्शित इति अयमान्दोलितेत्याद्युदाहरणे इत्यर्थः, तत्र शेषितिरूपस्य कर्मणो निर्वर्त्तनीयत्वात् । शेषयोर्दयोर्विकार्यप्राप्ययोः । अत्र हेतुरित्यनुपङ्गः । उदाहरणद्वन्द्वं दत्त्वा उपन्यस्य हेतुदर्शयिष्यत इति शेषः, अनन्तरञ्च शेषयोर्वर्णयिष्यते इत्यन्वयः । यदा शेषयोर्दयोः शेषकर्मद्वयघटितवाक्यार्थद्वयगतहेतोरित्यर्थः । प्रतिज्ञा चैषा श्रियाणां तात्कालिकोत्कृष्टानिवारणायेति ऽध्यम् ॥ २४१ ॥

उत्प्रवालान्यरण्यानि वाप्यः संफुल्लपद्मजाः ।

चन्द्रः पूर्णश्च कामेन पान्थदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४१ ॥

तत्र विकार्यकर्महेतुमुदाहरति । उत्प्रवालानीति । अत्र प्रकृतिभूतमुत्प्रवालारण्याद्विचित्रं पान्थानां दृष्टेस्तुषो दा-
हकत्वादिवं कृतं विषोभावरूपविकारं नीतमित्यारोपितः
प्रकृतिविकृतिभावसात एव समस्कारातिशयः तात्त्विके तु तस्मि-
न्नादभावात्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीति ॥ २४२ ॥

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्यानस्थितां सखीम् ।

वाला भ्रूभङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

प्राप्यकर्महेतुमुदाहरति । मानयोग्यामिति । मानयोग्यां
मानाभासम् । 'अभासः खुरखी योग्येत्यमरमात्रा' प्रियस्यान-
स्थितां प्रियत्वेनारोपितां करोमीत्यभिप्रेत्येति शेषः । वाला
अप्रगल्भा तस्या एव मानशिक्षासम्भवात् । अत्र सखीमिति
प्राप्यं कर्म तद्विषयकदर्शनक्रियापेक्षयैव मास्त्राया हेतुत्वं तत्र
तथाविधाभिप्रायमहकृतभ्रूभङ्गेत्यादिकाश्चनिकविशेषणपुरस्कृतं
सचमत्कारविशेषं पुण्याति ॥ २४३ ॥

गतोऽस्तमर्कोभातोन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

अथ ज्ञापकहेतुमुदाहरति । गत इति । वासाय वास-
वृक्षाय, गत्यर्थयोगे कर्मणि चतुर्थी, इतीदमपि अस्मिन्ना-

कादिकमपि कालस्यावम्या विशेषः प्रकृते सायंसन्ध्येत्यर्थः तस्या निवेदने साध्वेव पर्याप्तमेव, अत्रास्मिताकादयो ज्ञापकाः सायंसन्ध्याश्च ज्ञाया, ज्ञाप्यस्यच कश्चित् प्रतीयमानत्वं कश्चिद् शब्देनोपादानमिति द्वयो गतिः, अत्र तु प्रतीयमानत्वम्, अतएव साध्वेवेत्येवकारेणानुपात्तस्य ज्ञाप्यस्य कथं ज्ञापको भवतीति शङ्का गिरस्ता । सम्प्रति सन्ध्या वर्तते इत्युक्तौ वैचित्र्याप्रतीतेर्निर्दुक्तज्ञापकमुखेन सन्ध्याप्रतिपादनेच तत्प्रतीते रस्यालङ्कारता ॥ २४४ ॥

अवधैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।

देहोक्तभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

ज्ञाप्योपादाने ज्ञापकमुदाहरति । अवधैरिति । अवधै-
रविनाशैः, असाधैरप्रतिकार्यैः, देहोक्तभिर्देहतापैः । सुबोधं
सुखेनानुमेयं । कामातुरं विरहव्याकुलम् । अत्र मनसः
कामातुरत्वं ज्ञाप्यमुपात्तं तस्य देहताया ज्ञापकाः, तेषाञ्च
विशेषणद्वयेनातपलङ्घनादिजन्यत्वव्यवर्त्तनेन विरहसाधारण्य-
प्रतिपादनभङ्गा वैचित्र्यातिशयः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेण रम्या ज्ञापकहेतवः ।

अभावहेतवः केचिद्वाह्नियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

इतीति । इत्येवंरूपा रम्याश्चमत्कारजनकाः प्रयोगेषु
प्राचां प्रसङ्गेषु ज्ञापकरूपा हेतवो लक्ष्याः स्वयं ज्ञातव्याः ।
एवं कारका ज्ञापकाश्च भावरूपा एव हेतवोदर्शिताः, अगन्तर

केचिदभावहेतवः अभावरूपाहेतवो व्याप्तिवन्ते उच्यन्ते इत्य-
न्यः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥

अभावाच्च प्रागभावप्रध्वमान्वान्योन्याभावात्प्रज्ञाभावमे-
देन चतुर्विधाः, क्रमेण तेषां हेतुत्वमुदाहरति । अनभ्यासे-
नेति । धीमतां ज्ञानिनाम् । अक्षाणामिन्द्रियाणाम् । अनि-
ग्रहेण संयमेन । व्यसनं स्त्रीपागमृगवाद्यासक्तिः । अथ याव-
द्विद्यानामभ्यासो धीमद्विद्य संसर्गोऽक्षाणाञ्च निग्रहो न क्रियते
तावद्व्यसनं जायते इति विद्याभ्यासादीनां प्रागभावा एव व्यसनं
प्रति हेतवः ॥ २४७ ॥

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनन्वरः ।

गतो मोक्षच्छ्रुता तृष्णा, कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥ २४८ ॥

गत इति । पुण्याश्रमे पुण्याश्रमगमने प्रव्रज्यायामित्यर्थः ।
अथ पूर्वमुत्पन्नाणां कामकथोन्मादादीनां प्रध्वसाः पुण्याश्रमे-
मनोनिधानं प्रति हेतवः ॥ २४८ ॥

वनान्यमूनि न शृङ्गाण्येता नद्यो न योषितः ।

शृङ्गा इमे न दायादास्तुम्भे नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

वनान्यमूनीति । शृङ्गाश्चादिरव्य वनं गतस्थानन्दोक्तिरि-
यम् । अमूनि वनानि यथेष्टेष्टाश्रमादिशून्यान्त्यपि न शृङ्गाणि

दुःखातिशयदाहृष्टहभिन्नाणि तन्मो मानसं नन्दतीत्यन्वयः, एव-
मप्येऽपि, अत्र वनादिषु गृहादीनां भेदा वनं गतस्य मानसन-
न्दने हेतवः । हेतुलक्षणे न स्वरूपसत्त्वेन किन्तु ज्ञायमानत-
येति बोध्यम् । अत्र सादृश्यातिशयहेतुकाभेदप्रतीतिपूर्वक-
भेदप्रतिपादनस्यैव समत्कारजनकलादनगृहादीनां सादृश्य-
मस्यैव परन्तु तदविवक्षणायाच निर्णयोपमा ॥ २४८ ॥

अत्यन्तमसदार्थ्याणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विवर्द्धन्ते सततं सर्व्वसम्यदः ॥ २५० ॥

अत्यन्तमिति । अनालोचितचेष्टितमविमृश्यकारित्वम्, अत्य-
न्तमसदविद्यमानं अनालोचितचेष्टितं नास्तीत्यर्थः । अतस्तेषा-
मिति, अत्रानालोचितचेष्टितस्यात्यन्ताभावः सम्यद्विवर्द्धौ हेतुः ॥
॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१ ॥

पूर्व्वोदाहरणत्रये भावप्रतियोगिकानामेवाभावानां हेतुत्वं
दर्शितं संप्रत्यभावप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य हेतुत्वं दर्शयन्नु-
दाहरति । उद्यानेति । मञ्जरी अनुद्भिन्ना न भवति उद्भिन्ना
भवतीत्यर्थः अतस्त्वया उद्दीपकत्वात् पथिकनारीणां सतिलः
सलिलाञ्जलिर्देयः मरणमुपस्थितमित्यर्थः मृतानामेव तर्पणा-
ञ्जलिदानविधानात्, अत्र सहकारमञ्जर्युद्भेदाभावस्याभावा
विरहिणीमरणहेतुत्वेन वर्णितः, अथवा प्रागभावाभावः, वस्तुन

उत्पादो हि प्रागभावाभाव उच्यते तेन तद्रूपस्य सहकारम-
ञ्जरीणामुद्भेदस्य पथिकनारीणां मरणे कारणत्वं । प्रध्वंसाभावो
यथा, 'पीनयोणि गभीरनाभि निम्बतं भक्षे सृशोचक्षुनं पा-
यादः परिरथमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः' । स्वावा-
सानुपघातनिर्घेतमनास्तात्कालगीष्मदृशे यस्मै वोऽच्युतनाभि-
पद्मवसन्तिर्विधाः शिवं शंसति । अत्र नारायणनाभिपद्मरूपा-
वामस्थानस्योपघाताभावो ब्रह्ममनोनिर्घतिं प्रति हेतुः, सृजं
वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसस्याभाव उच्यते । अत्यन्ताभावा-
भावो यथा, अत्यन्तमसदार्याणामित्यादौ, अचाक्षोचनचेष्टि-
तस्यात्यन्ताभावाभावः सद्यद्विदुद्वौ हेतुः । एवमन्योन्याभावा-
भावोऽपि बोध्यः । अचाभावाभावानां प्रतिबोद्धादिस्वरूपता-
नभ्युपगमाच्च भावहेतुत्वं बोध्यम् ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिदं वस्तुनः ।

भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

एवमभावस्य भावमभावश्च प्रति हेतुत्वेन भेदान्तरं भव-
तीति प्रतिपादयन्नभावहेतुमुपसंहरति । प्रागभावादीति ।
भावाभावस्वरूपस्य भावस्वरूपस्याभावस्वरूपस्य चेत्यर्थः, तच्च
पूर्वसोक्तेषु भावान् प्रति हेतुत्वम्, अभावं प्रति हेतुत्वन्तूष्णम्,
यदा उद्यानेत्याद्युदाहरणे तथात्वं ज्ञेयं कार्यभूतस्य यज्यमान-
मरणस्य प्राणवायोर्देहसंयोगनाशरूपत्वात् । एवमुक्तौदाहरणेषु
भावानां कारकहेतुत्वं दर्शितं चाप्यकहेतुत्वन्तु खल्वसूक्ष्मनीयम् ॥

॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्सदृजः कार्यानन्तरजस्तथा ।

अयुक्तयुक्तकार्यौ चेत्यसङ्ख्याश्चिन्नहेतवः ॥ २५३ ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाययाः ।

अत्यन्तसुन्दरादृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

एवं हेतोः कारकलक्षापकत्वाभ्यामभावरूपत्वेन च चैवि-
ध्यमुक्तं, मम्प्रति चिन्नसंज्ञकं भेदान्तरमाह । दूरकार्यं इति ।
दूरं देशतः काष्ठतश्च दूरवर्त्ति कार्यं यस्य सः । तत्सदृजः का-
र्येण सदैव जातः । कार्यानन्तरजः कार्ये जाते पश्चाज्जातः ।
तथा अयुक्तमनुचितं युक्तमुचितञ्च कार्यं ययोस्तौ, अयुक्तका-
र्यौयुक्तकार्यहेत्यर्थः । असङ्ख्या बहुविधाः । चिन्नहेतव इति
चिन्नसंज्ञका हेतव इत्यर्थः, दूरकार्यत्वादिनाद्यर्थविषयत्वादन्व-
यता, तदुक्तं भोजराजेन । 'क्रियायाः कारणं हेतुः कारको
ज्ञापकस्तथा । अभावश्चिन्नहेतुश्च चतुर्विध इहेत्यते' इति ॥
॥ २५३ ॥

तेऽमी इति । गौणवृत्तिर्गौणी लक्षणा साच सारोपात्मिका
साध्यवसानार्था प्रस्तुतानुपादानात्, सैव व्यपाययः स्वविषय-
काप्रस्तुताभेदप्रतीतिजनिका येषां ते अत्र गौणवृत्तिव्यपाय-
यत्वं क्वचित् कार्यस्यापि भवति यथा पश्चात् पर्यस्तेत्यादि
वक्ष्यमाणोदाहरणे रागसागर इत्यत्र, अत्र हेतोस्तुपातश्च
परम्परयेति बोध्यम् । क्वचिदुभयोरपि यथा राज्ञां हस्तार-
विन्दानोत्पादौ । तस्मात् गौणवृत्तिव्यपाययादिति पञ्चम्यन्त-

पाठः सम्यक् । एतद्योषलक्षणं रूपरूपकभावाभावेऽप्यध्यवसाय-
साधविषयत्वे चेद्वनागत्यन्तचमत्कारजनकत्वं बोध्यं यथा, आ-
विर्भवति नारीणामित्यादिवक्ष्यमाणोदाहरणे । अत्यन्तसु-
न्दरा दृष्टा इत्युदाहरणदर्शनायां हेतुः ॥ २५४ ॥

त्वदपाङ्गाङ्ग्यं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ।

सुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽप्यसं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥

क्रमेण दूरकार्यादीनुदाहरति । त्वदपाङ्गाङ्ग्यमिति । हे
अङ्गने प्रशस्ताङ्गवति त्वदपाङ्गाङ्ग्यं त्वदपाङ्गरूपं तेनात्र सारोपा-
गौणी, अन्यतः पुरुषान्तरे, तेन त्वदपाङ्गरूपेणानङ्गास्त्रेण । स
लक्ष्यभूतः पुरुषः, अपिभिन्नक्रमे अलक्ष्यभूतोऽहमपीत्यर्थः । अ-
त्रास्त्ररूपकारणस्य लक्ष्यबेधरूपकार्यमेव निकटवर्ति, अलक्ष्य-
भेदरूपन्तु दूरवर्त्ततेति कार्यस्यात्र देशतोदूरस्थता । कासतो
यथा, 'अनश्रुवानेन 'युगोपमानमलम्भमौर्ब्धकिण्वलाञ्छनेन ।
अस्पृष्टखङ्गत्वरणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः' । अत्र
वाक्य एव दौर्घ्यकार्यभूमिरत्नाकरणाद्धेतोर्दूरकार्यता ॥ २५५ ॥

आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तुजैश्वर्यम् ।

सत्तैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

आविर्भवतीति । पर्यस्त निराकृतं जैश्वर्यं चेन्न तद्वयो दौ-
र्घ्यमित्यर्थः । अङ्गजोमनसिजः, अङ्ग मनश्चुपाये च प्रतीके चा-
प्रधानके । अङ्गोदेशविशेषे स्यादङ्ग सम्बोधनेऽप्ययमित्युक्तेः । तेन
क्षत उन्मादो मनोविकारविशेषस्तत्कालैर्विभ्रमैर्विचारासैः, सदैवा-

विभ्रवतीति अत्र नारीणां यौवनरूपं कारणं कार्यभूतैः
 पुंसां विभ्रमैः सहैव जायत इति कारणस्याशुकार्यकारिता
 प्रतिपादनाय कार्यप्राक्क्षणवर्त्तितापङ्गवैवचिकः एवञ्चात्र
 विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानत्वं प्रागुत्पद्यमानत्वेनाध्यवसितमि-
 त्यध्यवसायव्यपाययोऽत्र हेतुसमत्कारातिशयजनको नतु गौ-
 णीयव्यपाय इति बोध्यम् ॥ २५६ ॥

पश्चात्पर्य्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणालीणामुदीर्णारागसागरः ॥ २५७ ॥

पश्चादिति । किरणान् पर्य्यस्योत्क्षिप्य उत्क्षिपदित्यर्थः ।
 पश्चादुदीर्णमुदितमित्यन्वयः । प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात् पूर्व-
 मेव, उदीर्णं उच्छलितः, समुद्र इति कश्चित्पाठः, रागः
 कामाभिलाष एव सागरः । अतएवात्र कार्यस्यैव गौणवृत्ति-
 व्यपायत्वत्वं, वस्तुतस्तत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य विप्र-
 कार्यकारिताप्रतिपिपादयिषया रागसागरोच्छलनरूपकार्यस्य
 पश्चाद्भाविता पूर्वभावित्वेनाध्यवसिता, तेनाचाध्यवसायमूल
 एव समत्कारातिशयः ॥ २५७ ॥

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुक्षलीकुरुते कुतः ।

देव त्वच्चरणद्वन्द्वरविवालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥

राज्ञामिति । त्वच्चरणद्वन्द्वमेव रवेर्वालातपः । रवीत्यथ
 रागेति मङ्गपु पाठः तत्र त्वच्चरणद्वन्द्वस्य रागो लौहित्यं न एव
 वालातप उघटादित्यरग्निरित्यर्थः, राज्ञां हस्ता, हस्तद्वन्दा-

न्येवारविन्दानि तानि कुद्वलीकुरुते मुद्रितानि करोति, अत्र प्रणामार्थं हस्तयोः पुटीभावे कुद्वलीभावाभ्यामसकृत एव चमत्कारातिशयः । अत्र बालातपरूपहेतोररविन्दकुद्वलीभावरूपकार्यमयुक्तम् ॥ २५८ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

त्वत्पादनखचन्द्राणामर्च्चिपः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

पाणिपद्मानीति । कुन्दनिर्मलाः कुन्दकुसुमवद्भवलाः, विशेषणमिदं नखानां चन्द्रत्वारोपे हेतुः । अत्र चन्द्रकिरणरूपहेतोः पद्मसङ्कोचनं कार्यं युज्यत एव ॥ २५८ ॥

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

इङ्गिताकारसूक्ष्मोऽर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ॥ २६० ॥

हेतुमुपसंहरति । इतीति । हेतोर्विकल्पानां प्रभेदानां गतिर्दिक् । दर्शितेति अनया दिक्षा अपरेऽपि हेतुप्रभेदाः सूच्यं ज्ञातव्या इत्यर्थः ।

अथ सूक्ष्मं सूचयति । इङ्गितेति । इङ्गितमभिप्रायबोधकचेष्टाविष्करणम्, इङ्गितं इङ्गितोभाव इति विद्यः, आकारो-रत्यादिसूचकमुखरागादिः, स्यादाकारोऽङ्गवैकृतमिति घोषालितः । ताभ्यां सूक्ष्मो सूचयितुं योग्योऽर्थः अभिलाषाद्यभ्यन्तरविषयः रक्षःक्रियमाणवद्भिर्विषयो वा सूक्ष्मः सूक्ष्माख्यालङ्कारवान्, सूक्ष्ममंज्ञाया अन्वर्थतां प्रतिपादयितुं हेतुमुपन्य-

स्यति सौक्ष्म्यादिति अर्थस्येद्विताकाराभ्यामेव सत्त्वेन सूक्ष्म-
मतिवेदत्वादित्यर्थः । इत्यच्चार्यस्येद्विताकाराभ्यां निपुणमति-
लक्ष्यत्ववर्णनं सूक्ष्मं नामानङ्कार इत्यर्थः । नव्यामु इद्विते
नाकारेण वा सचितस्य सूक्ष्मार्थस्य निपुणमतिना केनचिद्वज्रा-
न्तरेण यत्सूचनं तत्सूक्ष्मं नामालङ्कारः सूक्ष्मार्थसूचनस्यैव चम-
त्कारजनकतया लङ्कारत्वादित्याहुः । तथाचोक्तं प्रकाशकता,
'कुतोऽपि सचितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते । धर्मेण केन-
चिद्यच्च तत्सूक्ष्मं परिचक्षते' इति । कुतोऽप्याकारादिद्वितादे-
त्यर्थः । दर्पणकृतापि 'संसचितस्य सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणैद्वितेन
वा । कयापि सूच्यते भङ्गा यच्च, सूक्ष्मं तदुच्यते' इति ॥ २६० ॥

कदा नौ सङ्गमोभावीत्याकीर्णं वक्तुमद्यमम् ।

अवेक्ष्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

पद्मसम्मीलनादत्र सचितोनिग्रि सङ्गमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥

तत्रेद्वितलक्ष्यार्थमुदाहरति । कदेति । नौ आवयोः ।
आकीर्णं जनयङ्ले देगे । लीलापद्मं प्रीडार्थकमलम् । न्यमी-
लयत् समकोचयत् । पद्मसम्मीलनादिति । सचितोऽलचितः ।
नायिकाया अभिप्रेतो निशाभाविषङ्गमरूपः सूक्ष्मोऽर्थः पद्म-
नीमीलनरूपेद्वितेन किञ्चिदलचित इति स्वमते लक्षणमन्वयः ।
नव्यमते तु नायकस्य जिज्ञासितः सङ्केतकालरूपः सूक्ष्मो-
ऽर्थस्तस्य भूषेपादिनेद्वितेन नायिकया ललपित्वा निशामय-

शंसिकमलनिमीलनलीलया प्रकाशित इति । अत्र च वैविच-
विशेषस्य सर्वज्ञासङ्कारविलक्षणतया सद्दद्यानुभवशिद्धत्वादल-
ङ्कारत्वमेव ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

मदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्थामवर्जित ।

उद्दामरागतरला ष्ठाया कापि मुखात्बुजे ॥ २६३ ॥

इत्यनुज्ञिन्नरूपत्वाद्भक्त्युत्पन्नमनोरथः ।

अनुज्ञश्चैव सत्त्वमत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

॥ इति सत्त्वम् ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति । मदर्पितेति । उद्दामोऽत्य-
धिको रागो रत्युत्पन्नाभिज्ञापस्येन तरला मनोज्ञा उद्दाम-
रागयज्ञिकेत्यर्थः, कापि विलक्षणा ष्ठाया कान्तिः । अत्र
नाधिकाया रत्युत्पन्नाभिज्ञावरूपार्थस्य मुखच्छायाविलक्षण-
रूपाकारेण किञ्चित्क्षयत्वं प्रतिपादितम् । नयमतेऽप्यत्र ता-
दृशकारणलक्षितस्य तादृशसुखार्थस्य तादृशवचनभङ्गा यन्मु-
खमीपे सूचनमिति लक्षणसमन्वयः, सूचनञ्च यस्यार्थस्य प्रत्ये-
वेति न नियमः तस्यान्वोद्देश्यकत्वस्यापि सम्भवात् अतएव
प्रकाशयता सूक्ष्मलक्षणे अन्वयौ द्रष्टुम्वन् । मदर्पितेत्यत्र लद-
र्पितेति कचित्पाठः ॥ २६२ ॥

ननु पूर्वोदाहरणे पद्मनिमीलनान् प्रतीयमानस्य निशि-
सङ्गमस्य सूक्ष्मत्वे तावदस्य अत्र तु तादृशमुखच्छायारूपा-
कारः स्फुटतरमेव रत्युत्पन्नमनोरथं सूचयतीति कथमर्थस्य

सूक्ष्मत्वमित्याशङ्कोपपादयति । इत्यनुद्भिन्नरूपत्वादिति । रत्यु-
त्सवमनोरथोऽनुद्भिन्नरूपत्वात् आकारलक्षितत्वेन स्फुटतर-
प्रतीयमानरूपत्वाभावात् सूक्ष्मत्वमनुद्भिन्नोवापरित्यज्यैवाव व्यव-
स्थितो वर्णितोऽभूदित्यन्वयः । अत्राप्यवस्थित इति कचित्पाठः ।
अयमर्थः, उद्दामरागतरला मुखच्छाया तावद्रत्युत्सवमनोरथ-
स्यैवानुभाव इति न नियमः विषयान्तरमनोरथादिनापि
तत्सम्भवादित्यनैकान्तिकत्वान्न स्फुटतरं तादृशमनोरथ लक्ष-
यति लक्षयिता तु खोयविलक्षणसहृदयतासभीचीनया तथा
कथञ्चिल्लक्षयतीति सूक्ष्मत्वमेव रत्युत्सवविषयस्येति ॥ २६४ ॥

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

अथोद्देशवाक्योक्तलवेतिनामान्तरं लेशं लक्षयति । लेश
इति । लेशेनाल्पतया निर्भिन्न प्रकाशितं यत् वस्तुनो रूपं
स्वरूप तस्य निगूहनं स्वरूपं लेशः रोमोद्भेदाद्यङ्गविकारा-
दिना किञ्चित् प्रकाशमानस्य गोप्यविषयस्य केनचिद्ब्याजेन
गोपनं लेशनिर्भिन्नवस्तुनिगूहनरूपत्वाज्ज्ञालङ्कार इत्यर्थः ।
इममेव जया व्याजोक्तिं वदन्ति । यथा 'व्याजोक्तिश्चूदनो-
द्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्' इति । वक्ष्यमाणपङ्क्तौ तु न लेश-
निर्भिन्नवस्तुनो व्याजेनापङ्क्तव इत्यतोऽस्य भेदः । गोप्यनिर्भेदस्य
कचिद्गोपयितुरनवधानवचनेनापि भवति तस्य निगूहनमपि
कचिन् संप्रेषणं कचिदप्येव च । क्रमेण यथा, 'कासे वारि-

धराणामपतितया नैव शक्यते स्यात्तुम् । उत्कण्ठितासि त-
रले नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः । अत्रापतितयेति
पतिं विनेत्यर्थः स्वयमेवाभिहितः पतनाभावप्रतिपादनेन नि-
गूहितः । 'इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा मिलति का न वनस्यति-
ना लता । स्मरसि किं सखि । फान्तरतोत्सवं नहि घनागमरोति-
रुदाहता' । अत्रापि स्ववचनेनैव सूचिता पतिसङ्गमेच्छा घना-
गमस्यभाववर्णनया निगूहिता । इयमप्यपक्रुतिरिति विद्यनाथः ।
ननु लेशनिर्भिन्ननिगूहने कथमत्कारो येनाखालहारत्वमि-
त्याशङ्क्याह । उदाहरण एवास्तेति । रूपं वैचित्र्यात्मकत्वम् ॥
॥ २६५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रत्नकाः ।

अवगच्छेयु रा ज्ञात महे शीतानिलं वनम् ॥ २६६ ॥

निर्भिन्ननिगूहने दौ द्वे अनिष्टसम्भावना, लज्जा चेति
तत्रानिष्टसम्भावनायामुदाहरति । राजेति । अवगच्छेयुरि-
त्याशंसायां छिद् । आवगच्छेयुरिति कचित्पाठः । अवगच्छे-
युरित्यन्तमनिष्टशङ्कासूचकम्, अनन्तरं निगूहनापायं चिन्त-
यन्त्याह । आ ज्ञातमिति । आ इति स्मरणे, ज्ञातं निगूहन-
कारणं निश्चितमित्यर्थः । तदेवाह अहो इत्यादि, रोमोद्भेदस्य
शीतानिलजनितत्वप्रतिपादनेनानुरागे निगूहितः ॥ २६६ ॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम् ।

अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्भूतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥

सङ्गायामुदाहरति । आनन्दाश्र्विति । कन्यकां विवा-
 दाय गोष्ठ्यामानीतां कन्यां दृष्ट्वैव कथमानन्दाश्रु मवृत्तमिति
 कन्यादर्शनमात्रेणैव आनन्दाश्रुणानुरागव्यक्तिर्लज्जाकरोत्या-
 शङ्क संवृणोति । अक्षि मे इति । अचायुणोऽक्षिदूषणजन्य-
 प्रतिपादनव्याजेनानुरागो निगूहितः । अथ वस्तुनिर्भेदश्च
 चाक्षिदाशङ्कितः चाक्षिणात्त्विकः, तथाग्रह्यायामेतदुदाहरण-
 दधम् । तात्त्विकत्वे यथा, 'शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाश्लोप-
 गूढोक्तसङ्गोमाञ्जादिविषंष्टुल्लाखिलविधिव्यासङ्गमङ्गाकुलः । आ-
 शैत्यं तद्धिनाचलस्य करयोरित्यूषिवान् सस्मितं शैलान्तःपुर-
 मात्मण्डलगणैर्दृष्टोऽवतादः शिवः' । अथ सात्त्विकतया रो-
 माञ्जादीनां परिज्ञानं तच्चत्त्यानां जातमेव, अतएव सस्मितं
 शैलान्तःपुरमात्मण्डलगणैर्दृष्ट इत्युक्तम् ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिस्थानेऽयमलङ्कारोऽतिशोभते ।

श्लेषमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा श्लेषतः कृतान् ॥ १६८ ॥

अस्थालङ्कारत्वमुपपादयति । इत्येवमादीति । अतिशोभते
 चमत्कारविशेषजनकतया काव्यमुपस्कुरुते, तस्मादस्थालङ्का-
 रत्वमनपलपनीयमित्यर्थः । अन्यैरुक्तो व्याजस्तुत्यलङ्कारोऽपि
 श्लेष एवेत्याह । श्लेषमेके इति । श्लेषतः स्तुतिच्छ्लेन कृतां
 निन्दां, तथा निन्दाच्छ्लेन कृतां स्तुतिं वा एके श्लेषं विदु-
 रित्यन्वयः । यदुक्तं दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य
 यः । स श्लेषः स्थापितो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यत इति । यथा

श्लेशनिर्भिन्नवस्तुनिगूढने श्लेशनामास्तुष्टारत्वं तथा श्लेशकृत-
स्तुतिनिन्दयोरपोति किं घ्याजस्तुतीत्यस्तुष्टारान्तराभ्युपगमेन
पक्षधीकरणमिति सोऽपि श्लेश एवेत्यर्थः ॥ २६८ ॥

युवैष गुणवाचाजा योग्यस्ते पतिस्तुर्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥

वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।

कन्यायाः कल्पते भोगान्निर्विविधोर्निरन्तरम् ॥ २७० ॥

तच्च स्तुतिव्याजेन निन्दामुदाहरति । युवैष इति । स्वयं-
वरगोष्ठ्यां कस्तुचिद्राज्ञः समोपसुपक्षितां कन्यां प्रति सख्या
उक्तिरिद्यम् । योग्यः पतिः पतित्वेन वरीतुमुचितः, अथ हेतुः
रणोत्सवे इति, अतिवीरोऽयं म्रियतामित्यापांततो बोधितं,
पर्यवसाने तु सर्वदा रणव्ययोऽयमनेन ते कामसुखं दुर्लभं
तत्र म्रियतामिति रणोत्सवे मनः सक्तमिति स्तुतिव्याजेन नि-
न्दैव प्रतिपादिता ॥ २६९ ॥

एतदेवाह । वीर्योत्कर्षस्तुतिरिति । अस्मिन् पक्षे भोगान्
सुरतोत्सवान् निरन्तरं निर्विविधोरुपभोगुमिच्छाः कन्याया
भावो वरणाभिप्रायस्तस्य निवृत्तये राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुति-
र्निन्दैव कल्पते निन्दारूपेणैव परिणमतीत्यन्वयः ॥ २७० ॥

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किन्तेन मे सखि ।

आगःप्रमार्ज्जनायैव चाटवो येन श्रितिताः ॥ २७१ ॥

दोषाभासो गुणः कोऽपि दर्शितश्चाटुकारिता ।

मानं सखीजनोद्दिष्टं कर्तुं रागादशक्तया ॥ २७२ ॥

॥ इति लेशचक्रम् ॥

निन्दाव्याजेन श्रुतिमुदाहरति । अपस्तु इति । मान एव
मनस्विनोनां गौरवहेतुस्तदन्तरान्तरा प्रेयसि मानो विधेय
इति वदन्तीं सखीं प्रति, नायिकाया उक्तिरियम् । अपस्तो नैकव
स्तिरप्रेमा, निर्दयः परपीडानभिघ्नः । तेन युष्माभिस्तुपदि-
ष्टेन मानेन । आगःप्रमाज्जनाय अपराधविस्मरणाय, चाटवः
प्रियवादाः ॥ २७१ ॥

दोषाभास इति । सखीजनैरुद्दिष्टमुपदिष्टं मानं रागात्
प्रेयस्यनुरागाधिक्यात् कर्तुमशक्तया नायिकया कोऽपि स्त्री-
णामतीव हृदयङ्गमश्चाटुकारितारूपो गुणः, दोषाभासः प्रथमं
दोष इवाभासत इति तादृशो दर्शितः, दोषत्वेन कथित
इत्यर्थः । तस्मादत्र निन्दाव्याजेन श्रुतिर्दर्शिता ॥ २७२ ॥

उद्दिष्टानां पदार्थानामनूद्देशो यथाक्रमम् ।

यथासङ्ख्यामिति प्रोक्तं सङ्ख्यानं क्रम इत्यपि ॥ २७३ ॥

अथ क्रमं लक्षयति । उद्दिष्टानामिति । उद्दिष्टानां प्रथ-
ममुक्तानां पदार्थानां यथाक्रममनूद्देशः पद्यादुद्देशः पद्यादुक्तेः
पदार्थैः क्रमेणान्वय इत्यर्थः । यथासङ्ख्यामिति ननु हेतुः
सूची सवः क्रम इत्युद्देशवाक्ये लघ्वानन्तरं क्रम एवोद्दिष्टस्तत्

कथं यथामह्यस्य निरूपणमित्यत्र । सद्धानं क्रम इत्यपीति
यथामह्यं सद्धानं क्रम इति चयः पर्याया इत्यर्थः ॥ २७३ ॥

ध्रुवन्ते चोरिता तन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।

स्नातुमम्भप्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥ २७४ ॥

॥ इति क्रमः ॥

उदाहरति । ध्रुवमिति । स्मितेक्षणमुखद्युतिरिति जात्या-
श्रयत्वादेकवचनम् । चोरितेति किञ्चिदपद्यतेत्यर्थः समुदाय-
चरणे नायिकायां तदसत्त्वप्रतिपत्त्या वैरस्यापत्तेः । अम्भः
प्रविष्टाया इति अम्भःस्नितानां कुमुदादीनां चौर्यप्रियाया
उपपादकम् । उत्पलं कुवलयम् । अत्र स्मितद्युतिः कुमुदेन,
ईक्ष्णद्युतिरुत्पलेन, मुखद्युतिः पङ्कजेन, चोरिता इति क्रमि-
काणां क्रमिकैरन्वयः । अचासङ्कारान्तरविच्छिन्तिमूलतया
प्राढोक्त्या च विचित्रातिशयः ॥ २७४ ॥

प्रेयः प्रियतराख्यानं, रसवद्द्रसपेशलम् ।

ऊर्ज्जस्त्रिंश्रुताङ्गारं, युक्तोत्कर्षश्च तत्त्रयम् ॥ २७५ ॥

संलक्ष्यक्रमाणां वस्त्रलङ्काररूपव्यङ्ग्याणां वाच्यार्थस्य प्रो-
भाजनकतया समासोक्तिरूपकादिनाम्नालङ्कारत्वमुक्तम् असंल-
क्ष्यक्रमाणां रसादिव्यङ्ग्यानामपि तथात्वेनालङ्कारत्वमुचित-
मिति सम्प्रति तद्रूपं प्रेयोरसवद्ऊर्जस्त्रिंश्रुताङ्गारं तत्रय-
माह । प्रेय इति । चयाणामेवासंलक्ष्यक्रमलक्ष्यैकधर्मवत्त्वा-

देकत्र निवेशः । तत्र प्रियतरं भावाभिव्यक्त्या नोद्भवस्य प्रीत्य-
 तिशयकरं वक्तुं प्रीत्याधिक्यसूचकमाख्यानं प्रेयः प्रकृष्टप्रिय-
 तात् प्रेयो नामासङ्कारः । भावाश्च देवादिविषया रतिः
 प्रधानत्वेनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणश्च । यथा काव्यप्रकाशे,
 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्चितः । भावः प्रोक्तः'
 इति । विभावादिभिरपरिपुष्ट उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव
 इति विश्वनाथादयः । अन्यकर्तृस्तु देवादिविषयकरतिभाव-
 व्यञ्जकमेवाख्यानं प्रेयोऽलङ्कारतयाभिमतमिति वक्ष्यमाणोदा-
 हरणदर्शनादवगम्यते । तन्माख्यानचातुर्येण व्यञ्जमानोदे-
 वादिविषयकरतिभावोवाच्यस्य शोभाजनकतया प्रेयोनामा-
 सङ्कार इति लक्षणम् । तथा रसपेशलं रसाभिव्यक्त्या सह-
 दयसदयङ्गममाख्यानं रसवत् रसवत्वमासङ्कारः आख्यान-
 चातुर्येण व्यञ्जमानोरस एव वाच्यस्य शोभाजनकतया रसव-
 दलङ्कार इत्यर्थः । रसस्वरूपस्य ग्रन्थकृता नोक्तमिति किञ्चि-
 दुच्यते । समुचितसन्निवेशशोभिना काव्येन तत्तदभिनयेन वा
 समर्पितैः सहृदयसदयं प्रविष्टैस्तदीयसहृदयतासंप्रोचीनेन
 भावनाविशेषमहिम्ना विगलितरामरमणीत्वादिभिरलौकिक-
 विभावनादिव्यापारवत्तया विभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यप-
 देशैः शोतादिभिरालम्बनकारणैश्चन्द्रिकादिभिर्हृदीपनकारणै-
 रश्रुपातादिभिः कार्यैश्चिन्तादिभिः सहकारिभ्यः सम्भूय प्रादु-
 र्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्त्तितानन्दाभाव-
 णाशानेनात एव प्रमुष्टपरिमितप्रमादतादिनिजधर्मेण प्रमाणा

स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रिये-
माणः प्राग्निविष्टवासनारूपः स्थिरतया वर्तमानत्वात्
स्याद्यिशब्दव्यपदेशो रत्यादिरेव रसः । तथा चाहुः 'व्यक्तः
स तैर्विभावाद्यैः स्याद्यो भावो रसः स्मृतः' इति व्यक्तो व्यङ्गि-
विषयीकृतः, व्यङ्ग्य भग्रावरणा पितृ, यथाहि शरावादीनां
पिहितो दीपलान्निवृत्तौ सन्निहितान् पदार्थान् प्रकाशयति
स्यञ्च प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवलितान् रत्या-
दीन्, अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वाभ्युपगतेः, विभावा-
दीनामपि स्वप्रतुरगादीनामिव रङ्गरयतादीनामिव च सा-
क्षिभास्यत्वमविरुद्धं, व्यञ्जकविभावादिसर्व्वणया आवरणभङ्गस्य
वा उत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्य्येते वि-
भावादिसर्व्वणावधित्वादावरणभङ्गस्य, निवृत्तायां तस्यां प्र-
काशस्यावृत्तत्वादियमानोऽपि साक्षी न प्रकाशते इतीदम-
भिनवगुप्तादिमतस्वारथेन । भट्टनायकप्रभृतयस्तु ताटस्थेन
रसप्रतीतावनासाद्यत्वम् आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घटः
षीतादीनां सामाजिकान् प्रत्यविभावत्वात् विना विभाव-
मनालम्बनस्य रत्यादेरप्रतिपत्तेः नच कान्तात्वं साधारणं
विभावतावच्छेदकमत्राप्यस्तीति वाच्यम्, अप्रामाण्यनिश्चया-
नास्क्रन्दितागम्यात्वप्रकारकज्ञानविरहस्य विशेष्यतासम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विभावतावच्छेदककोटाववगमं निवेष्ट्यं-
त्वात्, तस्मादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकत्वव्यापारेणा-
गम्यात्वादिरसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धद्वारा कान्तात्वादिरसानु-

कूलधर्मपुरस्कारेणावस्थाप्यन्ते, एवं साधारणीकृतेषु रामसीता
देशकालवयोऽवस्थादिषु पक्षौ पूर्वव्यापारमहिम्नि तृतीयस्य
भोगकृत्यव्यापारस्य महिम्ना निगोर्षयोरजस्रमसौद्रिक्तमन्व-
जनितेन निजचित्सुभावनिर्घृतिविश्रान्तिलक्षणेन साक्षात्का-
रेण विषयोक्तो भावोपनीतः साधारणात्मा रत्यादिः
स्याधी रस इत्याहुः । नय्यास्तु काव्ये नाव्ये च कविना गटेन
च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनाव्यापारेण रामादौ सी-
तादिरतौ पृथ्वीतायाम्, अनन्तरञ्च सहृदयतोऽस्मासितस्य भा-
वनाविशेषरूपदोषस्य महिम्ना कल्पितरामस्यावच्छादिते स्वा-
त्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्य-
मानोऽनिर्व्यञ्नीयः साक्षिभास्यः सीतादिविषयकरत्यादिरेव
रसः अथञ्च काव्यौ दोषविशेषस्य नाशय तदुत्तरभाविना
लोकोत्तराह्लादेन भेदापह्नात् सुखपदव्यपदेश्यश्च भवतीति
प्राङ्गरित्येतत् सर्वं पण्डितराजेन विशदोक्तम् । सीतादि-
विभावादिभोरामादिनिष्ठतयानुमीयमानो रत्यादिस्वाधि-
भावा वासनासन्निकर्षेण सामाजिकैः साक्षात्क्रियमाणो रस
इति श्रीशङ्कुप्रभृतयः । वस्तुतस्तु विभावादिध्यज्यमान-
रत्यादिस्वाधिविभावजन्यचमत्कार एव रसशब्देन व्यपदिश्यते
सर्वमन्यत् पक्षवनमिति बोध्यम् । रत्यादयश्च रतिहाम-
शोकक्रोधात्साहचर्यजुगुप्साविस्मयाः क्रमेण शृङ्गारहास्यकण्ठ-
रौद्रवीरमयानकवीभसाहुतरमानां स्वाधिभावाः, शान्तस्य
तु शमो निर्वेदो वेति कल्पदधं । रत्यादीनां स्वरूपश्च दश-

रूपकादावभिव्यक्तं ज्ञेयं । शृङ्गारादीनां स्वरूपस्यान्यत्र विस्तार
इति चेत् । तत्र शृङ्गारोऽपि सम्भोगविप्रसङ्गभेदेन दि-
विधः । वीरस्य दानधर्म्यदयायुद्धमन्त्रादिभेदेन वज्रावधः ॥

तथा रूढः प्रादुर्भूतः प्रधानतयाभिव्यक्त इत्यर्थः, तादृ-
शोऽहङ्कारो गर्वाच्च तादृशमाख्यानमूर्जसि, आख्यान-
चातुर्येण प्रधानतयाभिव्यज्यमानो गर्वाख्यो व्यभिचारिभाव
उर्जसिनामासङ्कार इत्यर्थः । गर्वस्य, गर्वा मदः प्रभाव-
श्रीविद्यासत्कुलतादिजः, इत्युक्तलक्षणः, अयञ्च प्राधान्येनाभि-
व्यक्तो भाव एव, व्यभिचारी तथान्वित इति प्रकाशकारोक्तेः ।
एषामसङ्कारव्यपदेशे हेतुमाह । युक्तोत्कर्षश्चेति । युक्तोऽसङ्का-
रव्यपदेशोपयुक्त उत्कर्षो वाच्यशोभा यस्मात्तत्, सादृश्यादयो
यथा वाच्यार्थशोभाजनकत्वादुपमासङ्कारतया व्यपदिश्यन्ते
भावादयोऽपि तथा वाच्यशोभाजनकत्वमास्मादित्यर्थः । मते
चास्मिन् निरुक्तभावेषु मध्ये देवादिविषयकरतिभावस्य प्रेयो
नामासङ्कारत्वं गर्वाख्यभावस्य चोर्जसिनामासङ्कारत्वम्, एत-
द्विन्नानान्तु भावानां तथा रसाभासभावाभासभावशान्ति-
भाषेदयभावशवस्यतामाह रसपेशलमित्यत्र रसपदस्य रस-
ज्ञानपरत्वेन रसवदसङ्कारत्वम् एषामपि काव्यशोभाजनक-
त्वाविशेषेणालङ्कारत्वोचित्यादिति बोध्यम्, उक्तस्यान्यत्र 'रस-
भावो तदाभासो भावस्य प्रशमोदयो । सन्धिः शवस्यता चेति
सर्वेऽपि रसनाद्रसाः' इति । एते च रसादयः अङ्गित्वेना-
ङ्गत्वेन वाभिव्यज्यमाना अलङ्कारतां प्राप्नुवन्ति अङ्गभूताना-

मपि काव्यशोभाजनकत्वाविशेषात्, नचाङ्गिनो रसादेरल-
ङ्कार्यत्वात् कथमलङ्कारत्वमिति वाच्यं, स्वमते शब्दार्थात्म-
कस्य काव्यस्यैवालङ्कार्यत्वेन तदुपस्कारकस्य व्यङ्ग्यमात्रस्यैवाल-
ङ्कारव्यपदेश्यत्वात्, काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते
इत्यलङ्कारलक्षणे शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यैवालङ्कार्यत्वप्रति-
पादनात् । ध्वनिकारप्रभृतयस्तु अङ्गिनो रसादेरलङ्कार्यत्वमङ्ग-
भूतस्य तस्यालङ्कारत्वमाहुः । यथा 'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यथा-
ङ्गन्तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतम्'
इति । तत्र रसानामङ्गत्वे रसवदलङ्कारः भावानामङ्गत्वे प्रेयो-
ऽलङ्कारः रसाभासभावाभासयोरङ्गत्वे ऊर्जस्वलङ्कारः भाव-
ग्रान्तेरङ्गत्वे समाहितालङ्कारः भावोदयभावसन्धिभावश्रवण-
तानामङ्गत्वे तत्तन्नामकालङ्काराः । तदुक्तं विश्वनाथेन, 'रसभा-
वो तदाभासौ भावस्य प्रथमस्तथा । गुणोभूतत्वमायान्ति यदा-
लङ्कृतयस्तदा । रसवत् प्रेयऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।
भावस्य चोदये सन्धौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः' इति । अत्र ते गद्याः
प्रष्टव्याः किं प्रधानतया प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यमात्रस्यैवालङ्का-
र्यत्वमुत तथाभूतस्य रसादेरेवेति तत्र न तावत् प्रथमः स-
मासोक्त्यप्रस्तुतप्रश्नापर्यायोक्तादौ प्रधानतयेवाभिध्यज्यमानानां
वस्त्वलङ्काराणां तैरप्यलङ्कारत्वाभ्युपगमात् नच तत्र वाच्या-
र्यस्यैव प्रधानत्वं प्रतीयमानानां वस्त्वलङ्काराणान्वप्रधानत्वम्
अप्रधानानान्वलङ्कारत्वमुचितमेवेति वाच्यं, तत्र तत्र व्यङ्ग्याना-
मेव प्राधान्यस्यानुभवसिद्धतयानपक्षपनीयत्वात्, नापि द्वितीयः

सामान्येन काव्यात्मकतयाभ्युपगतानां वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्या-
नां मध्ये वस्त्वलङ्काराणामलङ्कारत्वं रसादीनामेवालङ्कार्यत्व-
मिति निर्वक्तुमयोग्यत्वात् नच रसादिव्यङ्गायैव प्रधानस्य
काव्यात्मत्वादलङ्कार्यत्वं न वस्त्वलङ्कारयोरिति विद्यनाथोक्त-
मादरणीयं, 'यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्युक्तिश्चः शोण-
मणीमयूखः । पन्थाभ्रमं प्राप्तवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं
यधत्' इत्यादौ तेनाप्यङ्गभूतेन शृङ्गारेणैव काव्यव्यवहाराभ्यु-
पगमात् संसृज्यक्रमव्यङ्गरूपध्वनिभेदस्य सर्वालङ्कारिकैरभ्यु-
पगतत्वेन रसादेरेव काव्यात्मत्वप्रतिपादनस्य वङ्गो दूषितत्वाच्च,
तस्माद्वाङ्मयतयाऽविशिष्टानां वस्त्वलङ्काराणां रसादीनां वा का-
व्यशोभाजनकतया लङ्कारत्वं युक्तानुभवप्रतिपक्षमिति, प्राचां सर-
णिरेव साधीयसी । अथान्न रसस्यालङ्कारत्वमुक्तं, पूर्व्वञ्च 'मधुरं
रसवदाचीत्यादिना गुणत्वमुक्तं तत्कथमेकस्य गुणत्वमलङ्कारत्व-
ञ्चेति चेद्यस्य समाधानं स्वयमेव ग्रन्थकारोऽयं करिष्यतीति
सर्व्वमवदातम् ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द । जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः ।

भक्तिमात्रसमाराध्यः सप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

तत्र प्रथमं प्रेय उदाहरति । अचेति । विदुरस्य स्वगृहागतं
श्रीकृष्णं प्रति सानुरागोक्तिरियं । हे गोविन्द अद्य त्वयि गृहागते

मदीयभवनं प्राप्ते सति मम या प्रीतिर्जाता कालेन समयान्तरेण तवैव पुनरागमनादेया प्रीतिर्भवेत् भविष्यति न तु त्वयि गते त्वदितरसाधुसमागमादिना ईदृशी प्रीतिर्भविष्यतीत्यर्थः । इतः प्रतिनिवृत्तस्य ते यावन्न पुनरागमनं तावद्दुःखेनैव म्यास्यामीति भावः । नैया काले भवेत् प्रीतिरिति पाठस्तु न मनोरमः । अथ विदुरस्य वाक्यभङ्गाभिव्यञ्जमानो भगवद्विषयरतिभावो भगवतः प्रीत्यतिशयजननेन वाच्यस्य शोभातिशयं पुष्पाति । श्लोकोऽयं 'सम्मानवज्जमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्तामहिमख्यातितदर्थप्राणस्यानतदीयतासर्वतङ्गावाप्रातिकृष्टादीनि च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात्' इति शाण्डिल्यसूचीयप्रीत्युदाहरणतया स्वप्नेश्वराचार्येणोपनासस्य, 'या प्रीतिः पुण्डरीकाच्च तवागमनकारणात् । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम्' इति महाभारतीयोद्योगपर्वोक्तविदुरवचनस्य प्रतिरूपः ॥ २०६ ॥

इत्याहेति । युक्तम् अव्यभिचारिभगवद्भक्तिसूचकत्वात् समीचीनं, युक्तमित्यत्र वाक्यमिति कश्चित्पाठः । युक्तत्वे हेतुः नान्यतस्तादृशी धृतिरिति यतोऽत्र विदुरस्य अन्यतो भगवद्भिन्नविषयेभ्यस्तादृशी धृतिः सन्तोषो न प्रतिपन्नेति शेषः । तवैवागमनात् पुनरित्यनेन विषयान्तरेभ्यो विदुरस्य प्रीतिर्न भवतीति सूचितमित्यर्थः । अतएव भक्तिमात्रेण अनन्यसाधारणानुरागेणैव समाराध्यो हरिः सुप्रीतस्याभूदित्युद्देशस्य प्रीतिकरमाख्यानमिति प्रेयोऽलङ्कारः ॥ २०७ ॥

सोमः सूर्या मरुद्भूमिर्व्योम क्षेतामनलो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव । के वयम् ॥ २७८ ॥

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्मणः ।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

वक्तुः प्रीतानुदाहरति । सोम इति क्षेता यजमानः ।
इतिरूपाणि सोमादिषूलरूपा अष्टौ भूर्भुवः इति क्रम्य सूक्त-
स्वरूपेण वर्तमानं वशिदानन्दात्मकं त्वां द्रष्टुं साक्षात्कर्तुं
वयं के अयोंग्या एव, तर्हि यह्योऽमि तव भक्तानुकम्पितैव
हेतुरिति भावः । अत्र निष्कलम्य परब्रह्मणो जन्यप्रीतेरभा-
वात् वक्तुसाक्षिपयकप्रीत्यैव प्रेयस्त्वम् ॥ २७८ ॥

इतीति । देवे महादेवे । राजवर्मणः राजवर्गानामकस्य ।
प्रीतिप्रकाशनं महादेवविषयकरतिभावसूचनं, तच्च तदपि,
प्रेय इत्यवगम्यतामिति एतेन भक्तस्य प्रीत्यभिच्यत्वा योऽप्यस्य
देवादेः प्रीतिः, केवला भक्तस्यैव देवादिविषयिका प्रीतिर्वा
व्यज्यमाना प्रेयोऽलङ्कार इति सूचितम् । श्लोकद्वयेऽस्मिन् देव-
विषयकरतिभावो दर्शितः । मुनिविषयो यथा, 'हरत्य'
सम्प्रति, हेतुरेकतः शुभस्य, पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः । शरीर-
भाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालचितयेऽपि योग्यताम् ।
इयं हि नारदं प्रति श्रीकृष्णसौमिः । 'अत्युष्माः परितः स्फु-
रन्ति गिरयः स्फाराम्नायामोधयस्थानेतानपि विभ्रतो किमपि
न ह्यन्तासि तुभं नमः । आद्यर्थेण मुहुर्मुहुः स्मृतिमिति

प्रसौमि यावद्भवस्तावद्विभदिमां स्रुतस्तवभुजो वाचस्ततो मु-
द्रिताः' । अत्र पूर्वार्द्धे भूविषयः, उत्तरार्द्धे राजविषयः ।
'एहोहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्रं चुम्यामि मूर्द्धनि चिरञ्च परि-
खजे त्वाम् । आरोग्यं वा हृदि दिवानिशमुदहामि वन्देऽथवा
चरणपुष्करकदम्बान्' । अत्र पुत्रविषयः, अत्र वत्सलाख्यो रस
इत्यन्ये, एवमन्यविषयोऽपि रतिभावः प्रेयोऽलङ्कारतया बोध्यः ।
कान्ताविषया तु रतिर्यन्ता शृङ्गारतां प्राप्नोति तत्र रसव-
दलङ्कार इत्यनन्तरमेव दर्शयते ॥ २७८ ॥

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् ।

सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २८० ॥

प्राक् प्रीतिर्दर्शिता, सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

रूपवाङ्मन्ययोगेन तदिदं रसवद्वचः ॥ २८१ ॥

अत्र रसवदलङ्कारं दर्शयन् तत्र रसाच्च शृङ्गारादिभे-
देन बहुविधा इति तेषु मृत्त्यादिकीटपर्यन्तानामादरणीयत्वे-
नाभ्यर्चितत्वात् प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति । मृतेतीति । मृतां
मदालसां पुनर्भागानां प्रसादेन प्रत्युज्जीवितां प्राप्य तस्याः पत्युः
कुवलयश्रवणोक्तिरियम् । मृतेति मृतेयमिति निश्चित्य यया
सह प्रेत्य परलोके सङ्गन्तुं संयोगं प्राप्नुम् । मृतेऽभिप्रेत्य सङ्ग-
न्वितिपाठे तु इत्यनुतापे मृते मरणे मतिः, भावे कः, यया
परलोकगतया सह सङ्गममिप्रेत्याभिसंख्येत्यर्थः । मे मया मरणं
मतमिष्टं, सैषा तन्वी कथमत्रैव जन्मनि विना मरणं लब्धा,

कथमिति विस्मये । सैषा तन्वीत्यत्र सैवावन्तीति कचित्पाठः,
तत्र आवन्ती अवन्तिदेशोद्भवा वासवदत्तेत्यर्थः, वासवदत्ताया
दाहप्रवादेन दुःखितस्त्य पुनस्तां प्राप्य वत्सरानख्यानन्देकिरि-
यम् । अत्र सम्भोगशृङ्गारस्थो रसः स च 'दर्शनखर्शनादीनि
निषेवेते विलासिनौ । यचानुरक्तावन्योऽन्तं सम्भोगोऽथमुदाहृतः'
इत्युक्तलक्षणः । अथच्च विप्रलम्भानन्तरं प्रतिपाद्यमानः पुष्टिं
प्राप्नोतीति विप्रलम्भानन्तर्येषाच वर्णितः । तदुक्तं, 'न विना
विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भू-
यान् रागो विवर्धते' इति । विप्रलम्भाच्च 'यत्र तु रतिः
प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽप्यवित्युक्तलक्षणः' अथच्च
पूर्वरागमागप्रवासकरुणात्मकतया चतुर्विधः, विप्रलम्भस्यैव
महालसापक्षे करुणात्मकः, यदुक्तं 'यूनोरेकतरङ्गिन् गतवति
लोकान्तरं पुनर्लभे । विमनायते यदैकस्वदा भवेत् करुण-
विप्रलम्भाख्यः' इति ॥ २८० ॥

नन्वत्रापि नायिकाविषयिणी प्रीतिर्यज्यते तत् प्रेयोऽल-
ङ्कारादस्य कोभेद इत्याशङ्क्यायामाह । प्रागिति । प्राक् पूर्व-
दर्शिते अद्य चेति प्रेयः सूर्य इति च श्लोकद्वये प्रीतिर्दर्शि-
ता संप्रयोगशून्यत्वाद्भूतिः प्रीतिः प्रेयोऽलङ्कारतया दर्शिते-
त्यर्थः, प्रीतिप्रेयसोः पर्यायता, यदुक्तं, 'मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु
सुखसंवेदनं वचः । असंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते' इति ।
संप्रयोगश्च विभावादिभिः परिपोषः ॥ चात्र वर्तत इत्याह
चेचमिति, सा तादृशी देवादिर्विषयकरतिपजातोयेत्यर्थः,

रतिः 'रतिर्मनोऽनुकृष्टेऽर्थे मनसः प्रवणायितम्' इत्युक्त-
 लक्षणा प्रकृते कान्ताविषयकोऽनुराग इत्यर्थः, रूपस्य स्वरूपस्य
 वाङ्मयं विभावानुभावव्यभिचारिभिः परिपोषः तस्य योगेन
 सम्बन्धेन शृङ्गारतां गता अलौकिकचमत्कारजनकतया
 तत्परिणामेन वा शृङ्गाररसत्वं प्राप्ता, तत्तस्मादिदं वक्ष्ये
 रसवत् रसवदलङ्कारवत्, एतदुक्तं भरतेन 'विभावानुभाव-
 व्यभिचारिसंयोगाद्भ्रमनिवृत्तिः' इति । अत्र निरुक्तमायिका
 विभावः, सौहित्यवचनवदनस्योरतादयोऽनुभावाः, हर्षविष्ण-
 यादयोऽव्यभिचारिणः, एतैरभिव्यज्यमाणः पुष्टिं नीतेर-
 त्याख्यः स्थायिभावो रसतामापद्यते । रसेद्वेधे च विभावा-
 दीनां त्रयाणां समुदितानामेव हेतुत्वं यच्च तु एकस्य द्वयो-
 र्वा सङ्गावस्थात्रान्यतमसौचित्यादाश्चेपेण समुदितत्वं बोध्यम् ।
 यथा 'दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाह्व नतावशयोः सं-
 क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव । मध्यः पाणि-
 मितो नितम्बि जघनं पादावुदयाश्रुली कन्दोनर्त्तयितुर्यथैव
 मनसः सृष्टं तथास्या वपुः' । अत्र मालविकामभिलषतेऽग्नि-
 मिषस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽनुभावानां नयनवि-
 स्कारादीनां व्यभिचारिणासौकुल्यादीनामौचित्यादेवाच्चेपः ।
 एवमन्याच्चेपो बोध्यः, यच्च तु छन्द्रेणाच्चेपस्तत्र तु दोष एव ।
 यथा 'परिहरति रतिं मतिं लुगते खलतितरां परिवर्त्तते
 च भूयः । इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं
 किमच कुर्मः । अत्र रतिपरिहारादीनां क्लृप्तादिवपि मध्य-

वात् कामिनोरूपोविभावः कृच्छादाक्षेपः । एतच्च प्रसङ्गा-
दुक्तम् ॥ २८१ ॥

निवृत्त्या केगेष्व्याकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।

सोऽयं दुःशासनः पापोलब्धः किं जीवति क्षणम् ॥ २८२ ॥

इत्यास्तु परां कोटीं क्रोधा रौद्रात्मतां गतः ।

भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥

रौद्रमुदाहरति । निवृत्त्येति । केगेष्वित्यवच्छेदे सप्तमी ।
कृष्णा द्वौपदी ।

परां कोटीमाह्वय विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य,
क्रोधः स्यायिभावः स च 'प्रतिकूलेषु तैश्चक्ष्णावबोधः क्रोध
इत्यने' इत्युत्पलक्षणः शत्रुं प्रत्यपचिकीर्षया उद्देकः क्रोध
इत्यर्थः, रौद्रात्मतां गतो रौद्ररसनं प्राप्तः । तथाह्वय
दुःशासन आलम्बनविभावः तस्य कृष्णाकोजाकर्षणाद्विचेष्टित-
मुद्दीपनविभावः पाप इत्यधिकेपवचनमनुभावः प्रतीयमा-
ना गर्वादयो व्यभिचारिभावाः, एतैः पुष्टिं नीतः क्रोधस्या-
यिभावो रौद्ररसतां गतः । रसवत् रसवदाख्यालङ्कारवत् ॥
॥ २८२ ॥ २८३ ॥

अजित्वा सार्णवामुर्व्वीमनिद्धा विविधैर्मलैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥

इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।

रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमीश्वरः ॥ २८५ ॥

वीरमुदाहरति । अजितेति । अजिता युद्धे शत्रुपराजया-
दलम्बा । अत्र ज्ञान्तवाक्यत्रयेण क्रमेण युद्धधर्मदानविषया
उत्साहाः सूचिताः । तेनात्र युद्धवीरो धर्मवीरो दानवी-
रश्चेति वीररसत्रयम् । दयावीरो यथा, 'शिरामुखैः स्यन्दत-
एव रक्तमद्यापि देहे नम मांसमस्ति । त्वं न पश्यामि त-
वापि तावत्, किं भक्षणात्तं विरतो गरुत्मान्' । अत्र जीमूत-
वाहनस्य गरुडभुक्तावशिष्टभागान् प्रति दयायामुत्साहः । एव-
मन्येऽपि मन्त्रादिवीराः सम्भवन्ति ते च मुद्राराक्षसादौ ज्ञा-
तव्याः ॥ १८४ ॥

इत्युत्साह इति । उत्साहः 'कार्यारम्भेषु संरम्भः स्त्रेयानु-
त्साह उच्यते' इत्युक्तलक्षणः । 'संरम्भ उद्योगः । प्रकृष्टात्मा
तत्तद्दिभावादिभिः परिपुष्टः, वीररसात्मना तिष्ठन् वीररसत्वं
प्राप्नुवन्, रसवत्त्वं रसवदलङ्कारवत्त्वं समर्थयितुं सम्पादयितुम्,
ईश्वरः समर्थः । अत्र युद्धे विजेतव्याः, धर्मो धर्मः, दाने याचका
उत्साहस्यालम्बनविभावाः, प्रतीयमानाः सहायाच्चेष्टणादयो-
ऽनुभावाः चर्पष्टतिमत्यादयोऽप्यभिचारिणः एतैरभिध्यक्त उ-
त्साहे वीररसतां भजते ॥ १८५ ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाद्या रुजाकरी ।

साधिगते कथं तन्वी ऊताशनवतीं चिताम् ॥ १८६ ॥

इति कारुण्यमुद्रित्तमलङ्कारतया स्मृतम् ।

तथा पठेऽपि बीभत्सदास्याद्भुतभयानकाः ॥ १८७ ॥

करुणमुदाहरति । यस्या इति । तन्वीत्यत्र देवोति कचित्
पाठः । इतीति । कारुण्यं करुणरसस्याधिभावः शोकः स च
'दृष्टनाशादिभिस्त्रेता वैक्लव्यं शोकशब्दभाक्' इत्युक्तसचणः, चेत-
सो वैक्लव्यं दुःखविशेष इत्यर्थः । उद्भिक्तं विभावादिभिः परिपुष्टं
सत् अलङ्कारतया स्रुतं करुणरसीभूय काव्यशोभाजनना-
द्रसवदलङ्कारत्वेन ज्ञातमित्यर्थः । अत्र शोष्या गतप्राणा
तन्वी आसम्बन्धविभावः कुसुमशय्यापीत्यादिना जीवन्वास्त-
व्याः सुखावस्थास्तरुणमुद्दीपनविभावः करुणवचनमनुभावः
कथमित्यादिप्राश्निनादयो व्यभिचारिणः एतैः परिपुष्टः शो-
काख्यः साधिविभावः करुणरसत्वं भजते ॥

तथेति । यथा पूर्वोदाहरणपटुष्टये रतिक्रोधास्ताद-
शोकाः साधिविभावाद्युत्तदिभावादिभिः परिपुष्टाः शृङ्गाररौ-
द्रवीरकरुणरसीभूता दर्शितास्तथा बह्व्यमाषोदाहरणेष्वपि
जुगुप्साहासविस्मयभयरूपाः साधिवो विभावादिभिः परि-
पुष्टाः सन्तो बीभत्सहास्याद्भुतभयानकाख्या रसा भवन्तीति
ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।

कौणपाः सच्च नृत्यन्ति कवन्धैरन्तर्भूषणाः ॥ २८८ ॥

तत्र बीभत्समुदाहरति । पायं पायमिति । पायं पायं
पुनःपुनः पीता । कौणया राक्षसाः । कवन्धैर्निर्मसककि-
यायुक्तकलेवरैः सह । अन्नं पुरीतत् तद्भूषणं येषां ते ।

अत्र जुगुप्सा स्थायिभावः सा च, 'दोषेक्षणादिभिर्गर्हा
जुगुप्सा विषयोक्त्वा' इत्युक्तलक्षणा, तस्याः पाणिमंशुटैः शोणित-
पायिनोऽन्तर्भूषणाः कौणपा आलम्बनविभावः प्रतीयमाना
निष्ठोवनास्यवलनादयोऽनुभावाः, मोहापस्मारादयो व्यभि-
चारिणः, एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा वीभत्सरमत्वं भजते, वी-
भत्सद्यात्र राजविषयरतौ गुणीभूतः तादृशरतिश्च वर्णनी-
यप्रोत्तिकरत्वात् प्रेयोऽलङ्कार इति प्रेयोरसवतोः सङ्करो-
ऽयम् ॥ २८८ ॥

इदमन्तानमानाया लयं स्तनतटे तव ।

छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

हास्यमुदाहरति । इदमिति । सखीसमघं मानं प्रकाश-
यन्तीं रक्ष्य कान्तेन सह हतक्रीडां नायिकां प्रति सख्या
उपहासोक्तिरियम् । अस्मानोऽपर्युषितः अस्मादभ्यर्थनाशतेना-
प्यपरिचत इत्यर्थः तादृशोमानो यस्यास्तथाविधाया अपि
तव स्तनतटे नवं न तु प्राचीनं नखपदं लयं दृश्यते एतत्तु
मानिन्यासो नायकसङ्गाभावेनाभग्नवमित्युत्तरीयेण छाद्यता-
मित्यन्वयः । अत्र हासः स्थायिभावः स च 'वागादिवैकृतै-
र्येतोविकाशोदास उच्यते' इत्युक्तलक्षणः, विकास उपहसनोच-
त्येन ज्ञानं । निरुक्तमानवती नायिका तस्यालम्बनविभावः
नखचतमुद्दीपनविभावः तादृशसौकुण्ठनवचनमनुभावः प्रती-
यमाना अवहित्यादयो व्यभिचारिणः, एतैः परिपुष्टा निरुक्त-

हामस्यायिभावो ह्याख्यरमतां भजते । अध्यानमानाया इत्यत्र
अख्यानमालाया इतिपाठो न मनोरमः ॥ २८८ ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं क्षारादिभूषणम् ।

शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २८९ ॥

असुतमुदाहरति । अंशुकानोति । प्रवालानि किङ्क-
लयाः । नन्दनशाखिनां कल्पद्रुमाणाम् । अथ विस्मयः स्या-
यिभावः स च 'यिविधेषु पदार्थेषु लोकमीमातिवर्त्तिषु ।
विस्फारयेतसो यन्तु य विस्मय उदाहृत' इत्युक्तलक्षणः,
विस्फारोविस्फारः स च दृष्टदेतुभ्योऽवगमवित्तज्ञानेन चेतना-
रानुमन्ताने मनोव्यापाररूपः । तस्य च अलौकिकनन्दन-
शाखिन आसम्बन्धविभावः तेषामंशुकादिमत्परूपगुणमचिमा
उद्गोपनविभावः प्रतीयमानाः साधुस्वेदादयोऽनुभावाः वित-
र्कादयोऽप्यभिचारिणः एतैः परिपुष्टो विस्मयोऽहुतरसत्वं भजते
॥ २८९ ॥

इदं मघेनः कुलिशं धारासन्निहितानलम् ।

स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २९० ॥

भयानकमुदाहरति । इदमिति । अथ दैत्यस्त्रीणां भयं
स्यायिभावः तच्च 'रौद्रशक्त्या तु जगितं चित्तवैकल्यदं भयम्'
इत्युक्तलक्षणम् । रौद्रशक्त्या शाचवादेरनिष्टजननसामर्थ्येन,
चित्तवैकल्यदं चित्तवैकल्यजनकस्यानिष्टतर्कणं । तस्य भयवा

आलम्बनविभावः निरुत्तरूपं कुलिशमुद्दीपनविभावः गर्भापा-
तोऽनुभावः प्रतीयमाना आवेगसम्प्रादादयो व्यभिचारिणः
एतः परिपुष्टो भयस्त्रासिभावो भयानकरसत्वं भजते । इत्येते
शृङ्गारादयोऽष्टौ रसा दर्शिताः, रसानामष्टमात्रसंख्यकत्वञ्च
नाय्याभिप्रायेण 'अष्टौ नाय्ये रसाः सूता इत्युक्तेः, अव्यकाये
ज्ञानोऽपि रसः सम्भवति यदुक्तं, 'न यच्च दुःखं न सुखं न
चिन्ता न देपरोगौ न च काचिदिच्छा । रसः स शान्तः कथितो
मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु प्रमप्रधान' इति, सचाप्रदर्शितोऽपि
ज्ञेयः यथा, 'अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृपदि वा मणौ
वा लोष्ट्रे वा पलवति रिपौ वा सुहृदि वा । हृष्टे वा स्तौष्टे वा
नम समदृष्टौ धान्तु दिवसाः कदा पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति
प्रलपतः । अत्र शमोनिर्वेदो वा स्थासिभावः वस्तुमात्रस्थानि-
त्यलं भगवान् शिवोवा आलम्बनविभावः पुष्पारण्यमहापुष्प-
सङ्गादय उद्दीपनविभावाः, रोमाञ्चादयोऽनुभावाः, चर्प-
यतिमतिभृतदयादयोऽव्यभिचारिणः । एवं देवादिविषयक-
रतिप्रधानीभृतगर्भभिन्नभावानां रसाभासभावाभासभावोद-
यभावशान्तिभावसन्धिभावप्रपल्लवानाञ्च रस्यमानत्वाद्भवद-
लङ्कारत्वमिति तेषामुदाहरणानि पल्लवनमिथा नोक्तानि
स्वयं ज्ञातव्यानि ॥ २८१ ॥

वाक्यस्याग्राम्यतायो निर्माधुर्ये दर्शितोरसः ।

इच त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २८२ ॥

॥ रसवच्चक्रम् ॥

ननु माधुर्यगुणनिरूपणे मधुरं रसवदित्यनेन रसवत्त्वस्य
माधुर्यगुणत्वमुक्तम् अत्र त्वलङ्कारत्वमिति कोऽनयोर्भेद इत्या-
शङ्काह । वाक्यस्येति । अत्र वाक्यस्येति वाच्यस्योपलक्षकं 'यन्तु-
न्यपि रसस्थितिरित्युक्तेः । अयाम्यता याम्यत्वदोषाभावसमा-
नाधिकरणाखङ्कारादिमत्तेत्यर्थः सैव योनिर्व्यञ्जिका यस्य सः ।
दर्शित इति 'कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थं निदिधति ।
तथाप्ययाम्भैवैनं भारं वहति भूयसा' इत्यनेनेत्यर्थः । इह-
त्विति गिरां विभावाद्युपस्थापकवाक्यानाम् अष्टरसायत्ता प्र-
ज्ञाराद्यष्टरससङ्गावाधीना रसवत्ता रसवदलङ्कारवत्ता स्मृता,
अयमर्थः रसव्यञ्जकयाम्यत्वाभावसमानाधिकरणालङ्कारादि-
मत्त्वस्य माधुर्यगुणत्व पूर्वमुक्तम् इह तु रसानामेवालङ्कारत्व-
मतो न माधुर्यरसवतोरभेद इति । अत्राद्येति परिचयाय
न तु प्रलतोपयोगाय रसमात्रोपादानेनैवोपयोगसिद्धेरिति
बोधम् ॥ २८२ ॥

अपकर्त्ताहमस्मीति यदि ते मास्व भुङ्गयम् ।

विमुखेषु न मे खड्गः प्रवर्त्तुं जातु वाञ्छति ॥ २८३ ॥

एवमुक्त्वा परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।

पुंसां केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्रोत्येवमादिकम् ॥ २८४ ॥

॥ कर्म्मसि ॥

कर्म्मस्युदाहरति । अपकर्त्तेति । युद्धे पलायमानं कर्तुं
प्रति कश्चिदोरथोक्तिरियम् । अत्र युद्धवोरसस्य मर्त्याख्यो

व्यभिचारिभावः स्वायिभावमुत्साहं निगौर्याद्रिक्ततया व्यक्त
 इत्यूर्जस्विता ऊर्जा बलप्रकाशनमत्रास्तीति व्युत्पत्तेः, एवञ्चा-
 यमपि भाव एव 'व्यभिचारो तथाञ्जित इति प्रकाशकदुक्तेः,
 परन्तूर्जः प्रकाशानादुर्जस्वीति विशेषनाम्ना व्यपदिश्यते । यत्र
 त्वयमेव स्वायिन्मुत्साहे निस्तीयते तत्र वीरो रसः, स च पूर्वा-
 क्तसवन्नाम्ना व्यपदिश्यते । यथा 'क्षुद्राः गन्धाममेते विज-
 हित हरयः । क्षुप्रशङ्गेभकुम्भा युष्मदेहेषु लज्जां दधति परमनी
 सायका गिष्यतन्तः । सौमित्रे ! तिष्ठ, पाचं लमसि नहि ह्वा
 नन्वहं मेघनादः किञ्चिद्भूभङ्गस्त्रीलागियमितजलधिं राम-
 मन्वेपयामि' । अत्र पादचयेणोद्भित्ततया व्यज्यमानोऽपि गर्व-
 क्षतुर्धपादव्यङ्ग्यस्य रामजयोत्साहाख्यस्वायिभावस्य कुक्षौ नि-
 स्तीयते अतएवेदं प्रकाशकता वीररमोदाहरणत्वेनोपन्यस्तं
 तस्मादयं रमवदलङ्कार एव । नव्यास्त रसाभासे भावाभासे
 वा रसान्तरादेरङ्गत्वमापन्नः सन्नूर्जस्वलङ्कारो भवतीत्याच-
 क्षते तत्र हृषिरं तथात्वे ऊर्जस्विसंज्ञाया अन्वर्थतानुपपत्तेः
 अलङ्कारसंज्ञानां तथात्वस्यैव नियमात् । विमुखेष्विति । तथाच
 चन्द्रादित्यनुवृत्तौ मनुः 'नायुधव्यसनप्राप्त नार्त्तं नातिपरि-
 क्षतम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुसरन्' इति ॥
 ॥ ९८३ ॥

एवमुक्तेति । एवमादिकमिति यथाच वीरव्यभिचारो गर्व-
 ऊर्जस्वित्वेनोक्तस्तथा रसान्तरव्यभिचारिगर्वोऽप्यूर्जस्वीत्यर्थः ॥
 ॥ ९८४ ॥

अर्थमिष्टमनाख्याय साद्यान्तस्यैव सिद्धये ।

यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदित्यते ॥ २८५ ॥

अथ पर्यायोक्तं लक्षयति । अर्थमिति । इष्टं विवक्षितमर्थं
वक्तुर्वैदग्ध्यभङ्गापत्त्या साक्षादाचक्षब्देनानाख्यायाप्रतिपाद्य त-
स्यैव विवक्षितार्थस्य विद्वये सचमत्कारप्रतिपत्तये यत् प्रका-
रान्तराख्यानं प्रकारान्तरेण वैदग्ध्यस्योक्तवाक्यविशेषोपन्यास-
भङ्गा व्यञ्जनया प्रतिपादनं तत् पर्यायेण तदर्थकशब्दान्तरेण
विवक्षितार्थस्योक्तत्वात् पर्यायोक्तमिष्यत इत्यन्वयः । पर्यायता च
शब्दानामेकार्थप्रतिपादकता, तादृशप्रतिपादकता च एकस्यैव
सुच्यते न निघमः सुच्यन्तरेणापि तदर्थप्रतिपादकत्वे पर्या-
यतानपाद्यात्, विवक्षितार्थस्याच साक्षादाचार्यनियतसम्बन्धि-
त्वात् वक्तादिवैशिष्यप्रतीतिनान्तरेणापि स्रष्टिती प्रयुक्तशब्देन
यज्यते कश्चिच्च वाच्यएव प्रकारान्तरेण व्यञ्जत इत्यस्य द्वौ
भेदौ, एवमस्य व्यङ्ग्यमूलकेभ्योऽखङ्कारान्तरेभ्यो भेदो बोद्धव्यः
तेषु निरुक्तरूपत्वाभावात्, नच 'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्था-
नः सन्तु ते शिवाः । शमापि गन्तु तस्यैव भूयाश्च गतो भवान्'
इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्ययोर्गमनागमनयोर्नियतसम्बन्धित्वात् कथ-
माद्येपादस्य भेद इति वाच्यं वाच्यनियतसम्बन्धिनोऽपि गमना-
गावरूपव्यङ्ग्यस्य वक्तुर्वैशिष्यपर्यालोचनया त्वयि गतेऽहं मरि-
ष्यामीति' द्वितीयार्द्धव्यङ्ग्यपर्यालोचनया च प्रतीयमानत्वेन स्र-
ष्टिती व्यञ्जमानत्वाभावात् । तत्र प्रथमस्योदाहरणं 'दशत्यगौ

परमृत' इत्यादि, अन्यकृता दर्शयिष्यते । द्वितीयस्य यथा 'यं
प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रोतिरुज्झिता । मदेनैरावणमुखे
मानेन हृदये हरेः, । अत्र शङ्करावष्टौ मानमदमुक्ताविति
व्यङ्गां तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्यमिति । केचित्तु पर्यायो-
क्तेऽस्मिन् द्वयोरेव वाच्यव्यङ्गयोः प्रस्तुतत्वं समासोक्तौ वाच्यस्यैव
प्रस्तुतत्वम् अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यङ्ग्यस्यैव प्रस्तुतत्वमित्येषां निधो-
भेद इत्याहुः, तत् प्रसिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् ॥ २८५ ॥

दशत्यसौ परमृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्त्रैरमास्यताम् ॥ २८६ ॥

सङ्गमय्य सखीं यूना सङ्केते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या कथाप्यपद्यतं ततः ॥ २८७ ॥

॥ इति पर्यायोक्तम् ॥

तत्र वाच्यव्यङ्गयोर्निघतसम्बन्धित्वे पर्यायोक्तमुदाहरति ।
दशत्यसौ इति । दशति दंशनेन विनष्टां करोति, सहकारस्येति
सुञ्जादहिःप्ररूढस्येत्यर्थः, तत एव वत्सा वहिर्गमनसम्भवात्
वारयिष्यामि निवारयेयं, स्त्रैरमास्यतां सविश्रम्भं श्लोयताम् ।
अत्र जनवत्प्रदेशे सुरतोत्सवः सप्रतिबन्ध इति सुञ्जात्
स्वस्यापसरणं सप्या इष्टं तस्य च इतोऽहं गच्छामि इति वाचक-
शब्देन प्रतिपादने वत्सा अवैदग्ध्यं न वा चमत्कारः अतः
परमृतवारणप्रकारेण तद् व्यक्तिं नीतमिति वैचित्र्यातिशयः,
अत्र वाच्यं दूरस्थस्य परमृतस्य वारणं प्रतीयमानगमनं विना-

मुपपन्नमिति वाच्यव्याख्यायोनियतसम्बन्धितं तत्तद्व्याप्यबोध-
समकाल इव व्याख्यास्य गमनस्य प्रतीतिः । एवं 'स्पृष्टास्ता-
नन्दने प्रप्याः केशमभोगस्तासिताः । सावजं पारिजातस्य
मधुर्या यस्य धैनिकैः' । अत्र हयग्रीवेण स्वर्गा विजित इति
विवक्षितोऽर्थश्चाश्रितसम्बन्धिना तत्तैनिकानां पारिजातमञ्ज-
रोसावजस्यार्थरूपेण वाच्यार्थेन छटित्वेव व्यक्तिं गीत इति
पर्यायोक्तमेव ॥ ९८६ ॥

श्लोकस्यास्य प्राकरणिकार्थमप्रतिपाद्य लक्षणसमन्वयो दुर्बोध
इति तं विप्रदधति । सङ्गमयेति । यूना कामुक्तेन सह,
सङ्गेते सङ्केतस्थाने, तद्रतोत्सवं तयोः सुरतोत्सवं निर्व्यक्तंयितुं
स्वायस्वरणव्यञ्जनेन निर्व्यक्ततया सविश्रम्भं सत्पादयितुम् ॥
॥ ९८७ ॥

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं दैववशात् पुनः ।

तत्प्राधान्यसमाप्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ ९८८ ॥

अथ समाहितं लक्षयति । किञ्चिदारभमाणस्येति । कि-
ञ्चित् कार्यमारभमाणस्य किमपि स्वरूपयोग्यं कारणमवलम्ब्य
कर्तुमुद्यतस्य कर्तुंशस्य कार्यस्य यत् साधनं तत्कार्योपधायक-
कारणान्तरं तस्य या दैववशादकस्मात् पुनः समाप्तिः स-
म्यक् प्राप्तिः दैवात् कारणान्तरप्राप्त्या अक्षेणेनारब्धकार्यस्य
यत् समाधानमित्यर्थः तत् कार्यसमाधानरूपत्वात् समाहित-
माहुः रित्यन्वयः । नव्यास्तु इमं समाधिनामकं, भावशान्तिन्तु

समाहितनामिकामाहुः, अत्र साधनपदं साधनान्तरपरं तत
 एव वैचित्र्यं बोध्यं, स्पष्टमुक्तं प्रकाशयता 'समाधिः सुकरं
 कार्यं कारणान्तरयोगतः' इति । अलङ्कारतन्त्रास्य वर्ण्यमान-
 त्वेन वाच्यशोभाजनकत्वाद्वोधम् । अत्र दैववशादिति न नि-
 यमः बुद्धिपूर्व्यं कारणान्तरावसम्बन्धेन कार्यसमाधानेऽप्यस्य
 भावात् । तदुक्तं भोजराजेन 'कार्यारम्भे सहायातिर्देवादिव-
 छतेह या । आकस्मिको बुद्धिपूर्व्याभयो वा, तत्समाहितम्'
 इति ॥ १८८ ॥

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिय्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्वैतदुदीर्णं धनगर्जितम् ॥ १८९ ॥

॥ समाहितम् ॥

उदाहरति । मानमस्या इति । मानिन्याः पादयोः पत-
 नमपि माननिराकरणस्य कारणं, तदुक्तं 'साम भेदश्च दानश्च
 नत्युपेक्षे रसान्तरम् । तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् पटुपायामिति
 क्रमात्' इति । परन्तु नैतदुपधायकं तेन मानभङ्गाभावे उपे-
 क्षादेरपि कर्तव्यत्वेनाभ्यनुज्ञानात्, धनगर्जित्पुपधायकमेव
 अत्यन्तोद्दीपकत्वात् तथाचात्र पादपतनरूपकारणमवलम्ब्य
 मानभङ्गार्थं प्रयत्नस्य देवादुदीर्णेन धनगर्जितरूपेण कार-
 णान्तरेणास्तेष्वेव मानभङ्गरूपकार्यसमाधानमिति समाहितम् ॥
 ॥ १८९ ॥

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनूत्तमम् ।

उदात्तं नाम तं प्राङ्गुलङ्कारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

अथोदात्तं लक्षयति । आशयस्येति । आशयो मनोव्यापारविशेषः अभिप्राय इति यावत् । आशयः स्यादभिप्राय इति मेदिनी । तस्य, तथा विभूतेः सम्पत्तेर्वा यदनुत्तमं 'गास्त्युत्तमं यस्यादिति' लोकातीतमित्यर्थः, महत्त्वमाधिक्यं वर्णयति इति शेषः तमलङ्कारमुदात्तार्थवर्णनरूपत्वादुदात्तं नाम प्राङ्गुरित्यन्वयः । वर्णनीयस्य महाशयत्ववर्णनं लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनं वा द्विविध उदात्तालङ्कार इत्यर्थः । नव्यास्तु प्रसृतस्याङ्गत्वेन वर्ण्यमानं महतां परितमण्युदात्तं वदन्ति, यदाङ्गः यदापि प्रसृतस्याङ्गं महतां परितं भवेत् इति । यथा 'गाभिप्रभिन्नाम्बुहासनेन संस्त्यमानः प्रथमेन धावा । अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संपत्य लोकांश्चरुषोऽधिगते' । अत्र प्रसृतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन भगवतो लोकमण्डरणपूर्वकशयनरूपचरितं वर्णितम्, इदमपि प्रसृतस्य माहात्म्यातिशयव्यञ्जकत्वात् लोकातीतविभूतिवर्णनरूपमेवेति पृथक्त्वेनोपन्यासो न्यस्तता न कृतः ॥ ३०० ॥

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविक्षयः ॥ ३०१ ॥

तत्राशयमहत्त्वमुदाहरति । गुरोरिति । यो रावणस्य देवादिभिरजेयस्यापि निशाचरपतेः शिरश्छेदरूपं यत् कार्यं तद्रूपं

पोभारोनिर्व्याहं गुरुतरकर्म्म तत्राप्यविक्रवोऽव्याकुलः स राघवः
 गुरोः पितुः शासनं राज्यं विहाय वनं गच्छेत्त्याजाम्, अत्येतु-
 मतिक्रमिहं, न शशाकेति व्याजस्तुतिगर्भेयमुक्तिः, अत्र रा-
 वणवधरूपासाध्यसाधनेऽप्यनुभो रामो यद्राज्यच्युतिकरं पितुः
 शासनं नात्येतुं शशाक तेनास्य धर्मपरतन्त्रतया लोकातीता
 महाशयता प्रतीयते ॥ ३०१ ॥

रत्नभित्तिषु सङ्क्रान्तैः प्रतवि स्वशतैर्वृतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

विभूतिमहत्त्वमुदाहरति । रत्नभित्तिष्विति । रत्नभित्तिषु
 संक्रान्तैः प्रतिफलितैः, कृच्छ्रादतिकष्टेन, आञ्जनेयेन च नूयता,
 तत्त्वतो यथार्थतया, कृच्छ्रेण लङ्केश्वरस्य तात्त्विकत्वग्रहे प्रति-
 विम्बशतवृत्तत्वं हेतुः । अत्र रावणस्य वासगृहभित्तीनां प्रति-
 विम्बग्राहिरत्नमयत्ववर्णनेनातिमहती विभूतिः प्रतीयते ॥ ३०२ ॥

पूर्वत्राश्रयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।

सुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

॥ उदात्तम् ॥

अन्ये त्वाश्रयाधिक्ये उदात्तं नाद्रियन्ते तन्मतं दूषयन्नस्य
 द्वैविध्याभ्युपगमे हेतुं दर्शयति । पूर्वंचेति । पूर्वंच गुरोः शास-
 नमत्येतुमित्युदाहरणे, अत्र रत्नभित्तिषु संक्रान्तेरित्यादौ ।
 अभ्युदयगौरवं विभूतिमहत्त्वं सुव्यञ्जितं स्पष्टतया व्यक्तिं नी-

तम्, इत्यस्माद्धेतोरुदात्तस्य दयमपि प्रोक्तं, प्रोक्तमित्यत्र
व्यक्तमिति कचित्पाठः स्फुटं प्रतीयमानमित्यर्थः । विषयद्वैवि-
ध्येन वैचित्र्यापि द्वैविध्यादलङ्कारस्यास्य द्वैविध्यप्रतिपादनं
युक्तिश्चिद्भवेति भावः ॥ ३०३ ॥

अपङ्क्तुतिरपङ्क्तुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

न पञ्चेपुः स्मरस्तस्य सचसं पञ्चिणामिति ॥ ३०४ ॥

अथापङ्कतिं सचयति । अपङ्कतिरिति । किञ्चित् किमपि
प्रकृतस्य गुणक्रियादिरूपधर्ममपङ्क्तुत्यापस्य अमत्यतया प्रति-
पाद्येत्यर्थः, अन्यार्थस्य धर्मान्तररूपारोपमाणस्य दर्शनं सत्य-
त्वेन व्यवस्थापनमपङ्कतिरित्यन्वयः । अत्र प्रकृतधर्मनिषेध-
पूर्वको धर्मान्तरारोपः, रूपकमामान्ये तु न प्रकृतधर्मनिषेधः,
तथापङ्क्तव्यरूपके तु धर्मिणमेव प्रकृतं निषिध्य धर्म्यन्तरारोप
इति रूपकादस्य भेदः, एवमुत्प्रेक्षातिशयोक्त्यादौ न कस्यापि
निषेध इति तेभ्योऽस्य भेदो बोध्यः, यदि च 'यदेतच्चन्द्रान्तर्गच्छद-
लवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति
तथा । अश्निष्यन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततदणीकटाक्षो-
क्तापातप्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्' । अत्र प्रकृतस्य शशका-
ङ्कितत्वस्य प्रतिषेधेन तादृशकिणकलङ्काङ्कितत्वप्रतिपादनात्
मन्ये शब्दप्रयोगाच्च प्रकृतनिषेधपूर्वकोत्प्रेक्षाभ्युपगम्यते तदा प्र-
तीतिरुत्प्रेक्षाभेदो बोध्यस्तथाहि उत्प्रेक्षायां प्रतीतिः सत्या-
वनात्मिका अत्र लाहार्थ्यात्मिकेति, एवमाचष्टे निषेधमात्रं न

त्वारोपः । प्रकृतनिषेधस्य नञादिवाचकशब्दवच्छलादिशब्दे-
नापि, यथा 'उपवनसहकारोद्गामिभृङ्गच्छलेन प्रतिविशिश-
मनेनोद्दृष्टितं कालकूटम्' इति, तथा धूमं दधत् प्रकटला-
च्छन्नकैतवेनेत्यादि, क्वचिन्मयट्प्रत्ययेनापि, यथा 'ताराम-
यास्तव च फेणभङ्गा' इत्यादि, एवम् 'अमुग्निन् लावण्या-
मृतसरसि नूनं मृगदृशः स्मरः शर्व्वमुष्टः पृथुजघनभागे
निपतितः । पदङ्गाङ्गाराणां प्रथमपिशुना नाभिकुहरे शि-
खाधूमस्येयं परिणमति रोमावलिबपुः' । अत्र वपुःशब्देनापि
रोमावलिनिषेधः, एवं प्रकारान्तरेण यञ्जनया च निषेधो
बोध्यः । एतानि च नवीनाभिमताया अपङ्गुत्या उदा-
हरणानि, स्वमते त्वेषु तत्त्वापङ्गवरूपकमेव धर्मिणं प्रकृत
निषिध्य धर्म्यन्तरस्थारोपात् धर्मारोप एवापङ्गुतिविषयतायाः
पूर्व्वं व्यवस्थापितत्वात् । उदाहरति । न पक्षेपुरिति । इषु-
पक्षकमात्रेणैदृशपीडाजनकलासम्भवादिति भावः । पक्षिणां
वाणानां सहस्रं सहस्रसहस्रत्वमस्तीति शेषः, अत्र स्मरस्य
धर्मिणः पक्षेपुताधर्मौ प्रतिविध्य सहस्रवाणतारूपधर्मान्तरा-
रोपः ॥ २०४ ॥

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाचश्च दक्षिणः ।

सेयमग्निमयी सृष्टिर्मयि, शीता परान् प्रति ॥ २०५ ॥

शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेष्वात्मनि कामिना ।

आप्यप्रकाशनात्तस्य सेयं विषयनिष्कृतिः ॥ २०६ ॥

क्रमेण भेदान् दर्शयन् विषयापङ्गुतिमाह । चन्द्रमिति ।
परान् संयोगिनः प्रति श्रुता श्रुतत्वा, सेधं चन्द्रनादिरूपा
सृष्टिर्मयि विरहिणि अग्रिमयो अश्विबद्धादिकेत्यन्वयः ॥

द्वैतार्थमिति । अत्र प्रकृतस्य चन्द्रनादेर्निषेधारोप-
धर्मयोः श्रुत्यतापकत्वयोर्व्यवस्थितविषयत्वप्रतिपादनादियं वि-
षयनिष्कृतिर्विषयापङ्गुतिः । अत्र नञाद्यप्रयोगाच्चेत्यस्य नि-
षेधो व्यङ्ग्यः ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणयन्त्रमा नामतो मतः ।

अन्य एवायमर्थात्मा विपनिष्यन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निवर्त्यार्थान्तरात्मता ।

उक्ता सारात्तेनेत्येषा स्वरूपापङ्गुतिर्मता ॥ ३०८ ॥

स्वरूपापङ्गुतिमाह । अमृतेति । चन्द्रमा नामतो संज्ञायाम्
चन्द्रादिसंज्ञाभावाप्रवृत्तये इत्यर्थः, अमृतस्यन्दिकिरणी मतः
अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वेन भ्रमविषय इत्यर्थः, न त्वर्थतः,
तस्यामृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वं तत्त्वतो नास्त्यर्थः, अय-
मर्थः शब्दभावस्य व्युत्पत्तिविज्ञानमतेन चन्द्रचन्द्रमःप्रवृत्ति-
मज्ञाशब्दानां चन्द्रति किरणैराह्लादयतीति चन्द्र, चन्द्रः सन्
मस्यति परिणमत इति चन्द्रमाः इत्यादिव्युत्पत्तिनिवन्धनं
प्रवृत्तिमात्रं न तु तत्रैषां शक्तिः यथा गृहादिवाचकानां
मण्डपादिशब्दानां मण्डपानकर्षादौ, तस्मादिन्दौ चन्द्रादि-
प्रयोगो कूट एव न यौगिक इति, एवं चन्द्रस्यामृतस्यन्दि-

किरणैराह्लादकत्वस्वरूपं निषिध्य आरोप्यं दर्शयति । अन्य एवा-
यमिति । अर्थात्मा चन्द्रादिपदस्य समुदायशक्तिप्रतिपाद्यार्थ-
भूतोऽयमन्य एव तादृशाह्लादकमिन्न एव, कीदृशः स इत्याह
विषनियन्दिदोधितिरिति विषनियन्दिकिरणत्वमचारोप्यं,
तस्मादत्रापि धर्मस्यैव निषेधो धर्मान्तरस्यैव चारोप इति तत्ता-
पङ्गवरूपकाङ्क्षेदः । नाम नो मत इति पाठे तु नामेति प्राका-
शे, नो इति निषेधे, चन्द्रमसोऽमृतस्यन्दिकिरणत्वस्वरूपं प्रवा-
दसिद्धमप्यनुभवाकलितत्वाभावेत्यर्थः । अन्य एव अन्यस्वरूप
एव किं तत् स्वरूपमित्याह अर्थात्मेति । अत्रास्तेत्यध्याहार्यं
अस्य अर्थतो वस्तुत आत्मा स्वरूपं विषनियन्दिदोधितिः
विषनियन्दिदोधित्वमस्य तात्त्विकं, स्वरूपमित्यर्थः, अर्थो
वास्तविक आत्मा स्वरूपं यस्येति वज्रमोहिणा अर्थात्मेत्यय-
मित्यस्य विशेषणं वा ॥ ३०७ ॥

इतीति । चन्द्रत्वममृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वस्वरूपं चदि
आह्लादे इति चदधातुना चन्द्रपदसिद्धेरिति भावः । एव-
कारस्य निवर्त्येत्यनेमाश्रयः निषेधानन्तर्येणैवारोपस्य वैचि-
चजनकत्वमितिप्रतिपादनायावधारणम्, एतेन क्वचिदपङ्गव-
पूर्वक आरोपः आरोपपूर्वकस्यापङ्गव इति केषाञ्चिद्भेदक-
रणं प्रत्युक्तम् । अर्थान्तरात्मता विषनियन्दिकिरणत्वरूप-
स्वरूपान्तरवत्ता, उक्ता आरोपिता । स्वरूपापङ्गुतिरिति
संख्यतेऽनेनेति स्वरूपं नैसर्गिकगुणक्रियादिरूपोपधर्मः तन्नि-
षेधपूर्विकेयमपङ्गुतिरित्यन्यथा, कश्चित्तु अर्थान्तरात्मतेत्यव

अथान्तरात्मनेति उक्त्यत्र च उक्तमिति पाठः तत्र उक्तमिति
भावप्रयोगः ॥ ३०८ ॥

उपमापङ्कतिः पूर्वमुपमास्त्रेव दर्शिता ।

इत्यपङ्कतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥

॥ अपङ्कतिचक्रम् ॥

उपमापङ्कतिरिति । उपमायाः सादृश्यस्यापङ्कतिरूप-
मापङ्कतिः सादृश्यापङ्कवपूर्वकसादृश्यातिशयस्यापनरूपेत्यर्थः,
उपमास्त्रेव दर्शितेति 'न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रति-
गर्जितुम् । फलहिना जडस्येति प्रतिषेधोपमैव या' इत्यु-
पमाभेदेषु मध्ये प्रतिषेधोपमायामित्यर्थः, अत्र हि इन्दुमति-
योगिकस्य यत्किञ्चित्सादृश्यस्य प्रतिषेधेन सादृश्यातिशयस्य
क्षापनम् । तत्सापङ्कवरूपकत्वपङ्कतिर्भाविष्यतिमिति तच्चैव
प्रतिपादितम् । इतीति अत्रया दिशा अपङ्कतिभेदानां वि-
स्तरो लक्ष्येषु लक्ष्यः स्वयं श्रेय इत्यन्वयः । उपमापङ्कतिवद-
लक्षारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतवोऽपरेऽप्यपङ्कतिभेदा बोद्धव्या
इत्यर्थः, तत्र उत्प्रेक्षापङ्कतिर्यथा 'अमुष्मन्नेन सुदृशो जत-
पावकधूमकलुषाच्याः । अग्राय मानसत्रे विगलति लावण्य-
पूर दव' इति, एवमन्येऽपि बोध्याः ॥ ३०९ ॥

स्तिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

अथ शब्दार्थगतत्वेन द्विविधं श्लेषमेकेनैव लक्षणेन लक्षयति । श्लिष्टमिति । अनेकार्थमभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकपदवत् तथा एकरूपान्वितम् अर्थभेदेन भिन्नत्वेऽपि युगपदुद्धारणविषयतामापन्नेनैकेन स्वरूपेण युक्तं वचो वाक्यं श्लिष्टं श्लेषालङ्कारवदित्यन्वयः, इष्टमिति वक्रोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वप्यलङ्कारेषु शोभातिशयजनकतया कविभिरभिलषितमित्यर्थः, यथा वक्ष्यति 'श्लेषः सर्वांसु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् । भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्त्येति वाक्ययम्' इति । श्लेषश्च एकतावभासहेतुर्निरन्तरसम्बन्धविशेषः स च प्रकृते शब्दयोरेकप्रयत्नोच्चार्यत्वरूपः, अर्थयोश्चैकप्रयत्नोच्चार्यमाणशब्देनैककालबोधत्वरूपः, शब्दयोर्युक्तकाष्ठन्यायेनार्थयोश्चैकवृत्तगतफलदयनायेन श्लेष इत्यन्ते । श्लेषद्वयचैतदेकैव सम्भवति तथा हि यत्र शब्दस्य नानार्थत्वं तत्रार्थयोः श्लिष्टत्वं विद्यतएव शब्दस्याप्यर्थभेदेन शब्दभेद इति नयेन विभिन्नत्वाच्छब्दयोरपि श्लिष्टत्वम्, अतएव शब्दश्लेषस्यास्य शब्दालङ्कारतया शब्दालङ्कारमध्ये लक्षयितुमौचित्येऽप्यर्थश्लेषाविनाभावित्वेनार्थालङ्कारमध्ये निरूपणं कृतम् । न च नानार्थकशब्दश्लेषे शब्दस्यैव वैचित्र्यबोधोपायत्वेन मुख्यत्वाच्छब्दालङ्कारमध्ये निरूपणमुचितमिति 'वाच्यं शब्दस्यार्थदयप्रतीतिमाधायैव वैचित्र्यजनकत्वेनार्थसापेक्षतया स्वतो वैचित्र्याजनकत्वेन मुख्यत्वाभावात् । शब्दस्यानेकार्थत्वस्याभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वं तच्च यत्रानेकार्थमद्वैतितस्यापि शब्दस्य शक्तिसङ्कोचकानां

संयोगविप्रयोगादीनामभावस्तत्रैव सम्भवति यत्र तु तेषां म-
 झावस्तत्र तैरभिधायाः सङ्कोचितत्वेन युगपदर्थद्वयप्रतीतेरभा-
 वाच्च श्लेषः, उक्तञ्च 'संयोगो विप्रयोगश्च सादृश्यं विरोधिता ।
 अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्थान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यो-
 द्देशः कालो ध्वनिः स्वरश्च । शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्युत्ति-
 हेतवः' । इति यत्र च संयोगादिप्रतिरोधितयाभिधया एक-
 स्त्वेवार्थस्य प्रतीतौ जातायां पद्याद्भ्यश्चनयार्थान्तरप्रतीतिसूत्रापि
 न श्लेषः अभिधया युगपदर्थद्वयप्रतीतेरभावेन वैचित्र्याभावात्,
 तथाविधस्यले तु ध्वनितमेव यथा 'मद्रात्मनो दुरधिरोहत-
 नोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंयहस्य । यस्यानुपशुनगतेः
 परवारणस्य दामाम्मुसेकसुभगः सततं करोऽभूत्' । अत्र प्रक-
 रणसङ्कोचितया श्रुत्या केवलं वर्णनीयः पुरुषः प्रत्याख्यते पश्चाद्
 व्यञ्जनया तु हस्तीति गात्र श्लेषः । तादृशार्थस्थानेकत्वञ्च
 कचिदस्तुतः कचिदेकरूपत्वेऽप्यनेकसम्बन्धित्वाच्च तत्राद्ये शब्द-
 श्लेषः, द्वितीयेऽर्थश्लेष इति नैयाः, अर्थश्लेषो यथा 'स्तोकोनो-
 क्तिगायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् । अहो सुषट्शी वृत्ति-
 म्बुलाकोटेः खलस्य च' इति, अत्रोन्नतिरधोगतिश्चैकैव परन्तु
 सम्बन्धिभेदाद्विन्नत्वेन प्रतीयते, अत्रापि सम्बन्धिभेदेनोन्नत्य-
 धोगत्योरनेकत्वात्तदाचकपदयोरणनेकत्वमिति स्वमते लक्षण-
 समन्वयः । अस्याभङ्गसमङ्गत्वेन प्रथमं भेदद्वयमाह । तदभिन्न-
 पदमिति । तदचः अभिन्नपदं शक्यतावच्छेदकस्यैकत्वे नानात्वे वा
 अभिन्नप्रकृतिप्रत्ययसमासघटितत्वेनाभिन्नपदवत् तथा भिन्न-

पदानां विभिन्नप्रकृत्यादिवत्पदानां प्रायो वाङ्मन्यं यव तत् ।
 तच्चाभिन्नपदके वाक्येऽभङ्गश्लेषः भिन्नपदके सभङ्गश्लेषः सभङ्ग-
 श्लेष एवाधिकचमत्काराधायकत्वात् कविभिर्वाङ्मन्येन प्रयुज्यत
 इति प्रायपदोपन्यासः । अन्ये तु वर्णप्रत्ययादिगतत्वेनास्थाष्ट-
 विधत्वमाङ्ग्यं या 'वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदचोरपि ।
 श्लेषादिभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः' इति । तत्र वर्णश्लेषो
 यथा 'प्रतिप्लुततामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बज्रसाध-
 नता । अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतित्यतः करसहस्रमपि' ।
 अत्र विधाविति विधिविधुशब्दचोरिकारोकारयोः श्लेषः, एवं
 प्रत्ययादिश्लेषो बोध्यः ॥ ३१० ॥

असावुदयमारुढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

अचाभिन्नपदमुदाहरति । असाविति । उदयमुखतिमुद-
 याचलश्च, कान्तिमान् कमनीयः रश्मिमांश्च, रक्तमण्डलोऽनु-
 रक्तप्रकृतिकः आलोहितविम्बश्च, राजा नृपसङ्ग्रहश्च, मृदुभि-
 रशुद्देगकरैः शीतलैश्च, करैराजपाद्मभागेः किरणैश्च । अत्र
 प्रकरणादिनियामकाभावात् द्वावपि नृपचञ्ज्रौ वाच्यौ, उद-
 यादिपदानि च प्रकृतिप्रत्ययादीनामभिन्नत्वादभिन्नान्येवेत्य-
 भङ्गश्लेषः ॥ ३११ ॥

दोषाकरेण सम्बध्नन्नक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा, प्रदोषो मामित्यमप्रियं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

भिन्नपदमुदाहरति । दोषाकरणेति । प्रदोषो रजनोमुखं
प्रकृतदोषवांश्च कश्चिन्नाकरणीकः, अप्रियं प्रियाविरहिणं द्वेयश्च,
मामित्यमेवं किं कस्मान्न बाधते यतो दोषाकरेण निष्ठायाः प्रव-
र्त्तकेन दोषस्याकरेण च, तथा न च नपथवर्त्तिना आकाशस्थितेन
क्षत्रियपथे अपचपातव्यवहारे न वर्त्तमानेन च, राज्ञा चन्द्रेण
अथ च ध्रुवेण सम्बन्धन् सम्बन्धं प्राप्नुवन् । अत्र दोषाकरेणेत्यादि-
पदानि दोषां राशिं करोतीति दोषस्याकर इत्यादिद्युत्पत्त्या
प्रकृतिप्रत्ययसमाधानां भिन्नत्वाद्भिन्नान्येवेति समझध्वेयः राशि-
त्यत्र त्वमङ्ग एव तदर्थं समझामङ्गात्मकः, अयमपि तृतीय-
मेदो नवीनैरङ्गीक्रियते, यदुक्तं 'पुनस्त्रिधा समझोऽयामङ्गस्त-
दुभयात्मकः' इति । शुद्धसमझोदाहरणानु 'पृथुकार्तस्तरपाचं
भूषितनिःशेषपरिजनं देव । विलसत्करेणुगहनं संप्रति सम-
भावयोः सदनम्' इति । अत्र पृथुर्ना कार्तस्तराणां स्पर्शानां,
पृथुकानां शिशूनामात्तस्तरश्च च पाचं । भूषिता अलङ्कृताः,
शुचि उषिताश्च निःशेषपरिजना यत्र तत्, विलसद्भिः करे-
णुभिर्दंष्ट्रिभिः, विष्टे शीदन्तीति विलसत्कामूषिकास्तेषां रेणु-
भिश्च गहनमिति सर्वेषामेव सिद्धंपदानां विभिन्नप्रकृत्यादि-
घटितत्वाद्भिन्नत्वमेव ॥ २१२ ॥

उपमासूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दर्शयन्ते केचनापरे ॥ २१३ ॥

इत्यमुदाहरणद्वये प्राधान्येन व्यपदेशयोग्यः श्लेषो दर्शितः

संप्रत्यलङ्कारान्तराणामप्ययं चारुतासम्पादक इत्यङ्गभूतं तं दर्शयन्नाह । उपमेति । उपमा चात्र साधारणधर्मप्रयोगवती, तत्र साधारणधर्मस्याभिन्नत्वे अमोऋहमिवातासमित्यादिधर्मोपमाश्लेषोपमादावर्थश्लेषः, वास्तेवोद्यानमास्तेयं सालकाननशोभिनीति समानोपमायान्तु शब्दश्लेषः । रूपकमपि साधारणधर्मप्रयोगवत् सिष्टरूपकादिकम् । आश्लेषश्च 'अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके । मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना' इत्यादि श्लिष्टाश्लेषः । व्यतिरेकोऽपि साधारणधर्मप्रयोगवान्, न च 'त्वं समुद्रस्य दुर्वारावित्यादिसश्लेषव्यतिरेक एव व्यतिरेकपदेनोच्यत इति वाच्यम् एकव्यतिरेकादावपि साधारणधर्मसङ्गावेन श्लेषस्यानपाद्यात् । आदिना अर्थान्तरन्याससमासोक्त्यादीनां परिसङ्घः, दर्शिता इति उपमादीनां निर्वाचकतया अङ्गत्वेन दर्शिता इत्यर्थः । केचमेति अलङ्कारान्तरेष्वङ्गतामापन्ना अङ्गिभूतावेत्यर्थः ॥ ३१३ ॥

अस्यभिन्नक्रियः कश्चिद्विरुद्धक्रियोऽपरः ।

विरुद्धकर्मा चास्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

नियमाश्लेषरूपाक्तिरविरोधो विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविव्यति ॥ ३१५ ॥

तान् क्रमेणोद्दिशति । अस्यभिन्नक्रिय इति । तेषामभि-
 श्रकियादिश्लेषाणां, निदर्शनेषु वक्ष्यमाणोदाहरणेषु, रूपं स्वरूपम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

वक्ताः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुत्त्वणम् ।

दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ ३१६ ॥

तत्राभिद्यक्रिययेपमुदाहरति । वक्ता इति । वक्तास्त्रियंक्
चाक्षिताः कुटिलभाषिण्यश्च, स्वभावेन मधुराः स्पृहणीयाः
अहृत्वादिन्यश्च, उत्त्वणमत्यधिकं रागं नायिकाया अनुरागं
शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यश्च, कान्ताभिः प्रेषिताः क्षिप्ताः
आनयनार्थं प्रयुक्ताश्च, दृशश्चक्षुषि, दूत्यः सखीप्रभृतयः 'दूत्यः
सखी नटी दासी धात्रेयो प्रतिवेशिनी । बाला प्रव्रजिका कारुः
शिष्यिण्याद्याः स्वयं तथा' इत्युक्तेः । कर्षन्ति आवर्जयन्ति, अत्र
वक्तादिविशेषणानां श्रितृता, विज्ञेयभूतानां वृक्षां दूतीनाञ्च
कर्षणक्रिया एकैवेत्यभिद्यक्रियत्वं, येवञ्च तथात्वञ्च परस्परया
स्वाश्रयविशेषणानां विज्ञेययोर्दृग्दूत्योरेककर्षणक्रियावत्त्वात्,
अत्र च वक्ष्यमाणस्वरूपायास्तन्त्रयोगितायाः सङ्गात्वात् श्रेयो-
ऽयं तस्या निर्वाहकत्वादङ्गम्, एकया क्रियया वाक्यद्वयदीप-
नाद्विद्यमानस्य दीपकस्याङ्गमित्यन्ये ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७ ॥

अविद्वद्धक्रिययेपमुदाहरति । मधुरा इति । मधुराः स्वर-
माधुर्यवत्यः माधुर्याख्यनायिकालङ्कारवत्यश्च, माधुर्यञ्च 'सुब्बा-
वस्याविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता' इत्युक्तस्वरूपं, रागवर्द्धिन्यः
उद्दीपकत्वात् प्रणयप्रवाग्नाच्च नुरागं वर्द्धयन्त्याः, कोमलाः

सुत्राख्याः मृदङ्गाश्च, मदकलाः 'वसन्तप्रारम्भेण मदीयन्ताः
 सौभाग्याद्यवसेपजविकारोन्मत्ताश्च, मदश्च 'मदी विकारः सौ-
 भाग्ययौवनाद्यवसेपज' इत्युक्तरूपः । अत्र कोकिलागिर आ-
 कर्ष्यन्ते असितेक्षणाश्च शिष्यन्त इत्याकर्षणशेषणक्रियधारेक-
 कालोन्नतत्वसम्भवेनाविरोधः, शेषस्य तादृशक्रियासम्बन्धस्यात्रापि
 परम्परया, स्थाय्यविशेषणविशेष्ययोः कोकिलालापसितेक्ष-
 णयोः कर्मत्वेनाविरुद्धक्रियादयसम्बन्धात् । अत्रापि शेषस्य तुल्य-
 योगिताया अङ्गत्वम् । केचित्तु कोकिलागिर इत्यसितेक्षणा-
 विशेषणम्, असितेक्षणा इति च असिते अगष्टे विरहिजने
 ईक्षणं धत्तेति व्युत्पत्त्या कोकिलागिर इत्यस्य विशेषणमि-
 त्याहुः ॥ ३१७ ॥

रागमादर्शयन्नेव वारुणीयोगवर्द्धितम् ।

तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

विरुद्धक्रियादयशेषमुदाहरति । रागमिति । वारुणी
 पश्चिमदिक् मदिरा च, तस्या योगेन सम्बन्धेन उपयोगेन च
 वर्द्धितं, रागं सौहित्यम् अनुरागञ्च, आदर्शयन् प्रकाशयन्
 वर्द्धयन्, घर्मांशुः सूर्योन्निरोभवत्यस्य गच्छति, अङ्गजः कामस्तु
 विजृम्भते उद्रेकं गच्छति । अङ्गजपक्षे आदर्शयन्निति हेतोः शब्दः
 आदर्शयितुमित्यर्थः । अत्र तिरोभवनविजृम्भणक्रिययोर्विरोधः,
 शेषे च पूर्ववत् परम्परया तत्सम्बन्धः । तुल्ययोगितैवात्र
 प्रधानम् ॥ ३१८ ॥

निस्तिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वञ्च वर्तते ॥ ३१६ ॥

मनियमशेषमसह । निस्तिंशत्वमिति । निस्तिंशत्वं त्रिंशद-
ङ्गुल्यधिकपरिमाणवत्खड्गत्वं निर्गतस्तिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति व्यु-
त्पत्तेः, निर्द्दयत्वञ्च 'अथ निस्तिंशः खड्गे ना निर्द्दये त्रिषु' इति
भेदिनी । असावेव न तु हृदये । वक्रता आकर्षणेनाश्रयलता
वामता च धनुष्येव न तु व्यवहारे, मार्गणत्वं बाणत्वं याचक-
त्वञ्च शरेष्वेव न त्वात्मानि, अत्रैवकारैर्निस्तिंशतादिपदानां द्वि-
तीयाद्यां व्यवच्छेदेषु निषिद्धतया प्रतीयन्त इति शेषसङ्गावः,
सचैवकारेण नियमद्योतनान्निवगवान्, नियमस्य क्वचिद्योत-
काभावेऽपि सामर्थ्यादवगम्यते, यथा 'यस्मिंश्च राजनि जित-
जगति पात्तयति मर्हो चित्रकर्मसु वर्षमद्वराच्चापेषु गुणच्छे-
दा' इत्यादि, अत्र न प्रजासित्यादिशब्दच्छेदानां स्फुटं प्रती-
यमानत्वादेवकाराभावेऽपि चित्रकर्मस्त्वेत्यादिनियमः प्रतीयत
इत्ययमपि श्लेषो नियमवानेव, अत्र च परिसङ्ख्याशङ्कारः प्रधानं
न च ग्रन्थकृतानुक्तोऽपि स्फुटवैचित्र्योऽन्यैरुक्तोऽभ्युपगन्तव्यः, यदुक्तं
'प्रश्नाद्प्रश्नतो वाचि कथिताद्वस्तुनो भवेत् । तादृगन्यथपे-
क्षस्येच्छाब्दार्थोऽथवा तदा । परिसङ्ख्या' इति । श्लेषथायं
तदङ्गतया प्रतीयते । न च 'विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके
सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसङ्ख्योति गीयत' इत्यनेन नि-
यमपरिसङ्ख्याभेदावगतेः परिसङ्ख्याभ्युपगमे कथमस्य मनि-

यमत्वमिति वाच्यं, मतेऽस्मिन्नन्यव्यपोहप्रतीतेरेव परिसंख्याता-
भ्युपगमात् व्यपोहस्य चात्र स्फुटं प्रतीयमानत्वात् ॥ ३१८ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रक्षति ।

अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

नियमाद्येपरूपेणोक्तिशेषमुदाहरति । पद्मानामेवेति । पद्मा-
नामेव दण्डेषु न तु तव दण्डाख्योपायेषु, कण्टकस्तीक्ष्णापा-
यवविशेषः क्षुद्रग्रहूरोमाद्यस्य, 'रोमासे क्षुद्रग्रहौ च तरो-
रङ्गे च कण्टकः' इत्युक्तेः । त्वयि रक्षति महीं पालयति सति ।
अथवेति रागिमिथुनस्यानुरक्तस्त्रीपुंसयोरालिङ्गनेष्वपि कण्टको
दृश्यत इत्यन्वयः । अत्र पद्मानामेवेति नियमस्याथवेत्यादिना
निषेधस्तदोपकोक्तियुक्तोऽयमिति नियमाद्येपरूपोक्तिशेषः । अत्र
पूर्वार्द्धे परिसंख्यैव प्रधानम्, अर्द्धद्वये च एकत्र निहितस्य कण्ट-
कस्य वाक्यद्वयोद्दीपनाद्दीपकं प्रधानमिति शेषस्य तदङ्गता ॥
॥ ३२० ॥

महोम्हद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरस्य सः ॥ ३२१ ॥

अत्रिरोधिशेषमुदाहरति । महोम्हदिति । महोम्हद्राजा
पर्वतस्य, भूरिकटको वज्रस्कन्धावारः विस्तीर्णनितम्बस्य । तेज-
स्वी प्रतापवान् किरणवांस्य, नियतोदयोऽव्याहतधम्पतिः प्रति-
दिवसं जायमानोद्गमस्य । दक्षः कुशलो मुनिविशेषस्य, प्रजा-

पतिः प्रजापालकः सृष्टिकर्ता च । स्वामी प्रभुर्विणांख्य,
स्वामी प्रभुविशाखयोरिति मेदिनी, शक्तिधरः प्रभावेऽसाह-
मन्वजसामर्थ्यान् अस्त्रविशेषधारी च । अत्र महीमृदादि-
जिष्टपदार्थद्वयस्य भूरिकटकादिजिष्टपदार्थद्वयेन सह सम्बन्धे
विरोधाभावादविरोध्यं शेषः स चात्र प्रधानम् ॥ ११९ ॥

अच्युतोऽप्यवृषच्छेदो राजाऽप्यविदितश्च यः ।

देवोऽप्यविबुधो जज्ञे शङ्करोऽप्यभुजङ्गवान् ॥ १२० ॥

॥ स्वेपचक्रम् ॥

विरोधिशेषमुदाहरति । अच्युत इति । अच्युतः सत्यचा-
च्युतिरहितो विष्णुश्च, वृषोधर्मो वृषभासुरश्च । राजा नरा-
धिपश्चन्द्रश्च, चयः सम्पत्तिशीलता यस्यरोगश्च । देवो राजा
सुरश्च, विबुधो विगतपण्डितः देवश्च । शङ्करो मङ्गलकृत् शिवश्च,
भुजङ्गः पिङ्गः सर्पश्च । अत्राच्युतादिपदद्वितीयाय विष्ण्वादौ
वृषच्छेदादिपदद्वितीयायस्वाभावोविदुः इति विरोधघटितो-
ऽयं शेषः सच विरोधाभासस्वाङ्गम् ॥ १२० ॥

गुणजातिक्रियादीनां यस्तु वैकल्यदर्शनम् ॥

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ १२१ ॥

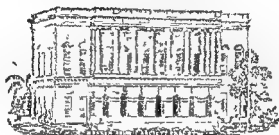
अथ विशेषोक्तिं लक्षयति । गुणेति । विशेषोऽवर्णनीयस्य
वीर्याद्युत्कर्षलक्ष्य दर्शनाय प्रतिपादनायैव गुणजातिक्रियादी-
नां वर्णनीयस्य प्रारिणितकर्मसाधने उपकरणभूतानामित्यर्थः

‘आदिना, द्रव्यादिपरिग्रहः’ यदैकलक्ष्यदर्शनं कार्यमिद्वानुप-
 योगितेनानपेक्षणीयत्नप्रतिपादनं वैकल्येति पाठे स एवार्थः सा
 विशेषाय गुणादिवैकल्योक्तिरूपत्वाद्विशेषोक्तिरित्यत इत्यन्वयः ।
 गुणादीनामिति भेदकयनाय नतु स्वरूपनिर्वाहय, पदा-
 र्थमात्रगतवैकल्योक्तेरेवास्याः स्वरूपत्वात् । पूर्वोक्तातिशयो-
 क्तिरपि वर्णनीयोत्वोपातिरूपैव परन्तु न तत्र गुणादीनां
 वैकल्यप्रतिपादनमित्यनयोर्भेदः । विभावनातोऽस्याभेदस्य दा-
 हरणव्याख्यानावसरे दर्शयित्यते । अत्र गुणजातिक्रियाः कश्चि-
 द्दर्शनीयगदाः कश्चित्तदीयोपकरणमताश्च वेद्याः, गुणादिवैक-
 ल्यञ्च कश्चिच्छब्दं कश्चिद्गम्यं, विशेषदर्शनायैवेत्यवधारणं कथ-
 मपि विशेषदर्शनाभावे सत्यपि गुणादिवैकल्ये नास्याः सम्भव
 इति सूचनाय । नव्यास्तु सत्यपि कारणे कार्याभावो विशेषो-
 क्तिरित्याहुः तत्रालङ्कारसंज्ञानामन्वर्थतयैव प्राचीनेः प्रयुक्त-
 त्वेन हेतुसमानाधिकरणकार्याभाववर्णने विशेषप्रतीतेरभावा-
 द्विशेषोक्तिः संज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रष्टव्यः, नृच विशेषोवैचित्र्यं तच्च
 सायपि कारणे कार्याभावापनिमित्ये विद्यत एवेति विशेषोक्ति-
 संज्ञाया अन्वर्थतयेति वाच्यम्, अलङ्कारमात्रस्यैव वैचित्र्या-
 त्माकलेनेपमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात्, अथ सति
 हेतौ कार्याभावप्रतिपादनञ्च स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचित्र्यं
 त्वयापि कथं संज्ञास्तरेणालङ्कारतया न सम्यङ्गीतमिति चेन्मेव
 तत्रास्माकमतिशयोक्तेरभ्युपगमात् कार्यकारणयोर्व्याप्यविपर्य-
 यवद्व्याप्यतिशयोक्त्यभ्युपगमसौचित्यात् । तस्माद्गुणादिवैकल्य-

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 39

काव्यादर्शः श्रीदण्ड्याचार्यविरचितः
श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशकृतमालिङ्गप्रोज्झनोपासक-
टीकासहितः ।

THE KĀVYĀDARŚA OF ŚRĪ DANDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY

PANDITA PREMACHANDRA TARKABAGĪŚA

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta

FASCICULUS IV.

CALCUTTA

PRINTED BY C. E. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS
1863

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES

- The Vaiseshika Sūtras, with Commentaries, by Pandita Jaya Narayana Tarkapanchanana Complete in five Fasc Nos 4, 5, 6, 8 and 10
The Sandilya Sūtras with Swapneswara's Commentary Edited by Dr J H Ballantyne, LL D Complete in one Fasc No 11
The Kaushitaki Brāhmana Upanishad with Sankarapanda's Commentary, edited with a translation by E B Cowell, M A Complete in two Fasciculi Nos 19 and 20
A translation of the Sūrya Siddhānta and Siddhānta Sīromani by Pandita Bāpū Deva Sastrī, under the superintendence of Archdeacon Pratt Nos 1, 13 and 28
-

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Dīśa Rupa with the exposition of Dhanika Edited by F E Hall, D C L Fasc I, II Nos 12, and 24
The Narada Pancharatra Edited by Rev K M Banerjee Fasc I II III, Nos 17, 25 and 34
The Kāvyaśāstra of Śrī Dandin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Turkabāgīsha, Fasc I II, III, and IV, Nos 30, 33, 38 and 39
The Maitri Upanishad, with the commentary of Rāmatīrtha, edited, with an English Translation By E B Cowell, Esq M A fasc I No 35

वर्णनेन वर्णनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्ततरं ।
यत्तित्यत्र यत्रेति कचित्पाठः यत्र वैचित्र्ये इत्यर्थः ॥ ३२६ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवासौदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२७ ॥

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न कठोरमिति । न
कठोरं न वा तीक्ष्णमिति आयुधस्य पुष्पमयत्वादिति भावः,
अत्रायुधस्य कठोरत्वं तीक्ष्णत्वं गुणमनपेक्ष्यैव कामेन भुवन-
त्रयं जितमिति जेतुः कामस्य वीर्यात्कर्षः प्रतीयते । अत्रा-
युधगतकठोरत्वादिगुणस्य भुवनत्रयं प्रति प्रसिद्धचेतुत्वाभ्युपगमे
तज्ज्ञादृश्या तादृशकार्यवर्णने उपधायककारणान्तरस्य का-
र्यस्वाभाविकत्वस्य वा विभावनीयत्वे तात्पर्याभावात्तत्र विभाव-
नायाः सम्भवः, विशेषकरणं क्रियानिष्पादकतया कर्तृत्वत्कर्ष-
प्रतिपादनक्षेत्राच्च तात्पर्यविषयत्वादित्यनयोर्भेदो बोध्यः । अ-
त्रोपकरणगतगुणस्य वैकल्यम् ॥ ३२७ ॥

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसन्मया ।

तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यनम् ॥ ३२८ ॥

शान्तिवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न देवेति । अत्र देवत्वं
गन्धर्वत्वं च शान्तिविशेषः तन्मैरपेक्षेण तपोभङ्गमावश्यकत्वात्तद-
र्णनीयतायिकायाः सौन्दर्यादिविशेषः प्रतिपादितः, देवो-
गन्धर्वस्य तपोभङ्गं कुर्वन्तीति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र वर्णनीय-
गताया जातिवैकल्यम् ॥ ३२८ ॥

न वद्वा भुक्कुटिर्नापि स्फुरितोदशनच्छदः ।

न च रक्ताभवदृष्टिर्जितञ्च दिपतां वलम् ॥ ३२६ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न वद्धेति । अत्र प्राकरणिकः कश्चिद्दीरोवर्जनीयः, बन्धनं स्फुरणञ्च क्रिया, रक्तवन्तुमुण एव, तदत्र क्रियागुणवैकल्यप्रयुक्तयोर्विशेषोक्तयोः सङ्करः । शुद्धक्रियावैकल्योदाहरणन्तु 'नोपभोगो न वा दानं बन्धूनां भरणं न वा । तथापि गृहतां धत्ते मृणां मंरक्षितं धनम्' इति । अपोपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यम् । प्रकृते च दिवज्जये क्रोधकार्याणां भुक्कुटिबन्धनादीनामनपेक्षणीयत्वप्रतिपादनेन वर्जनीयस्य क्रोधशून्यत्वव्यक्त्या महावीरत्वरूपविशेषः सूच्यते, अतएवाकं रौद्रप्रस्तावे 'रक्तास्यनेचता चास्य भेदिनी-युद्धवीरत' इति ॥ ३२६ ॥

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न रथा इति । स्त्रीणां रथादीनि जयसाधनानि न सन्ति तथापि ताभिरपाङ्गदृष्ट्यैव केवलेन कटाक्षेणैव जगत्त्रयं जीयते इत्यन्वयः, अत्र रथादिद्रव्याणां वैकल्यं, सक्षणे आदिपदगृहीतद्रव्यञ्च वैशेषिकमतोक्तद्रव्यं न तु वैयाकरणमतोक्तद्रव्यं रथादिशब्दानामेकव्यक्तिवाचिताभावात् । एवमभावादिवैकल्योदाहरणं बोध्यम् । एताभि गुणादिवैकल्यस्य शाब्दत्वे उदाहरणानि ॥ ३२७ ॥

एकचक्रोरथो, यन्ता विकलो, विषमा हयाः ।

आक्रामत्येव तेजसो तथाप्यर्कोनभस्तलम् ॥ ३९८ ॥

सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजसोतिविशेषणात् ।

अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि कल्पने ॥ ३९९ ॥

॥ विशेषोक्तिचक्रम् ॥

इत्थं गुणादिवैकल्येन विशेषोक्तेर्भेदान् दर्शयित्वा प्रकारा-
नारेणान्येऽपि भेदाः सम्भवन्तीति प्रतिपादयन् तेषां दिग्-
दर्शनायै हेतुविशेषोक्तिमुदाहरति । एकचक्र इति । यन्ता
सारथिरक्षणः विकलोऽङ्गविकलः अनूलादिति भावः । वि-
षमाः सप्तमङ्गाः अग्निसितलादुद्धताश्च । नभस्तलमतिविस्ती-
र्णमाकाशमार्गम् । अत्र जगत्त्रयमिति क्वचित्पाठस्य न मन्त्र-
पातालादौ सूर्यप्रयाणस्याप्रसिद्धेः । अन्येषामतिविस्तीर्णमा-
र्गप्रयाणे षड्चक्रोरथोऽविकलाङ्गो यन्ता अविषमाहयाद्यापे-
क्ष्यन्ते सूर्यस्य तु तत्रैरपेक्ष्येषापि चिकीर्षितसिद्धिरित्युत्कर्षा-
तिशयः तत्र च हेतुस्तेजसोति न हि तेजस्विनः स्वार्यमाधने
उपकरणमपेक्षन्ते, अत्र तेजसोतिहेतुगर्भाविशेषणोपन्यासेन
वर्णनीयसूर्यस्य विशेषप्रतिपादनाद्धेतुविशेषोक्तिरिष्टम् । अथ
च रथादिगतषड्चक्रत्वादधर्माणां वैकल्यं गम्यम् ॥ ३९८ ॥

नैवेति । तेजसोतिविशेषणात् तेजसोतिहेतुगर्भाविशेषणा-
दित्यर्थः । हेतुविशेषोक्तिरिति हेतुपन्यासेन वर्णनीयगतवि-
शेषप्रतिपादनादव्यर्धता ॥

अथमेवेति । अथमेव क्रम ईदृशेव दिक् । तथाचास्मिन्नु-
दाहरणे यथा हेत्वलङ्कारसम्बन्धेन विशेषोक्तिभेदस्तथा अल-
ङ्कारान्तरसम्बन्धेनापरेऽपि भेदा बोद्धव्या इत्यर्थः, तथाच
अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः, द्यूतं हि नाम असिंहासनं राज्य-
मित्यादि अत्र च रूपकयोगः, पूर्वत्र परिणाम इति विश्व-
नाथः ॥ ३९८ ॥

विवक्षितगुणोत्कटैर्यत् समीक्षित्य कस्यचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३९० ॥

अथ तुल्ययोगितां लक्षयति । विवक्षितेति । विवक्षिताः
प्रस्तुतनिष्ठत्वेन प्रतिपादयितुमिष्टा ये गुणाः स्तुतिहेतवो नि-
न्दाहेतवो वा धर्मास्तैरुत्कटा विख्यातास्तैः समीक्षित्य समकक्षी-
कृत्य स्तुतिनिन्दार्थं स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा कस्यचित् प्रस्तुतस्य
यत्कीर्तनं सा प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुल्यगुणयोगित्वप्रतिपादनरूप-
त्वान्तुल्ययोगितेत्यन्वयः । 'विवक्षितगुणोत्कर्षैरिति पाठे तु
विवक्षितगुणैरुत्कर्षः श्यातिर्येषामिति बहुव्रीहिः । अत्र बहु-
वचनमविवक्षितं द्वाभ्यामेकेन वा समीकरणेऽप्युच्यते सङ्गात् ।
एवं विवक्षितगुणोत्कटैरप्रस्तुतैरेवेति न नियमः प्रस्तुतेन समी-
करणेऽप्युच्यते सङ्गात् यथा, 'कटाद्या मधुरालापा विष्णुमास्ये
च ते शुभे । जगज्जये प्रहृत्तस्य कन्दर्पस्य महद्भनम्' अत्र कटा-
द्यादयः सर्वेऽपि प्रस्तुताः, एतेन प्रस्तुतयोरेवाप्रस्तुतयोरेव वा
एकधर्माभिसम्बन्धस्तुल्ययोगितेति केषाञ्चिन्मतं प्रत्युक्तम्, ता-

दृशयिष्यमाभ्युपगमे प्रयोजनानुपसृज्ये. वैचित्र्यस्य च सर्वत्र समा-
नत्वात्, नच प्रस्तुताप्रस्तुतयोरप्येकधर्मावस्थानेन तुल्ययोगिता-
भ्युपगमे दीपकस्य विषयापहारः स्यादिति वाच्यं स्वमते वाक्या-
न्तरीयपदस्थानुपपत्त्यादिना स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थोद्दीपकत्वस्यैव
दीपकाक्षङ्कारत्वात् तत एव च दीपकसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् ।
अथोपमाक्षङ्कारेऽपि तुल्यार्थं निन्दार्थं वा विवक्षितगुणोक्तयेन
प्रस्तुतस्य उक्तोक्तिरूपं साम्यस्य च व्यञ्जनायामुपमाङ्गीकृता तद-
नयोः समानविषयतापत्तिरिति चेन्नैवं प्रतीतिभेदेनैवानयो-
र्भेदात् तथा छुपमायां वाच्यस्य व्यञ्ज्यस्य वा सादृश्यस्य प्रतीतिः
शब्दो 'दिवोजागर्भि रचायै पुलोमारिर्भुवोभवान् । असुरास्तेन
चन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः' इत्यादितुल्ययोगोपमादावपि
व्यञ्जनयोपस्थितस्यापि सादृश्यस्य वृत्तिवैयर्थ्येन शब्दबोधाभ्युप-
गमात्, व्यञ्जनाया वृत्तिस्य चाक्षङ्कारिकविरुद्धानामिदृशत्वात्
प्रकृते तु न तथा, सर्वेषां समकक्षतया विवक्षितगुणान्वयित्वे-
नैव शब्दबोधविषयत्वात् पर्यवसाने तु सादृश्यप्रतीतिरिति,
इत्यस्य विवक्षितगुणवन्तया प्रसिद्धैः सदाप्रसिद्धस्य वर्णनीयस्य
समकक्षतया सादृश्यगुणान्वयित्वकीर्तनेन प्रशंसनं निन्दनं वा
तुल्ययोगितेति निर्गमितोक्त्यर्थः । अन्ये तु कृतिनिन्दयो-
रेवात्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं सादृश्यानुपमार्जनोभूतमित्यतस्तु-
ल्ययोगोपमातोऽस्य भेद इत्याहुः ॥ ११० ॥

रुमः सुचेरो वरुणः सप्तमालो भयानपि ।

निधत्तनन्यविषयो लोकपान्न इति श्रुतिम् ॥ १११ ॥

तत्र स्तुतावुदाहरति । यम इति । अत्र लोकपाललक्षणे
गुणोवर्षनीये राज्ञि वक्रुमिष्टः तेनोत्कृष्टैर्यमादिभिः सह सम-
कक्षतया तदुत्तमगित्वकीर्त्तनेन राजा स्तुतः ॥ ३३१ ॥

सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिदिलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

॥ तुल्ययोगिता ॥

मिन्दायामुदाहरति । सङ्गतानीति । सङ्गतानि सङ्गमाः ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति क्षणमात्रं तिष्ठन्तीत्यर्थः । स्वयं स्वस्यानु-
रागेणैव नतु परानुरोधेन घनं निविडं नतु सद्यथं यथा तथा
आरब्धान्यपि, लोकनसा स्तुताभ्यामित्यादिवत् कचिदन्यथा-
पीति तत्पुरुषः 'अथच घनैर्मैधैः स्वयमारब्धान्यपि । द्वेषमूल-
कत्वेनात्र चारुतातिशय इतिप्रतिपादनाय स्निग्धविशेषणोप-
भ्यासः । अत्राचिरावस्था, यत्नगुणोवर्षनीये मृगाक्षीसङ्गमे विव-
क्षितः तदत्वेन प्रसिद्धैस्तडिदिलसितैः सह तुल्यतया तदुत्त-
मगित्ववर्षनात् स च सङ्गमोनिन्दितः ॥ ३३२ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतोयथा ॥ ३३३ ॥

अथ विरोधं लक्षयति । विरुद्धानामिति । विशेषोवर्ष-
नीयस्योत्कर्षस्तस्य दर्शनायैव, विरुद्धानां विरोधवतां, विरो-
धनैसर्गिकासामानाधिकरणं परस्परसामानाधिकरणशून्या-

नामित्यर्थः पदार्थानां यत्र वैचित्र्ये संसर्गदर्शनं सामानाधिकरण्यप्रतिपादनं च विरोधप्रयोजकत्वाद्विरोधः स्रुत इत्यन्वयः । विरुद्धानां संसर्गसत्त्वतो न सम्भवतीति विरुद्धानां वस्तुतो-विरोधाभावेऽप्यापाततो विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानानामित्यर्थः, स्रुतमुक्तं प्रकाशकता 'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वच' इति । पदार्थानामिति जातिगुणक्रियाद्रव्याणामित्यर्थं तत्र जातेर्जात्यादिभिस्तुर्भिर्विरोधः, गुणस्य गुणादिभिस्त्रिभिः, क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां द्वाभ्यां, द्रव्यस्य द्रव्येष्वेकेनेति विरोधस्तदत्र भेदा अन्येकता ज्ञातव्याः । अथमेव शब्दयेपनिबन्धनयेद्वि-रोधाभास उच्यते यथा 'पूर्वादादते अच्युतोऽप्यवृषच्छेदी-त्यादौ, एव च अपिप्रयोगे वाच्यस्तदप्रयोगे व्यञ्जः ॥ २१२ ॥

कूजितं राजर्षसानां बह्वते मदमञ्जुलम् ।

क्षीयते च मयूराणां कृतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ २१४ ॥

कूजितमिति । अनेकस्मिन् शब्दरूपे कर्त्तरि विरुद्धयोरपि वृद्धिष्यक्रिययोः संसर्गदर्शनं, सम्बन्धिभेदेन शब्दयोर्भिन्नत्वाद्-विरोधप्रथमनम्, अनेन च वर्णनीये शरत्काले एकजातीययोरपि वलायलकारितया विग्रहः प्रतीयत इत्यस्यालङ्कारता ॥ २१४ ॥

प्रावृषेणैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।

रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ २१५ ॥

प्रावृषेणैरिति । दुर्दिनायते श्यामल भवति । रागेण

नुरागेण लौहित्येन च, आक्रान्तमित्यत्र उल्लिख्यमिति कश्चित्पाठः । अत्रानुरागस्य लौहित्येनाभेदाध्यवसायाच्छ्रामत्व-
लौहित्यगुणयोरेकजलधरनिष्पाद्यत्वरूपसमवर्त्तनेन विरोधः
तस्य च श्लेषवशात् प्रशमनम् । अनेन च वर्त्तनीये प्रावृट्काले
कश्चिद्विशेषः प्रतीयते ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुग्रीणि रक्तौष्ठमसितेशणम् ।

नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न दन्त्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥

पुनरप्येकच बद्धमां गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वैचित्र्यातिशय
इति ज्ञापनाय तादृशं गुणविरोधमुदाहरति । तनुमध्यमिति ।
कं न इति न व्याकुलयति । अथ तनुत्वपृथुत्वयोः, रक्तवासित-
त्वयोः, नतलोन्नतत्वयोगुणयोर्विरोधः, तेषाञ्चाश्रयभेदात् तत्प-
रिहारः । अनेन च वर्त्तनीयामां स्त्रीणां विशेषः प्रतीयते ।
तनुत्वपृथुत्वयोः नतलोन्नतत्वयोश्च परिमाणरूपत्वाद्गुणत्वम् ॥
॥ ३३६ ॥

मृणालवाज्ज रम्भोरु पद्मोत्पलमुखेशणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्वि तापाय कल्पते ॥ ३३७ ॥

मृणालेति । अपोति पूर्वाह्णगतविशेषणचयेऽन्वेति । रूपं
वपुः । अत्र मृणालवच्छीतलौ बाह्व यचेत्याद्युपमितिगर्भापड-
मोक्षौ शीतलत्वगुणतापक्षिपयोर्विरोधः, मृणाले एव बाह्व यचे-
त्यादिदृष्टकगर्भापडमोक्षौ तु मृणालादिभिर्वाङ्मादीनामभे-

दाध्यवसायात् कृषालतृणावादिजातिभिक्षापक्रियाया वि-
रोधः, वक्तुर्विरहिताश्च प्रशमनम् ॥ ३१७ ॥

उद्यानमारुतोद्धूताश्चूतचम्पकरेणवः ।

उदथयन्ति पान्थानामसृग्मन्तोऽपि लोचने ॥ ३१८ ॥

एषु भावाभिमाने क्रियादिविरोधा दर्शिताः, संप्रत्य-
भावाभिमाने क्रियाविरोधमुदाहरति । उद्यानेति । उद-
थयन्ति उद्धतवाय्वे कुर्वन्ति । अचासृग्मन्तोऽपीति स्पर्शनाभा-
वेन उदथयणक्रियाया विरोधः, स्पर्शनाभावस्य स्पर्शनक्रियाप्र-
तियोगिकत्वात्क्रियात्मक एव मतेऽस्मिन्नभावानां प्रतियोगि-
धर्मीत्वात् । विरोधप्रशमनश्चात्र कुसुमरेणूनामुद्दीपकत्वात् ॥
॥ ३१८ ॥

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनो ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभापिणि । ॥ ३१९ ॥

कृष्णेति । ते दृष्टिरर्जुने पार्थेऽनुरक्ता कृष्णा द्वौपद्यपि
तद्रूपापीत्यर्थः कर्णावलम्बिनी राधेयाश्रया इति कृष्णारूप-
द्रव्यस्य राधेयावलम्बनक्रियया विरोधः, तत्प्रशमनस्य क्षेपवशात्
यथा कृष्णा अमिता अर्जुना शङ्का अनु पयात् प्रानाभाग
इत्यर्थः रक्षा च श्रवणपर्यन्तगामिनी चेति ॥ ३१९ ॥

इत्यनेकप्रकारोऽयमलङ्कारः प्रतीयते ।

॥ विरोधचक्रम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

उपसहरति । इत्यनेकेति । अनेकप्रकार पूर्वाक्तयुक्ता
दशविध । प्रतीयत इत्यत्र अतिशोभत इति कचित्पाठः ॥

अथाप्रस्तुतप्रशंसा लक्षयति । अप्रस्तुतेति । अप्रक्रान्तेषु
अप्रस्तुतेषु, पृथग्यै सप्तमी, वज्रवचनमविवक्षित, या स्तुतिरिति
प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः ततएव वैचित्र्यादयः । ततश्चा-
प्रस्तुतस्य स्तुत्या प्रस्तुतस्य निन्दनीयत्वसूचनमप्रस्तुतप्रशमेत्यर्थः ।
अप्रक्रान्तेष्वित्युक्तिरिति कचित्पाठः तत्र अप्रस्तुतस्य ईक्षिता
प्रस्तुतदोषादभिमतता स्तुतिरप्रस्तुतप्रशमेति स एवार्थः, कश्चित्तु
इममेव पाठः धृत्वा अप्रक्रान्तेनाप्रक्रान्तवर्णनेन ईक्षितस्य प्रस्तु-
तस्य स्तुतिर्वर्णनं वाच्यस्याप्रस्तुतस्य वर्णनद्वारा प्रस्तुतस्येदगम्यते
तदा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति व्याचष्टे तदेतद्वन्यस्यास्य पौर्वा-
पर्यमनालोचयतो नवीनमतानुशीलनविमुग्धबुद्धित्वविलसित,
नवीनाहि अप्रस्तुतादाच्यात प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तु-
तादाच्यादप्रस्तुतप्रतीता समामोक्तिरिति विषयविभागेनाल-
ङ्कारद्वयमाहुः, एतच्च प्रकृतविरुद्धं प्रकृते हि अप्रस्तुतवर्णनेन
प्रस्तुतस्य प्रतीता समामोक्तिरभ्युपगता गन्धकृता, यथा 'वस्तु कि-
ञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुन । उक्तिं मत्तेपरूपत्वात् सा
समामोक्तिरिष्यते, इति तस्मादलङ्कारयोरनयोरपद्यमान-
मप्यभिधविषयत्वव्याख्यातुरस्य दृक्पथं नावतीर्णमिति सम्भा-
व्यते । अतः प्राचीननिरूपिताया अप्रस्तुतप्रशमेतिमञ्जाया

अन्यथा रक्षणस्यावश्यकतया प्रस्तुतनिनिन्दितव्याऽप्रस्तुतस्य प्रशं-
 सनमेवास्योक्तकारस्य विषयः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतिस्तु समा-
 सोक्तेर्विषयः, अन्यथैकस्य विषयापहारापत्तेरिति युक्तमुत्पश्चा-
 मः । नच वाच्यव्यङ्ग्योक्त्युपमानोपमेयत्व एव समासोक्तिः अन्य-
 चाप्रस्तुतप्रशंसेत्ययमेव विषयविभाग इति वाच्यं सुखं जीवन्ती-
 त्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेऽपि हरिणाः सुखेन जीवन्तीति वचं
 दुःखेन जीवाम इति च वाच्यव्यङ्ग्योक्त्यतिरेकगर्भापन्नस्य स्फुटं
 प्रतीयमानतया अन्यकर्तुः प्रमादापत्तेः, सेयमप्रस्तुतैवात्र मृग-
 वृत्तिः प्रशस्यत इत्युदाहरणव्याकारेण भञ्जाया अन्यथाङ्गी-
 कारे अन्यकर्तुः स्वरस्य स्वयं प्रतीयते तस्मादप्रस्तुतस्य प्रशं-
 सायामेवाप्रस्तुतप्रशंसा नवृत्तिमात्रे इति निष्कर्षः । किञ्चाप्रस्तु-
 तात् प्रस्तुतप्रतीतिवत् प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतिरपि समासोक्तिवि-
 षयोदीध्यः एतत्संशयात्कारान्तरानिर्दिष्टपणात् वैशिष्ट्य
 च तुल्यतयोपलम्भादेतच्च व्याधूय यद्वसनममुगसोपमाया
 इत्युदाहरणमुद्धरद्भिः पूर्वमेवोक्तमस्माभिः ॥ २४० ॥

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अन्यैरयत्नमुन्मैस्तृणदर्भाहरादिभिः ॥ २४१ ॥

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुवर्त्तनसेगनिर्विद्येन मनस्विना ॥ २४२ ॥

॥ अप्रस्तुतप्रशंसा ॥

उदाहरति । सुखमिति । प्रभुमेवाविरक्तस्योक्तिरियम् ।
अपरसेविनो जीवनार्थं परसेवाजन्यदुःखानभिज्ञाः । अत्रैरिति
गौणप्रयोगः श्रोदन एवान्नपदस्य शक्तत्वात् ॥ ३४१ ॥

सेयमिति । 'अप्रस्तुतैवेत्येवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयोः प्रशं-
सायां नायमलङ्कार इति सूचितं यथा, 'याते मय्यचिरान्नि-
दाघमिहिरज्वालागतैः शुष्कतां गन्ता कं प्रति पान्यसन्तति-
रसौ सन्तापमास्त्राकुला । इत्थं यस्य निरन्तराधिपटलैर्निर्णयं
धपुः क्षीयते धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसोधिग्वारिधोनां जनुः' ।
अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य च दातुः प्रशंसेति नाप्रस्तुत-
प्रशंसा किन्तु समासोक्तिरेव । राजानुवर्त्तनेति अनुवर्त्तनवृत्तेः
श्ववृत्तिरूपतया निन्दत्वादिति भावः । उक्तञ्च भगुना 'सेवा
श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति । मनस्विना प्रश-
सामनस्केन ॥ ३४२ ॥

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिम् ॥ ३४३ ॥

अथ व्याजस्तुतिं लक्षयति । यदीति । यदीति यदित्यर्थे
क्रियाविशेषणं, निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजेन निन्दा-
च्छलेन स्तुतिव्यञ्जनरूपत्वाद्वाजस्तुतिः स्यतेत्यन्वयः । निन्द-
न्निवेति इवपदेनापातत एव निन्देति निन्दायाः प्रसृतद्रूप-
तया प्रतिपादनं सूचितं । ननु निन्दा हि निरुपलब्ध्यापनं
तच्च दोषोद्घोषणमन्तरेण न सम्भवति सति च दोषे कथं स्तु-

तिपर्यवसानमित्याशङ्कोपपादयति दोषाभासा इति दोषा
 द्वाभासन्ते वस्तुतो गुणा एव ईदृशा धर्मा अत्र सन्निधिं
 लभन्ते निवेशनीया भवन्ति । निन्दन्निव सौतीत्यत्र च प्रत्य-
 ययत्ययेन स्तुवन्निव निन्दतीत्यन्वयोऽपि बोद्धव्यः तेन स्तुति-
 च्छेनेन निन्दोक्तिरपि व्याजस्तुतिरेव वैचित्र्यसाम्यात्, तत्र च
 व्याजरूपा स्तुतिर्याजस्तुतिरिति संशयः । स्पष्टमुक्तं प्रकाश-
 णता 'व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्धा' कृद्विरन्यथा' इति ।
 स्तुत्या निन्दाया गम्यते तद्वत्तमुदाहरणं यथा 'हे हेलाजित
 योधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे नास्ति त्यक्तदृग्गः परः
 परहिताधाने गृहीतव्रतः । द्रव्यत्पान्यजनेपकारघटनावैमु-
 ख्यलभायज्ञोभारप्रोद्धने करोषि रूपया साहायकं यस्मैः,
 इति । अत्र समुद्रस्य स्तुतिव्याजेन निन्दाप्रतिपादनाच्चमत्का-
 रातिशयः स्फुट एव ॥ ३४३ ॥

तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता, माभून्मदस्तव ॥ ३४४ ॥

उदाहरति । तापसेनापीति । तापसेनापि तापमत्वात्
 करितुरगादिजयसाधनरहितेनापि रामेण परशुरामेण, भूत-
 धारिणी इति । राज्ञापि राजत्वात् प्रभूतकरितुरगादि-
 जयसाधनवतापि । सैव तापमजितैव गत्वतिरिक्ता । अत्र वर्षनी-
 यस्य राज्ञो तापमजिताजयिन्नप्रतिपादनेनापाततोनिन्दा, तथा
 च साक्षाद्गवदवतारेण महादेवदत्तपरशुना परशुरामेण

शयति तत्रापि निदर्शनासम्भावः वैचित्रस्य स्फुटं प्रतीयमान-
त्वात् स्पष्टमुक्तं प्रकाशकृता 'अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरि-
कल्पक' इति । अस्योदाहरणमनन्तरं दर्शयिष्यामः, अन्ये त्वयं
द्वितीयोनिदर्शनाप्रकार उपमायामन्तर्भवतीति सम्यक्तया नोक्त
इत्याहुः ॥ १४८ ॥

उदयन्नेप सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ १४९ ॥

तत्र सत्फलनिदर्शनमुदाहरति । उदयसिति । उदयमुद्-
गच्छन् अर्द्धं प्राप्नुवंस्य, श्रियं शोभां सम्पत्तिश्च । सुहृदनुग्रहं
सन्धुष्यानुकूलरूपम् ऋद्धीनां सम्पत्तीनां फलं विभावयितुं
सत्यामृद्धौ सन्धुष्यामानुकूलं कर्तव्यमिति ज्ञापयितुं पद्मेषु
श्रियमर्पयतीत्यन्वयः । अथ पद्मेषु श्रोवितरणप्रवृत्तेनोदयभाजा
सविता सुहृदुपकाररूपमुदयफलं निदर्शयते फलद्वैतदुक्ताष्ट-
मव ॥ १४९ ॥

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम् ।

सद्योराजविद्वानां ह्यचयन्ती दुरन्तताम् ॥ १५० ॥

॥ निदर्शनम् ॥

असत्फलनिदर्शनमुदाहरति । यातीति । पराभवं नाशं ।
राजविद्वानां नृपतिप्रतिकूलानां चन्द्रप्रतिकूलानां च । दुर-
न्ततां निन्दितावसानतम् । अथ चन्द्रांशुभिः पराभूयमाणा-

ध्वान्तराजो राजविरोधिनां परिणामदुःखरूपं फलं निदर्शयति तच्च फलमपदेव । एवम्, 'उन्नतं पदमवाप्य योऽलघुर्दल-
यैव स पतेदिति ब्रुवन् । शैलशेखरगतो दृपत्कणश्चाहमासत-
धुतः पतत्यधः' । अत्र शैलशेखरादधःपतनप्रवृत्तौ दृपत्क-
णोऽलघोरुन्नतपदप्राप्तस्य ततोऽपटितिपतनरूपममत्फलं निद-
र्शयति । एषु च तथाविधसविचादीनां तत्तदर्थज्ञापनसम्बन्धः
सम्भवत्येव । अक्षयस्योपलक्षकतया प्राप्तायास्त्वसम्भवद्वस्तुसम्ब-
न्धनिबन्धननिदर्शनाया उदाहरणं यथा, 'क सूर्य्यमभवोऽव्ययः
क चाप्यधिपया भतिः । तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्ति साग-
रम्' । अत्र सूर्य्यव्ययवर्णनप्रवृत्तौ कवौ उडुपकरणकदुस्तरसा-
गरतरणेच्छायाः सम्बन्धोऽसम्भावन् मन्मत्त्या सूर्य्यव्ययवर्णनेच्छा
उडुपेन सागरतरणेच्छेवेत्युपमां निदर्शयति, यथा वा 'उद-
यति विततोऽङ्गरिगिरिज्जावहिमरुचौ हिमधाधि याति चाक्षम् ।
वहति गिरिरथं विलम्बिघण्टादथपरिवारितवारणेऽल्लो-
लाम् । अत्रान्यथा लीलां कथमन्योऽवहति तत्सदृशीगित्युप-
मायां पर्य्यवमानम् । मालारूपायेषा चारुतातिशयं पुण्याति
यथा 'दोर्भीं तितीर्धति तरङ्गवतीभुञ्जन्मादातुमिच्छति करे
धरिषादुविम्वम् । मेरुं लिखतद्विपति भुवमेव देव यत्ते गुणान्
गदितुमुद्यममादधाति' । अत्रेच्छात्रयस्य सम्बन्धोऽगुणवर्णनो-
द्यतेऽसम्भावन् पूर्ववदुपमात्रयं निदर्शयति ॥ ३५० ॥

सचेतिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम् ।

अर्थानां यो वेनिमयः परिवृत्तिस्तु सा सता ॥ ३५१ ॥

अथ सहोक्तिं लक्षयति । सहोक्तिरिति । गुणकर्मणा-
मिति अत्र कर्मशब्दः क्रियावाची, वज्रवचनेन द्रव्यादिपरि-
ग्रहः । गुणादीनां सहभावेन साहित्येन यत्कथनं सा सहो-
क्तिः, सहभावस्येति कंचित् पृथग्व्यक्तः पाठः । सम्बन्धिभेदेन
भिन्नयोरपि गुणयोः क्रिययोरपरयोर्वा सहार्थस्य वलादेकेन
वाचकेन एदेककालीनतया प्रतिपादनं सा सहोक्तिरिति
निष्कृष्टोऽर्थः । एतदेवोक्तं दर्पणलता 'सहार्थस्य वलादेकं यत्र
स्याद्वाचकं द्वयोः' । सा सहोक्तिरिति । अत्र प्रौढोक्तिमन्तरेण
वैचित्र्याभावात् तन्मूलकत्वमस्य बोध्यं तेन 'लक्षणमेव समं रामो
गहनं कामनं ययौ' इत्यादौ यथावित्येकेन पदेन रामलक्षण-
योगमनक्रिययोः प्रतिपादनेऽपि प्रौढोक्त्यभावेन वैचित्र्याभा-
वान्नायमलङ्कारः । अत्र धर्मिणां गुणादिभिर्युगपदन्य इति
तुल्ययोगितातोभेदः ॥

इत्थं पदार्थेनैव सहोक्तिलक्षणं पर्याप्तमिति पदपूरणस्या-
वश्यकतया सहोक्त्युदाहरणान्यदर्शयित्वोत्तरार्द्धेन परिदृश्य-
लङ्कारं लक्षयति । अर्थानामिति । विनिमयः प्रतिदानं ति-
लान् इत्या मापग्रहणमित्यादिरूपं । विनिमयस्य समेन समस्य
अधिकेन न्यूनस्य न्यूनेनाधिकस्य च ग्रहणमिति त्रिविधः, अय-
मपि प्रौढोक्त्यैव प्रयुज्यमानस्याहतामावहति । भोजदेवस्तु व्य-
त्ययमपि परिदृष्टिमाह 'व्यत्ययोवस्तुनोर्यस्तु योवा विनि-
मयोमिथ' इत्यादिना, व्यत्ययस्य कस्यचिदेकस्यानादन्यत्र स्थापनं
पथा, कुमुदवनमपत्रि श्रीमदभोगपण्डमित्यादौ ॥ २५१ ॥

सह दीर्घा मम आसैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराद्य ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टां सहोक्तिमुदाहरन् प्रथमं गुणसहभावरूपामुदाहरति । सह दीर्घा इति । विरहिण्या उक्तिरियं । सम्प्रति प्रियविरहसमये ननु पूर्वं, रात्रयोदीर्घा इति दुःख-
वज्जलतया दुःखेपलीयत्वादिति भावः । ता रात्रयः, पाण्डुरत्वे-
हेतुश्चन्द्रभूषणा इति ज्योत्स्न इत्यर्थः, अत्र दीर्घत्वं पाण्डुर-
त्वञ्च गुणौ तौच सम्बन्धिभेदेन वस्तुतोभिन्नावपि सप्तार्धवक्ता-
दीर्घा इति पाण्डुरा इति चैकेनैव पदेनैककालीनतया कथि-
ता । ननु 'आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैशवम् । सहैव
विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः' इति पूर्वदर्शितकार्यसहजचि-
चहेतुदाहरणेऽपि क्रिययोः सहभावो दृश्यते तदनयोरभेदापात
इति चेन्नैवं सहभावसाधारणेऽपि कार्यकारणभावस्यैव चि-
चनियामकत्वात् प्रकृते तु दीर्घस्यासदीर्घरात्र्योर्न कार्यका-
रणभावः इत्येव विरहजन्यत्वात्, एवमप्येऽपि बोध्यम् ॥
॥ ३५२ ॥

वर्द्धते सह पान्थानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी ।

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयाग्निनाः ॥ ३५३ ॥

क्रियामहभावरूपां सहोक्तिमुदाहरति । वर्द्धत इति ।
पतन्ति गच्छन्ति, असुभिः प्राणवायुभिः कचिदशुभिरिति
पाठः । अत्र वर्द्धनं पतनञ्च क्रिये । अत्रापि मूर्च्छावृद्धि-

चूतमञ्जरीवृद्धोः, असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तज-
न्यतान् मिथः कार्यकारणभाव इति न चित्रहेतुना साङ्गर्थ्यः ।
यदिच चूतमञ्जरीवृद्धा मूर्च्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन चा-
सुपतनमित्यभिप्रायस्तदा गृह्णेदाहरणं 'सह मणिवत्तपसि'
वाहधारा गलन्ति, अस्मिन् भाखान् प्रयानः सह रिपुभिरयं
संहियन्तां यलानोत्थादिकं बोध्यम्, अत्र न सहभूतयोर्हेतु-
हेतुमद्भावः ॥ २५२ ॥

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति साह्वं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ २५४ ॥

कोकिलालापेति । सहोक्तौतिसंज्ञायवणात् सहशब्दप्र-
योग एवायमलङ्कार इति ध्वनिनिरासाय सहार्थकसाह्वपद-
घटितमिदमुदाहरणमुपन्यस्तम्, एवं सहार्थकशब्दान्तरोपा-
दाने तदनुपादानेऽपि 'गम्यमानैश्च सदाद्यैरित्यनेन विहितार्या
द्वितीयाद्याम्ना सहोक्तिर्बोधा । अन्येतु वृद्धिं यान्तीत्यत्र या-
नक्रियायाः सहभाववत् गुणात्मिकाया वृद्धेरपि सहभावः
प्रतीयत इति गुणक्रिययोरेकच सहभावदर्शनार्थमुदाहरण-
मिदं दर्शितमित्याहुः तत्र वृद्धेर्गुणत्वे आनन्दस्यापि तथात्वे
गुणस्य गुणवृत्तिनापाने प्रतीकारचिन्त्यः ॥ २५४ ॥

इत्युदाहृतयोदत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

॥ सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तेऽपि किञ्चिद्रूपनिदर्शनम् ॥ २५५ ॥

दत्तुदाहृत्य इति । काश्चनेति गुणक्रियासहभावविषया
दर्शिताः, अनया रीत्या अन्यविषयापि सहेक्तिर्वाद्भवेत्यर्थः ॥

क्रियत इति । किञ्चिद्रूपनिदर्शनम् ग्रन्थवाङ्मयमभिया एक-
मात्रोदाहरणेन किञ्चित् स्वरूपप्रकाशनम् ॥ ३५५ ॥

शस्त्रप्रहारं ददता भुजेन तव भूभुजाम् ।

चिरार्जितं हतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

॥ परिवृत्तिः ॥

शस्त्रप्रहारमिति । अत्र न्यूनेनाधिकस्य सहणरूपो विनि-
मयः । एवं 'दत्ता कटाक्षमेषाञ्चो जयाह हृदयं मम । मया तु
हृदयं दत्ता गृहीतो मदनज्वरः' । अत्र पूर्वार्द्धे समेन समस्य,
उत्तरार्द्धे अधिकेन न्यूनस्य विनिमयः ॥ ३५६ ॥

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ आशीः ॥

अथाशीःसंज्ञकमलङ्कारं लक्षयति । आशीर्नामेति ।
अभिलषिते दृष्टे वस्तुनि आशंसनं प्राप्तीच्छाप्रकाशनं यदा
अभिलषिते प्रिये वस्तुनि वने सुदृज्जने इत्यर्थः आशंसनं शुभा-
भ्यर्थनमाशीर्नामालङ्कार इत्यन्वयः । अयमलङ्कारो वैचित्र्य-
विशेषात्मकत्वाभावात् वक्तुभिरङ्गीक्रियते, कैश्चित्तु मौद्गल्या-

पनेन वैचित्रं विद्यत एवेत्यङ्गीक्रियते, यदुक्तं 'आशीरिति च
 केपाक्षिदलङ्कारतया मता । सौहृद्यस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽ-
 स्थाय तादृश' इति । अन्यैस्तु न्याय एवास्माच्चमत्कारजनक-
 त्वमिति नाध्यालङ्कारत्वेनोच्यते यथा 'आशीराकन्दकपटाक्ष-
 मागर्वोद्यमायथा' इत्यारभ्य, 'इति नाध्यालङ्कारतयो नाय-
 भूषणहेतव' इति, तत्कृतमस्या लक्षणञ्च 'आशीरिष्टजनाग्रमेति,
 यथा शाकुन्तले । 'ययातेरिव शर्मिष्ठा यत्युर्व्रजमता भव ।
 पुत्रं त्वमपि सप्तमं मेव पूरुगवाभुवि' इति । अपरे तु प्रयोऽल-
 ङ्कारस्यैवायं भेद इत्याहुः । उदाहरति पात्विति । अवाप्त-
 नसगोचरमिति वाक् च मनस्य ते गोचरौ प्रतिपादके यस्य
 तत्तथा तद्भिन्नं 'यतोवाचो जिवर्त्तन्ते' अत्राप्य मनसा सहेति
 श्रुतेः । वाचोमनस इत्यतस्मात्तान्तः ॥ ३५७ ॥

अनन्वयसमन्देहावुपमास्त्रेव दर्शितौ ।

उपमारूपकञ्चापि रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

इत्थं स्वभावाख्यानाद्याशीः पर्याप्तानलङ्कारानुद्देशकमेव
 लक्षयित्वा संग्रति प्राप्तावसरतया सङ्कीर्णं लक्षयितव्येऽपि अन्यै-
 रङ्गानां कतिपयालङ्काराणामनिरूपणेन स्वस्य नूतनमाशङ्क्य
 तेषां स्त्रोक्तेष्वन्तर्भावनेन तत्परिहरति । अनन्वयेति । अनन्वयः
 'उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवेकवाक्यमे' । अनन्वयः, इत्युक्तलक्षणः ।
 समन्देहश्च 'समन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संग्रह' इत्युक्त-
 रूपः । उपमास्त्रेव दर्शिताविति तथाहि अनन्वयस्य 'चन्द्रार-

विन्द्योः कान्तिमतिक्रम्य भुखं तव । आत्मनैवाभवत्तुल्य-
मित्यभाधारणोपमा' इत्यसाधारणोपमायामन्तर्भावः । अथ-
न्देहस्य च 'किं यद्गमन्तर्भान्तालि किन्ते लोखेचणं मुखम् ।
मम दोलायते चित्तमितोयं संशयोपमेति संशयोपमायाम् ।
उपमारूपकञ्चापोति उपमारूपकाख्यं रूपकान्तरं वानने-
नाक्तं यथा, 'उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकमिति' उदाहृतञ्च
'जयति चतुर्दशलोकवसिकन्द इति' अथ चतुर्दशलोकस्य
वसिष्ठान्येन कूर्मदेवे कन्दनरूपणम्, अपरे चेदं परम्परितरूप-
कमाचक्षते । अन्ये तु उपमासहितं रूपकमुपमारूपकं, यदुक्तम्,
'उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् । यददत्युपमाभेदमुप-
मारूपकं यथा' इति । असौदाहरणं यथा, 'दिवाकरकर-
स्पर्शादुदयाद्रेः पयोधरात् । नीलांशुकमिव प्राच्यास्तमोग-
च्छति सम्प्रति' । अथ नीलांशुकमिवेत्युपमया सहितमुदयाद्रेः
पयोधरादिति रूपकमित्याहुः । रूपकेष्वेव दर्शितमिति 'इष्टं
साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनादौ मुख्ययोः । उपमाद्यतिरेकाख्यं रूपक-
द्वितयं यथा' इत्यनेन गृहीतमित्यर्थः ॥ २५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।

नानालङ्कारसंस्थितिः सङ्कीर्णन्तु निगद्यते ॥ २५९ ॥

उत्प्रेक्षेति । असावन्यैरङ्गीकृत उत्प्रेक्षावयवोऽपि स्वमते
उत्प्रेक्षाभेद एवेत्यन्वयः, उत्प्रेक्षावयवस्य उत्प्रेक्षाया आरम्भ-
कमलङ्कारान्तरं तच्च येषादिकं, यदुक्तं 'धिष्टेनार्येन मंसृष्टः

किञ्चिद्योपमयान्वितः । रूपकार्येन वा युक्त उत्प्रेक्षावयवो यथा' इति । तत्र सिष्टार्थमसृष्टे यथा 'मुक्तोत्तरः सङ्कटशक्ति-
मध्यादिनिर्गतः सारसलोचनायाः । जानीमहेऽस्याः कमनीय-
कम्बुयोवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाप' । अत्र गुणवत्त्वे शेषः । उपमया-
न्वितो यथा कुमारसम्भवे, 'अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य
तिमिर मरीचिभिः । 'कुङ्गुलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनी-
मुखं प्रसी' । अत्राङ्गुलीभिरिव मरीचिभिरित्यत्र कुङ्गुलीकृत-
सरोजलोचनमित्यत्र चोपमा चुम्बतीवेत्युक्तेषामारभते । एवं
रूपकार्यसंयुक्तोपमेचापि । एवंविधोपमेचावयवोऽपि स्वमते शेषा-
दिसङ्कीर्णोपमेचैवेति नात्रापि न्यूनता । केषिन्तु यथावयव-
किथैवोपमेच्यते नावयविक्रिया स उत्प्रेक्षावयवः यथा 'लीनेव
प्रतिविम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च' इत्यादीत्याहुः । एवं
निपुणसोदान्ते दृष्टान्तोपमायाम् उल्लेखपरिणामयोरूपके
कारणमात्राया हेतौ अपरेयाश्चापरैरङ्गोक्तानामलङ्कारा-
नाराणां, यथायथं निरुक्तेष्वन्तर्भावो बोध्यः ॥

अथ सङ्कीर्णं लक्षयति । नानालङ्कारेति । नानालङ्का-
राणां मजातीयानां विजातीयानाम्वा निरुक्तलक्षणानामल-
ङ्काराणां संस्पष्टिरेकत्र संमर्गः सङ्कीर्णं सङ्कीर्णास्यमलङ्का-
रान्तरं निगद्यते पृथग्वैचित्र्यविशेषोपलब्ध्या प्राचीनैरुच्यते,
युक्तञ्चेतत् यथा लौकिकहाराद्यलङ्काराणां मिथ्य संमर्गेण
पृथक्पारुतातिशयजनकतया मुष्कगुच्छार्द्रगोक्षनादिभञ्जया
पृथगलङ्कारत्वेन व्यपदेशमाया सङ्कीर्णानां काव्यालङ्कारा-

णामपि पृथक्चारुताप्रत्यायकतया पृथगलङ्कारत्वेन सङ्की-
र्णैतिसंज्ञया व्यपदेश इति ॥ २५६ ॥

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्व्वेषां समकक्षता ।

इत्यलङ्कारसंस्पृष्टेष्वपीया द्वयो गतिः ॥ २५७ ॥

सङ्कीर्णस्य भेदो दर्शयति । अङ्गाङ्गीति । अङ्गाङ्गिभावेन
निर्व्वाहानिर्व्वाहकत्वेनावस्थानमित्येका, तथा सर्व्वेषां समक-
क्षता अनुयाह्यानुयाहकत्वमन्तरेण निरपेक्षतयावस्थानमित्य-
परा, इत्यलङ्कारसंस्पृष्टः सङ्कीर्णालङ्कारस्य द्वयो गति-
र्भेदद्वयम् । तत्र समकक्षतयावस्थानञ्च कचिदेकाग्रयगतं
कचिद्विभिन्नाग्रयगतमिति द्विविधं, तत्र प्रथममेकाग्रयानु-
प्रवेशसंज्ञया कथितमन्यैः, तथा चन्द्रेहसङ्करस्यान्यैरुक्तस्य तु
सन्दिग्धमानालङ्कारयोः संसर्गाभ्युपगमे समकक्षतयेत्यनेनैव सं-
यतः सन्दिग्धमानयोरप्यनुयाह्यानुयाहकत्वाभावात्, तस्मादेत-
न्मतेऽपि सङ्कीर्णस्य चतुर्विधत्वं सिद्धं, परन्त्वेकाग्रयानुप्रवेशे
सन्दिग्धलेऽङ्गाङ्गित्वे च सङ्करमञ्ज्ञा, समकक्षतायान्तु संस्पृष्टि-
संज्ञान्येषामित्येव विज्ञेयः ॥ २५७ ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखत्रियम् ।

कोपदण्डसमयाणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ २५८ ॥

तत्राङ्गाङ्गिभावसङ्कीर्णमुदाहरति । आक्षिपन्तीति । आवि-
यन्ति जिगीयन्ति सदृशीकुर्वन्तीति तु प्रतीयमानोऽर्थः । तेरा-

चोपमालङ्कारः स चात्र निर्वाहत्वादङ्गी, कोपो धनराशिः
 कुम्भस्य दण्ड उपायभेदः शास्त्रत्वमित्यर्थः नालञ्च ताभ्यां
 समघाणां सम्पूर्णांगामितिस्तेषाविद्धोऽर्थान्तरन्यासोऽयमस्याङ्गं
 निर्वाहकत्वादित्यन्ये तथात्वे एवामिति लोकाणामित्यर्थः, तत
 एवार्थान्तरस्तेषान्याससम्भवः अरविन्दानामित्यर्थकत्वे तु न तथा
 एकस्य समर्थसमर्थकत्वाभावात्, अपरे तु कोषदण्डसमघाणा-
 मिति हेतुतयोपन्यासाद्धेतुलङ्कारोऽचाङ्गमित्याहुः । वस्तुतस्तु
 न किञ्चिदिह दुष्करमिति चतुर्थपादः सम्यक् । एवामिति
 सन्तन्त्रविवक्षया यष्टी ॥ १६१ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि यर्पतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ १६२ ॥

॥ सङ्कीर्णम् ॥

समकक्षतासङ्कीर्णमुदाहरति । लिम्पतीवेति । अत्र पूर्वार्द्धे
 उत्प्रेक्षा उत्तरार्द्धे चोपमा अनयोरेव निरपेक्षतयावस्थानमिति
 समकक्षता । सङ्कीर्णत्वमिदं विभिन्नाश्रयगतम्, एकाश्रयगतं
 यथा 'कुरवकारवकारणतां चयुरित्यत्र रवका रवका इति वकार
 वकार इति च यमकयोः, संसारध्वान्नविध्वंसहंसः कसनिस्तदनः,
 इत्यत्र रूपकानुप्रासयोयैकत्र समकक्षतयावस्थानम्, अथांशङ्का-
 रयोरेकाश्रयानुप्रवेशस्तु षडभिर्नाद्रियते अङ्गाङ्गित्येनैव द्वयो-
 रेकच सङ्गावात् । अन्ये तु समकक्षतयापि द्वयोरेकच सङ्गावः
 सम्भवत्येव यथा 'अहिणश्चपञ्चोअरसिए पडिअसामाइएसु दि-

असु । महद् यसारिअमोआणं लुच्चिअं मोरविन्दाणं । अत्र
पथिकश्यामितेखित्युपमा पथिकसामाजिकेखिति रूपकम्, द्व-
योरप्यनयोरत्र तात्पर्यं समकक्षतया चावस्थानमित्याहुः ।
मुखचन्द्रः शोभते इत्यत्र मुखमेव चन्द्र इति रूपकस्य मुखं
चन्द्र इवेत्युपमाया वाच सङ्गाव इति साधकबाधकाभावात्
सन्दिग्धमानयोरनयोः समकक्षतयैवात्रावस्थानमिति ॥ २६२ ॥

श्लेषः सर्व्वासु पुष्पाति प्रायोवक्रोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाक्ययम् ॥ ३६३ ॥

पूर्व्यं प्रदर्शितेषु तत्तदलङ्कारान्तरोदाहरणेषु वङ्गेषु श्लेष-
मङ्गावो दृष्टव्यतश्च श्लेषेण वङ्गनां सङ्कीर्णत्वमिति सूचयन्नाह ।
श्लेष इति । वक्रोक्तिषु भणितिभङ्गीरूपासङ्कारवत्काव्येषु । वक्रो-
क्तिश्चिह्न्युक्त्या तद्विन्नमपि काव्यमस्तीत्यायातं ततश्चालङ्कार-
कृतं काव्यस्य भेदद्वयमाह । भिन्नमिति । स्वभावोक्तिर्जाति-
गुणक्रियाद्रव्याणां यथावत्स्वरूपवर्णनरूपा, वाक्ययं काव्यं,
स्वभावाख्यानाद्यलङ्कारवत् भणितिभङ्गीरूपोपमाद्यलङ्कारव-
त्तेति तत्तद्विविधमित्यर्थः ॥ ३६३ ॥

तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वसिद्धि संस्थितः ॥ ३६४ ॥

परस्परौपकारित्वं सर्व्वेषां वस्तुपर्व्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमवन्नाद्गमोरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तमिदं सर्व्वमिति तद्भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

इत्थं केवाञ्चिदैचिचाणां स्वभावाख्यानाद्यलङ्कारत्वमुक्तम्
अपरराणि चानन्तानि वैचिचाणि सम्भवन्ति तानि च प्रत्येकं
तत्तन्नाम्ना दुर्व्वचानोति सर्व्वेषामेव तेषां संग्राहकमेकमेव भा-
विकाख्यमलङ्कारमाह । तद्भाविकमिति । प्रबन्धा महाकाव्य-
नाटकाख्यायिकाद्यलङ्कारद्वयं तद्गतं प्रबन्धेषु चमत्कारजन-
कतया निवेद्यनीयमित्यर्थः गुणं शोभाजनकं धर्मं, तत् अलङ्का-
रेषु प्रसिद्धं भाविकमिति भाविकाख्यमलङ्कारमाहुरित्यन्वयः ।
अस्यान्वर्थतां दर्शयति भाव इति कवेरभिप्रायेभावस्तमर्थतोति
व्युत्पत्त्या भाविकसंज्ञाप्रवृत्तिरित्यर्थः, स चाभिप्रायः काव्येष्वा-
सिद्धि आरम्भावधिसमाप्तिपर्यन्तं संस्थितः, एतेनायमलङ्का-
रोऽलङ्कारान्तरवच्च पदवाक्यमाचगतः किन्तु महावाक्यरूप-
प्रयन्वगतोऽपि भवतीति सूचितम् । भूतभाविनोः प्रत्यक्षाय-
माणत्वेन वर्णनं भाविकमिति प्रकाशकारः, अहुतपदार्थस्यापि
प्रत्यक्षायमाणत्वमिति दर्पणकारः, तच्च संज्ञायाः सम्यगन्वर्थता
न सम्भवतीति विवेचनीयम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयान् कतिचित् प्रबन्धधर्मान् दर्शयति ।
परस्पररोपकारित्वमिति । वस्तुनि आधिकारिकेतिवृत्तानि
पद्माणि तदुपकारकाणि प्रासङ्गिकेतिवृत्तानि, यदाह नख-
कुट्टः '६८' पुनर्व्वस्तु युधैर्द्विविधं परिकल्प्यते । आधिकारिकमेकं

स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम्' इति । सर्वेषां तेषां परस्पररोपका-
रित्वं कवेरभिप्रेतं, यथा रामायणे रामचरितमाधिकारिकं
सुयोवादिचरितं प्रासङ्गिकं तथोरङ्गाद्वितया परस्पररोपका-
रोविद्यत एव । महाकाव्यादौ करितुरगपुरगिरिप्रभृतिव-
र्त्तनमपि साक्षात् परम्परया वा प्रधानोपकारे पर्यवस्यतीति
बोध्यम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतस्थापरिपोषकाणां विज्ञेय-
णानामक्रिया अनुपन्यासः अभिप्रेताथंबोधकविज्ञेयणोपन्यास
इत्यर्थः, 'अथमेव परिकरालङ्कार इति प्रकाशकारादयः यथा
'विज्ञेयैर्यत्साकृत्तैरुक्तिः परिकरस्तु सः' इति । अपरे तु
अपुष्टत्वदोषाभाव एवायं शालङ्कार इत्याहुः । तथा स्नानानां
प्रकृतरमोपयोगिविषयविज्ञेयाणां वर्णना ॥ ३६१ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिकमः पदरचनापरिपाटी तदन्वात्तदीय-
प्रतिपादकतासामर्थ्यात् गभीरस्यापि गूढतरस्यापि वस्तुतो-
ऽयं व्यक्तिः प्रकटितम्, तदिदं सर्वं भाषायन्तं कवेरभि-
प्रायाधीनमिति भाषायन्तत्वाद्भाविकमिदं विदुरिति ॥ ३६६ ॥

यच्च सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यावर्तितमिदञ्चेष्टमलङ्कारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

॥ भाविकम् ॥

किञ्च यचेति । सन्धयोमुखप्रतिमुखगर्भाविमर्गनिर्म्मल-
स्याः पद्ये, तेषामङ्गानि उपसेपपरिकरादौनि चतुःपट्टि-
मल्लकाणि, वृत्तयः कौशिकीसात्त्वत्वारमटीभारत्यद्यतसः,

तासामङ्गानि नर्मनर्मस्फुञ्जादीनि षोडश, लक्षणानि भूषणा-
 चरसङ्घातादीनि षट्त्रिंशत्, आदिपदेन नाट्यालङ्कारवीथ्य-
 झलास्याङ्गानां ग्रहणं, तत्र नाट्यालङ्कारा आशीराक्रन्द-
 कपटादयस्त्रयस्त्रिंशत्, वीथ्यङ्गानि उद्घात्यकावलगितादीनि
 त्रयोदश, लास्याङ्गानि गेयपदस्थितिपाद्यादीनि दश । एतेषां
 अपञ्चोदशरूपकादौ द्रष्टव्यः बाहुल्यमभियाचनदर्शितः । एतत्
 सर्वमागमान्तरे भरतादिप्रणीतनाट्यशास्त्रे व्यावर्धितं नाट्य-
 शोभाजनकतया निरूपितम्, इदञ्च सर्वमस्माकमलङ्कारतयै-
 वेष्टमित्यन्वयः । तत्र केषाञ्चित् स्वभावाख्यानादावन्तर्भावः
 अपरेषां भाविकत्वमिति दशरूपकादियन्यदत्तोदाहरणदर्शनेन
 खण्ड्या विवेचनीयम् ॥ २६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
 संहृत्य विस्तरमनन्तमलङ्कित्याणाम् ।
 वाचामतीत्य विषयं परिवर्त्तमाना-
 नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ २६८ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शेऽर्थालङ्कारविभागो
 नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

॥ चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्तरेण वक्ष्यतीत्याद्युक्तं
 पुनरपि स्मारयन् परिच्छेदमिममुपमंहरति । पन्था इति ।
 अलङ्कित्याणां पूर्वनिरूपितस्वभावाख्यानाद्यलङ्काराणामनन्त-

मसीमं विस्तरं समावन्तं प्रभेदसमूहं संहृत्य कार्त्तनं वक्तुम-
शक्ततया शीर्षयद्दण्डन्यायेन प्रकटतरं तं संगृह्य परिमाणद्वत्या
परिमितत्वेन स एषः पन्था विवृतः मार्गमात्रं प्रदर्शितम् । एष
इत्यत्र एवेति क्वचित्पाठः पन्था एवेत्यर्थः । अनेन यथा सञ्चर-
माणैरपरेऽपि भेदाः स्वयं ज्ञातव्या इत्याह वाचामिति वाचां
विषयमतोऽयं परित्यक्तमानानतिप्रभृतानित्यर्थः । विशेषान् प्रभे-
दान् विवरीतुं प्रकाशयितुम् अभ्यास एव अस्य विवृतमार्गस्य
पुनःपुनःपरिशोचनमेव अस्य समर्थः संचिन्तोऽप्यसन्निरूपण-
प्रकारः पुनःपुनरालोच्यतां तेनैवापरेऽपि प्रभेदा ज्ञातव्या
इत्यर्थः ॥ २६८ ॥

इति श्रीमेघचक्रतर्कवागीश-भट्टाचार्य्य विरचितायां मा-
लिन्यप्रोञ्जनीसमाख्यायां काव्यादर्शटीकायां द्वितीयः परि-
च्छेदः ॥ ९ ॥

काव्यादर्शः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः ।

यमकं, तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

द्वितीयपरिच्छेदे 'काव्यगोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते इत्यनेन शब्दार्थसाधारणमलङ्कारसामान्यलक्षणमभिधाय शब्दस्य प्रथमबुद्धिविषयतया प्रथमं निरूपयितुमुचिता- नपि तदोयालङ्कारानतिचमत्कारजनकत्वाभावादनिरूप्य च- मत्कारविशेषभूमयोऽर्थालङ्कारा एव विनेयानां प्रवृत्तये पूर्वं निरूपिताः, संग्रह्यपादेयधर्मेषु प्राप्तावसरान् पूर्वनिरूपि- तानुप्रासभिन्नान् शब्दानलङ्कारान्, तदनन्तरं द्वेयधर्मान् दो- षांश्च निरूपयितुं तृतीयपरिच्छेदमारभमाणेन प्रथमं मार्ग- विभागप्रसङ्गेनोक्तलक्षणमपि यमकमनूद्य तत्प्रभेदाः प्रदर्शयन्ते । अव्यपेतेति । अव्यपेतोऽव्यवहितः व्यपेतोव्यवहितश्च आत्मास्व- रूपं यस्मात्सादृशी वर्णसंहतेः स्वरव्यञ्जनवर्णसङ्घस्य व्यावृत्ति- विमेषेणावृत्तिः पुनरुच्चारणं यमकमित्यन्वयः । अथ विमेषाः पूर्वमेवेवाका इति नाचोप्यन्ते । अव्यपेतव्यपेतात्मेति भेदकथ- नाय, तथाहि कश्चित् पूर्वोत्तरितवर्णसङ्घस्याव्यवधानेन पुन-

रुचारणं कचिद्भावधानेनेति प्रथममिदं भेदद्वयम् । अस्य स्थानं
नियमयति तच्चेति । पादानामदिमध्यान्तभागा अस्य स्था-
नानीत्यर्थः । अत्रादिमध्यान्तत्वेनेन पादानां खण्डनयगतल-
मेव यमकस्येति नाशङ्कनीयं मध्यपदेन समावृतखण्डमात्रला-
भात् चतुरादिखण्डेष्वप्यस्य स्थितिर्ज्ञातव्या यदाह प्रकाशकत् ।
त्रिखण्डे विंशत् चतुःखण्डे चत्वारिंशदिति । एतदुपसृष्ट्यं पादा
अपि अस्य स्थानानीति ज्ञेयम् । यदुक्तं वामनेन 'पादः पाद-
स्यादिमध्यान्तभागाः स्थानानीति । अत्र पादपदेन च पाद-
द्वयात्मकस्य पञ्चाङ्गस्य पादचतुष्टयात्मकस्य सम्पूर्णपद्यस्य च
ग्रहणं तेन पादखण्डाः पादाः पञ्चाङ्गं सम्पूर्णपद्यश्च यमकस्य
स्थानानीति निष्कर्षः ॥ १ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः ।

आदिमध्यान्त मध्यान्त मध्याद्याद्यन्त सर्वतः ॥ २ ॥

अत्यन्तवह्वस्तेषां भेदाः समेदयोऽनयः ।

सुकरा दुष्कराश्चैव दर्शयन्ते तेऽत्र केचन ॥ ३ ॥

अथेत अथेत

तत्राविमिश्रविमिश्रतया द्विविधानामादिमध्यान्तयमकानां
भेदान् क्रमेण दर्शयन् प्रथममविमिश्रं विभजते । एकैति ।
एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानागविमिश्राणामित्यर्थः विकल्पना-
भेदाः, पद्यस्य चतुष्पादात्मकत्वात् प्रतिखण्डं चत्वारस्यवारो-

भेदा ज्ञातव्या इत्यर्थः, यथा अविमिश्रितमादिभागयमकं प्रथ-
मपाद एव, द्वितीयपाद एव, तृतीयपाद एव, चतुर्थपाद एवेति
चतुर्विधम्, तथा मध्यादिभागयमकमपि प्रत्येकं चतुर्विधमिति
अयञ्चाविमिश्रभेदप्रकारोऽव्यपेतव्यपेतसाधारणः । अथ विमि-
श्रयमकं विभजते आदीति । सम्भेदयोगयः सजातीययम-
कान्तरसंमिश्रणजन्याः आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्व-
तोवर्त्तमानानां तेषां यमकानां भेदा अत्यन्तदृष्टव्योऽतिवि-
स्तृता ज्ञातव्या इत्यन्वयः । सर्वत इति । सप्तमीयङ्गवचनान्तं,
पदच्छेदस्य ‘आदिमध्यान्तेषु, मध्यान्तेषु, मध्याद्येषु आद्यन्तेषु,
सर्वेषु चेति । मध्यपदानि च सर्वेषु द्वितीयतृतीयपादबोध-
कानि, चरममादिपदस्य प्रथमद्वितीयतृतीयपादबोधकम्,
अन्तपादस्यादौ चयाणां पूर्वपादानां स्थितत्वात् । मध्याद्येति
आद्यस्य मध्या चेति विग्रहः धर्मार्थादिपाठादाद्यस्य परभावः,
तच्च आदिमध्यान्तेत्यस्य प्रथमे द्वितीये, प्रथमे तृतीये, प्रथमे च-
तुर्थे, इति त्रयः प्रकाराः । मध्यान्तेत्यस्य द्वितीये तृतीये, द्वि-
तीये चतुर्थे, तृतीये चतुर्थे, इति त्रयः प्रकाराः । मध्याद्ये-
त्यस्य प्रथमे द्वितीये तृतीये चेत्येकः प्रकारः । आद्यन्तेत्यस्य
प्रथमे द्वितीये चतुर्थे, प्रथमे तृतीये चतुर्थे, द्वितीये तृतीये चतुर्थे
चेति त्रयः प्रकाराः । सर्वेत्यस्य प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे
चेत्येकः प्रकारः । मिलित्वा एकादश प्रकाराः । एते
चादिभागविषयाः मध्यादिभागविषयास्य बोध्याः । सुकरा
दुष्कराद्येति सुबोधा दुर्बोधाद्येत्यपि बोध्यं तदेते कवीनां

बोद्धुणाञ्च क्रेशकरा इति केचन दम्भान्ते गतु सम्भविनः सर्वे
ऽपीत्यर्थः ॥ २ ॥ २ ॥

मानेन मानेन सखि प्रणयोभूत्प्रिये जने ।

खण्डिता कण्ठमाक्षिप्य तमेव कुरु सञ्चपम् ॥ ४ ॥

तच्च प्रथमपादगतमथ्यपेतमविमिश्रमादिभागवतकमुदा-
हरति । मानेनेति । आभययोगेष्वाप्यत्यक्तमानां नायिकां प्रति
भायकभेदिताणां मखीनामुक्तिरित्यं । हे सखि । प्रिये जने प्रण-
यजनं प्रति अनेनेदृशेनास्माकमपि क्रेशकरेणेत्यर्थः मानेने-
य्योकोपेन सह तव प्रणयः प्रेम माभूत् प्रियजनं प्रति ईदृशं मानं
माकार्षीरित्यर्थः । ननु मान एव कृतापराधनायकस्य शासनं
नं परित्यज्य किं करोमीत्याह खण्डितेति खण्डिता 'पार्थ-
मेति प्रियो यस्या अन्धमन्धोगचिह्नितः । सा खण्डितेति कथि-
ता धीरैरीर्य्यैकपायिता' इत्युक्तलक्षणा, अत्रापिकारोयोध्यः
खण्डितापि न कण्ठमाक्षिप्य स्वयं तस्य कण्ठमान्निह्य तमेव
सञ्चप सञ्चपं कुरु, कृतापराधमपि मामियमौदार्यात् स्वय-
मासिद्धतीति भत्वा सञ्चिप्तो भविष्यतीत्येतदेवाय शासनमि-
त्यर्थः । अथ मानेनमानेनेत्यप्यपेतमादिपादगतमादिभागव-
तकम् ॥ ४ ॥

मेघनादेन चंसानां मदनामदनादिना ।

नुन्नमानं मनः स्त्रीणां सह गत्वा विगाहते ॥ ५ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति । मेघनादेनेति । हंसानां मदनोदिना गर्वमपनयता वर्षासु हंसानां निर्मदत्वादिति भावः । मेघस्य नादेन गर्जितेन नुवः उदीपकत्वात् खण्डितोमानो यस्य तत्तथा तादृशं स्त्रीणां मनः कर्मा मदनः कामो रत्या अनुरक्तिरूपया स्वभार्यया सह विगाहते विलोडयति, वर्षासु कामिनीनां मनो मानं विहाय सकामं सानुरागञ्च भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्पतिम् ।

चतुरं चतुरम्भोधिरसनेर्ब्बिकरग्रहे ॥ ६ ॥

तदेव तृतीयपादगतमुदाहरति । राजन्वत्य इति । भवन्तं सत्पतिं सुपालकं प्राप्य प्रजाः राजन्वत्यः सुराजयुक्ता जाताः । सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्थाततोऽन्यत्र राजवानित्यमरः, 'राज्ञो भक्तौ सौराज्ये' इति नलोपाभावः । किम्भूतं चत्वारोऽम्भोधय एव रसना काञ्ची यस्यास्तादृशी उर्वी तस्याः करग्रहे राज्ञाञ्चभागग्रहणे अथच पाणिग्रहणे चतुरं त्रिपुणम् ॥ ६ ॥

अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तं कैश्चित् सद्य दिवौकसाम् ।

पदातिरथनागाश्चरुचितैरहितैस्तव ॥ ७ ॥

तदेव चतुर्थपादगतमुदाहरति । अरण्यमिति । कैश्चित् पलाय्य जीवद्भिस्तव अहितैः शत्रुभिररण्यमाक्रान्तं प्रविष्टं, तथा कैश्चित् सम्मुखयुद्धेन गतैरहितैर्दिवौकसां सद्य स्वर्गं

आक्रान्तं, किन्भूतैः पदातिरचनागाथरचितैः पदात्यादिसे-
नाङ्गग्रहणैः । एवमव्यपेताविभिन्नयमकस्यादिभागविषयाश्च-
त्वारो भेदा दर्शिताः, द्वितीयभागादिविषया अप्येवंप्रकारा
बोद्धाः ॥ ७ ॥

मधुरं मधुरभोजवदने वद नेत्रयोः ।

विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

अथ सम्बेदयोगीज्यपेक्षयमकभेदान् दर्शयन् प्रथमं ताव-
दादिमथ्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं भेदत्रयं क्रमेणोदाहरति ।
मधुरमिति । नु भोः प्रिये मधुर्वसन्तसे तव भोजमदृशं यद्व-
दनं तव वर्त्तमानयोर्नेत्रयोः 'सप्तम्यन्तमिदं' भ्रमरभ्रान्त्या भ्रम-
रमिथुनमिदमितिभ्रमेण, भोजे भ्रमरमिथुनवर्त्तनस्य सम्भवा-
द्युज्यत एव भ्रान्तिः । किं मधुरं विभ्रमं विस्वासं विडम्बयति
विशेषेण प्रेरयति अर्पयतीत्यर्थः । उन्व प्रेरणे इत्यस्य चौरा-
दिकस्य रूपं । वद कथय, तव नेत्रयोरयं विभ्रमो भ्रमरभ्रम-
वता वसन्तेनैव किं जनितः भ्रमरमिथुनश्च वसन्तोदयेन समु-
त्पन्नेऽभोजे सविस्वासं वर्त्तत इति युज्यतेऽयं वितर्कः । भोज-
वदने इति सम्बोधनपदमिति कथित् । नु इत्यत्र नेतिपाठे
किं न विडम्बयति अपि तु विडम्बयत्येवेत्यर्थः, अत्र मधुरं
मधुरमिति वदने वदने इति प्रथमाद्वितीयपादविषयमादिभा-
गयमकम् ॥ ८ ॥

वारणो वा रणोद्दामो हयो वा स्मर दुर्द्धरः ।

न यतो नयतोऽन्तं नस्तदहो विक्रमस्तव ॥ ८ ॥

प्रथमद्वितीयपादगतं तदेवोदाहरति । वारण इति । हे स्मर यतस्तव रणोद्दामो युद्धदुर्द्धरो वारणो वा हयो च नास्ति तथा दुर्द्धरो रणदुर्द्धरो हयो वा घोटकश्च नास्ति 'वादयमुभय-प्राधान्यद्योतकं' तथापि नोऽस्मान् विरहिणोऽन्तं नाशं मृत-प्रायत्वं नयतः प्रापयतस्तव विक्रमस्तत्तस्मादहो आश्चर्यं इत्य-न्वयः । दुर्द्धर इति विक्रमस्य विशेषणमिति केचित् ॥ ८ ॥

राजितैराजितैस्तेन जीयते त्वादृशैर्नृपैः ।

नीयते च पुनस्तृप्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । राजितैरिति । अ-जितुं त्वं तत्र तैस्तेन तीक्ष्णता प्रचण्डत्वमित्यर्थः तेन राजितैः शोभितैस्त्वादृशैर्नृपैर्वसुधा इयिवी तन्तुस्थे लोके इत्यर्थः जीयते जयेन प्रथमं क्षीणीक्रियते, पुनर्जयान्तरं वसुधा धनानां धा-रया धारादृष्ट्या निरन्तरदानेनेत्यर्थः तृप्तिं नीयते च । इत्य-मादिमध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादिताष्टयोविभागा उदाहृताः ॥

॥ १० ॥

करोति सच्चकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।

मन्मनोमन्मनोऽप्येव मन्तकोकिलनिखनः ॥ ११ ॥

अथ मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं तस्य प्रकारचयं क्रमेण दर्शयन् प्रथमं द्वितीयद्वितीयपादगतमुदाहरति । करोतीति ।

सहकारस्यास्य कलिका मन्मथः प्रियाविरहिणो मम मान-
सम् उत्कलिकोत्तरमुत्कण्ठाप्रधानं करोति वसन्तागमसूचक-
तयोद्दीपकत्वादिति भावः । न केवलमेकैवेयं किन्तु मन्मथः
कर्णमूले गुप्तालाप इव, गौणप्रयोगोऽयम्, एष भक्तानां
वसन्तप्रारम्भेणोत्सदानां कोकिलानां निस्स्रवोऽपि, सोऽपि
मम मानसमुत्कलिकोत्तरं करोति । मन्मथस्य 'सुरते कर्ण-
मूले तु निजदेशीयभाषया । दम्पत्योः कथनं यत्तु मन्मथं
तं विदुर्मुधाः' इत्युक्तलक्षणः । मां मनुते उद्दिशति पचा-
दित्वादिति केचित् । मनसि मनुते प्रयुज्यतीति मन्मथः
कामः सत्तकोकिलनिस्स्रवयेत्यपरे । अत्र कलिकोत्कलि-
कोत्तरमित्यत्र तकारस्य स्वरग्रन्थत्वात् तद्व्यवधानेऽपि यम-
कस्य नाप्यपेक्षितहानिः पक्षीयवर्णमस्त्रापूरकतया स्वरयुक्त-
स्यैव वर्णस्य व्यवधायकलाभुपगमात् एवमन्यथापि बोध्यम् ॥
॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलम्भाशविहताविह तादृशी ।

अवस्था नालमारोढुमङ्गनामङ्गनाग्निनी ॥ १२ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । कथमिति । प्रे-
षितं नायकं प्रति दूतीं प्रेरयन्त्या नायिकाया वाचिकमिदं । इह
वसन्ते त्वदुपलम्भाशयास्तव प्राप्तिप्रत्याशया विहता विधाते
सति तादृशी अनुभूयमाना अङ्गनाग्निनी अङ्गचयकरो रुग्ण-
तदपेत्यर्थः अवस्था कामदशाविशेषः अङ्गनां स्त्रियं मामा-

रोदुमाकमितुं कथं नालं न समर्था अपि तु समर्थैव,
 पुरुषा हि कथञ्चित् धैर्यमवलम्ब्य कामदत्रया नाभिभूयन्ते
 अङ्गनास्तु स्वभावतोऽधीराः सुतरामभिभूयन्त एवेत्यङ्गना
 पदस्य सार्थक्यं, तव विरहे अतिवशा मरणोन्मुखी जातासीति
 ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

निगृह्य नेत्रे कर्षन्ति बालपल्लवंशोभिना ।

तरुणा तरुणान् छट्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । निगृह्येति । नलि-
 नोन्मुखाः पद्मेषु पतनोद्युक्ता अलिनोभ्रमराः बालैः को-
 मलैः पद्मवैः शोभिना तरुणा वृक्षेण कर्त्रा छट्टान् प्रथममाह-
 ट्टान् तरुणान् यूगो नेत्रे निगृह्य तरुणोभादर्शनोत्सुके चक्षुषी
 वक्षेण गृहीत्वा कर्षन्ति स्वशोभादर्शनपरान् कुर्वन्तीत्यर्थः । इत्थं
 मथ्यान्तीत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारचयमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

विशदा विशदामन्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिपम् ॥ १४ ॥

अथ मथ्याद्येत्यनेन प्रतिपादितमेकप्रकारं दर्शयति । वि-
 शदेति । विशन्तः प्रविशन्त आमन्ताय सारसाः पक्षिविशेषा
 यच्च तादृशे सारसे सरःसम्बन्धिनि जले वर्त्तमाना विशदा शुभा
 दयं हंसी राजहंसीत्यर्थः कुरुतेन कुत्सितकृजितेन कृत्वा उद्दी-
 पकत्वेन विरहिणामधक्ष्णत्वाद्भुतस्य कुत्सितत्वं, माम् अन्तकस्य

यमस्य आभिषे भोग्यं कुरुते, मां मारयितुं चेष्टत इत्यर्थः ।
आभिषं पुंनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि सम्भोगेऽणुत्कोचे पललेऽपि
चेति मेदिनी । अत्र मध्ययोर्द्वितीयतृतीयपादयोरप्यपदे च
यमकमित्येक एव प्रकारः ॥ १४ ॥

विपमं विपमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।

सहेन्दुकलयापोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

अथाद्यन्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारत्रयं क्रमेण दर्शयन्
प्रथमं प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । विपममिति ।
अपोढमलया परित्यक्तहिमानीजनितमालिन्यया इन्दुकलया
सह वर्तमानः तथा मदनन्दनः मम विरहिणोऽनन्दनोऽस-
न्तोपकः मदं मदनस्य गर्व्यं नन्दयति वर्द्धयतीति स तथेति
वा, तादृशो मलयानिलः विपममप्रतिविधेयं विषं गरलं तथा-
विधगरलरूपमित्यर्थः, मदनं काममन्वेति अनुगच्छति उद्दी-
पयतीत्यर्थः । इन्दुकला मलयानिलस्य काममुद्दीपयतीत्यर्थः ।
विपमं विपमन्वेतीत्यत्र यन्ममानपरयोरेकस्य सानुखारत्नेना-
सन्तोपयेत् विपमं विपमं ह्यौतीति प्रथमपादः पठनीयः ।
द्वितीयविपममित्यस्य विधेयं मा उपसा यत्येति व्युत्पत्त्या विप-
मदृशमित्यर्थः, ह्यौतीति तीक्ष्ण करोति ॥ १५ ॥

मानिनी मानिनीपुस्ते निपद्मत्वमनङ्ग मे ।

हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः ॥ १६ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं तदेवोदाहरति । मानि-
मीति । हे अनङ्ग मा मां ते तव निषङ्गत्वं निरन्तरशरनिकर-
पतनेन तूष्णप्रायत्वं निनोपुः प्रापयितुमिच्छुः तथा हारिणी
हारवती अतएव हारिणी मनोहारिणी हाराद्यलङ्कारेण
मनोहररूपवत्त्वात् द्विगुणतरं विरहदुःखं वर्द्धयन्तीत्यर्थः इयं
मानिमी तनुतां यतः दुस्सज्जं मानं दृष्ट्वा चिन्तयां क्षीणतां
प्राप्नुवती मे मम शर्मा मङ्गलं तनुतां करोतु मानत्यागेन यथेयं
मे सुखजनिका स्यात् तथा भवदनुपरो भवत्वित्यर्थः । यत इति
दण्गतादित्यस्य शचन्तस्य षष्ठीरूपम् ॥ १६ ॥

जयता त्वन्मुखेनास्मान्कथं न कथं जितम् ।

कमलं कमलंकुर्वदलिमहलि मत्प्रिये ॥ १७ ॥

तदेव द्वितीयद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । जयतेति ।
हे मत्प्रिये मम प्राणप्रतिमे अस्मान् जयता वयोकुर्वता त्वन्मु-
खेन अफयं कथारहितं निर्विवादमित्यर्थः यथा तथा कमलं
पद्मं कथं ॥ जितम् अपि तु जितमेव, किञ्चूतं कं जलमलंकु-
र्वन्तु, तथा अलिमन्ति भ्रमरविजिष्टानि यानि दलानि तान्यस्य
सन्तीति अलिमहलि । एवमाद्यन्तेत्यनेन प्रतिपादितास्वयः
प्रकाराः उदाहृताः ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।

वारुणोवारुणीभूतसौरभा सौरभासदम् ॥ १८ ॥

अथ सर्वत इत्यनेन प्रतिपादितं पादचतुष्टयगतमव्यपेत-
मादिभागयमकमुदाहरति । रमणीति । ईदृशो रमणी स्त्री मे
मम रमणीया रतिस्थानं, कीदृशो पाटला पाटलाख्यवृक्षसुमं
हरीतक्यादिषु पाठात् स्त्रीत्वं । तद्वत् पाटलं येतरक्तवर्णं अंशुकं
वस्त्रं यस्याः सा, अतएव अरुणीभूता सौरौ सूर्यसम्बन्धिनी भा
दीप्रियं च तादृशो वारुणो व पश्चिमदिगिव, तथा सौरभस्य सौग-
न्धस्यासदं स्थानम् । इत्यमादिमध्यान्तेत्यादिकारिकाया प्रति-
पादिता अव्यपेतादिभागयमकस्यैकादश अकारा उदाहृताः ॥
॥ १८ ॥

इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।

व्यपेतस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

इतीति । पादादियमकं पादस्यादिभागगतयमकं । वि-
कल्पितं सप्रभेदं दर्शितं । विकल्पा भेदाः । तस्य यमकस्य ।
केचन न तु सर्वे ॥ १९ ॥

मधुरेणदृशा मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सहकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

तत्र व्यपेतमादिभागयमकमेकस्मिन् पादे न सम्भवतीति
प्रथमं प्रथमद्वितीयपादगतं तदुदाहरति । मधुरिति । मधु-
र्वसन्तः एषदृशा हरिषाचीषां मानं प्रणयेर्याकोपं सह-
कारोद्गमेनैव, छदभिहितभावतादुद्गतसहकारमुकुलेनेत्यर्थः

शब्दशेषं मानेतिनाममात्रावशिष्टं करिष्यति नवर्थतोमानं
रक्षिष्यतीत्यर्थः, किञ्चूतेन यतोमधुरेण मधुयुक्तेन मधुविन्दून्
घरतेत्यर्थः तथा सुगन्धिना, इत एवास्त्रोद्दोषकत्वम् । तत्र
मधुरेण मधुरेणेतिवर्षसङ्गादृत्तेर्दृशां मानमिति वर्षचतुष्टय-
व्यवहितत्वाद्ध्यपेत्यमकत्वम् । एवमप्येऽपि बोध्यम् ॥ १० ॥

करोऽतिताम्रो रामाणां तन्नीताडनविभ्रमम् ।

करोति सेर्यं कान्ते च अवणोत्पलताडनम् ॥ ११ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयपादगतमुदाहरति । कर इति । रा-
माणां रमणीनामतिताम्रोऽतिसौहितः करः पाणिः तन्नी-
ताडनविभ्रमं वीणागततन्त्रास्फालनरूपं सविलासं कर्म
करोति, तथा कान्ते च कृतापराधे नायके च सेर्यं यथा तथा
अवणोत्पलेन यत्ताडनं तदपि करोति ॥ ११ ॥

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानु नृत्यते ।

मेघाली नर्तिता वातैः सकलापोविमुञ्चति ॥ १२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । सकलापोल्लसन-
येति । वातैर्नर्तिता सकला मेघाली अपोजलानि विमुञ्चति
वर्षति, अनु पश्चाच्च कलापस्य पिच्छस्य यदुल्लसनमुल्लसनं तेन
सह वर्त्तमानया कलापिन्या मधुर्या नृत्यते । वर्पास्त्रभावो-
ऽयम् ॥ १२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकनि कामिनि ! ते मनः ।

कनिकामिदं नोपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृगेद्दशाम् ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयद्वितीयपादगतमुदाहरति । स्वयमेवेति । हे कामिनि स्वयमेव नाथकस्तानुगचमन्तरेणैव गलन् मागहूपः कलिः कलहः मानजनकः कलिर्था यस्मात् तादृशं ते तव मनः कर्तुं अतिकोमलत्वाद्भैरवंशून्यमित्यर्थः, इह प्रावृट्प्रारम्भे उद्गतां नोपस्य कदम्बस्य कलिकां कौरकं दृष्ट्वा कां दशां न स्पृगेत् अपि तु धर्वा अपि कामदशाः प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्यलोमिमाम् ।

नृत्यत्येव लसच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । आरुहेति । आक्रीड उद्यानं तत्र यः शैलः क्रीडापर्वतस्तस्य इमां, चन्द्रकान्तो-मणिविशेषस्तस्य स्यलोमारुह्य एव शिखावलोनयूरः लसन् चन्द्रकाणां मेचकानामन्तः प्रान्तभागो यस्य तादृशः सन् नृत्यति ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेऽद्य भुजेन ते ।

वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । उद्धृत्येति । हे राजन् यासौ वराहेण शूकरमूर्तिना भगवता विष्णुना उद्धृता

पातालादुत्तोलिता सती वराहेः श्रेष्ठनागस्थानन्त्येपरि
स्थिता सा उर्वी अद्य तव भुजेन राजकाद्राजवृन्दादुद्धृत्य
ध्रियते ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण दिपतां हताः ।

करेणवः चरद्रक्ता भान्ति सन्ध्याघना इव ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति । करेणेति ।
हे राजन् रणेषु दिपतां रिपूणामन्तकरेण विनाशकारिणा
ते तव करेण हस्तेन हताः करेणवोगजाः चरद्रक्ता गलद्रुधि-
राः सन्तः सन्ध्याघना इव सन्ध्याकालीना मेघा इव भान्ति ।
'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतद्रुजे' इति मेदिनी ॥ २६ ॥

परागतसुराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।

परागतमिव कापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव प्रथमतस्तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । परेति । वा-
तैर्ध्वस्ता ध्वंसिता उत्पाटितेत्यर्थः अगस्त्य पर्वतस्य तदुराजीव
वृक्षश्रेणीव भटैर्वर्णनीयनृपमैत्र्यैः परा परकीया चमूः सेना
ध्वस्ता विनाशिता, अन्तर्भूतण्यत्वात् ध्वंसतेः सकर्मकत्वम् ।
ततश्च परागैः ध्वस्तावशिष्टपक्षाद्यमानपरचमूत्यापितधूलिभि-
स्ततं व्याप्तं षडम्बरमाकाशं कापि दीपान्तरे परागतमिव
पलापितमिव धूलिभिरम्बरमप्रक्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनद्युतिः ।

स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥ २८ ॥

तदेव द्वितीयद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । प्राप्तिरिति ।
नवघनस्यैव द्युतिर्यस्य सः, तथा दानवकुलध्वंसी, तथा सदानः
समदो वरः श्रेष्ठो यो दन्ती कुवलयपोडाखोगजस्य हन्ता
स प्रसिद्धो भगवान् विष्णुर्वो युष्मान् सदा पातु ॥ २८ ॥

कमलेः समकेशन्ते कमलेर्याकरं मुखम् ।

कमलेख्यं करोपि त्वं कमलेवोन्मदिष्णुषु ॥ २९ ॥

सर्वपादगतं तदेवोदाहरति । कमिति । हे सुन्दरि ते
तव कं शिरः अलेर्भ्रमरस्य समाः सदृशाः अतिस्नामला इत्यर्थः
केशा यत्र तत्, तथा तव मुखं कमलेर्याकरं पद्मानां देपकत्
कमलसदृशमित्यर्थः, अतएव त्वं कमलेव लक्ष्मीरिव कं जनं
उन्मदिष्णुषु उन्मादवत्सु मध्ये अलेख्यमगणनीयं करोपि अपि तु
सर्वानेव पुरुषानुन्मत्तान् करोषीत्यर्थः ॥ २९ ॥

मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।

मदभ्रमदृशः कर्तुमदभ्रजवनाः क्षमाः ॥ ३० ॥

सम्प्रति व्यपेतस्यैव सजातीयविजातीयघटितानि प्रकारान्त-
राणि दर्शयन् प्रथमं प्रथमद्वितीययोरेकविधं द्वितीयचतुर्थयो-

स्वन्यविधमुदाहरति । मुदेति । उदाराणि महान्ति महामूल्या-
नीत्यर्थः मणिभूषणानि मणिमयालङ्करणानि यासां ताः, तथा
मदेन मद्योपयोगेन सौभाग्ययौवनाद्यवल्लेपजविकारविशेषेण
वा भ्रमन्त्यो घूर्णन्त्यो दृष्टश्चक्षुर्पि यासां ताः, तथा अदभ्रजघनाः
पृथुजघनाः स्त्रियः मुदा हर्षेण रमणं कान्तगन्धीतमनुगतं
कर्तुं मुदा अन्वीतं हर्षयुक्तं कर्तुमिति वा क्षमाः समर्थाः ।
अन्वीतमिति ईगतावित्यस्य रूपम् । अचादभ्रजघना इत्यत्र
अदभ्रमदना इत्येवपाठः सम्यक् पूर्वपादत्रये वर्षचतुष्टयस्यैव
यम्यमानत्वादिति ध्येयम् ॥ ३० ॥

उदितैरन्यपुष्टानामास्तैर्मे हतं मनः ।

उदितैरपि ते दूति । मास्तैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

तदेव प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्चोदाहरति । उदि-
तैरिति । आः इति खेदे, अन्यपुष्टानां कोकिलानामुदितै-
रुद्गतैः 'उत्पूर्वादिष्ण गतावित्यस्मात् कर्त्तरि ऋः । स्तैः शब्दैर्मे
मनो हतं हिसितं व्यथितमित्यर्थः । न केवलं तैरेकैरेव किन्तु
चे दूति ते तव उदितैर्वचनैरपि । वदतेभावे ऋः । प्रियाक्लेशनि-
वेदकैर्वचनैरपि हतं तथा दक्षिणैर्दक्षिणदिग्भवैर्मास्तैर्वायु-
भिरपि' ॥ ३१ ॥

सुराजितत्रियोयूनां तनुमध्यासते स्त्रियः ।

तनुमध्याः चरत्स्वेदसुराजितमुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोः द्वादशरति । सुरे-
ति । तनुं क्षीणं मध्यं यामां ताः, तथा घरन् सन्तोदयाद्गगन-
यः स्वेदो घर्माजर्ल तेन सुराजिताः सुशोभिताः मुखानि
इन्द्रवयन्दा इव ते यामां ताः स्त्रियः सुरया मद्येन जिता-
परास्ता ह्रीर्लज्जा यासां तादृग्नः सत्यः घूर्णां तनुं देहं
जात्याश्रयणादेकवचनम्, अध्यासते अधिजेरते 'यच्चार्योऽधि-
ष्ठादेरित्याधारस्य कर्मात्मम् ॥ ६९ ॥

इति व्यपेतयमकप्रभेदोऽप्येव दर्शितः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोऽप्यस्ति तद्यथा ॥ ७३ ॥

इत्यमव्यपेतं व्यपेतञ्च यमकं दर्शितं सम्प्रति तयोरेकच
संमिश्रणेन भेदान्तराणि दर्शयन्नाह । इतीति । अपिना पूर्ण-
दर्शिताव्यपेतयमकमनुष्यः । अव्यपेतव्यपेतात्मा अव्यपेतव्यपेत-
संमिश्रणात्मकः, विकल्पो यमकस्य भेदः । तद्यथेति, अव्यपेत-
व्यपेतात्मकं यमकं यथेत्यर्थः, यद्वा तदित्यव्ययं स विकल्पो
यथेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

सालं सालंबकलिकासालं सालं न वीक्षितुम् ।

नालीनानोनवकुलानानो नानोकिनोरपि ॥ ७४ ॥

तत्र प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोस्तदुदाहरति । साल-
मिति । प्रेषितं नायकं प्रति दूत्या नायिकावग्रावर्णमभिद् ।
सा आली मम सखी सालम्बाः सख्यमानलेन नश्यन्तमाणा

याः कलिकाः कोरकास्ताः सलति गच्छतीति सालम्बकलिका-
 सालः । कर्माणा णडिति णट् । तं सालं वृक्षमात्रं सर्ज्जवृक्षं वा,
 'सालः पादपमात्रेऽपि प्राकारे सर्ज्जपादपे' इति मेदिनी ।
 वीक्षितुम् उद्दीपकत्वाद्गुणं नालं न समर्था । सालम्बकलिकाः
 सालाः आवरणकारित्वात् प्राकारा इव यचेत्यन्ये । तथा
 अलीयन्तेऽवेति अलीनाः 'अधिकरणे क्त.' तादृशा वकुला
 वकुलवृक्षाद्यैस्तादृशानलीन् भ्रमरानपि वीक्षितुं नालं । तथा
 अलीकं मिथ्यावचनं तद्विद्यते यासां तास्तथा तादृशीरली-
 किनीः झटिति तव प्रिय आगमिष्यतीतिमिथ्यावादिनोः सखी-
 एपि वीक्षितुं नालं, यदा अलीकिनीः पद्मिनीः । 'अलीकिनी
 पुटकिनी विमिनी पद्मिनी तथेति व्याखिः । अत्र प्रथमपादे
 सालं सालमित्यप्यपेक्षं तस्मैव द्वितीयपादे व्यवधानेन पुनरा-
 वृत्तिरिति व्यपेक्ष्य, एवमुत्तरार्द्धे नालीनालीत्यत्रापि अत्र
 षष्ठ्यदयस्यापि संज्ञित्वमस्येवेति न यमकलाभावशङ्का ॥ २४ ॥

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमीक्षितुम् ।

तारतारम्यरसितं कालं कालमदाघनम् ॥ २५ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्चोदाहरति । का-
 लमिति । का प्रियविरहिणी नारी ईदृशं कालं प्रावृट्प्रमथ-
 मीक्षितुमलं समर्था अपि तु न कापि, कालपदश्च तदुत्पन्नो-
 द्दीपकवस्तुपरम् । किम्भूतम् अनालक्ष्याः सम्यग्दृशाक्षारा
 उज्ज्वलाक्षारका मध्वाणि यत्र तं, तथा तारतया अत्युत्तेन

अरम्यं यवणदुःखदं रसितं मेघानां गर्जितं यत्र तं, तथा
कालाः कृष्णवर्णा महान्तो घना मेघा यत्र तम्, अतएव कालं
विरहिणी साचाद्यममिव । अत्र कालं कालेत्यत्र एकस्य सानु-
स्मारत्वे अपरस्य तदभावे यद्यमनोपस्तदा कालं कालं दुरा-
लक्ष्येति प्रथमपादः, कालं कालंकृतं घनैरिति चतुर्थपादश्च
पठनीयः, घनैः कालंकृतं कुक्षितालङ्कारवन्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

याम यामचयाधीनायामया मरणं निशा ।

यामयाम धियाऽस्वर्त्याया मया मयितैव सा ॥ १६ ॥

तदेव यादचतुष्टयगतमुदाहरति । यामेति । निशायामु-
द्दीप्तमदनस्य स्नावप्ययानुमितनायिकावस्त्रस्य कस्यचिद्विरहि-
षोविलापवर्षनमिदम् । यामचयस्य प्रहरचयस्याधीनः प्रहर-
चयकृत आचामोदैर्घ्यं यस्याः सा तथा तथा निशा रात्र्या चेतुना
वयं मरणं याम गच्छाम, निशायाप्तिरयामात्मकत्वं यया
'निशामां रजनीं प्राञ्जस्यक्ताद्यन्तचतुष्टयम्' इति सतिः । भव-
त्यस्माकं मरणं न तत्र विज्ञेयेण हानिः किन्तु धिया मगष्टा यद्यं
यां कान्तामयाम अगच्छाम स्वस्मिन् यस्याः प्रणयमवर्द्धयामे-
त्यर्थः, सङ्परग्नौपदोत्तमपुरुषवज्रवचनं । सा अस्वर्त्याया मां
विना अस्वर्त्तिं प्राणपीडामायाति प्राप्नोतीति आयातेः क्तिप्,
ईदृशी सा मया मयितैव मयैव विदेशागतेन सा विनाशिता
मयि प्रणयं कृत्वा सा तपस्विनी मियते इयमेव मे महती
हानिरिति भावः ॥ १६ ॥

इतिपादादियमकविकल्पस्येदंशो गतिः ।

एवमेव विकल्प्यानि यमकानीतराण्यपि ॥ ३७ ॥

आदिभागयमकमुपसंहरति । इतीति । गतिर्दिक् । इतराणि मध्यान्तभागगतानि अत्यपेतव्यपेततन्मिश्ररूपाणि एवमेव पूर्वोक्तप्रकारेणैव एकद्विचिचतुष्पादेत्यादिआदिसंस्थानोत्थादिकारिकोक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः, विकल्प्यानि विकल्प्य ज्ञातव्यानि कानिचिदेव नया दर्शयिष्यन्ते सकलानि तु पूर्वप्रदर्शितादिभागयमकरोत्या स्वर्यं ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

न प्रपञ्चभयाङ्गेदाः कार्त्स्न्येनाख्यातुमोचिताः ।

दुष्कराभिमतता येतु वर्ण्यन्ते तेऽत्र केचन ॥ ३८ ॥

ननु भवतैव कथं चाकल्पेन न दर्शितास्तत्राह । नेति । प्रपञ्चभयात् पश्यनाज्जल्लतश्रोत्रवैमुख्यभयेन, ईदृशिताः द्रष्टाः । दुष्कराभिमतताः दुष्करत्वेनाभेदा निश्चिताः, वर्ण्यन्ते उदाहरिष्यन्ते, वक्ष्यन्त इति कश्चित्पाठः । तेऽपेक्ष्य च तथेति कश्चित्पाठः तत्र तेषु मध्ये ॥ ३८ ॥

स्थिरायते यतेन्द्रियो न क्षीयते यतेर्भवान् ।

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते शयम् ॥ ३९ ॥

तत्रात्यपेक्षं सर्वपादगतं मध्ययमकमुदाहरति । स्थिरायत इति । स्थिरा अविनश्यता आयतिहृत्तरकासो यश्च स तथा

तत्सम्बोधनम् 'उत्तरः काष्ठ आयतिरित्यमरः । हे म्यिराधते
भवान् यतेः संयमात् समाधेरित्यर्थः, न क्षीयते न च्युतो भवति
कर्षकत्तरि रूपम्' यतो यतेन्द्रियः इन्द्रियभेदमवान् इन्द्रिया-
णामसंयमे हि समाधेः स्थिरत्वं न भवति तदुक्तं 'बलवानिन्द्रि-
यघामो विदांसमपि कर्षति' इति । तथा ते तव अमायतापि
मायारहितत्वमपि इत्यने एतत्परिमाणाय अतिप्रभृतायेत्यर्थः
तथा कथं माशम् अद्यते न गच्छते नित्यायेत्यर्थः सुखाय परा-
मन्दायाभूत् । अत्र यतेयते इति पादमध्यखण्डस्वावृत्तिः ॥
॥ १८ ॥

सभासु राजन्सुरासुतैर्मुखै-
र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।
न भासुरा यान्ति सुरासु ते गुणाः
प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

तदेव प्रतिपादं केवल्यपेतमुदाहरति । सभास्त्रिति । हे
राजन् ते तव गुणाः सुरासु देवान् न यान्ति सुराणां गुणे-
भ्योऽप्युत्कृष्टा इत्यर्थः, सुरासु यान्ति अपि तु यान्तिवेति केचित् ।
किम्भूताः महीसुराणां माच्छाणानाम् असुरासुतैः सुरापानेन
क्षतप्रायभिन्नैः अतिपवित्रैरित्यर्थः । तथा वसुना तेजसा राजितैः
शोभिणैः धनदानेन प्रफुल्लैरिति वा 'देवभेदेऽनलेशो वसुरक्षे-
धने वस्त्रित्यमरः' ईदृशैर्मुखैः सभासु स्तुताः प्रशंसिताः, तथा
भासुरा सज्ज्वलाः, तथा रागस्त्रां प्रत्यनुराग आत्मसु मनःसु

यामां तास्तथा तादृशीषु प्रजासु राशितां प्रभूततां गताः
प्रजाभिर्बहुतया गृहीता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

तव प्रियाऽसच्चरित । प्रमत्तं या

विभूषणं धार्यमिच्छांशुमत्तया ।

रतोत्सवानन्दविशेषमत्तया

प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमत्तया ॥ ४१ ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमन्तथमकमुदाहरति । तवेति ।
किमिति विभूषणमिच्छं न परिदधातीति पृच्छन्तं शठमायकं
प्रति खण्ड्या उक्तिरियं । हे असच्चरित हे प्रमत्त या तव प्रिया
प्रेयसी लोकसन्निधाने त्वया प्रेमास्पदत्वेनोप्यमानेत्यर्थः, सच-
रिताप्रमत्तेति पाठे सच्चरितेति अप्रमत्तेति च मोक्षपुण्य-
सम्बुद्धिपदद्वयं । तया इह प्रस्तावे रतरूपो य उत्सवस्तज्जन्यो य
आनन्दविशेषस्तेन मत्तया सत्या अंशुमदीप्रिमद्विभूषणं धार्यं,
सम्प्रति तु त्वयि नायिकान्तरामक्तेऽस्या रतोत्सवानन्दविशेषो ना-
स्त्येव तत्किमिति विभूषणं धार्यमित्युत्तरवचनमत्र प्रतीयमानं
बोध्यं, ननु शोभार्थमपि किमिति न धार्यते तच्चाह प्रयोज-
नमिति हि यतः कान्तिमत्तयानैवगिकविस्मयणमौन्दर्यवत्त्वेन
विभूषणेः प्रयोजनं कार्यं नास्ति, कान्तिरेवास्याः शोभासम्पा-
दिका न पुनर्विभूषणमित्यर्थः । आनन्देत्यत्र आमोदेति कवि-
त्पाठः । प्रयोजनं नास्ति हीत्यत्र न मे फलं किञ्चनेति पाठस्तु
न मनोरमः ॥ ४१ ॥

भवादृशा नाथ ! न जानते नते
रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।
य एवं दीनाः शिरसा नतेन ते
चरन्त्यसं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४२ ॥

अप्यपेतं तदेवोदाहरति । भवादृशा इति । ये नाथ
राजन् भवादृशा नृपजनाः नतेर्ममनस्य रसमास्वाद्यं न जानते,
कुत इत्याह खलु यतः अस्यतं सम्यक् नमनम् इत्यता प्रभुता च
ते सन्नतेनते विरुद्धे सामानाधिकरण्यशून्ये, तर्हि के जागत
इत्यचाह ये जना दीना एव केवलं दरिद्राः ते तेन प्रसिद्धेन
दैन्यरसेन दारिद्र्यरूपेण विषेष्ट दैन्यस्य रसेमास्वादेन वा
चेतुना नतेन शिरसा ते तव अलमत्यर्थं चरन्ति तामुपचर-
न्तीत्यर्थः । ते तुभ्यं नतेन शिरसेति केचित् । 'रसो गन्धरसे
जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रवरामयोः । देह-
धातुप्रभेदे च पारदास्वादयोः पुमान्' इति मेदिनी ॥ ४२ ॥

लीलास्मितेन श्लुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दशितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ४३ ॥

एकत्र अपेतसर्वपादगतमध्यान्त्यमकदयमुदाहरति । लो-
लेति । सा गायिका श्लुचिना श्लुद्धेन लीलास्मितेन श्रविला-

सेषद्वयसनेन मां हन्ति व्यथयति, एवं मृदुना मधुरेण उदि-
 तेन वचसा, तथा लघुना दृष्टेन व्यालोकितेन वीक्षितेन,
 'चिच्छिष्टेऽस्ये लघुरित्यमरः । तथा गुरुणा स्तनजघनगौरवा-
 म्मन्यरेण गतेन गमनेन, तथा व्याजृम्भितेन जृम्भया, जृम्भा
 हि स्त्रीणामनुरागं व्यञ्जयति, यदुक्तं 'जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं'
 बालमाक्षिप्य चुम्बति' इति । तथा दर्शितेन कथञ्चित् प्रका-
 शितेन जघनेन च । सर्व्वच करणे दृतीया । तेन तत्तत्करणक-
 षण्णनेन हेतुना मम जीवितेन गतितं गतमिव । भावे कः ।
 अथ दादानां मध्येष्वन्तेषु च तेनेत्यस्य पुनःपुनरावृत्तिः ॥ ४६ ॥

श्रीमानमानमरवर्त्मसमानमान-

मात्मानमानतजगतप्रथमानमानम् ।

भूमानमानमत यः स्थितिमानमान

नामानमानमतमप्रतिमानमानम् ॥ ४७ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । श्रीमानिति । हे जनाः यूयमा-
 त्मानं ब्रह्म आनमत नमस्कुरुत, किम्भूतम् अमरवर्त्म आकाशं
 तेन समानं मानं परिमाणं यस्य स तथा तम् आकाशवदप-
 रिच्छिन्नमित्यर्थः, तथा आनते उपामनाथे नम्रे जगति
 प्रथमानो विचारं गतो मानः पूजा यस्य स तथा तं, तथा
 भूमानं महान्तं, यदा भुवा भूरूपेण कार्य्येण मीयतेऽनुमीयते
 यस्तम्, अथवा भूराश्रयोऽधिष्ठानमित्यर्थः, तच्चेन मीयते
 शायत इति तम् भ्रमविषयस्य प्रपञ्चस्याधिष्ठानमित्यर्थः ।

एवञ्चामरवर्त्तसमानमानमित्यनेनैकार्थताभावः । तथा अमा-
नान्यपरिमितानि नासांनि यस्य स तथा तं प्रकृतिसम्पर्केण
वज्रभिर्नामभिः स्वातिं गतमित्यर्थः, तथा आ ईपत् अनन्ति
यमन्तीत्याभाः प्राणसंयममन्तो योगिनस्त्वैर्मतं योगधारणया
ज्ञातम्, तथा प्रतिमीयते अभिरिति प्रतिमानानि प्रमाणानि
तैर्मानं ज्ञानं यस्य स तथा तद्विशं प्रमाणैरवेद्यमित्यर्थः,
यदा अप्रतिमानमनुपमं मागं ज्ञानं यस्य स तथा तं प्रत्यक्षादि-
लौकिकप्रमाणादाटस्थेन केवलं मनःसंयमेन ज्ञाचमानमित्यर्थः ।
नन्वेवम्भूत आत्मा गगनकुसुमादिवदलोक एवासां चार्थाका-
दिभिरनङ्गीकृतत्वात्तच्चाह य आत्मा स्थितिमान् स्थिरतरः
जगदुत्पत्तिविनाशकारितयावस्थाभ्युपेयत्वान्नित्यः स्थिरतरत्वेन
योगिनामनुभवविषयतयानपक्षपणीय इति वा, तथा श्रीमान्
स्वयं प्रकाशमानः, तथा अमान् विभुत्वात् कचिदपि न माति ।
यमकानुरोधाद्भुवहितयोजना सोढव्या । अचार्द्धदयान्ते हस्तन्त-
मकारयोः पक्षपूरकत्वाभावेनागण्यत्वान्मानमानेत्यत्र नाना-
यमकत्वहानिः । पादानां मध्येयन्तेषु च मानयुग्मानामव्यव-
धानेनावर्त्तनात् पादचतुष्टयगतमव्यपेतमध्यान्तयमकमिदं । ननु
मध्यपदं यमनयोग्यप्रथमखण्डतादृशान्तखण्डयोरन्तरालवाचि,
यमनयोग्यता चैकवर्षस्य न सम्भवति वर्षसंघतेरित्युक्तं तत्
कथमेकवर्षात् परं मध्ययमकप्रदर्शनमिति चेन्नैवम् आद्यन्त-
वर्षयोरन्तरालस्यैव मध्यपदेनोक्तत्वात्, अपरितोपयेदिदमपि
नमाननमानेति व्ययेतमध्यान्तयमकोदाहरणं बोध्यं पूर्वपक्षे

वर्णद्वयस्य यमनमत्र तु वर्णत्रयस्येत्युदाहरणान्तरदर्शनायाः फ-
लम्, अथपेतमध्यानायमकोदाहरणन्तु स्वयमूचनीयम् ॥ ४४ ॥

सारयन्तमुरसा रमयन्ती

सारभूतमुखसारधरा तम् ।

सारसानुवृत्तसारसकाञ्ची

सारसायनमसारमवैति ॥ ४५ ॥

. पादचतुष्टयगतं व्यपेतमादिमध्ययमकमुदाहरति । सार-
यन्तमिति । सा काचित् स्त्री रसायनममृतमपि असारं तुच्छ-
मथैति अवगच्छति प्रियालिङ्गनसुखादमृतपानसुखमपहृष्ट-
मिति आनातोत्तर्यः, किम्भूतां सारयन्तं सखुञ्जमभिसारयन्तं
तथा सारभूतम् अयमेव जगत्येकः सार इत्यभिमन्यमानं तं
कान्तम् उरसा वक्षसा रमयन्ती वक्षसा आलिङ्ग्य रमयन्ती-
त्यर्थः, उरसा सारयन्तमास्त्रियन्तं तं रमयन्ती प्रत्यालिङ्ग-
नेन सुखयन्ती 'सु आसृरणे' इत्यस्य सौरादिकस्य रूपमिति
वा । तथा उदसाराणि सुवर्णालङ्कारान् धरतीत्युदसार-
धरा । उदसारं सुवर्णं स्यादिति याद्विः । तथा सारसैः
पक्षिविशेषैरनुकृता सारसा सशब्दा काञ्ची यस्याः सा ॥ ४५ ॥

नयानयालोचनयाऽनयाऽनया

नयानयान्धान् विनयनयायते ।।

नयानयासोर्जिनयानयानया

नयानयास्तान् जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

इदानीमेकत्र प्रथमदृष्टीयपादयोरव्यपेतमाद्यन्तयमकं द्वि-
तीयचतुर्थयोस्तु तादृशमादिमथयमकस्योदाहरति । नयेति ।
अत्र पदच्छेदः । मद्यानयालोचनया, अनया, अनयान्, अया-
नयान्, विनय, अनयायते, न, यान्, अयासीः, जिनया-
नयान्, मद्यानयान्, अयान्, तान्, जनय, अनयाश्रितान्, इति ।
न अयति गच्छतीति अनया अनयाया अयतिहत्तरकालो
यस्य स तथा तत्तन्मोक्षणं । हे अनयायते स्थिरायते राजन्
अनया ईदृश्या प्रत्यक्षदृश्यमानयेत्यर्थः, गयेतीतिः अनयो-
ऽमीतिः तयोरालोचनया अर्थ नयः श्रेयस्करः अयमनयो
द्यानिकर इति विवेचनया अमयान् नीतिरक्षितान् अतएव
अयस्य शुभावहविधेरानये आनयने अन्धान् आत्मनः शुभ-
मपश्यत इत्यर्थः, ईदृश्यान् जनान् विनय शिष्य यथा ते नीति-
मार्गानुसारिणो भवेयुस्तथा तानुपदिशेत्यर्थः । इति प्रथमाहु-
स्त्यर्थः । किञ्च त्वं यान् जनान् ■ अयासीः गतवानमि धैः
सह सङ्गं न हतवानसीत्यर्थः, किञ्चित्तान् यतो जिनयानयान्
यात्यनेनेति यानं मार्गः जिमस्य वैदुष्यस्य यानं जिनयानं
दिगम्बरप्रत्यागमित्यर्थः, तद्यान्ति गच्छन्तीति ते तथा तान्
दिगम्बरमतप्रविष्टानित्यर्थः, अतएव अयानयान् अयानमपथं
यान्तीति ते तथा तान्, अतएव अनयाश्रितान् अशुभमव-
लम्बमान् तान् जनान् अयान् अं विष्णुं यान्तीति अया-
स्तादृशान् जनय हृद जेनान् जनान् वैष्णवान् कुर्वित्यर्थः ।
यत्नव आदन्तादमादेरप्रादेरित्यङ्, इत्युत्तराहुस्त्यर्थः ॥ ४६ ॥

रवेण भौमो ध्वजवर्त्तिवीरवे-
रवेजि संयत्यतुलास्त्रगौरवे ।
रवेरिवोग्रस्य पुरोहरेरवे
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमाद्यन्तयमकमुदाहरति । रवे-
 णेति । श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण सह युद्धवर्षनमिदं । भूमेर-
 पत्यं भौमो नरकासुरः, ध्वजवर्त्तिनः श्रीकृष्णस्य रथध्वजे
 वर्त्तमानस्य वीरस्य वीर्यवतो वेः पक्षिणो गरुडस्य रवेण शब्देन
 कर्त्ता संयति युद्धे अवेजि उद्देजितः, किम्भूते संयति अतुल-
 मनुपमम् अस्त्राणां गौरवं गुरुत्वं बाहुल्यं वा यच्च तस्मिन्
 स्त्रियां संयदित्यमरे संयच्छब्दस्य स्त्रीत्वोक्तावपि वज्रपु पुंस्त्वमपि
 दृश्यत इत्यत्र पुंस्त्व । तथा भैरवे भयहरे । यदाहनस्येदृशी
 योग्यता तस्यायमकिञ्चित्कर इत्याह । रवेः सूर्यस्येव वयस्य
 तेजस्विनोऽस्य हरेः श्रीकृष्णस्य अथच सिंहस्य पुरोऽपे रिपुं
 नरकम् अवेर्मेघस्य तुल्यमवेत यूयं जानीत, यथा सिंहस्यापे
 मेघः तथा श्रीकृष्णस्यापे नरक इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मयामयात्मन्यकलामयामया-
मयामयातव्यविरामयामया ।
मयामयार्त्तिं निशयामयामया-
मयामयामूं करुणामयामया ॥ ४८ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । मयेति । सखायं प्रति कस्यचि-
 द्दिरहिणो वचनमिदम् । अथ पदच्छेदः । तच्च प्रथमपादे

मयामयालम्बकलामयामयाम्, इत्येकमेव पदम् । अधाम्,
 अयातव्यविरामयामया, इति द्वितीयपादे । मया, अमयान्ति,
 निशया, अमया, अमया, इति तृतीयपादे । अमय, आमय,
 अमूं, कलामय, आमया, इति चतुर्थपादे । तदयमन्वयः ।
 हे अमय ! मिमोति लिपतीति मयः 'डुमिङ्ग् छेपणे इत्यस्य
 कर्त्तरि डः, तद्धिन्वोऽमयः तत्सम्बोधनं सर्वस्वव्यवस्थासु मा-
 मनुवर्त्तमानेत्यर्थः, तथा हे कलामय ! दयामय ! सखे ! मया
 सह अमूं नायिकाम् आमय संगमय 'अमृगतावित्यस्य णि-
 क्तस्य रूपम् । मया किञ्चूतेन आमोरोगः 'अमृरोगे इत्यस्य
 क्षीरादिकस्य रूपम्, आमं कामपीडां याति प्राप्नोतीति
 आमयाः तेन आमया 'धातोरात्कुक् प्रसाद्यचीत्याकारलोपः ।
 मया सह तस्याः भङ्गमय न दुर्घट इति सूचयन् नायिकां
 विशिनष्टि मयो गमनं कलाचय इत्यर्थः । मयगतावित्यस्य रूपं,
 तद्विपरीतोऽमयः कलोपचयस्य इत्यर्थः, ताभ्यामालम्ब्य आश-
 यणीयः कलापचयोपचयवानित्यर्थः, तादृशो यः कलामयः
 कलावांयद्रमृसादामयो रोगः कामपीडा यस्याः, सा तथा
 तां, मापि मामप्राप्य उद्दीपकेन चन्द्रेण पीडिता अतस्तुव
 लयुनैव यत्नेन तस्याः भङ्गमो भविष्यतीति भावः । तस्याः
 प्राप्तिं कथमेवं व्याकुलीमयमोत्यचाह, यतोऽहं निशया
 रात्र्या हेतुना मयो गमनं प्राप्तिरित्यर्थः तदाभावोऽमयं
 तस्या अप्राप्तिरित्यर्थः तज्जन्यामन्ति पीडां अधाम् अगच्छं,
 निशया किञ्चूतया अयातव्योऽप्राप्तव्यो विरामोऽवधानं येषां

तादृशा यामाः प्रहरा यस्याः सा तथा तथा दीर्घयामयेत्यर्थः,
अतएव अमया नास्ति मा परिमाणं यस्याः सा तथा तथा
अतिदीर्घयेत्यर्थः, अतएव अमया नास्ति मा शोभा यस्याः सा
तथा तथा कुम्भितयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मताभ्युन्नानारमतामकामता

मतापलब्धाधिमतानुलोमता ।

मतावयत्युत्तमता विलोमता-

मताम्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

अथ व्यपेतमादिगथान्तयमकं पादचतुष्टयगतमुदाहरति ।
मतामिति । कश्चिन्नाहाशयं प्रति कस्यचित् स्तुत्युक्तिरियम् ।
पदच्छेदो यथा । मतां, धुनाना, आरमताम्, अकामता, इति
प्रथमे । अतापलब्धा, अधिमतानुलोमता, इति द्वितीये । मतां,
अयनी, उत्तमताविलोमताम्, इति तृतीये । अताम्यतः, ते,
समता, न, वामता, इति चतुर्थे । अताम्यतः कथमपि खेदत-
गच्छतस्ते तव मता मुद्धौ समता मित्रामित्रादिषु तुल्यवृत्ति-
तैव विद्यते, न वामता प्रतिवृत्तता तु न विद्यते, किन्तुता समता
आरमतामात्मारामाणां योगिनां मतां समताम् अकामतां
निरभिलाषतामपि धुनाना आधिपन्ती ततोऽप्युत्कृष्टेत्यर्थः,
तथा अतापेनाक्लेशेन सभा, तथा अधिमतायाः ऐष्टताया
अनुलोमता आनुकूल्यं यथा सा ऐष्टत्वसम्पादिकेत्यर्थः, तथा
उत्तमताया गुणिताया विलोमतां प्रातिवृत्त्यम् अयती

अगच्छन्ती । अथ पादानामादौ मध्येऽन्ते च व्यवधानेन गतेति
वर्णद्वयस्यावृत्तिः ॥ ४८ ॥

कालकालगलकालकालमुखकालकाल

कालकालघनकालकालपनकाल काल ! ।

कालकालसितकालका सलनिकालकाल

कालकालगतु कालकाल कलिकालकाल ॥ ५० ॥

तदेवाय्यपेतमुदाहरति । कालेति । श्लेष्यं प्रति श्रोता-
ध्यायाः सप्तचर्या उक्तिरियं । हे काल श्लेष्यं 'अयं द्वितीयपा-
दान्तकालपदस्थायः, सलनिका अनुकम्पनीया सलना 'अनु-
कम्पायां कप्रत्ययः, श्रोताधेत्यर्थः, आगतु त्वयि संसृता
भवत्वित्यन्वयः । तत्र श्लेष्यस्य विशेषणानि समुद्रिविभक्त्यन्त-
पदानि । हे कालकालगलकालकालमुखकालकाल । कालः
सर्वेषां लयकारकः 'कलनात् सर्वभूतानां स कालः परि-
कीर्तित इति सूतेः । तादृशो यः कालगलो नीलकण्ठः शिवः,
काश्या अयं पतिः कालो यः कालगलः शिव इति केचित्,
तथा कालो यमः, तथा कालमुखो वानरविशेषश्च तेषां दन्दः,
एषां कालकं श्लेष्यत्वमाप्नोति शृङ्गातीति स तथा तत्सन्नेधनम् ।
सा आदाने इत्यस्यादन्तादगादेरगादेरित्यङ् । शिवकण्ठ-
धमदेश्वानरविशेषमुखवत्श्लेष्यवर्णेत्यर्थः । तथा हे कालकाल-
घनकालकालपनकाल । कं जन्माप्नोति धारयतीति कालः
अतएव कालः श्लेष्यवर्णो यो घनो मेघः तस्य काले पमये वर्णा-

काले इत्यर्थः, कायन्ति शब्दं कुर्वन्तीति कालकालघनकालका
 मयूराः 'कौशब्दे इत्यध्याङि रूप' तेषामालपनं मुखं तदन्त
 कलते शब्दं करोतीति स तथा तत्सम्बोधनं 'कल्शब्दे इत्यस्य
 घणि रूपं, मयूरवत् षड्जसुरेण भाषमाणेत्यर्थः । कालकालपन-
 कालकालघनकालकालेतिपाठे तु काले वर्षाकाले कायन्तीति
 कालका मयूरास्तेषामालपनं कृतं कालयति प्रेरयति प्रवर्त्त-
 यतीत्यर्थ इति कालकालपनकालः 'कल्प्रेरणे इत्यस्य चौरा-
 दिकस्य रूपं । तथा कालः पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या सज्जो यो घनसद्वत्
 काल ग्यामलेत्यर्थः । तथा हे कालकाल ! कालेन समयस्वरू-
 पेणात्मना कालयति लोकान् प्रेरयतीति स तथा तत्सम्बोधनं,
 घणस्य कालस्वरूपत्वं यथा 'कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्मन्त्रेण
 वर्त्तत इति स्मृतिः । तथा हे कलिकालकाल ! कलिकालस्या-
 न्त्युगस्य कालो मृत्युर्धनः स तथा तत्सम्बोधनं कल्किरूपेण
 कलियुगनिवर्त्तकेत्यर्थः भक्तानां कलिकालभयनिवारकेति वा,
 जगत्त्रितयनन्तरं चतुर्थपादभागस्यायमर्थः । 'कालो गृह्यते
 महाकाले यमये यमलक्षणेति मेदिनी । सलनिका किम्बूता
 कालकालमितकालका कालकेन क्षणत्वेन आलक्षितं शोभितं
 कं, मसकं यैसादृशा अलकाद्यूर्णकुन्तला यस्याः सा । कं
 जलमाप्तातीति काल सरसश्च कायन्तीति कालका ईसा-
 सेषामिवालसितं लीलागमनं यथासादृशैः कालकौ पादौ
 यस्याः सा इति केचित् । तथा अलकालकालका अलकाद्यूर्ण-
 कुन्तलान् अलते मुक्तादिना भूषयतीति अलकाक्षी, 'अलन्

भूषायामित्यस्य षट्ति रूपं, तथा कालं कलं 'स्वार्थे टण्' मधुर-
मित्यर्थः, यथा तथा कायति वक्षोति कालका, अलकालो चासौ
कालका चेति विज्ञेयणयोः कर्मधारयः । अलकायाः कुवेर-
पुर्या अलको भूषकः कुवेरस्तस्याप्यालको भूषकस्तत्त्वो-
चनमित्यन्ते । अथ समस्तावयवानां केषांश्चिदेकार्थत्वेऽपि समु-
दायस्य तथाताभावाच्च यमकलहानिः । षोडशाक्षरमिदं
वृत्तम् ॥ ५० ॥

सन्दृष्टमकस्यानमन्तादी पादयोर्द्वयोः ।

उक्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्यते ॥ ५१ ॥

अथ स्त्रोक्तान्तर्गतस्याप्यनैहकस्य सन्दृष्टमकस्य स्थानं निय-
मयति । सन्दृष्टेति । सन्दृष्टमकं सन्दृष्टाकारं यमकं सन्दृष्टौ
यथा उभयभागाक्रमणकारी तथेदमपि पादयोरन्तादि-
भागाक्रमणकारीत्यर्थः । तस्य द्वयोः पादयोः सन्निहतयोः
पूर्वापरचरणयोः, अन्तादी प्रथमपादस्यान्तभागो द्वितीय-
पादस्यादिभागश्च, एवं द्वितीयपादस्यान्तभागस्तृतीयपादस्या-
दिभागश्च तथा द्वितीयपादस्यान्तभागश्चतुर्थपादस्यादिभाग-
श्चेत्यर्थः । एतौ भागौ स्थानं विषयः । एतत्सन्दृष्टाख्यं यमकम्
सक्तान्तर्गतमपि 'रवेण भौम इत्यादावप्यपेक्षान्तादियमकमध्य-
पतितमपि, अथ यमकेषु मध्ये, स्वातन्त्र्येण पृथक्त्वेन कीर्त्यते
प्राचीनगतमनुबन्धानेनोच्यते ॥ ५१ ॥

उपोढरागाध्यवला मदेन सा
 मदेनसा मन्दुरसेन योजिता ।
 न योजितात्मानमनङ्गतापिता-
 ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥

सन्देहमुदाहरति । उपोढेति । कस्यचिद्विरहिणो मित्रं
 प्रति मानिनीकृतस्त्रावस्थावर्णनमिदं । सा अयस्मा मदेन यौ-
 वनविकारेण मद्योपयोगेन वा हेतुना उपोढरागापि मां
 प्रति प्राप्तानुरागापि, अतएव योजित आत्मा मनो यत्र ता-
 दृशीमनङ्गतापिताम् अनङ्गमकृतार्थं कामं तापयतीत्यनङ्ग-
 तापिनी मया भावोऽनङ्गतापिता तां गतापि, समुद्रिक्तो हि
 कामस्तत्कार्यममाचरन्तोभिः स्त्रीभिस्तप्यते । तदाह कालि-
 दासः 'आषाध्यन्ते न खलु मदनेनैव सन्मान्तरत्वादाषाधन्ते
 मन्त्रिजमपि चित्रकालाः कुमार्यः' इति । सानुरागा सकामा
 च मत्प्रपोत्थर्यः, मदेनसा मम पापेनापराधेन वा कर्त्तुं मनु-
 रसेन क्रोधरसेन सद्य योजिता सती मम दृश्यते एतावन्ते
 तापाय एतावन्तं तापं जनयन्तीत्यर्थः न न आस रराज अपि
 त्वासेव अमृगत्यादानदीप्तिवित्यस्य छिटा रूपम् ॥ ५२ ॥

अर्द्धाभ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेटास्तयो मताः ।

पादाभ्यासोऽप्यनेकात्मा व्यज्यते स निदर्शनैः ॥ ५३ ॥

इत्थं पादभागयमकभेदान् प्रदर्श्य सम्प्रति समस्तपादयमक-
 भेदान् दर्शयितुमारभते । अर्द्धाभ्यास इति । अर्द्धं पादद्वयस्य

नतु पचीयपूर्वाङ्गमात्रस्य अभ्यासः पुनरावृत्तिः समुद्रः समुद्र-
संज्ञः स्यात्, समुद्रः संपुटकः स च यथा भागद्वयात्मकस्यार्थं
पादद्वयात्मक इति समुद्रमंज्ञा, अस्मिन् भेदाख्यो भेदा इति
तथाहि प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ तुल्यावित्येकः
प्रकारः, प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ तुल्यावित्यपरः,
प्रथमचतुर्थौ द्वितीयद्वितीयौ च पादौ तुल्यावित्यन्य इति त्रयो
भेदाः, एतत्क्रमेणैवोदाहरणानि दर्शयिष्यन्ते । एवं च समुद्रेऽभ्या-
सद्वयात् यमकद्वयं, अक्ष्यमाणसकृत्पादाभ्यामे तु एक एवाभ्यास
इत्येकमेव यमकमिति बोध्यं । पादाभ्यास इति एकेकपादस्या-
भ्यास इत्यर्थः, अनेकात्मेति पादस्य सकृद्विस्तिरावृत्तित्वेनेका-
दशविध इत्यर्थः, तथाहि प्रथमो द्वितीये, प्रथमसृतीये, प्रथम-
चतुर्थे, इति त्रयः । द्वितीयसृतीये, द्वितीयचतुर्थे, इति द्वौ,
द्वितीयचतुर्थे इत्येकः । प्रथमो द्वितीये द्वितीये च, प्रथमो द्वि-
तीये चतुर्थे च, प्रथमसृतीये चतुर्थे च, द्वितीयसृतीये चतुर्थे
चेति चत्वारः । प्रथमो द्वितीये द्वितीये चतुर्थे चेत्येकः, इति
मिलित्वा एकादशविधः, सोऽयं पादाभ्यासः निदर्शनैर्यत्पते
समुद्रोदाहरणनयानन्तरमेव दर्शयिष्यमाणैरुदाहरणैः स्यात्ते,
यत्तमानामोषे ऋत् ॥ ५२ ॥

नास्त्रियः सत्वया वज्ज्यः परमायतमानया ।

नास्त्रियः स त्वया वज्ज्यः परमायतमानया ॥ ५३ ॥

समुद्रस्य भेदत्रयं क्रमेणोदाहरति । नास्त्रियः सत्वयेति । मा-

निनीं प्रति सखा उपदेशोक्तिरियं । परमायतोऽतिदीर्घा मानः
 कोपो यस्याः सा तथा तादृश्यापि अस्त्रेयोऽप्यिरतरं सत्वं स्व-
 भावो व्यवसायो वा यस्याः सा तथा तादृश्या त्वया म ना पुष्टः
 प्रेयान् न दक्ष्यः न त्याज्यः, परन्तु आयतमानया मम्यक् यत्नं
 कुर्वत्या सत्या आभ्येयः आदरणीयः, तथा आवर्ज्यः प्रणय-
 प्रकाशनेन स्वप्रवणोक्तव्ययेत्यन्वयः । अम्येयः सत्वयेति तव
 स्वभावो व्यवसायो वा न प्यिरतरः अतः प्रेयानं परित्यज्य
 पद्यान्तापं प्राप्यसि तदयमपरित्यज्यामुकम्यतामिति भावः ॥

॥ ५४ ॥

नरा जिता माननया समेत्य

न राजिता माननया समेत्य ।

विनाशिता वै भवताऽयनेन

विनाऽशिता वै भवतायनेन ॥ ५५ ॥

नरा इति । कथित् समरविजयिनं राजानं सौति । मानन-
 या साधुवादादिहृतपूजया समेत्य सङ्गतेन सता भवता अयनेन
 गमनेन पुष्ट्याचयेत्यर्थः, जिता. पराभूता नरा रिपवः मानः
 ममानः नयोनीतिश्च तदोरासं खेपं परित्यागजित्यर्थः 'अस्र
 छेपे इत्यस्य भावध्वनि रूपम्' इत्यप्राप्य न राजिताः न शो-
 भिताः, भवता विजितानां कथञ्चित्पूणकवखनादिना रचित-
 जीवितानां रिपूणां माननयशून्यतया दुरवस्था जातेत्यर्थः,
 ये तु शार्दशिकाः न च नद्यास्तेषामवग्यामाह । विनाशिता ये इति

भवता विनाशिता वै हतास्तु 'वै इति त्वर्ये' विना घीघ्रादि-
पक्षिणा अश्रिता मक्षिताः । किञ्चूतेन भवता वैभवतायनेन
रिपुजयादिभिर्दिभुलविस्तारकेण 'तायृ पावनविस्तारघोरि-
त्यस्य गन्दादित्वागन्तः ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतयोपयान्ति
वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।
वृन्दानिलापोढघनागमानां
कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥ ५६ ॥

कलापिनामिति । वर्षावर्षनमिदं । कलापिनां मधुराणां
वृन्दानि समूहाः चारुतया वर्षाकालजनितशोभया सह उप-
यान्ति सङ्गच्छन्ते, किञ्चूतानां लापः केकाध्वनिः स जडः
प्राप्नोति यस्मात् तादृशो घनानां मेघानामागमो येषां ते तथा
तेषाम् 'अग्न्यादित्वाङ्गापस्त्र प्राग्यावः । लापेनेढः छचितो
घनागमो धैरिति केचित् । तथा कलं मधुरास्तुटध्वनिमाप्नु-
वन्ति के जले लपन्तीति वा कलापिने इवाः तेषाञ्च आरु-
तयः उत्तमवृत्तानि अपयान्ति अपगच्छन्ति वर्षासु हनानां
निर्मदत्वादिति भावः । किञ्चूतानां घनं मृत्युविशेषः 'घनं श्वात्
काञ्चतामादिवाचमथ्यमनृत्ययोरिति मेदिनी । तद्युक्त आगम
आगमसं घनागमः सविष्णुमागमनमित्यर्थः, वृन्दानिलेन
पार्यिकगंधातवातेनापोढोऽपाश्रो घनागमो येषां ते तथा
तेषाम् । एवं समुद्रयमकस्य त्रयो भेदा उदाहृताः ॥ ५६ ॥

न मन्दयावर्जितमानसात्मया
नमन्दयावर्जितमानसात्मया ।

उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं

मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥

अथानेकविधं पादाभ्यासं क्रमेणोदाहरन् प्रथमं प्रथम-
 द्वितीयपादगतमुदाहरति । नेति । नायकोपेक्षया गलित-
 मानाया मागिन्याः पश्चात्तापवर्षनमिदं । मन्दया मूढया
 मया नमन् प्रणाम कुर्वन्नपि जीवितेश्वरः प्राणनाथः उरसि
 तदीयवक्षसि उपास्तीर्णमासञ्जितं पयोधरद्वयं स्तनद्वयं यच्च
 तद्यथा तथा न समालिङ्ग्यत नासिष्टः, किम्भूतया यतोऽव-
 र्जितेऽपरित्यक्ते माने सात्मया सयत्नया यत्नेन मानं रच-
 न्येत्यर्थः, यदा आवर्जिते अनुकूलतया गृहीते माने सात्मया
 सयत्नया । तथा दयावर्जितौ प्रियस्य कातरतां दृष्ट्वापि कद-
 णाशून्यौ मानसम् आत्मा च तौ यस्याः सा तथा तथा
 'उभयत्र युगमानस्य वज्रमोहेरित्यनेन' उाप्रत्ययः । सात्म्ये-
 त्यत्र सार्थयेति कचित्पाठः तत्रैकत्र अत्यक्तमानममूहया,
 अपरत्र दयाशून्यमानसप्रयोजनयेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

सभा सुराणामवला विभूषिता

गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

स भासुराणामवला विभूषिता

विहारयन्निविश सम्पदः पुराम् ॥ ५८ ॥

प्रथमछतीयपादगतमुदाहरति । सभेति । राजानं प्रति
 कस्यचिच्चाटुकारस्योक्तिरियं । हे राजन् मृणालनिर्मलैः मृणाल-
 धदतिपरिगुह्यैस्तत्र गुणैर्धैर्यगाम्भीर्यादिभिः सुराणां देवानां
 सभा शरीरिणि आरूढा, देवसभा तत्र गुणान् गायतीत्यर्थः,
 किम्भूता सभा यतोऽवला चलनागकदैत्यरहिता इन्द्रेण बलदै-
 त्यस्य विनाशितत्वादधुना निर्भया यतो तद्गुणान् गायतीत्यर्थः,
 तथा विभोर्ब्रह्मणो विष्णोः ब्रह्मरस्य वा उपरितं वासोयत्र सा,
 विभोरिन्द्रस्तेति केचित् । स तादृशस्त्वं विभूयिता अलङ्कृता
 अवला शरीरविहारयन् रमयन् सन् भासुराणां देदीयमानानां
 पुरां नगरीणां सम्यदः सम्यक्तो निर्दिश उपभुङ्क्ष ॥ ५८ ॥

कलहमुक्तं तनुमह्यनामिका

स्तनदयो च त्वदृते न हन्त्यतः ।

न याति भूतं गणने भवन्मुखे

कलहमुक्तं तनुमह्यनामिका ॥ ५९ ॥

प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । कलमिति । कस्यचित्
 संयमिगः स्ततिरियं । कलं मधुरासुष्टम् उक्तं रमणोर्वा वचनं,
 तथा तनोः शरीरस्य गह्वं मह्यभागं नमयतीति तनुमह्यनामिका
 पृथुनरेत्यर्थः स्तनदयो च त्वदृते तां विना कं पुरुषं न हन्ति नं
 व्यययति अपि तु तां विहाय सर्वमेव व्यथयतीत्यर्थः रमण-
 स्त्वां मधुरासापादिभिर्न मोहयितुं शक्नुवन्तीत्यतिजिनेन्द्रियो-

‘ऽसीति भावः । अत्र मह्येति ‘अजादिहलन्तोऽदीर्घादिति पा-
 चिको धकारस्य दिर्भावः’ अतएवोत्तरेण सह साम्यम् । अतः
 कारणात् ‘होति प्रसिद्धौ’ भवन्मुखे तत्प्रत्ययै विषये गणने जि-
 तेन्द्रियगणनायाम् अनामिका गणयितुरहुष्ठाद्युत्थं अहुली
 कलङ्कमुक्तं निर्होपं तनुमत् देहमृत् भूतं कमपि जन्तुं न याति
 न प्राप्नोति न गच्छं करोतीत्यर्थः ‘भूतं ज्ञादौ पिशाचादौ जनौ
 स्तीवम्’ इति मेदिनी । अहुलीभिर्गणना हि कनिष्ठादिक्रमेण
 क्रियते अत्र च जितेन्द्रियगणनायां प्रसुतायां कनिष्ठयाहुल्या
 भवन्तं प्रथमं गणयित्वा अनामिकया भवादृशोऽपरेण गणि-
 तव्यः य च नास्त्येवेत्यामिका न कमपि विषयीकरोतीति तत्
 सदृशः कोऽपि संयमी नास्त्येवेति भावः ॥ ५८ ॥

यशस्य ते दिक्षु रजस्य सैनिका

वितन्वतेऽजोपम ! दंशिता युधा ।

वितन्वतेजोऽपमदं शितायुधा

दिपाञ्च कुर्वन्ति कुलं तरस्विनः ॥ ६० ॥

द्वितीयद्वितीयपादगतमुदाहरति । यशस्येति । विजिगीषु
 नृपस्य प्रथममभिदं । हे अजोपम ! अजोरघुराजपुत्रः तत्सदृश !
 ते तव सैनिकाः युधा युद्धेन कृत्वा दिक्षु यशस्य तथा रजस्य
 धूमिष्व वितन्वते विस्तारयन्ति, तथा दिपां ब्रूणां कुलञ्च
 वितन्तु विगतदेहं तथा अतेजोनिष्प्रतापं तथा अपमदं निर-

हकारश्च कुर्वन्ति, किम्भूताः दंशिताः छतसम्प्रादाः, तथा-
शितायुधाः शितानि तीक्ष्णानि आयुधानि येषां ते, तथा
तरस्त्रिणो वेगवन्तः ॥ ६० ॥

विभर्त्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते

भुजङ्गमोऽमा स्मरतो मदश्चितम् ।

प्रहणूक्तमेकं समवेत्य भूधरं ।

भुजङ्गमो मा स्म रतो मदश्चितम् ॥ ६१ ॥

द्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । विभर्त्तीति । राज्ञः
शक्तिरियं । हे राजन् ते तव भुजेन यमा सह भुजङ्गमोऽनन्तो
भूमेर्वलयं मण्डलं विभर्त्ति धारयति, अनन्तदेववत्तव भुजोऽपि
भूभारं वहति अनेन च गर्वो न कर्त्तव्य इत्याह स्मरतोविशेषं
जानतो मत् सत्तः मत्प्रकाशात् अश्चितं सर्वजनपूजितमेकमुक्तं
वचनं गृह्य, किं तदित्याह स स्त्रीयं भुजं भूधरं भूमिधारकम्
अवेत्य ज्ञात्वा रतः प्रीतः यन् चितमुपचितमत्यधिकमित्यर्थः
मदं गर्वं मास्म गमः न प्राप्नुहीति ॥ ६१ ॥

स्मरानलोमानविवर्द्धितो यः

स निर्वृतिन्ते किमपाकरोति ।

समन्ततस्तामरसेक्षणे । न

समन्ततस्तामरसे । ज्ञणेन ॥ ६२ ॥

द्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । स्मरानल इति । मा-
निर्गो प्रति मया शक्तिरियम् । हे तामरसेक्षणे पद्मनयने तथा

अरमे अविदग्धे ते तव यः स्मरानसः कामरूपाग्निः मानेन
विवर्द्धितो वृद्धि ममितः सः ततो विस्तृतः सन् चण्डेनोत्सवेन
समं सद्य समन्ततः सर्वतोभावेन तां मानप्रागनुभूयमानां
निवृत्तिं सुखं किं न अपाकरोति निराकरोति अपित्वपाकरो-
त्येव, माने जाते तवेदृशी कामानसज्वाला यथा सुखोत्सवादिकं
सर्वं निवारितं तथापि तं दुर्मानं न मुञ्चसि अहो धन्या ते
पक्षितेति भावः ॥ ६९ ॥

प्रभावतो नामन । वासवस्य

प्रभावतो नाम नवासवस्य ।

प्रभावतोऽनाम । न वा सवस्य

विच्छित्तिरासीत्वयि विष्टपस्य ॥ ६९ ॥

अथ पादत्रयाभ्यामे वदाहर्त्तव्ये प्रथमं प्रथमद्वितीयद-
तीयपादविषयमुदाहरति । प्रभावत इति । अत्र पदच्छेदः,
प्रभावतः, नामन, वासवस्य, इति प्रथमे । प्रभावतः, नाम,
नवासवस्य, इति द्वितीये । प्रभौ, अतः, अनाम, न, वा, स-
वस्य, इति तृतीये । श्रीकृष्णस्य स्तुतिरियं । हे प्रभावतः स्वप्र-
भावात् प्रभावतः श्रीमतोवासवस्येन्द्रस्यापि नामन ! नामपति
नशीकरोतीति नामनः तत्त्वम्वोधनं, मखभङ्गपारिजातहर-
णादिना इन्द्रस्यापि गर्वनिवारकेत्यर्थः, नामेति प्राकाशे,
तथा हे अनाम ! नास्ति आमोरोगो यस्य यस्मादा स तथा
तत्त्वम्वोधनं, त्वयि विष्टपस्य भुवनस्य प्रभौ स्वामिनि सति

दुर्दान्तदमनादिना भुवनं पालयति सतीत्यर्थः अतोऽस्मात्
कर्माणः कंसनरकशाप्तादिदमनादित्यर्थः नवासवस्य नवीनायाः
सुरायाः सवस्य वा यज्ञस्य च विच्छिन्तिर्विच्छेदो नासीत्
भोगिनां सुराणामादिविषयभोगो धार्मिकाणां यज्ञादि धर्म-
कर्मानुष्ठानस्य निर्व्वाधं प्रवृत्ते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

परम्पराया वल्लव रणानां

परम्पराया वल्लवारणानाम् ।

धूलीः स्थलीर्व्योम विधाय सन्धन्

परम्परायाऽवल्लवारणानाम् ॥ ६४ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । परमिति । राज्ञः
श्रुतिरियम् । पदच्छेदो यथा । परं, परायाः, वल्लवाः, रणानाम्,
इति प्रथमे । परम्परायाः, वल्लवारणानाम्, इति द्वितीये ।
परं, पराय, अवल्लवारणानाम्, इति चतुर्थे । हे पराय । पर
उत्कृष्टोऽथः शुभविधिर्यस्य स तथा तत्कर्मो धर्मः, तं रणानां संध्या-
माणां परम्परायाः समूहस्य स्थलीः धूनीर्विधाय रेणुमयीः कृत्वा
व्योम आकाशं सन्धन् धूलिगिरिवाच्छादयन् सन्, एतेन रथा-
श्चादिसेनाङ्गानां बाहुल्यं ध्वनितं । परं श्रेष्ठं प्रबलमित्यर्थः,
परं शत्रुं परायाः गतवानसि 'परापूर्ववाधातोर्लङ्सुडि-
रूपं । त्वं किम्भूतः यन्त्रवाः वलेन सामर्थ्येन परवलानि वा
वारयतीति मः 'वारयतेः क्विप् रूपं । रणानां किम्भूतानां

बला बलवन्तो वारणा हस्तिनो यत्र ते तथा तेषां, तथा अवल
 वारणानाम् अवलान् दुर्बलान् वारयन्तीति ते तथा तेषाम् ॥
 अनन्तर प्रथमद्वितीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरण भवितुमर्हति
 तत्तु कस्मिन्नपि पुस्तके न दृश्यते पादत्रयाभ्यासस्यैकैकपाद-
 त्यागेन चातुर्विध्यस्यैचित्यात्, तस्मादतिपूर्वमेव लिपिकरप्रमा-
 दादिनष्टमिति सम्भाव्यते, पुस्तकान्तरे तु एतत्पद्यस्य धूली
 स्यस्तीर्ष्याम विधाय रुन्धन्निति द्वितीयपादो दृश्यते तदा प्रथम
 द्वितीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरण विलुप्तमिति यथा तथा भवतु
 पतितमेकमुदाहरण स्वयं ज्ञातव्यम् ॥ ६४ ॥

न अदधे वाचमलज्ज । मिथ्या

भवद्विधानामसमाहितानाम् ।

भवद्विधानामसमाहितानां

भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६५ ॥

द्वितीयादिपादत्रयाभ्यासमुदाहरति । नेति । शठनायक
 प्रति नायिकाया उक्तिरिय । हे असज्ज भवद्विधाना स्नाद-
 शाना प्रतारकाणाम् 'अथ चतुर्थपादादिगतभवद्विधानामित्य-
 स्त्वार्य । वाच न अदधे न प्रत्येगि, वाच किञ्चूता यतो मि
 थ्याभवत् असत्य भवत् विधीयते चदिति विधानं प्रतिपाद्य
 यस्या सा तथा ता, तथा असमोऽशरस लुण्ठिनीभूत इत्यर्थं
 योऽहि सप्तस्येव तानो विस्तारो यस्या सा तथा ताम्
 अतिवक्रामित्यथ, तथा भवे उत्पत्तौ अवणसमकाल एवेत्यर्थ,

हे धाने अर्थपोषणे यस्याः सा तथा तां अवलम्बयित्वा चैवार्थदय-
वोधिकामित्यर्थः । भवद्विधानां किञ्चूतानाम् असमाहिता-
नामनवहितानां, तथा असमा अनुपमा अधिका इत्यर्थः,
अहिताः शब्दो येषां ते तथा तेषाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानमराजसेन ।

सन्नाहितोऽमानम । राजसे न ।

सन्नाहितो मानम । राजसेन

सन्ना हितोऽमानमराजसेन । ॥ ६६ ॥

इत्थं पादत्रयविषय द्विरभ्यासमुदाहृत्य सम्प्रति पादचतु-
ष्टयविषय चिरभ्यासमुदाहरति । सन्निति । कश्चित् शैव रा-
जानं प्रति कस्यचित् स्तुतिरियम् । अत्र पदच्छेदः । सन्,
आहितोमानमराजसेन, इति प्रथमे । सन्नाहितः, अमानम,
राजसे, न, इति द्वितीये । सन्नाहित , मानम, राजसेन, इति
तृतीये । सन्ना, हित', अमानमराजसेन, इति चतुर्थे । तद-
यमन्वयः, हे सन् । माधो ।, तथा हे आहितोमानमराजसेन ।
न नमन्ति परं नम्यन्त इत्यनमा प्राज्ञाणाः तेषां राजा चन्द्रः
अनमराजः, उमा पार्वती च अनमराजस्य उमानमराजौ
आहितौ स्वाङ्गे व्यापितौ उमानमराजौ येन न आहितो-
मानमराजः शिवः तेन मेनः दनेन ईश्वरेण सह वर्त्तमानः
तत्सम्बोधनं शिवपरायणेत्यर्थः, तथा हे अमानम । अमाना
अपरिमिता मा सम्प्रतिष्यन्ति स तथा तत्सम्बोधनं, त्वं सन्नाहित.

कृतसत्त्वाच्च सन् युद्धयाचा कुर्वन्निवर्त्य , न राजसे शोभसे,
 कथमित्याह हे राजसेन रजोगुणजेन लोभादिना मानम् ।
 मा नम्यते नायत्तीक्रियत इति स तथा तत्सम्बोधन लोभाद्य-
 वशीकृतेत्यर्थः , सतस्तु सत्त्वाहित सत्त्वा पूर्वमेवावसाद गता
 अहिता अचवो यस्य स , तथा हे अमानमराजसेन । मान
 पूजा मा लक्ष्मीश्च मानमे न विद्येते मानमे यस्या सा अमा-
 नमा तादृशी राजसेना प्रतिपन्नृपसैन्य यस्य स तथा तत्स-
 म्बोधन, त्व सत्त्वा सापुरुष अतएव हित सर्वेषां हितकारी
 तव शैवत्वादिना परपोडाकरो युद्धोद्यमो न युक्त इति भावः ॥
 ॥ ६६ ॥

सकृद्विस्त्रिय योऽभ्यास पादस्यैव प्रदर्शितः ।

श्लोकद्वयन्तु युक्तार्थं श्लोकाभ्यास स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥

अथ पादाभ्यासमुपमहरन् श्लोकाभ्यासमाह । सकृदिति ।
 पादस्य च सकृदेकवार , द्विर्द्विवार , त्रिस्त्रिवारोऽभ्यास पुन-
 रावृत्तिः स एव पूर्वोपन्यस्तैरुदाहरणैः प्रदर्शित इत्यन्वयः ,
 अथ स इत्यध्याहार्यः, तच्च सकृदभ्यास पादद्वयविषयः, द्वि-
 रभ्यास पादत्रयविषयः , त्रिरभ्यास पादचतुष्टयविषयः ।
 श्लोकद्वयन्त्विति युक्तार्थं सम्बुद्धार्थम् एकवाक्यतया एकविशेष्य
 कान्वयबोधकमित्यर्थः , श्लोकद्वय समानानुपूर्व्यैकसमानवर्ण-
 षटितपद्यदयः श्लोकाभ्यास श्लोकाभ्यासाख्ययमकवदित्यन्वयः ।
 अथ श्लोकद्वय श्लोकद्वयमेवेत्यर्थः , तेन द्विस्त्रिरभ्यासात्मकमिदं
 न भवति केनाप्यनुक्तत्वादिति बोध्यम् ॥ ६७ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितवाङ्मना ।

स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितवाङ्मना ।

स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता ॥ ६९ ॥

विनायकेनेति । राज्ञः स्तुतिरियं । चे राजन् भवता
हेतुना इयं पृथ्वी पृथिवी अभीता दुर्जनेभ्यो भयद्रूपा जाता,
भवता किम्भूतेन यतो विनायकेन दुर्जनानां विनेत्रा दुर्ज-
नान् दण्डयतेत्यर्थः, तथा वृत्तौ वर्तुलौ उपचितौ मूलौ च
बाह्य यस्य च तथा तेन, तथा स्वमित्रान् सुदुरिषून् प्र-
हान् रिपूनित्यर्थः, उद्धर्तुं विनाशयितुं शीलं यस्य च तथा
तेन, तथा अतुलाश्रिता केनापि सादृश्यं न भजता 'शत्रु-
सेवायामित्यस्य किप् ततस्तृतीयैकवचनम् । इति प्रथमश्लोक-
स्यार्थः ॥ ६८ ॥

द्वितीयश्च यथा । अभीता युद्धार्थं तान्मभ्यागच्छता 'अभि-
पूर्वादिष्मतावित्यस्मात् किप् ततस्तृतीयैकवचनम् । अरिणा तव
शत्रुणा विनायकेन नायकरहितेन भवता मता पृथ्वी महती
यमस्य हतान्तस्य तुला मानयन्तं 'गोणप्रयोगोऽयं' विचार-
स्त्यर्थः, मानयन्ते यथा भूनाधिकत्वनिययस्तथा यमस्य
विचारस्तर्था पापपुण्यनियय इति गोणता, आश्रिता प्राप्ता
मृतमित्यर्थः, किम्भूतेन वृत्तौ जर्मौ उपचितौ चित्तां गगान-
मुपगतौ याह्य यस्य च तथा तेन 'उपचितेति चित्तामुपगता-

विति 'द्वितीययात्यादेः क्रान्तादाविति तत्पुरुषः, तथा
 खानि धनानि मित्राणि बन्धून् चञ्जहाति परित्यजतीति
 स्वमित्रोद्धाः तेन स्वमित्रोद्धा 'उत्पूर्वात् ओहाकत्यागे इत्य-
 स्मात् क्विवन्तात् द्वितीयैकवचनं धातोराम्बुक् शसाद्यचोत्या-
 कारलोपः ॥ ६६ ॥

एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाङ्क्षयम् ।

तत्रापि दृश्यतेऽभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥

अथ पादचतुष्टयगोचरस्य चिरभ्यासस्य प्रतिपादमवा-
 न्तराभ्यासे विष्कित्यन्तरसम्भवात्ममहायमकसंज्ञामाह । एका-
 कारेति । महायमकसंज्ञाकरणे हेतुमाह । तत्रापीति । तत्रापि
 पादमध्येऽपि अभ्यासः पादखण्डस्य पुनरावृत्तिर्दृश्यते तस्मा-
 द्यत इयं परा उत्कृष्टा यमकक्रिया यमनविधिस्तत इदं
 महायमकाङ्क्षयमित्यन्वयः, तत्रापीत्यत्र तस्यापीति पाठो न
 सम्यक् । पादचतुष्टयाभ्यासे यत्र पादखण्डस्याप्यभ्यासस्तन्महा-
 यमकमित्यर्थः, इदञ्च बहुदावृत्तौ विरावृत्तौ च सम्भवति
 किन्तु न केनापि गणितमित्युपेक्षितं गन्त्यकता ॥ ७० ॥

समानयासः । मानया समानयासमानया ।

समानया समानया समानः । या समानया ॥ ७१ ॥

महायमकमुदाहरति । समानयामेति । मखाद्यं प्रति वि-
 रहिण उक्तिरियं, पदच्छेदो यथा, समानयास, मा, अनया,

इति प्रथमे । समानय, असमानया, इति द्वितीये । समानया,
समानया, इति तृतीये । समान, या, समानया, इति चतुर्थे ।
हे समानयास ! समानो यासो यक्षो यस्य स तथा तत्सम्बो-
धनं सर्वकार्येषु तुल्यप्रयत्नेत्यर्थः, मा माम् अनया नाधि-
कया सह समानय सङ्गमय, किन्तूनया यतोऽसमानया अनु-
पमया, तथा समानया मानः कोपस्तत्सहितया मानिन्येत्यर्थः,
तथापि समानया मानः पूजा तत्सहितया माननीययेत्यर्थः,
एतदपि कथमित्याह हे समान ! सम आनः प्राणो यस्य स
तथा तत्सम्बोधनम् एकप्राणेत्यर्थः, या नायिका समानया
सा लक्ष्मीर्नयो नीतिय ताभ्यां सह वर्त्तमाना यतः सा लक्ष्मी-
मती नीतिमती च अतस्तस्या मानेन बलवद्वायितोऽस्ति तत्त्व-
रितं मानमपसारयन्नया सह मां सङ्गमयेत्यर्थः । अत्र
पादानां खण्डद्वयेऽवान्तरघमनम्, एवं चिखण्डादौ चेदं भवि-
तुमर्हतीति बोध्यं । प्रमाणिकादुक्तम् ॥ ७१ ॥

धराधराकारधरा धराभुजा

भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ।

क्रमात् सद्गन्ते सद्गता हतारयो

रयोद्गुरा मानधुरावसन्निः ॥ ७२ ॥

अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः सम्बोदयोनय इत्यनेन प्रतिपा-
दिताः सञ्जातोयसंमिश्रणजनितभेदा उदाहृताः संप्रति वि-
जातोयसंमिश्रणजनितान्यपि भेदान्तराणि सम्बवितुमर्हन्तीति

प्रतिपादयन् दिङ्मात्रमुदाहरति । धरेति । धराभुजां राज्ञां
 भुजा वाहवः क्रमात् मर्धो पृथिवीं पातुं रक्षितुं महन्ते
 मूर्धन्या भवन्ति, किम्बूताः धरां पृथिवीं धरतीति धराधरो-
 ऽनन्तनागस्तस्याकारं धरन्तीति धराधराकारधराः दीर्घा
 इत्यर्थः, तथा अहीनोऽपरिच्छुतो विक्रमो येषां ते, यदा
 अहीनां नागानामिनस्य प्रभोरनन्तस्येव विक्रमो येषां ते आ-
 कारतो विक्रमतस्तानन्तमदृशा इति विशेषणद्वयेन ज्ञापितं,
 तथा सहसा घलेनैव हता अरयो यैस्ते, तथा रयेण वेगेनोदुरा
 उद्धटाः, तथा मानधुरां मानस्य भारमवलम्बन्ता इति मान-
 धुरावलम्बिनः समानरक्षका इत्यर्थः । अत्र प्रथमपादे अयपेत-
 मादिमध्ययमकं पादचतुष्टयसन्निवये चायपेतमन्तादिषमकं
 घण्डंषयमकञ्च, द्वितीयपादे च वर्षदयव्यवहितं महीमहीति
 मध्ययमकं, तृतीयपादे च सहस्रद्वेत्येकवर्षव्यवहितं तदेव ।
 चतुर्थपादे च पुनर्तर्षदयव्यवहितं तदेवेति बहूनां विजातीय-
 यमकानामत्र समेदः । अथञ्च श्लोकोऽसङ्गत इति कृत्वा कवि-
 राजादिभिरुपेक्षितः, अस्माभिस्तु वज्रपु प्रामाणिकपुस्तकेषु दृश्यत
 इत्यनुपेक्ष्य यथाकथञ्चित् समर्थितो व्याख्यातश्च ॥ ७२ ॥

आवृत्तिः प्रतिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा ।

यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ ७३ ॥

इत्यमनुलोमाभ्यासे यमकभेदा दर्शिताः, संप्रति प्रति-
 लोमाभ्यासे तत्प्रकारान् दर्शयति । आवृत्तिरिति । पादः,

श्रद्धं श्लोकश्च, एते गोचरा विषया यस्यान्तादृशी 'अचार्द्धपरं
श्लोकार्द्धपरं' प्रातिलोम्बेन विलोम्बेनावृत्तिः प्रतिलोम्बत्वात्
विलोम्बावृत्तिरूपत्वात् प्रतिलोम्बं प्रतिलोम्बनामकं यमकं
स्तमित्यन्वयः, धादगतं श्लोकार्द्धगतं श्लोकगतञ्चेत्यस्य त्रयो
भेदा इत्यर्थः, अयमर्थः यच्च पूर्वपादस्य प्रतिलोम्बेनावृत्त्या
उत्तरपादः उत्तरपादस्यापि तथैवावृत्त्या पूर्वपादः तत्पाद-
गोचरं, यच्च च पूर्वार्द्धस्य प्रतिलोम्बेनावृत्त्या उत्तरार्द्धं उत्त-
रार्द्धस्य च तथावृत्त्या पूर्वार्द्धं तदार्द्धगोचरं, यच्च च संपूर्ण-
पूर्वश्लोकस्य प्रतिलोम्बेनावृत्त्या श्लोकान्तरं तस्य च तथावृत्त्या
पूर्वश्लोकः तत् श्लोकगोचरमिति ॥ ७३ ॥

या मताग्रः कृतायासा सायाता कृशता मया ।

रमणारकता तेऽस्तु स्तुतेताकरणासरः ॥ ७४ ॥

तान् क्रमेणोदाहरति । चेति । मानिन्या नायकं प्रत्युक्ति-
रिति । हे मताग्र ! मता जाता आशा परकान्ताविषयिणी
दृष्ट्वा यस्य स तथा तत्सम्बोधनं, या कृशता क्षीणत्वं कृता-
यासा कृते जनितः आयासः क्लेशो यथा सा, मया सा कृशता
आयाता प्राप्तः, तव दुःखेष्टितचिन्तनया पूर्वमेव मे कृशता
जाता संप्रति त्वां परित्यजन्त्याः काधिका सा भविष्यतीत्यर्थः ।
हे स्तुतेत ! स्तुतं आवसित ! प्राप्त ! स्तुतं प्रशस्तमितं गमनं यस्य
स तथा तत्सम्बोधनमिति वा, तथा हे अकरणासर ! अकरणे
निन्दितक्रियायां देवतुल्यः । देववन्निषिद्धकार्यमनाचरन्नित्यर्थः ।

हे रमण ! अस्माकं प्रीतिकर ! । 'सर्व्वाण्येतानि सर्वोपधानपदानि
 सोऽनुष्ठानानि प्रकृतानुपयोगादिति बोध्यं । ते तव आरकता
 इयत्तिं गच्छतीति आरको गन्ता तस्य भावोऽस्य भवतु इतस्तव
 गमनं भवतु त्वमितः परकामिनीसविधमेव गच्छेत्यर्थः । अत्र
 प्रथमपादस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या द्वितीयपादः, द्वितीयपादस्य
 च तयावृत्त्या प्रथमपादः, एव द्वितीयचतुर्थयोरपि, तेनात्र
 पादविषयं प्रतिलोमत्वम् ॥ ७४ ॥

नादिनो मदनाधी स्वा न मे काचन कामिता ।

तामिका न च कामेन स्वाधीनादमनोदिना ॥ ७५ ॥

श्लोकाद्धविषयं प्रतिलोममुदाहरति । नादिन इति । कस्य-
 चिद्योगिन उक्तिरियं । नादिनो नादविशिष्टस्य नादब्रह्मानु-
 भवत इत्यर्थः । मे मम मदनाधी मदन कामस्य आधिसूज्ज-
 नितमानसस्य च तौ, तथा स्वा स्वकीया काचन कापि
 कामिता विषयाभिलाषस्य न, नादसुखवृत्तस्य मम काम-
 कामजनितमानसपोडा स्वार्थं विषयाभिलाषयैते न सन्ती-
 त्यर्थः, स्वैत्यनेन परार्थं कामिता तु विद्यत एवेति सूचितम् ।
 अतएव दमनोदिना दमो वहिरिन्द्रियमयम् त नोदितु नि-
 रसितु शीलमस्य स तथा तेन कामेन हेतुना स्वमात्मा
 अधीनमायत्त यस्यास्तादृशी अजितेन्द्रियाणामात्मानं या-
 तुल्यनीत्यर्थः, तामिका च म्यानिरपि न, मम नास्तीत्यर्थः ।
 योगिनां नादोत्पत्तियः प्राणायामकृता । तदुक्तं सुरेश्वराचार्य-

र्यण 'मरेचपूरैरनिसस्य कुम्भैः सर्व्वास नाडोपु विशेषितासु ।
अनाहतादम्बुरुहादुदेति स्वात्मावगम्यः स्वयमेव नादः' इति ।
केचित्तु धीरिति सविमर्गपाठं धृत्वा मम धीरमदनेति याच-
सते तत्र रुचिरं प्रतिलोभाभासे विमर्गस्य सम्यग्वासनावादिति
ध्येयम् ॥ ७५ ॥

यानमानय माराविक्रशोनानजनासना ।

यामुदारशताधीनामायामायमनादि सा ॥ ७६ ॥

सा दिनामयमायामा नाधीता शरदाऽमुया ।

नासनाजनना शोकविरामायनमानया ॥ ७७ ॥

॥ यमकचक्रम् ॥

समस्तलोकगोचरं प्रतिलोममुदाहरति । यानमिति ।
वेद्यासक्तस्य सखायं प्रत्युक्तिरिष्टं । हे सखे त्वं यानमस्याद्यन्यतमं
वाहनमानय, किमर्थमित्याह अहं याम् उदारशताधीनाम्
उदाराणां दातृणां व्रतमधीनं यस्याः सा उदारशतस्याधीनेति
वा तां वेक्षामित्यर्थः, आयां पूर्वं गतवान् सा आयमागमनम्
अनादिमया उक्ता अद्य तव समीपमागमिष्यामीति कथितेत्यर्थः ।
नद् अयमक्षय्ये इत्यस्य कर्मणि लुङि रूपं कथनार्थकत्वविवच-
याच्च सकर्मकता ततएव द्विकर्मकत्वात् सेत्यस्य गौणकर्माण
उक्तत्वं । तस्माद्गमनस्यावश्यकतया यानस्य प्रयोजनमिति
तदानयेति हेतुहेतुमद्भावेनाचयः । सा किम्भूता मारः काम
एव अविर्मेषस्तस्य कशा ताडनी कामिनां कामज्वालानिवा-

रिकेत्यर्थः, तथा ऊना धनहीनाः सन्तोऽनन्ति जीवन्तीति
ऊनानास्तद्रूपा ये जनास्तान् अस्यति क्षिपतीति ऊनानजना-
सना निर्द्धनजनास्ताद्भोक्तुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

शोकस्यास्य प्रतिलोमेनावृत्तौ शोकान्तरं, तद्दर्शयति । सेति ।
वेष्णापीयं मयि दृढानुरागा संप्रति मामप्राप्य नितरां व्या-
कुला भवति तत्स्वरितमेव तच्च गन्तव्यमित्याह । मा वेष्णा
अमुया शरदा अत्युद्दीपकेनानेन शरत्कालेन आधीता आधि-
मानसव्यथासिता प्राप्ता सती शोकविरामा न शोकस्य विरह-
दुःखस्य विरामो यस्याः सा न भवति निरन्तरं विरहदुःख-
मनुभवतीत्यर्थः, शोकविरामेत्यस्य द्वितीयपादादिस्मितेन ने-
त्यनेनाव्ययः । सा कीदृशी दिनामयमायामा दिने दिवसे
श्यामयस्य रोगस्य मायां व्याजममति गच्छतीति सा दिवसे
सखीसमक्षं रोगमपदिष्टा विरहदुःखं गोपयन्तीत्यर्थः, तथा
नासनाजनना नास्ति आसनाया उपवेशनस्य स्थिरत्वस्येत्यर्थः
जननमनुष्ठानं यस्याः सा सततमस्थिरेत्यर्थः, अत्र नैकयथा
इत्यादिवक्षिपदयङ्प्रोच्चावृत्तरपदपरत्वाभावाद्यङ्गोऽन्ताभावः ।
तथा अचरन् मद्गमनवर्त्तन् तस्य मागं ज्ञानं दर्शनमित्यर्थः,
याति प्राप्नोतीत्ययनमागया केवलं मद्गमनमार्गं निरोध-
माणेत्यर्थः । इत्थं विशेषणैरस्या अनुरागः सूचितः । अर्थ-
लिङ्गुरपि वेष्णा क्वाप्यनुरक्ता भवति यथा मृच्छकटिकादौ
वसन्तमेनादि । अतएवोक्तम् 'एषापि मदनायत्ता क्वापि
शयानुरागिणीति ॥ ७७ ॥

वर्णानामेकरूपत्वं यत्वेकान्तरमर्हयोः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राङ्दुष्करं तद्विदो यथा ॥ ६८ ॥

दुष्करमकनिरूपणप्रसङ्गेन दुष्कराद्यिचान्तरानपि की-
 दृशिनिरूपयन् प्रथमं गोमूत्रिकं लक्षयति । वर्णानामिति । ए-
 दयान्तरान्तरतयापनाय । अर्हयोः ऊर्द्धाधःक्रमेण पङ्क्ति-
 द्वयेन लिखितयोः श्लोकस्य पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयोर्वर्णानामेका-
 न्तरमेकवर्षव्यवहितं यदेकरूपत्वमभिप्रेत्यम् अर्द्धद्वयषट्कवर्ण-
 मंघयोरैकैकाक्षरव्यवधानेन यदेकविधवर्णानामुपन्यास इत्यर्थः,
 तद्विदद्यिचालङ्कारभासात्तयात्रिधवर्षविनामनं दुष्करं यद्यमा-
 कर्तुमशक्यं गोमूत्रिकेति प्राञ्जः, यस्ततो गोमूत्रधाराकार-
 तेन श्लोकचन्द्रस्य लिखितभादुगोमूत्रिकामंशं पिपाणद्वारं
 वदन्तीत्यन्वयः । दुष्करमिति निरूपणीयत्वे हेतुः एतेन ये
 सुकरा वन्त्यास्ते सर्वेऽत्र गोचरन्ते गन्थान्तरतो ज्ञातव्या इति
 सूचितम् । यत्तित्यत्र यदीति कश्चिन्माठः तत्र तदेत्यथाऽत्या-
 चयः, तदित्यत्र च कश्चित् तमिति पाठः तमलङ्कारमित्यर्थः ।
 इयद्योत्तरार्द्धस्यैकान्तरितवर्णानां तादृशपूर्वार्द्धवर्णैरैकरूप्या-
 दर्द्धगोमूत्रिका, यत्र च प्रथमद्वितीयपादयोस्तादृशवर्णाना-
 मेकविधत्वं द्वितीयचतुर्थपादयोस्तु तेषामपरविधत्वं तत्र पाद-
 गोमूत्रिका यथा 'काङ्क्षन् पुस्तोमतनवास्तुनताञ्जितानि वच-
 स्यजोत्थितरयाञ्चनपीडितानि । पायादपायभयतो नमुचि-
 प्रहारी मायामपाय्य भवतोऽस्तुमुखां प्रहारी' इति । अत्र च

पङ्क्तिचतुष्टयेन श्लोकलिखनम् । एवं प्रकारान्तरेणापरेऽपि
गोमूत्रिकाभेदाः सम्भवन्ति ते नाज्जल्यभियाच न लिखिताः
यन्त्यान्तरतोऽनुमर्त्तव्याः ॥ ७८ ॥

म द नो म दि रा लो मा म पा ज्ञा स्तो ज ये द यम् ।
 ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇ ◇
 म दे नो य दि तत् स्तो य म न ज्ञा याञ् ज णिं द दे ।
 । ७९ ।

॥ गोमूत्रिका ॥

मदन इति । अयं मदनः कामः मदिरे मत्तताजनिके
मत्तखञ्जनसदृशे इति केचित् अचिणी यामां तास्तथा तासा-
मपाङ्गरूपमर्त्तं यस्त तादृशः सम् यदि जयेत् मां पीडयेत्
तत्तदा मदेनो मम पापं क्षीणं स्यात् अतोऽसौ अनङ्गाय
अञ्जलिं ददे नमस्कुर्यां कामपरतन्त्रतया रमणीभिः सक-
टाक्षमीचित्तयेत् छतार्थो भवेद्यमित्यर्थः । अत्र विषमवर्णाना-
मेकरूपत्वम् ईदृशस्थले च बन्धलिखितश्लोकोत्तरार्द्धस्य प्रथमा-
क्षरमारभ्य पूर्वार्द्धं पठनीयम्, एवं पूर्वार्द्धप्रथमाक्षरमारभ्यो-
त्तरार्द्धं पठनीयं । यत्र च समवर्णानामेकरूपत्वं तत्र पूर्वार्द्ध-
प्रथमाक्षरमारभ्यैव 'पूर्वार्द्धम्' उत्तरार्द्धप्रथमाक्षरमारभ्यैव
चोत्तरार्द्धं पठनीयं यथा 'अजरामरशुभाचारवलिशीलविनो-
चिता । शुजङ्गमनिभामारकलिकालजनोचिता' इति । अत्र
द्वितीयादिसमवर्णानामेकरूपत्वम् ॥ ७९ ॥

प्राङ्मूर्ध्वमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं यदि ।

तदियं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

अथ द्युक्तरमेवार्धभ्रमं सर्वतोभद्रं च विचक्ष्यं लक्षयति ।
प्राङ्मूर्ध्वमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं श्लोकस्य बन्धलिखितश्लोकीयपाद-
चतुष्टयस्य अर्धेनार्धमार्गेण अनुलोमप्रतिलोमरूपयोरुच्चारण-
मार्गधोर्मध्ये केवलमनुलोममार्गेणेत्यर्थः, यदि भ्रमणं भ्रम-
णेन पादोत्थितिसिद्धा अर्धभ्रमं नाम चित्रं प्राङ्मूर्ध्वमं, यदि च
सर्वतोऽनुलोमप्रतिलोमाभ्यां भ्रमणं तदा तत् सर्वतोभद्रमिष्ट-
मित्यन्वयः, अयमर्थः, बन्धद्वयमिदं प्रायेणाष्टाक्षरवृत्तविशेष-
विषयं, तत्र मन्त्रिवेशप्रकारः, चतुःपङ्क्तिर्कोष्ठात्मकेऽस्मिन् बन्धे
क्रमेणाद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं लेख्यम्, अनन्तरश्चाधःस्थ-
पङ्क्तिचतुष्टये चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादा लेख्याः, तच्चार्ध-
भ्रमे अधःस्थपङ्क्तिचतुष्टये परावृत्त्या सर्वतोभद्रे तु परावृत्त्या
समावृत्त्या वा चतुर्थादिपादलिखनमिति विशेषः । तत्रोद्धार-
क्रमस्तु अर्धभ्रमे ऊर्ध्वपङ्क्तिं वामादक्षिणतः अधःपङ्क्तिं दक्षिणा-
दामतः, एवं वामलोर्ध्वकोष्ठादधःक्रमेण दक्षिणस्याधःकोष्ठा-
दूर्ध्वक्रमेण चानुलोमोच्चारणेन प्रथमादिपादोत्थानं । सर्वतो-
भद्रे तु वामादक्षिणतो दक्षिणादामतः ऊर्ध्वादधः क्र-
मादूर्ध्वतश्चानुलोमविलोमाभ्यां सर्वत आवर्तनेन पादोत्थ-
नमिति ॥ ८० ॥

म	नो	भ	व	त	वा	नी	कं
नो	द	या	य	न	मा	नि	नी
भ	या	द	मे	या	मा	मा	वा
व	य	मे	नो	म	या	न	त
६	६	६	६	६	६	६	६
६	६	६	६	६	६	६	६
६	६	६	६	६	६	६	६
६	६	६	६	६	६	६	६

॥ ८१ ॥

॥ अर्द्धभ्रमः ॥

तच्चाद्धभ्रममुदाहरति । मनोभवेति । हे मनोभव ! काम ।
तव अभीकं मेनारूपा मानिनी इयं मानवती तव न न उद-
याद्य जयाय अपि तु उदयायैव, तवेत्युभयवान्मयि । ननु वि-
जिगीषोरनीकमपराधिनं दण्डयति तव काच चिन्तेत्यत्राह,
हे नत ! नमस्कृत ! वयमेनोमयाः अपराधिना मा वा न वा
कृतापराधा वा न भवामः किन्तु भयात् अमेयोऽपरिमित
आमः पीडा येषां ते, यद्यपि वयं नापराधिनः तथापि भयेन
याकुला जाताः स्म इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा

॥ ८९ ॥

॥ सर्वतोभद्रम् ॥

सर्वतोभद्रमुदाहरति । वेति । अत्र पदच्छेदः । सा, अमाया, मामाया, मामा, इति प्रथमे । मारानायायानारा-
मेत्येकमेव पदं द्वितीये । यानावाराराया, अनाया, इति
तृतीये । माया, रामा, माराय, अमा, इति चतुर्थे । प्रोपि-
तस्य विरहिणो विलपनमिदं । सा श्रम्यमाणा रामा रमणी
मामा चन्द्रेण अमा सद्यः 'आयास्यगधरो राजा माः, इति
चन्द्रपर्याये त्रिकाष्टशेषः । माराय विनाशाय, श्रम्यमाणा
नायिका दुःशमामयद्रयानम्बनोद्दीपनविभावामुभौ भवति
समं विनाशाय भवत इत्यर्थः, सा कीदृशी दतोभावेन
याजस्य अमष्टापरिनिताय आमस्य षोडशायाः प्रायः शान्तिः

यया सा, तथा मारः काम एव आनायो जालं बन्धनका-
रित्वात् तस्याथानेनागमनेनारामः क्रीडा यस्याः, मारानाय-
स्यायानं यतस्तदृश आरामो यस्या इति वा सा, तथा यानं
गमनमावारयति निवारयतीति यानावारः तादृश आरावे
वचनं यस्याः सा मधुरवचनभङ्गा विदेशगमनं निवारयन्ती-
त्यर्थः, अतएव अनाया नायो नयस्तद्वहिता अकार्य्येत्यर्थः
नास्ति आयो गमनं यस्याः सेति केचित्, तथा मां लक्ष्मीं या-
तीति माया अतिसुन्दरीत्यर्थः । इत्थं बन्धेषु दुष्करा एव
लक्षिताः खड्गादिबन्धास्त्रितः सुकरा इत्युपेक्षिताः यस्या-
न्तरतोऽनुवर्त्तन्त्याः ॥ ८२ ॥

यः स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेय्यसौ ।

इष्टस्रतुःप्रमृत्त्येव दर्शयते, सुकरः परः ॥ ८३ ॥

अथ काव्यशोभाजनकत्वेनालङ्कारतया प्राचीनैरभ्युपगतस्य
स्वरादिनियमस्य यजुर्भेदस्यापि दुष्करं भेदचतुष्टयं दर्शयति ।
य इति । स्वरः अकारादयः, स्थानानि कण्ठादीनि एषां
काव्ये निवेशाभ्युपगमात्तद्वत् वर्णा इत्यर्थः, तथा वर्णाश्च कण्ठ
दन्त्यलाघविशेषितवर्णमात्राणि, तेषां नियम इतरव्यवच्छेदे-
नोपादानं चतुर्भिरेव स्वरैः स्थानैर्वर्णैर्वा निबन्धनमित्याद्यव-
धारणमित्यर्थः तद्रूपो योऽलङ्कारः प्राचीनैरुक्त इति शेषः,
अथैव चतुःप्रमृति चतुरादि यथा स्थाप्यतां दुष्करेषु मध्ये
दृष्टोऽभिमतः अन्यवाङ्मयमिमांसा दुष्कराणामेव दर्शनाया

आवश्यकत्वात् चतुरादिस्वरस्यानवर्णनियम एव दुष्करतया दर्शयितुमुचित इत्यर्थः, चतुःप्रभृतीति दर्शयति इति क्रियाया विशेषणं वा, तस्मादेव चतुरादिनियम एव दर्शयते, परः पञ्च-
पडादिनियमस्तु सुकरः सुकरत्वात् स न दर्शयति इत्यर्थः ।
चतुःप्रभृतीति प्रभृतिपदेन त्रयाणां द्वयोरेकस्य च ग्रहणं तेन
स्वरस्यानवर्णानां प्रत्येकं चतुस्त्रिद्विकनियमरूपास्तारो भेदा
दर्शयति इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आम्नायानामाद्यान्वा वागीतीरीतीः, प्रीतीर्भीतीः ।

भोगो रोगो, मोदो मोदो, ध्येये ध्येये देशे क्षेमे ॥ ८४ ॥

तत्र प्रथमं चतुःस्वरनियममुदाहरति । आद्यायानामिति ।
आम्नायानां वेदानामन्या वाक् उपनिषत् गीतीर्गानानि रीतीः
अतिदृष्ट्याद्युपद्रवरूपा आह चित्तमोहकत्वादिति भावः,
तथा प्रीतीः कलत्रपुत्रादिषु स्नेहान् भीतीर्भयजनिका आह
विषेणादिना दुःखदायकत्वादिति भावः, तस्माद्भोगो गानादि-
विषयानुभवो रोगो व्याधिरेव, तथा मोदो विषयानन्दो
मोदोऽज्ञानमेव, तर्हि विषयसङ्गं परिहृत्य किं कर्तव्यमि-
त्याह क्षेमे पुण्ये अनुपद्रवे वा देशे, ध्येये ध्यातये ब्रह्मणि, ईर्ष्ये
धानं मनःसमाधानं ध्याः दृष्ट्वा तदेकत्वसिद्धिं च ते वन्द्ये
इति शेषः । ध्येये इति मयकारपाठे तु ध्या ध्यानिर्वाहः इति
र्थः । अथ आ ई ओ ए इति चतुर्भिरेव स्वरैः प्रदर्शयन्
विद्युत्प्रासादतमम् ॥ ८४ ॥

क्षितिर्विजितिस्थितिर्विहितिव्रतरतयः परगतयः ।

उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवर्युधि कुरवः खमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

त्रिस्वरनियममुदाहरति । चितोति । चितेर्विजितिर्विजयः
स्थितेर्मर्यादाया विहितिविधानश्च ते एव व्रतं तत्र रतिर्येषां
ते ततश्च स्त्रजात्युचितकर्माकरणात् परा उत्कृष्टा गतिर्दशा
ज्ञानं वा येषां ते । 'गतिः स्त्री मार्गदशयोर्ज्ञाने यात्राभ्युपाय-
घोरिति मेदिनी । ईदृशाः कुरवः कुरुवंशीयाः कुरुदेशजा
वा भूपाः युधि युद्धे खं खीयमरिकुलम् उरु अधिकं यथा
तथा रुरुधुरावृतवन्तः, गुरु सातिशयं यथा तथा दुधुवः कम्प-
यामासुः । अच इ अ उ इति चय एव स्वरः । स्वरितगतिर्द-
क्षम् ॥ ८५ ॥

श्रीदीप्ती श्रीकीर्त्ती धीनीती गोःप्रीती ।

एधेते दे दे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥

द्विस्वरमुदाहरति । श्रीदीप्ती इति श्रीर्लक्ष्मीर्दीप्तिः श्रीमा
च ते, श्रीर्लक्ष्मा कीर्त्तिय ते, धीर्भुङ्क्षिर्नीतिय ते, गोर्वाणी
प्रीतिः गन्तोपय ते, एते दे दे ते तव एधेते वर्द्धन्ते, ये दे दे इमे
देवेशे इन्द्रेऽपि न विद्येते । अच ई ए इति द्वावेव स्वरौ । वाणी-
वृत्तं 'मर्त्ये चेद्दीर्घाणां वाणीति प्रोक्ता मेति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

सामायामामाया मासा मारानायायानारामा ।

यानावारारावानाया माया रामा मारायामा ॥ ८७ ॥

॥ स्वरनियमः ॥

एकस्वरमुदाहरति । सेति । श्लोकोऽथ सर्वतोभद्रोदा-
हरणत्वेन पूर्वमुक्तश्चैव व्याख्यातः । अत्र आकार एवैक
स्वर ॥ ८० ॥

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने दृष्टिरङ्गने । दीयतां सकृत् ॥ ८१ ॥

अथ स्थाननिधम दर्शयन् प्रथमं चतुः स्थानमुदाहरति ।
नयनेति । मानिनी प्रति नायकस्योक्तिरिष्य । हे अङ्गने । प्रश-
स्ताङ्गवति ! अघने मेघरहिते अतएव नक्षत्रगणशालिनि तत
एव नयनानन्दजनने गगने सप्तदेकवारमपि दृष्टिर्दीयतामि-
त्यन्वयः । ईदृशगगनस्योद्दीपकत्वात् दर्शने जाते मानो न
स्यास्त्योत्यभिप्रेत्य दर्शनायै नायकस्यानुरोध इति भावः ।
अत्र दन्त्यतालव्यकण्ठभूर्ध्वरेव वर्णैर्निबन्धमानत्वाच्चत्वार्येव
स्थानानि ॥ ८१ ॥

अलिनीलालकलतं कं न चन्ति घनस्तनि ।।

आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥ ८२ ॥

त्रिस्थानमुदाहरति । अलीति । हे घनस्तनि । कठिनकुचे
‘अलिनीलालकलता यत्र तत्, तथा नमिन
च्छाये पद्मसदृशे नयने यत्र तत्, तथा शशिनि इव कान्तिर्दृष्ट
तत् ईदृश ते नव आननं कं पुरुषं न चन्ति न व्याकुलवर्ति ।
अत्र कण्ठदन्त्यतालव्यवर्णैरेव निबन्धनमिति बोधो र-
नानि ॥ ८२ ॥

अनङ्गलङ्घनान्मनानातङ्का सदङ्गना ।

सदानघ । सदानन्दनताङ्गासङ्गसङ्गतः ॥ ८० ॥

द्विष्यान्मुदाहरति । अनेनेति । भार्यामनादृत्य गीत-
वाद्यादिप्रमोदेन कालं गमयन्त सखाद्य प्रति कस्यचिदुपा-
लम्भनमिदं । हे सदानघ । सर्वस्मिन्नपि समये व्ययारहितः ।
निश्चिन्नेत्यर्थः , तथा हे सदानन्दनताङ्ग । सदा आनन्द आ-
नन्दकर कर्म गीतवादनानादि । तत्र नत प्रवण व्यापृतमित्यर्थः
अङ्ग गात्र यस्य स तथा तत्सम्बोधनं , नास्ति सङ्गो येषां तेऽसङ्गा
दुर्जनास्तेषां सङ्गत सम्पर्कात् सती सासावङ्गना चेति सदङ्गना
साध्यपि स्त्री अनङ्गस्य कामस्य लङ्घयया आक्रमणेन लम्बा-
सम्भवन्तो जाना वङ्गविधा आतङ्का यस्यास्तादृशी भवति
भर्तृविरहिता हि स्त्री साध्यपि दुर्जनसङ्गात् सदोषा भवि-
तुमर्हति तस्माद्व्याप्रमोद परिहृत्य भार्यानुक्तो भवेति
भावः । अत्र पाठान्तराण्यनुपादेयानीत्युपेक्षितानि । अत्र
कण्ठ्यदन्यैरेव वर्णैर्निबन्धनमिति दिश्यागता ॥ ८० ॥

अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाङ्काककाकका ।

अङ्गाङ्गाङ्ग खगाङ्गाङ्गकाङ्गाङ्गखगाङ्गाङ्ग ॥ ८१ ॥

॥ स्थाननियमः ॥

एकस्यान्मुदाहरति । अगा इति । कस्यचिदिहितवङ्ग-
तीर्थधमणस्य स्तुतिरित्यः । यदङ्केदो यथा । अगा , गां, गाङ्ग-

काकाकगाहक, अघककाकहा, इति प्रथमाह । अघाहाङ्ग,
 खगाङ्गागकङ्ग, अगखगकाकक, इत्युत्तराह । तदयमन्वयः ।
 हे गाङ्गाकाकाकगाहक ! गङ्गाया इदं गाङ्गं यत् कं जलं तस्य
 आकाकः संशब्दकुटिलगमनं, कैश्चन्द्रे इत्यसादाङ्पूर्वाङ्गावे
 क्षिप्, आकाः तत्सहितोऽकः 'अक् कुटिलायां गतावित्यसा-
 ङ्गावे डः' आकाकसारङ्ग इत्यर्थः 'तं गाहते इति गाङ्गाकाका-
 कगाहकस्तत्सम्बोधनं, निन्दितान्येषां नि पापान्यघकानि 'कु-
 त्सायां कः' तान्येवोपद्रवहेतुत्वात् काका वायसाः तान् हन्ती-
 ति अघककाकहा तादृशस्त्वं गां पृथिवीम् अगा गतवान् अद-
 क्षिणीकृतवानित्यर्थः । अतश्च पापकृतविपादाभावात् हे अघा-
 हाङ्ग ! दाहेति दीनध्वनिमङ्गति गच्छतीति हाहाङ्गः 'अग्नि-
 गत्यामित्यस्य णटि-रूपं' तद्विश्रोऽहाहाङ्गस्तत्सम्बोधनं । तथा
 हे खगाङ्गागकङ्ग ! खे आकाशे गच्छन्तीति खगाः सूर्यादयः
 ते अक्षाश्चिह्नानि यस्य तादृशो योऽगः पर्वतः सुमेरुरित्यर्थः
 तं कङ्कते गच्छतीति खगाङ्गागकङ्गः 'कक् गत्यामित्यस्य णटि-
 रूपं' तत्सम्बोधनं, पुण्यप्रभावेन सुमेरुपर्यन्तगामिन् स्वर्गसुखा-
 भिलाषिन्निति वार्थः । तथा हे अगखगकाकक ! अगन्ति कु-
 टिलं गच्छन्तीत्यगानि यानि खानीन्द्रियाणि तानि गच्छति
 कारणतया प्राप्नोतीति अगखगं तादृशं यत् कं मुखं तस्मै न
 ककते चपलीभवतीति अगखगकाककः 'अक् गर्भेष्वालोके
 खित्यस्य रूपं' तत्सम्बोधनम्, इन्द्रियजन्यसुखायालोमुपेक्षः ।
 अत्र कक्ष्येनेव वर्णनिबन्धनमित्येकस्यानता ॥ ८१७

रे रे रोरुरुरोरागागोगोऽगाङ्गगोऽगगुः ।

किं केकाकाकुक् काको मामा मामम मामम ॥ ८२ ॥

अथ वर्णनियमान् दर्शयन् प्रथमं चतुर्वर्णमुदाहरति । रे रे इति । वज्रपण्यायाः कस्याश्चिद्वाराङ्गण्यायाः स्वमभिलष्यन्तं कश्चित् पुलिन्दं प्रति द्वेषोक्तिरियं । रे रे इति भीचसम्बोधने । रे रे मामम । मा लक्ष्मीस्तस्यां मम ममता यस्य सः तत्सम्बोधनं, ममेत्यव्ययं धर्मपरोऽयं निर्देशः, दरिद्रत्वात् धनव्यये कातरेत्यर्थः । मायाम् अगमत्वं यस्मेति विवृष्टा लक्ष्मीशून्येत्यर्थः इति केचित् । मामेति निषेधे सम्भ्रमे दिव्यचनं, त्वं मां मामा अम गच्छ उपसर्पेत्यर्थः । इति चतुर्थपादस्यार्थः । यतः काको वायसः किं केकाकाकुको भवति अपि तु नैव, केका मयूरध्वनिः तस्याः काकुर्मदछतो विकारः तां कायति शब्दयति शब्देन प्रकाशयतीत्यर्थः इति केकाकाकुक् 'आदन्तत्वादङ्' काको यया केकाकाकुमधिगन्तुं नार्हति तथा त्वं मामित्यर्थः । इति तृतीयपादार्थः । निहृष्टकार्यकारित्वादपि त्वं न मे योग्य इत्याह त्वं रोरुरुरोरागागोगः 'रोरुर्यते भयेन शुभ पुनः पुनर्व्या रौतीति रोरुः' 'रौतेर्यमन्तात् क्किप् कौय इति यस्योप' तादृशो यो रुरुर्यगविशेषः तस्योरसो वचसो या रुक् शरवेध-छतपोडा तद्रूपमागः पापं तद्रूपमिति प्राप्नोतीति रोरुरुरोरागागोगः निरपराधजीवहिंसकत्वात् पापास्त्येत्यर्थः । निहृष्टदेशवामित्वाच्च त्वं न मे योग्य इत्याह अगाङ्गगः अगम्य पर्वतम्याङ्गमेकदेशं गच्छतीति मेः पर्वतीयत्वादविदग्ध इत्यर्थः ।

असम्बद्धप्रलापित्वाच्च त्वं न मे योग्य इत्याद्य अगमः न गच्छति
सम्बद्धविषयं न प्राप्नोतीत्यगा तादृशी गौर्वाणी यस्य सः,
अगतीत्यगा कुटिला गौर्यस्येति केचित् । अत्र र ग क म इति
चतुर्भिरेव वर्षैर्निबन्धनमिति चतुर्वर्षता, वर्षपदञ्च वृत्तपूरक-
वर्षपरं तेनाङ्गीत्यत्र डकारसङ्गाधेऽपि न चतुर्वर्षनियमव्या-
घातः तस्य वृत्तपूरकत्वाभावादिति बोध्यम् । उदाहरणे चा-
स्मिन्नध्यवहितवर्षचतुष्टयेन पादचतुष्टयनिबन्धनादयमेव नि-
यम इति न मन्त्रायं मय्यवधाननिषेधेऽपि चतुर्वर्षनियमानपा-
यात् प्रत्यक्षता तु केवलं शक्तिप्रदर्शनार्थमेव नियममिति शो-
ध्यम् ॥ ८२ ॥

देवानां नन्दनो देवो नादनो वेदनिन्दिनः ।

दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ ८३ ॥

त्रिवर्णमुदाहरति । देवानामिति । देवानामिन्द्रादीनां
नन्दनो देवगणदमनात् सन्तोषणः तथा वेदनिन्दिनो वेदान्
निन्दयतो नास्तिकजनस्य नादनो निराकर्ता, देवो नरसिं-
ह-
रूपी भगवान् विष्णुः, दानवान् इन्द्रादिजयादिना नन्दयतीति
स तथा तस्य दानवनन्दिनो हिरण्यकशिपोर्दाने तृणममये
'दोऽवपण्डने इत्यस्य रूपं' नादेन सारतरसिंहनादेन कृत्वा
दिवमाकाशं दुदाव उपतापितवान् अन्नारिषधरान् मय-
किताश्चकारेत्यर्थः । अत्र द न इति त्रिभिरेव वर्षैर्निबन्धन-
मिति त्रिवर्षता ॥ ८३ ॥

हरिः सुरासुरासारिसारः सारससारसाः ।

ससार सरसीः सीरी सहरः स सुरारसी ॥ ८४ ॥

द्विवर्णमुदाहरति । हरिरिति । बलदेवस्य जलक्रीडाप्रक-
रणीयस्योक्तोऽयं । हरिः पण्डितः, तथा सुरासुरान् देवदैत्या-
नपि आसक्तुंमाकमितुं शीलं यस्य तादृशः सारो बलं यस्य सः,
सुरासुरासारिसारः, तथा शोभनावूरु हरु ताभ्यां सह
वर्त्तमानः सहरः, तथा सुराया मधस्य रस आस्तादोऽस्तासीति
सुरारसी, स प्राकरणिकः प्रसिद्धो वा सीरी बलदेवः आर-
सन्ति मधुरवर्द्धं कुर्वन्तीत्यारसा ये सारसाः पक्षिविशेषाः तैः
सह वर्त्तमानाः सारससारसास्तादृशीः सरसीः सरांसि ससार
विहन्तुं जगाम । अथ स र इति दाभ्यामेव वर्षाभ्यां निबन्धन-
मिति द्विवर्णता ॥ ८४ ॥

नूनं नुन्नानि नानेन नाननेनाननानि नः ।

नाऽनेनां ननु नाऽनूनेनैनेनानानिना निनीः ॥ ८५ ॥

॥ वर्षनियमः ॥

एकवर्णमुदाहरति । नूनमिति । प्रथमरिपुपराजितस्य क-
स्यचिन्नृपते. सेन्यानां दैन्योक्तिरियम् । अथ पदच्छेदः, नूनं
नुन्नानि, न, अनेन, न, आननेन, अननानि, नः, इति पूर्वार्हे ।
न, अनेनाः, ननु, ना, अनूनेन, एनेन, अनान्, इमः, निनीः,
इत्युत्तरार्हे । अनेन विजयिना रिपुणा कर्षा आननेन भुक्नुटि-

मता मुखेनैव कृत्वा नोऽस्माकम् अननानि प्राणाः गूनं निश्चितं
न न नुद्धानि अपनीतानि अपि तु नुद्धान्येव अथ मुखमेव
दृष्ट्वा श्वयं मृतप्रायाः का कथा युद्धप्रक्षारादिनेत्यर्थः, इति
पूर्वार्द्धार्थः । ननु भोः 'सैन्यानां बन्धून् प्रति सम्बोधनमिदम्'
अनूनेन प्रवक्षेन एनेन एतेन रिपुणा हेतुना अस्मादित्यर्थः
'इदमद्य कथितानुकथने द्वितीयाटौऽध्वेनः' इत्यनेन इदम
एनः । इनेन ना अस्माकं प्रभुः पुरुषः अनान् प्राणान् निनीः
नेतुमिच्छुः दणकवलनादिना रक्षितुमिच्छुः मन्त्रित्यर्थः, 'नि-
नीरिति नीजः सगजस्य किपि रूपां' न अनेनाः अपापो न भवति
अनुविजितस्य यथाशक्ति युद्धेनैव मरणं श्रेयो न पुनस्तस्यानु-
हत्या प्राणरक्षणमिति भावः । अत्र केवलं नकारेणैव निबन्धन-
मित्येकवर्णनियमः ॥ ८५ ॥

इति दुष्करमार्गेऽपि कश्चिदादर्शितः क्रमः ।

प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः ॥ ८६ ॥

अथ दुष्करचिबमुपसंहरन् प्रहेलिकामवतारयति । इतीति ।
कश्चिदिति स्वल्पतर इत्यर्थः, अन्येऽपि दुष्कराश्चिबालाद्वाराः
पद्मादिवन्धक्रियाकारकगुण्यादयः प्राचीनैरुक्ताः सन्ति अन्य-
थाज्ज्ञभिया ते नोक्ताः अन्यानतरतो ज्ञातव्या इत्यर्थः ।
प्रहेलिकेति प्रहेलिकायाः प्रकाराणां विशेषाणां गतिर्लक्षणम्
उद्दिश्यते उद्देशपूर्वकमुच्यते विशेषा उद्दिश्यन्ते तेषां लक्षण-
ज्ञाप्यत इत्यर्थः, सामान्यलक्षणानु असिद्धलान्नोक्तं अन्यानतरतो

ज्ञातयं यथा 'प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वचः संवृत्तिकारि
यदिति' अभिप्रेतार्थसंवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिकेति सा-
मान्यलक्षणम् ॥ ८६ ॥

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्जैराकीर्णमन्त्रणे ।

परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ८७ ॥

अतु प्रहेलिकाया यमकादिवत् सम्यक् शब्दोपस्कारकता
नास्ति प्रत्युत प्रकृतार्थसंवरणात्मकत्वाच्च रसप्रातिकूल्यमतएवास्या
अलङ्कारत्वमपि नाङ्गीकृतमन्यैः यदुक्तं 'रसस्य परिपन्थित्वा-
न्नालङ्कारः प्रहेलिकेति' तत् कुत्रास्या उपयोग इत्यत्राह ।
क्रीडेति । क्रीडार्था या गोष्ठी सभा तच्च विनोदाः संलाप-
भङ्गा प्रमोदास्तेषु, यद्वा मियोवाक्चातुरीकौतुकं क्रीडा,
विदग्धानामासनयन्त्रो गोष्ठी, काव्यालापेन कालहरणं विनोदः
अतएव कादम्बर्यां 'कदाचिदक्षरच्युतकमात्राच्युतकविन्दुमतो
गूढचतुर्थपादप्रहेलिकाप्रदानादिभिरित्युक्तं' तेषां द्वन्द्वः तेषु,
तथा तज्जैः प्रहेलिकाभिज्ञैः सह आकीर्णं जनसङ्कुले देशे य-
न्मन्त्रणं गुप्तभाषणं तस्मिन्, तथा परस्य बोद्धव्यभिन्नस्य व्या-
मोहने अपरिशादत्वप्रतिपादने च प्रहेलिकाः सोपयोगाः
समयोजनाः, तस्मात् क्रीडाद्युपयोगित्वादस्या अलङ्कारत्वम्,
अन्यत्र तु दोष एवेति बोध्यम् ॥ ८७ ॥

श्राद्धः समागतां नाम गूढार्थां पदसन्धिना ।

वञ्चितान्यत्र रुढेन यत्र शब्देन वञ्चना ॥ ८८ ॥

प्रहेलिकाप्रकाराद्यादुष्टा दुष्टाश्च, तच्चादुष्टानामेव पोड-
शानां पद्यादुदाहरणैः परीक्षां दर्शयित्वन् प्रथमं सोद्देशं
लक्षणमाह । आहुरिति । पदयोः सन्धिना सान्निध्यजनित-
सन्धिकार्यदीर्घादिना गूढो दुर्बोधाऽर्थो यच्च तां समागतां
नाम प्रहेलिकामाहुरित्यन्वयः । अत्र पद्यादल्ल्यमाणानां सर्वेषां
प्रथमान्तत्वात् समागतामित्यत्र द्वितीयान्तता प्रक्रमभङ्गना-
श्रवति तस्मादाहुः समागतां नामेत्यादिपाठो लिपिकरप्र-
मादकृतः सेयं समागता नामेत्यादि पठनीयं । तथा अन्यत्र
विवक्षितभिन्ने रूढेन प्रसिद्धेन शब्देन यत्र वक्ष्यता प्रतारणा सा
वक्षिताख्या ॥ ८८ ॥

व्युत्क्रान्तातिव्यवहितप्रयोगान्मोक्षकारिणी ।

सा स्यात् प्रमुपिता यस्यां दुर्बोधार्था पदावली ॥ ८९ ॥

व्युत्क्रान्तेति । अतिव्यवहितानामत्यनामन्त्रपदानां प्रयोगात्
मोक्षकारिणी बोद्धुरर्थग्रहवैधुर्यसम्पादिका संवृतिकारिवाक्
व्युत्क्रान्ता व्युत्क्रान्ताख्येत्यन्वयः, अत्र किञ्चिद्व्यवधानेन प्रयोगो
न तथा मोक्षयतीत्यतिशब्दप्रयोगः, आसत्तिशान्वयबोध-
हेतुः तद्रूपकमलङ्काराद्युत्क्रान्तेतिसंज्ञा । सा स्यादिति । दु-
र्बोधाः तत्तदर्थेषु तत्तत्पदानां प्रयोगप्रसिद्धिरहितत्वात्
दुःखेन बोध्या अर्था यस्यास्यादृशी पदावली पदसमूहः न त्वेकं
पदं सा प्रकर्षेण बोद्धुर्मुपितस्वसम्पादनात् प्रमुपिता, निरुक्त-
वक्षितायान्तु एकं पदं दुर्बोधार्थमित्यतोऽनयोर्भेदः, किञ्च

वक्षितायां नानार्थस्य पदस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः अत्र तु पदान्येकार्थानीत्यतोऽपि भेदः ॥ ८८ ॥

समानरूपा गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः ।

परुपा लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

समानरूपेति । गौणार्थेषु साध्यवसानगौणलक्षणा बोधार्थेषु आरोपितैर्लक्षणाप्रयोजनीभूताहार्याभेदप्रतीतिजनकतया प्रयुक्तैः पदैर्ग्रथिता निबद्धा संचृतिकारिवाक् सदृशयोः शक्यलक्ष्ययोर्द्वयोः समानरूपतानिबन्धनत्वात् समानरूपा स्यात् । परुपेति लक्षणस्यानुशासनस्यास्तित्वमात्रेण तदर्थेऽस्य शक्तिरस्ति न वेत्यविविच्य केवलमनुशासनमस्तीति हत्वा व्युत्पादिता श्रुतिः शब्दे यत्र तादृशी वाक् पारुष्येण प्रयुक्तत्वात् परुपा स्यात् ॥ १०० ॥

सह्याता नाम सह्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।

अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता ॥ १०१ ॥

सह्यातेति । यत्र सह्यानं वर्णानां गणना यदा प्रयुज्यमानः सह्यावाचकशब्दे व्यामोहकारणं श्रोतुर्झटितिनिश्चयाभावेन विशेषेण मोहं जनयति सा सह्यानघटितत्वात् सह्याता । अन्येति यत्र वाक्यार्थोऽन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानादर्थान्यप्रकारेण पर्यवसानं प्राप्य शोभां गच्छति सा अन्यार्थस्य प्रकल्पनात् प्रकल्पिता स्यात् ॥ १०१ ॥

सा नामान्तरिता यस्यां नाम्नि नानाथकल्पना ।

निम्नता निम्नतान्यार्था तुल्यधर्मसृष्टा गिरा ॥ १०२ ॥

चेति । नास्ति संज्ञाविशेषे ज्ञातव्ये यस्यां नानार्थानां क-
ल्पना शब्दस्य नानार्थसङ्केतितत्वात् बह्वनामर्थानां विकल्पनं
घटते सा नामान्तरेणान्तरितार्थविषयत्वान्नामान्तरिताख्या ।
निम्नतेति । तुल्यधर्मसृष्टा प्रकृताप्रकृतयोः साधारणधर्मं प्रति-
पादयन्त्या गिरा वाक्येन निम्नतो गोपितोऽन्यार्थः प्रकृतार्थो
यत्र सा निम्नताख्या, अस्याद्यानुपात्तस्य प्रकृतस्य साधारण-
विशेषणमहिष्ता सूच्यमानत्वात् समासेक्तिमूलकत्वं बोध्यम् ॥
॥ १०२ ॥

समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता ।

संमूढा नाम, या साश्चान्निर्दिष्टार्थापि मूढये ॥ १०३ ॥

समानशब्देति । उपन्यस्येन शब्दस्य प्रकृतार्थबोधकपदस्य
पर्यायेण स्वार्थबोधकनामान्तरेण साधिता नियद्धा वाक् स-
मानशब्दाख्या स्यात् । अत्र पर्यायता च लघितलक्षणादि-
नैकार्थबोधकता न त्वमरनिर्णयरादिबदेकार्थशक्तता तथात्वे अ-
र्थस्य संवरणीयत्वमात्रेण प्रहेलिकालानुपपत्तेरिति बोध्यम् ।
संमूढेति । साक्षात् वाचकशब्देन निर्दिष्टार्थापि कथितार्था-
पि या वाक् मूढये आपाततो बोधाय भवति या संमूढा
नाम ॥ १०३ ॥

योगमालात्मिका नाम या स्यात् सा परिहारिका ।

एकच्छन्नाश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम् ॥ १०४ ॥

योगेति । या वाक् 'नामेति प्राकाशे, योगानां यौगिक-
शब्दानां माला परस्परा सैवात्मा स्वरूपं यस्याः सा यौगिक-
शब्दपरम्परया एकैकरूढपदप्रतिपाद्यानां बोधिकेत्यर्थः,
सा परिहारिका स्यात्, हारो मुक्तानाला तां परिगतेति व्यु-
त्पत्त्या मुक्तामालाशब्दश्रौतयौगिकशब्दमालारूपत्वादन्वर्थता, यद्वा
परिहरति झटिति प्रकृतार्थबोधं निवारयतीति परिहारिका,
अथ योगमालात्मकं नाम यस्याः सेति पाठस्तु न मनोरमः ।
एकेति । यस्यामाश्रितमाधेयमेव व्यक्तम् आश्रयस्याधारस्य गोपनं
सा एक आश्रयच्छन्नो निगूहितो यवेति व्युत्पत्त्या एकच्छन्ना-
ख्या ॥ १०४ ॥

सा भवेदुभयच्छन्ना यस्यामुभयगोपनम् ।

सङ्कीर्णा नाम सा यस्यां नानालक्षणसङ्करः ॥ १०५ ॥

सेति । यस्यामुभयोरश्रिताश्रययोगोपनं सा उभयम् आ-
श्रिताश्रययोर्द्वयं क्वं यवेति व्युत्पत्त्या उभयच्छन्नाख्या भवेत् ।
सङ्कीर्णंति । यस्यां नानालक्षणानां समागतादिपञ्चदशप्रभेदा-
नां मध्ये द्वित्रिपदरादीनां सङ्करः साहित्येनावस्थानं मां
सङ्कीर्णा नाम भवेत् । एवं षोडश प्रभेदाः प्रहेलिकाया उद्दि-
ष्टास्तत्प्रसङ्गेन सञ्चिताश्च ॥ १०५ ॥

एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रचेष्टिकाः ।
दुष्टप्रचेष्टिकाश्चान्यास्तैरधीतास्तुर्दश ॥ १०६ ॥

एता इति । एताः समागतादयोऽदुष्टाः, षोडशेति श्रुद्ध-
सङ्कीर्णभेदेनेत्यर्थः, अदुष्टत्वान्नयापि दर्शिता इति भावः । तैः
पूर्वाचार्यैरेव, अन्याः श्रुताचरादत्ताचराश्रुतदत्ताचराविन्दु-
मतीप्रभृतयः इति केचित्, गुप्तादीनामप्यधैवान्तर्भाव इत्यन्ये,
अधीताः पठिताः ॥ १०६ ॥

दोषानपरिसङ्ख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।

साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः ॥ १०७ ॥

ननु दुष्टप्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैस्तत्ताद्येत्तयाथनन्तरमुत्थेर-
न्नित्यत्राह । दोषानिति । अपरिसङ्ख्येयानत्यधिकान् तामां
दोषान् अत्यन्तशब्दबोधप्रतिबन्धकत्वरूपान् मन्यमानाः दोष-
बाज्जलादलङ्कारत्वाभावं जानन्त इत्यर्थः । साध्वीरेव दोषबा-
ज्जलाभावेनालङ्कारत्वमापन्नाः समागताद्याः, षोडशैवाभिधा-
स्याम उदाहरिष्यामः, अत्राभिधानमुदाहरणेन परोक्षा न
तद्देशे लक्षणं वा तयोक्तत्वेन अभिधास्याम इति भविष्यत्प्र-
योगानुपपत्तेः । ननु तर्हि श्रियाणां कथं दुष्टप्रहेलिका-
परिज्ञानं स्यादित्यत्राह, ता इति । यास्तु प्रहेलिकाः अल-
क्षणाः निरुक्तसमागतादिलक्षणशून्याः ता दुष्टाः निरुक्तलक्षण-
शून्यसंवृतिकारिवचनं दुष्टप्रहेलिकेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः, कस्मात् प्रकुप्यसि ।

अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥ १०८ ॥

तच्चादुष्टाः षोडश क्रमेणोदाहरन् प्रथमं समागतामुदाहरति । नेति । जनसमाजे मानिनीं गोपीं सान्त्वयतः श्रीकृष्ण-
स्योक्तिरियं । हे आलोहितेक्षणे । कस्मात् प्रकुप्यसि, तव एभि-
रोदृशैरस्थानरुदितैरसं, यतो मया गोरसो दुग्धादिस्तस्याभिज्ञं
चेतो न, अत्र धार्यत इत्यध्याहतेन सङ्गतेन क्रियापदेनान्वयः,
तव दुग्धाद्यपचयो मया न कृतः कथं त्वं कुप्यसि रोदिपि
चेत्पुदासीनबोधः संवरणकारो प्रथमोऽर्थः, अत्र सम्भ्रमात् क्रि-
यापदं नोक्तमिति अध्याहतेन धार्यत इति क्रियापदेनान्वय-
बोधं कुर्वन्त उदासीनाः अनेनास्या दुग्धाद्यपचयः कृतस्तदर्थ-
मियं कुपिता रोदितीति जानन्विति वाक्यस्य संवरणकारिता,
प्रकृतार्थस्तु मे मम चेतः आगोऽपराधः नायिकान्तरसङ्गादि
तस्य रसे आस्वादे अभिज्ञं न त्वदितरां चेतसापि नाकाङ्क्षे तत्
कथं कुप्यसि मानिनी भवसीति । अत्र मे आगोरसाभिज्ञमि-
त्यत्र सन्धिकार्येण एकारस्यायादेशेन मयागोरसेत्यादि जातं
तेनैव प्रकृतार्थो गूढः ॥ १०८ ॥

कुक्षामासेवमानस्य यथा ते वर्द्धते रतिः ।

नैवं निर्विशतो नारीरमरस्त्रोविडम्बिनोः ॥ १०९ ॥

वक्षितामुदाहरति । कुक्षामिति । कान्यकुल्लनगर्यां तत्रत्य
नार्यां वानुरक्तं प्रति कथञ्चिदुक्तिरियं । कुक्षां भुषणं काञ्चि-

क्षारीमासेवमानस्य उपभुञ्जानस्य ते तव यथा रतिरनुरागो
वर्द्धते एवं तथा अमरस्त्रीविचमिनीर्देवाङ्गनामदृशीर्नारीर्नि-
र्विशत उपभुञ्जानस्य ते रतिर्न वर्द्धते इति प्रथमोऽर्थः । संव-
रणीयार्थस्तु कुक्षां कान्यकुल्लाख्यनगरीं तत्रत्यरमणीमेत्यादिः,
अथ कुल्लाशब्दो सुशृङ्खलानार्यामेव प्रसिद्धः विवक्षितायां कान्य-
कुल्लगगयां तदुत्पन्ननार्यां वा न तथेत्यप्रसिद्धार्थस्य निपुणमति-
बोध्यतया संवरणम् ॥ १०८ ॥

दण्डे चुम्बति पद्मिन्या चंसः कर्कशकण्ठके ।

मुखं वल्लुरवं कुर्वन्तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥ ११० ॥

शुक्लान्तामुदाहरति । दण्डेऽप्यिति । कर्कशकण्ठके पद्मिन्या
दण्डे माले अङ्गानि घट्टयन् घर्षयन् तथा वल्लुरवं कुर्वन् चंसः
तुण्डेन मुखेन पद्मिन्या मुखं चुम्बतीति योजना, तदिधमन्वय-
बोधहेतौरासत्तेर्विशेषेणातिक्रमाद्भुक्तान्ता ॥ ११० ॥

खातयः कनि । काले ते स्थातयः स्फार्चवल्गावः ।

चन्द्रे साक्षाद्भवन्त्यत्र वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥

प्रमुषितामुदाहरति । खातय इति । हे कनि । कन्ये ।
'कन्या कमी कुमारी चेति हेमचन्द्रः' ते तव काक्ष्यते प्रक्षिप्यते
यः स कालः पादः 'कल प्रेरणे इत्यस्य चौरादिकस्य कर्मणि
घणि रूपं' तस्मिन् खातयः खमाकाशं खखायं गुणः खः मृद्
इत्यर्थः, अतनम् अतिः 'अत् खातत्यगमने इत्यस्य भावे इड्'
खस्य शब्दस्य अतिगमनं येषु ते तथा शब्दकारिन्परादृष्टाग

इत्यर्थः 'सुद्रघण्डिका इत्यन्ये' ते स्फातयः स्फायनं स्फाः वृद्धि-
रित्यर्थः, तस्या अतिर्गमनं यत्र ते स्फोता इत्यर्थः प्रभृता इति
यावत्, तथा स्फां स्फोततामर्हतीति स्फार्हः वल्गनाज्जातो ध्वनि-
र्वल्गुः स्फार्हो वल्गुर्येषां ते गमनवशात् तव पादे नूपुराद्यल-
ङ्काराः अधिकं शिञ्जितं कुर्वन्तीत्यर्थः, चन्दति आह्लादयतीति
चन्द्रसस्त्रिन् अत्र ईदृशे शशिञ्जितनूपुराद्यलङ्कारवतीत्यर्थं तव
पादे साक्षात् प्रत्यक्षीकृते सति मम वाचवः प्राणाः धारिणो-
ऽवस्थिता भवन्ति 'धृङ् अवस्थाने इत्यस्य रूपम् । अत्राप्रसिद्धा-
र्थैर्बहुभिः पदैः श्रोतॄणां प्रमोषणात् प्रमुषितेयं ॥ १११ ॥

अत्रोद्याने मया दृष्टा वक्त्ररी पञ्चपक्षया ।

पक्षवे पक्षवे ताम्रा यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

समानरूपामुदाहरति । अत्रोद्यान इति । वक्त्ररी लता ।
अन्वयः सुगमः, अत्रोद्यानत्वेन नायिकाया देहः, वक्त्ररीत्वेन
बाहुः पक्षवत्वेनाङ्गुलयः, कुसुममञ्जरीत्वेन नखा अध्यासिताः,
नखानां तासता च ताम्राङ्गुलिसंसर्गात् ॥ ११२ ॥

सुराः सुरालये खैरं भ्रमन्ति दशनार्चिषा ।

मज्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि संप्रति ॥ ११३ ॥

परूपामुदाहरति । सुरा इति । सुरा मद्यं तां कुर्वन्तीति
सुराः शैण्डिकाः 'नामलिङन्तात् सुराशब्दात् पचादित्वान्
ङ्' यद्वा सुरा एषामस्तीति सुरापायिनः, दशनार्चिषा दश-
स्त्रेण विद्युतमुखतया नि स्रमेन दम्तकिरणेनोपलक्षिताः, सुराया

इदं सौरं तस्मिन् सरसि मज्जन्त इव मत्ताः सन्तः सुरा-
नाये मदगृहे स्त्रैरं भ्रमन्ति इत्ययं संवरणीयोऽर्थः, अत्र सुरा
इति पदं देवसमूह एव शक्तम् अनुशासनस्थास्तिलमात्रमवलम्ब्य
सुराकारकेषु तत्पात्रेषु चाशक्तमपि प्रयुक्तं तदियं प्रयोक्तुः
प्राकृत्यप्रकाशनात् पक्षपा ॥ ११३ ॥

नासिक्वमध्या परितस्तुर्वर्णविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी, यस्यामष्टवणाङ्ग्या नृपाः ॥ ११४ ॥

सह्यातामुदाहरति । नासिक्वमध्येति । काचित् पुरी नगरी
अस्ति कीदृशी नासिक्वेत्यादिः, अत्र काश्ची इति संवरणीयो-
ऽर्थः तथाहि नासिकायां भवो नासिक्वः प्रकृते जकारः स
मध्ये यस्याः सा, तथा परितः सर्वतः समुदायत इत्यर्थः चतु-
र्भिर्वर्णैः क आ च ई इति चतुर्भिरक्षरैः नासिक्वजकारसहितैः
पञ्चभिरित्यर्थः, विभूषिता यथिता, ईदृशी काश्चीत्येव, मञ्चा-
सज्जिनोरभेदोपचारात् पुण्या विशेषणद्वयं । यस्यां पुण्याम् अष्टौ
वर्णा अक्षराणि यत्र तादृश आङ्गयो गाग येषां तादृशा नृपा
आसन्, एतेन पुण्ड्रकनामानो नृपा इत्यायातं पुण्ड्रकशब्दश्च
प ङ ण ड र अ क अ इत्यष्टभिर्वर्णैर्निर्बद्धः पुण्ड्रकवंशा नृपाश्च
काश्च्यां पूर्वगागसिति प्रसिद्धिः, अत्र चतुरष्टेति वर्णसंख्यानेन
श्रोतृणां मोक्षनादियं गद्याना ॥ ११४ ॥

गिरा खलन्त्या नग्रेण गिरगा दीनया दृशा ।

तिष्ठन्तमपि सोत्कर्षं गृहे । मां नानृकमपसे ॥ ११५ ॥

प्रकल्पितामुदाहरति । गिरेति । हे वृद्धे । स्वविरे । वार्द्ध-
 क्येन सुखलन्था गिरा नसेण गिरसा दीनया दृशा चक्षुषा
 चोपलक्षिता त्वं सोत्कम्पं तिष्ठन्तमपि मां नानुकम्पसे इति
 प्रथमोऽर्थः । संवरणीयार्थस्तु हे वृद्धे ! वृद्धे ! लक्ष्मीत्यर्थः
 ‘वृद्धिश्च सन्वृद्धिप्रथमया रूपं, ‘वृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्या वृद्धे-
 रप्याङ्गया इमे इत्यमरः’ दारिद्र्यात् सुखलक्ष्मीः प्रभृतिभिरुप-
 लक्षितं तथा सोत्कम्पं मां नानुकम्पस इति, अत्र प्रथमं प्रती-
 यमानादर्थान्प्रकृतत्वेनार्थान्तरप्रकल्पनादियं प्रकल्पिता ॥ ११५ ॥

आदौ राजेत्यधीराक्षि पार्थिवः कोऽपि गीयते ।

सनातनस्य, नैवासौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

नामान्नारितामुदाहरति । आदाविति । हे अधीराक्षि
 चक्षुलनयने कोऽपि पार्थिवः पार्थिवशब्दवाच्यः आदौ प्रथमं
 राजा इत्यनेन नाम्ना गीयते कथ्यते तथा स सनातनो नित्यस्य
 इत्ययमप्रकृतोऽर्थः, प्रकृतार्थमुद्गावयन्नाह असौ पार्थिवो वस्तुतो
 नैव राजा भूपतिः तथा नापि सनातनो नित्यः, तस्मात्
 कोऽस्यावुच्यतामिति प्रश्नोऽत्र गम्यः, उत्तरभूतः संवरणीया-
 र्थस्तु कोऽपि पार्थिवः पृथिवीविकारो वृक्षविशेष इत्यर्थः स
 आदौ प्रथमभागे राजेति गीयते तदाचकनाद्यः प्रथमभागे
 राजा इति शब्दो वर्तते इत्यर्थः, तथा सः नातनः तनेतिशब्द-
 शून्यो न, तस्मात्कोऽन्ते तनशब्दोऽपि वर्तत इत्यर्थः तस्मात्
 राजातनवृक्ष इत्याद्यातं स च पियालवृक्षः ‘राजातनं पियालः

स्यादित्यमरः' राजातनं राजादनमिति च रूपद्वयम् । अत्र राजातनेति नाघि वक्तव्ये नानार्थकल्पनादियं नामान्तरिता । सप्तमे नामपदस्य वस्तुपरं न तु संज्ञामात्रपरं बोध्यं, तेन 'तरुणालिङ्गितः कण्ठे नितम्बम्यलमाश्रितः । गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुञ्जमुञ्जः' अत्र सजलकलधरूपवस्तुनि वक्तव्ये प्रथमं नानार्थकल्पनान्नामान्तरिता । एवं च एवादौ स एवान्ते मध्ये भवतिमध्यमः । अस्यार्थं यो न जानाति तन्मुखे तं ददान्यहमित्यादावपि, अत्र यवसः प्रतिपाद्यः ॥ ११६ ॥

हृतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति काः ।

नानाभङ्गिसमाल्लष्टलोका वेश्या न दुर्द्धराः ॥ ११७ ॥

निष्ठतामुदाहरति । हृतद्रव्यमिति । नानाभङ्गिभिर्बहुभिः विधविदग्धचेष्टाभिः समाल्लष्टा वशीकृता लोका याभिस्तादृशः काः हृतमपहृतं द्रव्यं धनं यस्य तादृशं नरं पुरुषं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति भजन्ते, इतिप्रशस्य तत्तदिशेषणमहिष्ता वेश्या एव विषया भवितुमर्हन्ति तन्निषेधेन संवरणीयार्थमुक्त्वा वयति दुर्द्धरा दुःखेन भ्रियमाणाः कथमपि वश्यतामनापाद्यमाना इत्यर्थः, ईदृशो वेश्या न वेश्या मम प्रश्रविषया नेत्यर्थः, अतस्त्वाः का लच्यन्तामिति प्रश्नः, अत्रोत्तरभूतसंवरणीयार्थस्तु पर्वतभवा नय इति, तथा हि नाना भङ्गास्तूरका विद्यन्तेऽस्येति नानाभङ्गि जलं तेन समाल्लष्टा लोका अवतरज्जना याभिस्ताः नानाभङ्गिप्रताल्लष्टेति पाठे तु भङ्गिशब्दे-

भङ्गपरः, तथा दुर्द्धराः धरः पर्वतस्तस्माद्दुर्गताः दुर्दुष्टोऽगम्य
इत्यर्थः. धरोयाभिस्ता इति वा, द्रुर्द्धवस्तत्सम्बन्धिशाखा-
पक्षवादीनि द्रव्याणि चतानि सोतसा नीतानि द्रव्याणि
यस्य स तथा तं नरं मरुदृशम् 'आश्रयणीयत्वाद्गोण-
प्रयोगोऽयं' पर्वतमित्यर्थः, त्यक्त्वा धनवन्तं रत्नाकरं ब्रज-
न्तीति अथ विशेषणानामुभयसाधारण्यादेकतरनिषेधेऽन्यतर-
प्रतीतिर्युज्यत इति नदीप्रतीतिः, तदर्थस्य च तुल्यविशेषण-
प्रतीतत्वे सत्यपि वाचकशब्दानुपात्तत्वात्त्रिभूतत्वमित्यस्मान्निभ-
तेयम् ॥ ११७ ॥

जितप्रकृष्टकेशाख्या यस्तवाभूमिसाङ्गयः ।

स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलभापिणि ॥ ११८ ॥

समानशब्दामुदाहरति । जितेति । प्रकृष्ट उच्छृष्टो यः
केशस्तस्याख्या तदाचकं नाम प्रवाल इत्यर्थः जिता प्रकृष्टकेशा-
ख्या येन सः, भूमिर्धरः नास्ति भूमिर्यत्र सः अधर इत्यर्थः
तेन साङ्गयः सनामा, तव ईदृशो यः सोऽद्य मां प्रभूतो-
त्कमत्युत्कृष्टं करोति प्रवालसदृशस्तवाधरो मां च्याकुल-
यतीत्यर्थः । अथ प्रकृष्टकेशाख्याभूमिशब्दैः सचितलक्षणया
प्रवालाधरयोः पर्यायौ, तथा हि प्रकृष्टकेशस्य प्रवालशब्दे
अभूमिशब्दस्य साधरशब्दे लक्षणा सचितयोश्च तयोः शब्दयोः
शक्तिपक्षेण, प्रवालाधररूपार्थयोरुपस्थितिरिति तदिधं प्रकृत-
प्रयोज्यशब्दस्य समानशब्देनार्थोपस्थापनात् समानशब्दा ॥ ११८ ॥

शयनीये परावृत्त्य शयितौ कामिनौ क्रुधा ।

तथैव शयितौ रागात् स्त्रैरं मुखमचुम्बताम् ॥ ११८ ॥

संभूढामुदाहरति । शयनीय इति । शयनीये शय्यायां, परावृत्त्य पराङ्मुखीभूय, तथैव शयितौ परावृत्त्य शयितावपि, स्त्रैरं स्त्रच्छन्दम्, अत्र क्रुधा परावृत्त्य शयितयोः स्त्रैरं मुखचुम्बनं दुर्घटमित्यापाततोमोहः । अथ च प्रथमं क्रुधा पराङ्मुखीभूय शयितौ पश्चात्तु रागात् तथैव पुनः परावृत्त्य शयिताविति पराङ्मुखीभूय पाशान्तरेण शयितयोः पुनः परावर्त्तनेन शयने संमुखीभूताचुम्बनं दुर्घटमेवेत्यापातत एव श्रोतॄणां मोहजननादियं संभूढा ॥ ११८ ॥

विजितात्मभवद्वेपिगुरुपादहतो जनः ।

क्षिमापहामिन्नधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ ११९ ॥

परिहारिकामुदाहरति । विजितात्मेति । विना पक्षिणा गुरुतेन जित इन्द्रसत्त्वात्मभवः पुत्रोऽर्जुनः तस्य द्वेपी कर्षसास्य गुरुः पिता सूर्यः तस्य पादाः किरणाः तैर्हतस्तापितो जनः क्षिमापहो जात्यमपहन्तीति क्षिमापहो वज्रिः तस्यामित्रो जलं तद्भरैर्मघैर्व्याप्तं व्योमाकाशमभिनन्दति प्रशंसति, अत्र योगिकशब्दमालया प्रकृतार्थबोधनादियं परिहारिका ॥ ११९ ॥

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् ।

अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न किलाफलः ॥ १२० ॥

एकच्छन्नामुदाहरति । नेति । अमनुष्यस्य मनुष्येष्वगण्यस्य
 कस्यापि हस्तः जातु कदाचिदपि आयुधमस्त्रं न स्पृशति न वा
 जातु स्त्रीणां स्तनमण्डलं स्पृशति, तथाप्ययं हस्तः किल नाफलः
 अव्यर्थेन परन्तु सफल एवेत्यापाततोऽर्थः, अचायुधस्त्रीस्तन-
 स्पर्शाभावेन नायं वीरो न वा शूद्रहारीति कथमस्य हस्तस्य
 सफलतेति विरोधेन बाधावतारवादमनुष्यपदेन गन्धर्व्वा ल-
 च्यते तस्य हस्तो गन्धर्व्वहस्त इति समुदायेन, एरण्डवृक्षः प्रति-
 पाद्यते तथाच हारावली 'अमण्डपस्याङ्गुलवर्द्धमाना गन्ध-
 र्व्वहस्तस्त्रिपुटीफलस्येति । तस्य फलं विद्यत एवेत्याश्रितं फल-
 मेव व्यक्तं न त्वाश्रयोदृष्टत्वादियमेकच्छन्ना ॥ १२१ ॥

केन कः सद्यः सम्भूय सर्वकार्येषु सन्निधिम् ।

लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १२२ ॥

उभयच्छन्नामुदाहरति । केनेति । कः पदार्थः केन पदा-
 र्थेन सद्यः सम्भूय मिलित्वा सर्वकार्येषु सन्निधिं सन्निकर्षं लब्ध्वा
 च भोजनकाले तु यदि दृष्टः स्वात्तदा निरस्यते निःसार्यते
 इत्ययं भग्नः, उत्तरन्तु केन मस्तकेन सम्भूय कस्य मस्तकस्यायं
 कः केशः इत्यर्थः इदमर्थं टण् । स च सर्वकार्येषु सन्निधिं लब्ध्वा
 भोजनकाले दृष्टो निरस्यत एवेति, अचाश्रयाश्रितयोर्मस्तक-
 केशयोद्भवयोरेव च्छन्नत्वमितीयमुभयच्छन्ना ॥ १२२ ॥

सद्यया सगजा सेना समटेयं न चेज्जिता ।

अमात्रिकोऽयं मूढः स्यादक्षरज्ञश्च नः सुतः ॥ १२३ ॥

सङ्कीर्णमुदाहरति । सप्तयेति । सप्तया हयैरयैः सहिता,
तथा सगजा गजैर्घस्त्रिभिः सहिता तथा समटा भट्टैर्योधैः
सहिता इयं अचरमन्विनी सेना चमूः चेद्यदि न जिता परा-
भूता स्यात् तदा नोऽस्माकमयं सुतः अचरजश्च अचरं प्रज्ञा
तज्ज्ञोऽपि मूढो मूर्ख एव स्यात्, तत्र हेतुः यतोऽयममाचिकः
नीयन्त इति माचाविषयाः ता अर्हन्तीति माचिकस्तद्विषयः
प्रज्ञज्ञोऽपि वैषयिकबुद्धभावेन मूर्खत्वेनैव गण्यः स्यादित्यापा-
तिकोऽर्थः, सवरणीयार्थस्तु हकारेण यकारेण च गकारेण
जकारेण च भकारेण टकारेण च सहिता इयं सेना वर्ष-
मासा इतः स्थावरजङ्गमानां प्रभुर्ब्रह्मा तेन सहिता मङ्गलैव
दृष्टेत्यर्थः, 'माचाचराणि सृष्टानि पवारूढान्यतः पुरेति स्मर-
णात्' न चेज्जिता अभ्यसा तदा अमाचिको माचा अवसा-
ज्ज्ञानरहितोऽयं नः सुतः न चरतीत्यचरो वेदस्तज्ज्ञोऽपि मूढ
एव स्यात् अभ्यसवेदोऽपि वर्षपरिज्ञानशून्यश्चेन्मूर्ख एवेत्यर्थः ।
यदा जिता लोचितु शक्ता, अचरज्ञो वर्षज्ञः वर्षपरिज्ञानया-
नपि यदि हकारयकारादिवर्णलिखितानभिज्ञस्तदामूर्ख एवे-
त्यर्थः ॥ १२३ ॥

सा नामान्तरितामित्रा वञ्चितारूपयोगिनो ।

एवमेवेतरासामप्युन्नेयः सङ्करक्रमः ॥ १२४ ॥

॥ प्रहेलिकाचक्रम् ॥

॥ इति शब्दालङ्काराः ॥

अथ साङ्ख्यमुपपादयति । सेति । सा पूर्वोक्तेयं नामा-
न्तरितामिश्रा इयादिशब्दानां नानार्थकल्पनान्नामान्तरिता-
ख्यप्रचेलिकास्तत्तणयुक्ता । तथा सेनाशब्दस्य चमूहपेऽविवचि-
तेऽर्थे प्रसिद्धत्वेन प्रथमं तदर्थप्रतिपत्त्या वञ्चनात् वञ्चिताख्य-
प्रचेलिकायाः स्वरूपमस्त्वन्ववती च । एवमेव अमघा दिशा,
इतराणां समागतादीनाम्, उन्नेयः स्वयं ज्ञातव्यः । अत्र च
द्वयोः साङ्ख्ये द्वाभितं त्रिचतुःप्रभृतौनामप्येवं साङ्ख्ये स्वयं
बोध्यम् ॥ १२४ ॥

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् ॥ १२५ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

इति दोषा दशैवेते वज्र्याः काव्येषु सूरिभिः ॥ १२६ ॥

एवं काव्यलोपादेयधर्मा गुणा अलङ्काराश्च सपरिकरं
निरूपिताः, अथ 'दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोचरे प्रयोक्तुः सैव शंसतीत्या-
दिसन्दर्भेण तदीयदेयधर्मा तथा प्रतिपादितेषु दोषेषु अग्नि-
पुराणादिप्राचीननिबन्धरीत्या गुणालङ्काररूपोपादेयधर्मनि-
रूपणानन्तरमेव निरूपयितव्येषु श्रुतिकटुताद्यतिप्रभृतानामेषां
कार्त्स्न्येन निरूपणं गन्धवाङ्मयमापादयेत् येनात्र शिष्याणा-
मप्रवृत्तिः स्थादित्याशङ्कमानोऽलङ्कारपरिच्छेद एवास्मिन्
प्रयोक्तुरत्यन्तानभिज्ञतासूचकतया नितान्तपरित्याज्यानेव द-
शविधोक्त्या निरूपयितुमुद्दिशति । अपार्थमिति । यद्यपि

सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषाणां निरूपणमुचितं तथापि
 दोषपदस्य स्फुटार्थत्वेन योगवत्त्वादेव सामान्यलक्षणपरिज्ञा-
 नान्तदप्रतिपाद्यैव विशेषा दर्शिताः । तथाहि कायं दृश्यति
 विहतं भवतीत्यनेनेति व्युत्पत्त्या दुष् वैद्यस्य इत्यस्य करणघ-
 णा दोषपदं सिद्धं, प्रकाशकङ्क्षितं मुखार्थइतिर्दोष इत्यनेनास्य
 भाषणान्तता सूचिता, वैद्यस्यपक्षेष्टत्वं ततश्च कायस्थापक-
 र्थकोऽपकर्षोवा दोष इति सामान्यलक्षणम् । अपकर्षश्च कचि-
 च्छब्दस्य कचिदर्शस्य कचिच्च तद्व्यञ्जकसादेरिति चित्तयदृ-
 त्तितया तेषां विविधत्वं बोध्यम् । अत्रापार्थमित्यादिदृष्टानां
 नपुंसकत्वादाक्यमेव विशेष्यं तत्रापार्थत्वादिष्वन्वयस्य कचित्
 साक्षात् कचित् परम्परयाच बोध्यः । इतीति इत्येते द्वौव
 नतु श्रुतिकटुत्वादयः वज्र्या अत्यन्तं त्याज्याः शब्दबोधविघ-
 टकत्वादिना प्रयोक्तुरत्यमभिज्ञताप्रकाशकत्वात्, श्रुतिकटुत्वा-
 दयस्तु किञ्चिदैरस्यभाषजनका नत्वन्वयबोधप्रतिकूला इति
 नात्यन्तं त्याज्याः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

प्रतिज्ञाचेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।

विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

ननु दशैवेति कथमवधारणं न्यासावयवानां प्रतिज्ञादीनां
 हानिरपि विवक्षितार्थाप्रतिपत्त्या वस्तुतो दोष एव, अतएव
 भगवता गौतमेन 'प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः'
 इत्यादि सूत्रेण प्रतिज्ञादान्यादीनां निग्रहस्यानलमुक्तं, भासद-
 प्रभृतयस्तु तस्य दोषतां नैच्छान्त यथा 'प्रतिज्ञाचेतुदृष्टान्त-

हीनं दुष्टञ्च नेत्यत इति, तत् किमत्र तत्त्वमिति पर्यनुयुक्त
 इव प्रकृते निष्प्रयोजनत्वात्तद्विवेकमुपेक्षमाण आह । प्रतिज्ञेति ।
 साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, साध्यसाधनं हेतुः, प्रसिद्धेदाहरणो-
 पन्यासो दृष्टान्तः, एषां हानिर्दोषः काव्यापकर्षको न वा
 इत्यस्मिन् संशये असौ पर्यनुयुज्यमानो विचारो विवेकः एक-
 तरावधारणमित्यर्थः प्रायः कर्कशो न्यायविषयकत्वात् कठि-
 नः, यद्वा कर्कशो नीरसः निष्प्रयोजन इत्यर्थः, अतश्च आ-
 लोकेनास्त्रादितेन परिज्ञातेनेत्यर्थः तेन विचारेण किं फलं
 सन्त्यक् फलं नास्तीत्यर्थः, अथमाशयः वैरस्यजनकत्वेन दोषाणां
 परिज्ञानं स्वत एव बोद्धुनां सम्भवति तदर्थश्च धन्यपक्षवनम-
 नुचितं केवलं काव्येष्वत्यन्तपरिहार्या एव ते कतिपये दृश्यन्ते
 न च प्रतिज्ञादिहानेरत्यन्तपरिहार्यत्वम् अप्रतिज्ञातानां प्रा-
 मद्विकादिषाध्यानामपि कविवर्णितत्वदर्शनात् । निर्हेतुताश्च
 प्रसिद्धसाध्ये वैरस्य नावहति यथा 'सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्र-
 इन्द्राणि विघटयतीत्यादौ, दृष्टान्तोपन्यासस्वलङ्काररूप एवेति
 तद्भानिरपि नात्यन्तवैरस्यजनिका अतएव 'दृष्टान्तस्य साम-
 यिकत्वेनासाम्यैकिकत्वेऽपि न क्षतिरिति न्यायसूत्रवृत्तिकृतोक्तं
 तस्माद्यत्र वैरस्यजनकत्वं तत्र दोषत्वमपि न तथा तत्र न तथा
 न पुनः शब्दबोधविघटकताद्यभावादेकान्तपरिहार्यता एवं
 प्रतिज्ञाविरोधादयोऽपि ज्ञेयाः, तत्र प्रतिज्ञाविरोधो यथा
 कण्ठाभरणे 'पावष्ठीवमहं मौनो ब्रह्मचारी पिता मम ।
 भ्राता च मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः' इति ॥ १२० ॥

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थमितीष्यते ।

उन्मत्तमत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १२८ ॥

संप्रत्युद्दिष्टान् दोषप्रभेदान् क्रमेण लक्षयति । समुदायार्थ-
शून्यमिति । समुदायो वाक्यघटकपदसमूहः, महावाक्यघटक-
वाक्यसमूहश्च तस्यार्थो विशेषणविशेष्यभावेनान्विततथा एक-
त्वेन प्रतीयमानः प्रतिपाद्यः, तच्छून्यं यदाक्यं महावाक्यं वा
तदपार्थम् अपार्थलाख्यदोषवदित्यत इत्यन्वयः, यत्र पदा-
र्थानां वाक्यार्थानां वा योग्यताकाङ्क्षाघत्त्यभावेन विशेषणवि-
शेष्यत्वेनान्वयो बाधितो भवति तदपार्थत्ववदित्यर्थः । अत्र
कचिद्दोषत्वमपि दर्शयति, उन्मत्तेति । उन्मत्ता उन्मादरो-
गवन्तः, मत्ता मद्यपानादिना प्राप्नोविकाराः, बालाः शिशवः,
प्रमत्तोन्मत्तबालानामिति पाठे प्रमत्ता मद्योपयोगादिनानव-
धाना इत्यर्थः, एषामुक्तेरन्यत्र अनुमत्तादीनामुक्तौ दुष्यति
वाक्यं महावाक्यं वा दुष्टं भवति उन्मत्ताद्युक्तौ त्वस्य न दोष-
त्वमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

समुद्रः पीयते देवैरक्षमस्त्रि जरातुरः ।

अमी गर्जन्ति जीमूता चरेरैरावणः प्रियः ॥ १२९ ॥

तत्र बहुवाक्यगतमपार्थत्वमुदाहरति । समुद्र इति । देवै-
र्मर्षैः सुरैर्ब्रह्मा, देवैरित्यत्र सोऽयमिति कश्चित् पाठः । अत्र
स्वार्थबोधपरिषमाप्तस्यापि वाक्यचतुष्टयस्याकाङ्क्षाभावेनाङ्गा-
ङ्गित्वविरहादेकवाक्यत्वाभावस्तत एव समुदायार्थो नास्ति,

यदुक्तं 'स्वार्थबोधसमाप्तानामद्वाङ्मिलव्यपेक्षया । वाक्यानामे-
कवाक्यत्वं पुनः संदृश्य जायत इति । एवं योग्यताद्यभानेऽपि
समुदायार्थशून्यत्वं ज्ञेयं, तथा वङ्गपदगतमपि यथा 'वङ्गिना
मिच्छति, गौरयः पुरुषो हस्योत्यादि ॥ १२८ ॥

इदमस्वस्थचित्तानामभिधानमनिन्दितम् ।

इतरत्र कविः को वा प्रयुञ्जीतैवमादिकम् ॥ १२९ ॥

उक्तत्वेत्याद्युक्तमनुवदन् दोषस्यातिगुरुत्वं प्रतिपादयति ।
इदमिति । अस्वस्थचित्तानामुन्मादादिभिर्निर्विवेकमनसाम्,
इदमेवं समुदायार्थशून्यमभिधानं वचनम् अनिन्दितं शिष्टै-
र्निन्दितत्वेन परिगृहीतं न भवति प्रयोक्तुरनवहितत्वात्,
इतरत्र अस्वस्थचित्तप्रयुक्तभिन्ने, एवमनाकाङ्क्षादिकं, यद्वा
इतरत्र उक्ततादिभिन्नेषु मध्ये कोवा कविः पण्डितः सचेता
इत्यर्थः, 'वस्तुतस्तु इतरस्वितिपाठः सम्यक् । को वा प्रयुञ्जी-
तेति एतेन समुदायार्थशून्यवाक्यस्य सचेतःप्रयुक्तत्वाद्यन्नाविल-
प्रतिपादनेन कथञ्चित् प्रयोगे वैरस्यातिशय इति सूचितम्,
अतएव दोषस्यास्य प्रथमोपन्यास इति बोध्यम् ॥ १३० ॥

एकवाक्ये प्रसन्ने वा पूर्वापरपराहतम् ।

विरुद्धान्तर्गतया व्यर्थमिति दोषेषु पठ्यते ॥ १३१ ॥

यद्यं सूचयति । एकवाक्य इति । एकस्मिन् वाक्ये तथा
प्रसन्ने वाक्यसमूहे वा व्यर्थं वाक्यत्वा पूर्वापरपराहतं पूर्वापर-

सङ्गतिशून्यं तद्वर्धं व्यर्थत्वदोषवदिति कृत्वा दोषेषु दोषवत्तु
 मध्ये पद्यते इत्यन्वयः, यद्वा पूर्वापरपराहृतं पूर्वापरसङ्गति
 शून्यत्वमिति व्यर्थं व्यर्थत्वमिति च धर्मपरोऽयं निर्देशः सप्तमी-
 द्वयश्च पष्ठ्यर्थं तच्च चेतुरदन्ततेत्यादिवत्, ननु वर्षकद-
 न्वात्मकयोर्वाक्यप्रबन्धयोः कथं परस्परमसङ्गतत्वसम्भाव इत्य-
 चाह विरुद्धार्थतयेति वाक्यप्रबन्धयोः पूर्वापरविरुद्धार्थमत्या-
 द्यकत्वं व्यर्थत्वाख्योदोष इत्यर्थः एतेनात्र विपदं विरुद्धार्थकं
 गतु विगताद्यर्थकमिति सूचितम् । अर्थविरोधप्रतीतिस्याच
 शाब्दबोधानन्तरं पर्यालोचनया, अपार्थित्य आकाङ्क्षाद्यभावा-
 च्छाब्दबोध एव न सम्भवतीत्यनयोर्भेदः, एकवाक्ये प्रबन्धे-
 वेत्यनेन च वाक्यप्रबन्धार्थपर्यालोचनयैव विरोधप्रतीतिभाषोऽस्य
 विषयः प्रकरणादिपर्यालोचनया विरोधप्रतीतिभाषस्तु वक्ष्यमाण-
 देशकालादिविरोधविषय इति सूचितं । अस्यात्यन्तवर्ज्यता च
 प्रयोक्तुरत्यनभिज्ञताप्रकाशकत्वात्, अथैवाभ्येदता विरुद्धमति-
 कारित्वप्रकाशितविरुद्धत्वामतपरार्थतपरिपन्थिरसाङ्गपरिपदा-
 दयो दोषा अन्तर्भवन्ति ॥ १११ ॥

अहिं शत्रुवलं हृत्स्वं जय विद्यमभरामिमाम् ।

तव नैकोऽपि विदेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ ११२ ॥

तत्र प्रबन्धगतव्यर्थत्वमुदाहरति । अहीति । अत्र शत्रु-
 माचशून्यस्य हृत्स्वशत्रुवलहननं सर्वभूतानुकम्पिनः सर्वलोक-
 जयस्य पूर्वापरपर्यालोचनया विरुद्धत्वेन प्रतीयते । एवं वा-

यद्यगतं बोध्यम् । तव नैकोऽपीत्यत्र न च ते कोऽधीति कश्चित्
पाठः ॥ १३२ ॥

अस्ति काचिदवस्था सा साभिपङ्गस्य चेतसः ।

यस्या भवेदभिमतता विरुद्धार्थापि भारती ॥ १३३ ॥

वक्तृविशेषस्यैकै विरुद्धार्थत्वस्य गुणत्वं दर्शयति । अस्तीति ।
साभिपङ्गस्य वियोगाद्यभिभूतस्य, साभिलाषस्येति पाठस्तु न
सम्भक्, काचिद्विलक्षणा इष्टानिष्टहेयोपादेयवत्तद्व्यावक्त्यादि-
विवेकप्रून्येत्यर्थः, अवस्था अस्ति भवति, यस्यामवस्थायां वक्तृ-
मानस्य प्रयोक्तुर्विरुद्धार्थाऽपि पूर्व्यापरपराहतापि भारती
यभिमतता श्रोतृणामादृता भवेत्, अभिमतेत्यनेन न केवल-
मस्यादोषत्वं किन्तु गुणत्वमपीति सूचितम् ॥ १३२ ॥

परदाराभिलाषो मे कथमार्यस्य युज्यते ।

पिबामि तरलं तस्याः कदा नु दग्धमच्छदम् ॥ १३४ ॥

उदाहरति । परदारेति । तरलं स्त्रियावशात् सत्वोद-
घादा सकर्म, तस्याः परकान्तायाः, दग्धमच्छदमधरम् ।
अथ स्त्रियार्याभिमानितया परदाराभिलाषस्यायुक्तत्वं प्रति-
पादयत एव प्रयोक्तुः परदाराधरणानाश्रमनमिति पूर्वार्द्ध-
व्यङ्ग्यस्य शान्त्यभिचारिणोमत्याख्यभावस्य उत्तरार्द्धव्यङ्गेन
गृह्यारय्यभिचारिणोत्सुकेन सद्यः सद्यपि विरोधः प्रयोक्तु-
र्वियोगाभिभूततयश्चकतया गृह्यारपोषकत्वात् कमपि चम-

त्कारमावहतीति गुण एव, अत्र द्वयोर्विरोधः, एवमेकत्र बहूनां विरोधे चमत्कारातिशयः यथा 'क्वाकार्यं प्रशस्तक्षणः कचकुलं भूयोऽपि दृश्येत सा, दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् । किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः छतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा, चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति' । इत्यत्र शान्ताज्ञानां वितर्कमतिशङ्कादृतीनां विप्रक्षम्भात्तैरौत्सुक्यस्यतिदैव्यचिन्ताभिः सच्च सन्नपि विरोधः प्रयोक्तुर्विरहाभिभूतत्वव्यञ्जनात् शृङ्गारप्रकर्षमाविर्भावयति । गद्यास्त्वेवंविधस्यले विरुद्धानां वाच्यत्वेनोक्तत्वाद्गुणसमित्याहुः यथा 'सच्चार्यादेर्विरुद्धस्य वाच्यत्वेन वचोगुण' इति ॥ १२४ ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।

अर्थतः शब्दतोयापि तदेकार्थं मतं यथा ॥ १२५ ॥

एकार्थं लक्षयति । अविशेषेणेति । पूर्वोक्तमिति सामान्यत्वात्प्रसक्तम् । अर्थतः शब्दत इति प्रथमान्तम्, अत्र यत्रेत्यध्याहार्यं, तदयमन्वयः, पूर्वोक्तोऽर्थः शब्दो वा यत्र वाक्ये यद्यविशेषेण भूयोऽपि कीर्त्यते तदा तदाकथम् एकार्थम् एकार्थत्वात्प्रदीपवन्मतं, यदा अर्थतः शब्दत इति सप्तम्यन्तम् एकार्थमित्यनेनाश्वितम् अर्थनिष्ठं शब्दनिष्ठद्वैकार्थमित्यर्थः । अविशेषेणेति एकरूपेणेत्यर्थः, यदा विशेषविप्रचारा अभावेन यत्र विशेषविवचार्थमुक्तस्य पुनःकीर्तनं तत्रापि न दीपत्वं विशेषस्य प्रद्युतस्यानुकम्पनीयत्वादि एतत्पानन्तरमेव व्यक्ती-

भविष्यति, अर्थतः शब्दतोवेत्यनेनान्वैरुक्तस्य पौनरुक्त्याख्यार्थ-
 दोषस्य कथितप्रदनाख्यशब्ददोषस्य च द्वयोरैवैकार्थसञ्ज्ञया
 सद्यश्च सूचितः, न च शब्दपौनरुक्त्येकमेकार्थेति यौगिकसञ्ज्ञा-
 प्रवेशः गुणदोषालङ्कारसञ्ज्ञानां प्रायेण योगमलादेव प्रवृत्ते-
 रिति वाच्यः शब्दपदस्य तदर्थकशब्दपरत्वात् अतएव भिन्नार्थ-
 कशब्दपौनरुक्तस्य वैरस्यानावहलान्नदोषत्वमिति 'सुरा विप्रैः
 सुरा नीचैः सेव्यन्ते भक्तिभावतः । विप्राणान्तु फलं दूरे नीचा-
 नान्तु तदैव हि' इत्यादौ सुरा इति पदं पुनरुक्तमपि सुरा
 देवाः सुरा मद्यानीति विभिन्नार्थकत्वेन न द्वूपणमावहति
 तस्मादर्थस्य एकार्थकशब्दस्य वा पुनरुक्तत्वमेकार्थत्वम्, यच्च शब्द-
 भेदस्तु चार्थमात्रस्य पौनरुक्तं यच्च तु तदभेदस्तच्च द्वयोरपीति
 निष्कर्षः ॥ ११५ ॥

उत्कामुन्मनयन्त्येते बाला तदलकत्वम् ।

अम्भोधरास्तडित्वन्तो गम्भीरा स्तनयित्त्वम् ॥ ११६ ॥

तच्चार्थगतमेकार्थत्वमुदाहरति । उत्कामिति । उत्कामु-
 त्कण्डिताम् उत्कनयन्ति उद्दीपकत्वादुत्कण्डयन्ति, अथोत्को-
 म्मनशब्दयोः, अम्भोधरतडित्वत्तनयित्वशब्दानाञ्च स्वरूप-
 भेदेऽप्येकपर्यायत्वेनैकार्थशक्तत्वादर्थस्य पौनरुक्त्यम्, एवं पर्याय-
 यान्तरानुपादानेऽपि प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थस्य गुणप्रतीता-
 वयस्य सङ्गावो ज्ञायः, यथा 'सद्यसा विदधोत न क्रियामविवेक
 परमापदो पदम् । दृश्यते हि विमृष्टकारिण गुणलुप्ता स्त-'

यमेव सम्पद इति, अत्र द्वितीयाहुं व्यतिरेकेण द्वितीयपाद-
स्यैवार्थ इति पुनरुक्तत्वमेव, यदि तु उत्कामुक्तनयनीत्यस्य
विरहेणोत्कृष्टतामपि अमोघराः पुनरुद्दीपकतया अत्युत्क-
ृष्टतां कुर्वन्तीत्यत्र तात्पर्यम् एवममोघरादीनामेकस्यैव
समुदायार्थशक्तस्य विशेष्यतायामन्ययोऽवावयवार्थशक्तयोर्विशेष-
णतायां तात्पर्यं तदार्थभेदान्नास्य सङ्गाव इति बोध्यम्, यथा
'सा चिन्ता तदार्थस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता । राज्ञो विलप-
माणस्य न व्यभासत शर्वरी' । अत्र त्रिधामाशर्वरीशब्दयो-
रेकपर्यायत्वेऽवयवार्थशक्तत्वमङ्गीकृत्य चिन्ताशब्दः शर्वरी-
विशेषणत्वेनोपन्यस्तः । अत्र शब्दभेदादर्थत एव पुनरुक्तत्वं ।
शब्दतो यथा 'अधिकरतलतल्पं कश्चित्स्त्रापलीला परिमलन-
निमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली । सुतनु ! कथय कस्य व्यञ्जय-
त्यञ्जसैव स्मरनरपतिलीलाधौवराज्याभिषेकम्' अत्र लीला-
शब्दः पुनरुक्तः ॥ १२६ ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।

न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्घ्यता ॥ १२७ ॥

अविशेषेणेत्युक्तस्य प्रयोजनं दर्शयन् दोषमिमं प्रतिप्रसूते ।
अनुकम्पेति । अनुकम्पाद्यतिशयः प्रसूतस्यानुकम्पनीयतादि-
विशेषः, आदिना विधेयानुवादादिपरिग्रहः, तदुक्तं गुण इत्यनु-
वृत्तौ दर्पणशता 'कथितञ्च पदं पुनः । विहितस्यानुवाद्यत्वे
विषादे विस्मये क्रुधि । दैन्येऽथ लाटानुग्रामेऽनुकम्पायां प्रमा-

दने । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे' इति । एवमुक्त-
नाद्युक्तावपि पौनरुक्तस्य गुणत्वं ज्ञेयं, यथा मृच्छकटिके
शकारोक्तौ 'मम मन्त्रमण्डलं मम हं वदुःश्रुतीत्यादि, एवं
धनुर्ज्याकर्षावतंसादयोऽप्यारूढत्वादिविशेषविवक्षया न दुष्टाः ।
न दोषो न दूषणावहः, पुनरुक्तः शब्दोऽर्थो वा, इयं पुनरुक्तिः,
अलङ्किया गुण एव काव्यशोभाजनकत्वात्, अनुपासालङ्कार
इति केचित् ॥ १३७ ॥

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्व्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥

तत्रानुकम्पायामुदाहरति । हन्यत इति । अत्र हन्यत इति
पदं पुनःपुनरुक्तं सत् प्रस्तुतस्यानुकम्पनीयत्वव्यापनघा कमपि
समत्कारमावहन् काव्यशोभां जनयति । एवं विधेयानुवादादौ
ज्ञेयं, यथा 'उदेति सविता तामस्तास एवास्तमेति चेत्यादि ॥
॥ १३८ ॥

निर्णयार्थं प्रयुक्तानि संशयं जनयन्ति चेत् ।

वचांसि, दोष एवासौ संशय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥

संशयं लक्षयति । निर्णयार्थमिति । निर्णयार्थं बोद्धव्यस्य
प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरनिरूपणाय, संशयार्थं प्रयुक्तस्य संशयजनकत्वे
त न दूषणमित्यग्रे वक्ष्यते । संशयमुभयकोटिकज्ञानं, वचां-
शोति यद्वचनमविवक्षितम् एकपदस्य पदद्वयस्य वा संशय-

जनकले दूषणसम्भावात्, चेदित्यत्र यदिति पाठः सत्यक्, संशयः संशयत्वात्, अयमपि दोषः शब्दगतोऽर्थगतश्च, यत्र संशयोत्पत्त्यान्वयबोधो विहन्यते तत्र शब्दगतः यथोदाहरित्यते, यत्र त्वर्थप्रतीत्यनन्तरं वक्ताद्यनिश्चयस्तु चार्थगतः यथा 'मात्सर्यं-मुत्सार्यं विशार्यं कार्यमाख्याः समर्थादमुदाहरन्तु । मेव्या नित-त्वाः किमु भूधराणामुत सारसोरविलासिनीनाम्' । अत्रप्रकर-णाद्यभावात् शान्तशृङ्गारिणोः को वक्तेति संशयः ॥ १३८ ॥

मनोरथप्रियालोकरसलोक्षेक्षणे सखि ! ।

आराद्बृत्तिरसौ माता न चमा द्रष्टुमोदशम् ॥ १४० ॥

शब्दगतं संशयमुदाहरति । मनोरथेति । आरं सानुरागं पश्यन्ती मातुः परिज्ञानशक्त्या च चकितां प्रति सख्या उक्तिरिष्टं । मनोरथप्रियोऽभिलषितप्रेयान् आर इत्यर्थः, तस्या-लोके दर्शने रसेनानुरागेण लोके व्याहृते ईक्षणे यस्याः सा तथा तत्सम्बोधनम्, आरादिति अत्र किम् 'आराद्बृत्तिरसमीप-योरित्यभिधानादाराद्बृत्तिर्दूरवर्त्तिनी ते माता-विषयविप्र-कर्षादोदृष्टं तदीयआरदर्शनरूपकर्म द्रष्टुं न चमा शक्ता तत् प्रवर्त्तस्वेत्यर्थः, किम्वा समीपवर्त्तिनी ईदृशमममञ्जमं कर्म द्रष्टुं न चमा तन्निवर्त्तस्वेत्यर्थः ! इत्येकतरनिश्चयाभावात् संशयः, अयच्च नानार्थशब्दप्रयोगनियन्धन इति शब्दगतः, अर्थगतस्तु पूर्वैर्दर्शितः ॥ १४० ॥

ईदृशं संशयायैव यदि वातु प्रयुज्यते ।

स्वादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १४१ ॥

अस्य कचिद्गुणत्वमपि दर्शयति । ईदृशमिति । यदि वा तु
 ईदृशं संशयजनकमपि वाक्यं संशयायैव संशयप्रतिपादनमु-
 द्दिष्ट्यैव प्रयुज्यते तदा तत्रासौ संशयोऽलङ्कार एव शोभाजनक
 एव गुण एवेत्यर्थः संशय एव यदि प्रतिपाद्यमानतया विव-
 चितः तदासौ गुण एवेत्यर्थः, एवञ्चाविवक्षित. संशयो दोषो
 विवक्षितस्तु गुण इत्यर्थः । तत् तस्योदाहरणं । वात्वित्यत्र
 नात्विति कचित्पाठः ॥ १४१ ॥

पश्याम्यनङ्गजातकलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।

कालेनैव कठोरेण यस्तां किं नस्त्वदाश्रया ॥ १४२ ॥

पश्यामीति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियं । अनङ्गः कामः
 तज्ज आतङ्कः पीडा तेन लङ्घितामाकान्तां तां कठोरेण
 निर्दयेन कालेन मृत्युमैव यस्तां पश्यामि त्वदाश्रया तव प्रत्या-
 श्रया नोऽस्माकं किं, सा कामपीडया चियते किं तव प्रत्या-
 श्रयेत्यर्थः किं श्लोकस्यास्य प्रतिपाद्यः, किम्वा अङ्गजातेनात-
 ङ्गेन लङ्घिता या तङ्घितां तां कठोरेण दुःसहेन कालेनैव केवलं
 शीघ्रममयेन यस्तां पीडितां पश्यामि त्वदाश्रया नः किं, तस्याः
 शारीरिकी कापि पीडा नास्ति किन्तु केवलं त्वामभासादधन्ती
 चिन्ताजागरणधरा शीघ्रेण पीड्यते इत्यर्थं प्रतिपाद्य, इत्येष
 संशयः न च दूत्या विवक्षित इति गुण एव । किं नस्त्वदाश्रयेत्यत्र
 किन्तु त्वदाश्रयेति, किं नस्त्वदाश्रयेति च पुस्तकान्तरेषु पाठः ॥
 ॥ १४२ ॥

कामार्त्ता घर्मातप्तावित्यनिश्चयकरं वचः ।

युवानमाकुलीकृत्तुमिति दूत्याह नर्मणा ॥ १४३ ॥

अत्र संशयस्य विवक्षितत्वं प्रतिपादयति । कामार्त्तेति । संशयस्य विवक्षितत्वे हेतुर्युवानमाकुलीकृत्तुमिति, कामपीडां यौषापीडां वा मुञ्चा नायकोऽयं व्याकुलीभूय तत्समीपं गमि-
यतीति विविच्य दूत्या तादृशं संशयजनकवाक्यं प्रयुज्जमिति भावः, एतदुपलक्षणं व्याजस्तुतिपर्यवसानादावपि संशयस्य गु-
णत्वं यथा 'वृधुकान्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव । ।
विश्वसत्करेणुगहनं संप्रति समभावयोः सहनम्' । अचाक्ष्यो वा
दरिद्रो वा वक्तेति संशयः वाक्यस्य च व्याजस्तुतौ पर्यवसानम् ॥
॥ १४३ ॥

उद्देशानुगुणोऽर्थानामनूद्देशो न चेत् कृतः । •

अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ १४४ ॥

अपक्रमं लक्षयति । उद्देशानुगुण इति । अर्थानां प्रथम-
मुपन्यास उद्देशः तस्यानुगुणोऽनुरूपः सम्बन्धयोग्य इत्यर्थः
अनूद्देशः पश्चादुद्देशः क्रमः स चालङ्कारतया पूर्वमुक्तः, स चेन्न
कृतस्तदा तं क्रमलङ्घनरूपत्वादपक्रमाभिधानं दोषं बुधाः
कथयन्ति, क्रमिकाणां क्रमिकैरेवान्वय इति नियमः तद्वद्व-
नादन्वयबोधमान्यर्थमत्र दूषकताबीजं बोध्यम्, अतएवास्या-
त्यन्तपरिहार्यमन्थे गणनं, ननौरङ्गीकृतयोः शब्दार्थदोषयोर-
क्रमत्वदुष्प्रामल्ययोस्तु न शाब्दबोधविघटकत्वमिति नात्यन्तपरि-

हार्यता यथा 'समय एव करोति वस्त्रावलं प्रणिगदन् इतीव
 शरीरिणाम् । शरदि हंसरवाः परुषीकतस्वरमयूरमयूरमणी-
 यताम्' इति । अत्र परावृत्त्यमानवाक्यानन्तरं हि इतिशब्दः
 प्रयुज्यत इति क्रमः, अत्र तत्त्वहनादकमता सा च व्यवहित-
 योजनयान्वयसम्भवेन नात्यन्तपरिहार्या । एवं 'देहि मे वा-
 जिन् राजन् गजेन्द्रं वा मदालसमिति । उत्कथं हि वस्तु प्रथमं
 याचनीयं तद्दाने दातुरग्रन्थौ ततो न्यूनं याचनीयमिति क्रमः
 स चात्र गजेन्द्राशून्यस्य वाजिनः प्रथमयाचनासहित इति दु-
 ष्कमता सा चान्वयस्य निर्बाधप्रयुक्त्या नात्यन्तपरिहार्या ॥
 ॥ १४४ ॥

स्थितिनिर्माणसंहारहेतवो जगताममी ।

शम्भुनारायणाम्भोजयोनयः पालयन्तु यः ॥ १४५ ॥

अपक्रममुदाहरति । न्यतीति । अत्र प्रथममुद्दिष्टानां
 स्थितिनिर्माणसंहाराणां हेतुत्वेनान्वययोग्या नारायणाम्भो-
 जयोनिशम्भव एव क्रमेणानूद्देष्टुमुचिता इति तादृशोपन्यास-
 क्रमातिक्रमादपक्रमता । न चोत्तरोत्तरस्य वरूचत्वात् परभाषा
 युक्त इति वाच्यं क्रमान्वयानुरोधेनान्वययोग्यस्यस्यस्वरविप्लवा-
 दिपदोपन्यासस्यैव कवेरौचित्यात् तादृशपदानाद्य सौलभ्यात्
 ॥ १४५ ॥

यत्तः सम्यग्बुद्धिज्ञानहेतुकोऽपि कृतो यदि ।

कमलज्जनमप्याहुः स्वरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥

अस्यादोषत्वमपि दर्शयति । यन्न इति । सम्बन्धः कस्मिं-
श्चिदेकस्मिन् पदार्थे अक्रमिकयोरप्युभयोः सम्बन्धित्वं तस्य
विज्ञानं विशेषेण ज्ञानं तद्वेतुर्त्यस्य तादृशो यन्नः प्रयासो
यद्यपि कविना छतः स्यात्तदा कमलह्वनमपि दूषणं नैव भव-
तीति स्वरय आह्वरित्यन्वयः, एकतरान्वयिनि पदार्थे अक्र-
मिकस्याप्यपरस्यान्वयित्वप्रतिपादनाय यत्तमानेन कविना यदि
क्रमातिक्रमेणोपन्यस्यते तदा स न दोष इत्यर्थः, न पुनरस्य
गुणत्वं सविशेषशोभाजनकत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ १४६ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥ १४७ ॥

उदाहरति । बन्धुत्याग इति । आद्यन्तौ बन्धुत्यागदेश-
त्यागौ, आयतक्लेशौ दीर्घकालं क्लेशानुभावकौ, मध्यमस्तनुत्यागः,
क्षणिकज्वरः अल्पक्षणमेव सन्तापजनकः, वरं तनुत्यागः श्रे-
यान् न पुनर्बन्धुत्यागोदेशत्यागो वेत्यर्थः । अत्रादिपदोपात्त
बन्धुत्यागान्वयिन्यायतक्लेशत्वे तदुत्तरोद्दिष्टस्य तनुत्यागस्यान्यथा-
योगात् तं विहाय योग्यत्वात्तदन्तस्य देशत्यागस्यान्यथित्वं
प्रतिपादितमिति कमलह्वनं युज्यते ॥ १४७ ॥

शब्दहीनमनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धतिः ।

पदप्रयोगोऽग्निष्टेष्टः शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

शब्दहीनं लक्षयति । शब्दहीनमिति । लक्ष्यं मजातीय-
मुदाहरणान्तरं तथा लक्षणमनुशासनं सूचं कोषो धातुपा-

ठश्च, तद्रूपा पङ्क्तिर्वर्त्ता प्रयोगनियामक इत्यर्थः, अनालक्ष्या
 अपरिदृष्ट्या लक्ष्यलक्षणपङ्क्तिर्यस्य तादृशः पदप्रयोगः, कद-
 भिहितभावत्वात् प्रयुज्यमानः पदमित्यर्थः शब्दहीनः शब्द-
 हीनत्वाद्यदोषवान्, यस्य सजातीयप्रयोगान्तरं केनापि प्रयुक्तं न
 दृश्यते नापि निष्यादकमनुशासनं, तथाविधपदप्रयोगः शब्द-
 हीन इत्यर्थः, सत्यप्यनुशासनाभावे वज्रमि प्रयुज्यमानस्य प्रयोगो
 न दूषणमावहति यथा 'चेतः परं वसति शैलवनम्यसोऽखित्यादि'
 अत्र वसतीति सञ्चलनार्थवसधातोः परस्मैपदित्वमनुशासना-
 सिद्धमपि वज्रमि प्रयुक्तमिति तत्प्रयुञ्जानः कविर्नापराध्यति
 इत्यतो लक्ष्यस्याप्यनालक्ष्यत्वं दूषणबीजत्वेनाक्तं । तथा अग्नि-
 ऐष्टं यश्च पदप्रयोगः श्रियानामिष्टो न भवति सत्यप्यनुशासने
 तत्पदं यदि तत्तद्विज्ञादिमत्त्वेन तत्तदर्थकत्वेन वा कदापि
 श्रियैर्न प्रयुक्तं कदा तत्प्रयोगोऽपि दोषायेत्यर्थः यथा 'देवतानि
 पुंसि वेति कोपे सत्यपि पुलिङ्गोदेवतशब्दः, हन् हि सागत्योरिति
 गणोक्तावपि गमनार्थो हन्धातुश्च न केनापि श्रियेन प्रयुक्तः,
 इत्यस्य विशेषणद्वयेनान्यैरुक्तानामसाधुत्वात्प्रयुक्तत्वासमर्थत्वात्
 दोषाणां स्वमते शब्दहीनपदेन समहः, ततश्च शब्दोही-
 नोऽपकृष्टो यचेति व्युत्पत्तिमिह शब्दहीनमितिपदं, अपकृष्ट-
 त्वस्यासाधुत्वादिकं । किञ्चानुशासनविरुद्धोऽपि श्रियेष्टो न
 दोषायेत्याह श्रियेष्टस्तु न दुष्यतीति, अयम्भावः श्रियेष्टप्रयुक्ताना-
 मेव पदानां व्युत्पत्त्यर्थमनुशासनं पाणिन्यादिभिः कृतं न पुन
 रनुशासनं दृष्ट्वा श्रियेष्टानि प्रयुक्तानि तेषां नित्यत्वात्, यदुक्तं

गोचीचन्द्रेण 'नित्यानां पदानां प्रतिपत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनं शास्त्रेण क्रियते इति । तस्मादनुशासनमिदुस्य तद्विरुद्धस्य वा शिष्टेष्टस्य प्रयोगो न दोषाय तद्विपरीतस्तु दोषायेति । यदा अनालक्ष्या लक्ष्यलक्षणपद्धतिर्लक्ष्यलक्षणनियमो यच्च सः, अनेन लक्षणेनेदमेव लक्ष्यं सम्पद्यते अस्य लक्ष्यस्येदमेव लक्षणमित्येवं रूपो नियमो यच्च न लक्ष्यते तादृशपदप्रयोगः शब्दहीन इत्यर्थः एतेनासाधुत्वस्य दोषत्वमुक्तं यदुक्तमाग्नेये 'शब्दशास्त्रविरुद्धत्वमसाधुत्वं विदुर्बुधाः' इति, तथा अशिष्टेष्टः अशिष्टैः शिष्टभिर्बैर्यामिकजनैरिष्टोऽपि शब्दहीन इत्यर्थः अनेन साम्यताया दोषत्वमुक्तं, शिष्टेष्टस्तु न दृश्यतीति तु प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४८ ॥

अवते भवते वाङ्मर्महीमर्णवशक्करीम् ।

महाराजन्नजिज्ञासा, नास्तीत्यासां गिरां रसः ॥ १४९ ॥

उदाहरति । अवते इति । हे महाराजन् भवते भवतल्लव वाङ्मः, अर्णवः शक्करी मेखला यस्यास्तां मार्णवामित्यर्थः 'शक्करी च्छन्दमो भेदे नदीमेखलवोरपि' इति मेदिनी । शक्करीति खरेफः पाठः प्राचीनमेदिनीपुस्तके दृश्यते । महीभवते' रक्षति, अग्निन् विषये संशयाभावाज्जिज्ञासा नास्ति शत्यमेवेतिदित्यर्थः, इत्यामामीदृशीनां गिरां रसः प्रकृते शृङ्गारानुप्राणितो राजविषयरतिभावो नास्ति मग्नपि नास्त्राद्यते पदानामसाधुत्वप्रतिपत्त्या तत्पूर्वमाविनोऽन्यबोधस्याभावात्,

तथाहि अवते इत्यत्रात्मनेपदं, भवते इत्यत्र पष्ठीविषये च-
तुर्थी, अर्धव्यक्करोत्यत्र कप्रत्ययाभावः, महाराजन्नित्यत्रापि
टप्रत्ययाभावः, सर्वमेतदनुशासनविरुद्धं, किञ्च शङ्करीशब्दे
मेखलायां न केनापि प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तः, तदिदं सर्वं प्रयुज्यमानं
बोद्धुं बुद्धिमान्धर्यं जनयदन्वयबोधं विघटयति ॥ १४८ ॥

दक्षिणाद्रेरुपसरन् भास्तस्यूतपादपान् ।

कुरुते ललिताधूतप्रबालाङ्गुरगोभिनः ॥ १५० ॥

इत्यादिशास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।

अपभाषणवद्भाति नच सौभाग्यमुज्झरति ॥ १५१ ॥

शिष्टेष्टस्य न दुष्यतीत्यस्य विषयं दर्शयति । दक्षिणाद्रेरिति ।
मलयपर्वतस्थं वायुकम्पितचूतवनं कस्यदर्शयति । दक्षि-
णाद्रेरुपसरन् मलयाचलमिममुपगच्छन्, ललितं मन्दं यथा
तथा आधूतैः प्रबालाङ्गुरैः गोभिनः । इत्यादीति । इत्यादि
दक्षिणाद्रेरित्यादिपदं, शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम्, आ-
लस्येनानुशासनशास्त्ररहस्यमनालोचयताम्, अपभाषणवदप-
शब्दवत्, नच सौभाग्यमुज्झरति वस्तुतः शिष्टेष्टत्वात् मौष्ट्यं न
त्यजति, अयमर्थः कर्माणि द्वितीयेत्यनुशासनादुपसरणक्रिया
कर्मांतया दक्षिणाद्रिशब्दस्य द्वितीयान्तता युज्यते किन्तु तद-
भावेऽपि नेदं दुष्टं शिष्टानां सर्व्वं च समन्वयव्यवन्तताया अदुष्ट-
ताभ्युपगमात्, तथा चोक्तं, कर्मादिविषयेऽप्यविवक्षिते कर्मादौ
समन्वयविवक्षायां पष्ठीति ॥ १५० ॥ १५१ ॥

श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तदपेतं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्देजनं, यथा ॥ १५२ ॥

अथ यतिनिरूपणपूर्वकं यतिभ्रष्टं लक्षयति । श्लोकेष्विति ।
श्लोकेषु नियतं छन्दःशास्त्रैर्नियमितं स्थानं यस्य तादृशं पदस्य
सुवन्तस्य तिङन्तस्य वा छेदं विरामं यतिं विदुः जिज्ञेष्टवि-
श्रामस्योपलेन यत्र छन्दःशास्त्रैः पदसमाप्तिरुपदिष्टा तां यतिं
जानन्ति पदान्ते जिज्ञाया विश्रामो यतिरिति निष्कृष्टार्थः ।
उक्तञ्च 'यतिर्जिज्ञेष्टविश्रामस्यानं कविभिर्दध्यत इति । तद-
पेतं तादृशयतिशून्यं वचनं यतिभ्रष्टं, यत्र पदमध्ये जिज्ञा
विश्राम्यति तद्यतिभ्रष्टत्वाख्यदोषवदित्यर्थः, दोषत्वे हेतुः यतः
श्रवणोद्देजनं दुःखदं श्रवणोद्देजकत्वादस्यात्यन्तपरिहार्यत्व-
मित्यर्थः । श्लोकेष्वित्यनेन गद्येषु यतिर्मादरणीयेति सूचितम् ॥
॥ १५२ ॥

स्त्रीणां सङ्गीतविधिमयमादित्यवंग्येनरेन्द्रः
पश्यत्यक्लिष्टरसमिह शिष्टैरमेत्यादि दुष्टम् ।
कार्याकार्याण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन्
वश्यामुर्वी वक्षति नृप इत्यस्ति चैवं प्रयोगः ॥ १५३ ॥

स्त्रीणामिति । आदित्यवंग्योऽयं कश्चिन्नरेन्द्रः शिष्टैः सामा-
जिकैरमा सह अक्लिष्टाः पुष्कला रसा यत्र तादृशं स्त्रीणां
सङ्गीतविधिं सङ्गीतमहितं विधानं नास्मित्यर्थः, इह पश्यतो-
त्यनयः । इत्यादि दुष्टमिति सप्तदशाक्षरं-मन्दाक्रान्तादृक्त-

मिदम्, अथ प्रथमं चतुर्थं ततः पठे ततश्च सप्तमे यतिनिवेष्ट्या
 यदुक्तं 'मन्द्राकान्ताम्बुधिरसनगैर्घ्वा मनी तौ मधुग्ममिति,
 प्रकृते तु चतुर्थादिवर्णानां पदमध्यपातित्वाद्यतिभ्रष्टम् । अस्य
 क्वचिद्दोषत्वमप्याह कार्याकार्याणीति अविकलानि सकला-
 नि, आगमेन नीतिग्राह्यादिना, वक्ष्यामायन्तां, वंश्यामिति
 पाठे कुलपरम्परागताम् । इत्यसि चैवं प्रयोग इति एवं प्रयो-
 गो न यतिभ्रष्ट इत्यर्थः ॥ १५७ ॥

क्षुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।

तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्ण्यते ॥ १५८ ॥

ननु स्त्रीणां सङ्गीतविधीत्यादौ यतिभङ्गः कार्याकार्या-
 ण्ययमित्यादौ तदभावः कथमेतत् उभयत्रापि पदमध्य एव
 विश्रामादित्याश्रया मद्दृष्टान्तमुपपादयति । क्षुप्ते इति । पदस्य
 सुवन्तस्य तिङन्तस्य वा अन्ते अन्तवर्षे क्षुप्ते सति यथा शिष्ट-
 स्यावशिष्टभागस्य पदत्वं निश्चितं वारि यथ इत्यादौ विभक्ति-
 लोपे जातेऽवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथा पदत्वं निर्विवादं सर्वै-
 रणङ्गीकृतमित्यर्थः । अथ पदान्ते इत्येकत्वमविवक्षितं राजे-
 त्यादौ इयोरपि लोपेऽवशिष्टस्य राजेत्यादिभागस्य पदत्वान-
 पायात् । तथा सन्धिविकारान्तं सन्धिः स्वरद्वयसन्धानं तत्पतो
 विकारो दीर्घयसाद्यादेशः तादृशविकारयुक्त्यन्तमित्यर्थः सो-
 ऽन्तं यस्य तत् पदमेव पदमध्यमपि पदान्त एवेति वर्ण्यते छन्दो-
 धोरङ्गोक्तिमत इत्यन्वयः पदमध्येऽपि तस्मिन् निवेष्टिता यति-

न दोषाद्येत्यर्थः, एतदेवेतत्तं कन्दोभोविन्दे गङ्गादासेन "कचि-
च्छन्दस्यास्ते यतिरभिहितः पूर्वकृतिभिः पदान्ते सा गोभा
श्रयति पदमध्ये त्यजति च । पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितमन्त्रिः
श्रयति तां यथा 'छप्पः पुष्पात्तुल्यमहिमा मां कवणया' इति ।
प्रकृते च कार्याकार्याण्ययमित्यादौ ऐत्यादिस्वरमन्त्रिकृत-
यकारादिविकारवद्वर्णान्ते र्या इत्यादौ पदमध्येऽपि यतिर्न
दोषाय, एतद्विपरीते स्त्रीणां षङ्गोतेत्यादौ तु दोषाद्यैवेति
दोषादोपयोर्विषयविभागः ॥ १५४ ॥

तथापि कटु कर्णानां कवयो न प्रयुञ्जते ।

ध्वजिनी तस्य राशः केतुदस्तजलदेत्यदः ॥ १५५ ॥

स्वरमन्त्रिकृतप्रतिप्रसवस्याप्यसाम्यचिकित्वा दर्शयति । तथा-
पीति । तथापि स्वरमन्त्रिणा पदमध्येऽपि पदान्तात्तदुपगमेऽपि ।
ध्वजिनी सेना, 'केतवो ध्वजवंशास्त्रैरुदसा' अत्युच्यन्तादुत्तिष्ठा
जलदा मेघा यथा सा । इत्यादौ ध्वजिनोत्यादिकं यतः कर्णा-
नां कटु दुःखदम् अतः कवयः प्रतिप्रसृतमपि न प्रयुञ्जते
कटुकर्णं तदिति पाठे कटवः मण्डाः कर्णा यत्र तदिति
यङ्गमोक्षिः, अत्र केतुदस्तेत्यत्र तु इति स्वरमन्त्रिकाद्यन्तर्दोष-
युक्तं तदन्तमपि के इत्येतद्यतिम्यानतया श्रोतृणां कर्णा-
न्तर्दं भवति, इत्यस्य मत्यापि स्वरमन्त्रौ पादान्ते पदमध्य-
यतिर्दोषाय पादमध्येऽपि न तथा प्रकृते के इत्यस्य पादान्तात्त-
मिति बोध्यम् ॥ १५५ ॥

वर्षानां न्यूनताधिक्ये गुरुलघ्वयथास्थितिः ।

तत्र तद्विन्नवृत्तं स्यादेष दोषः सुनिन्दितः ॥ १५६ ॥

भिन्नवृत्तं लक्षयति । वर्षानामिति । अथ यत्रेत्यथाहार्यम्
उत्तरवाक्ये तथेत्युक्तैः, वर्षानामिति बहुवचनमविवक्षितं, यत्र पद्ये
एकस्य द्वयोस्त्रिप्रभतीनाम्वा वर्षानां न्यूनता आधिक्यत्वा,
यदा वर्षानामिति निर्द्धारणे पद्यो वृत्तघटकवर्णानां मध्ये कस्य-
चिद्गुणत्वमधिकत्वत्वा, तथा यत्र गुरुलघ्वयथास्थितिः गुरो-
लघोर्वा वर्षस्यायथास्थानं सन्निवेशः तत्र पद्ये तद्विन्नं भग्नं
वृत्तं हन्द् इति वृत्तभङ्गाख्योदोषः यदा तदाकं भिन्नं वृत्तं
यथैति वृत्तभङ्गाख्योदोषवत् स्यादित्यन्वयः, एष भिन्नवृत्त-
त्वाख्यः, सुनिन्दित इति काव्यकर्तुं हन्द्ोऽनभिज्ञत्वेनोपहसनी-
यत्वस्थापनादिति भावः । इतद्वृत्तत्वसंज्ञयान्यैरुक्तो लक्षणा-
नुसरणेऽप्यत्रत्यलक्ष्यः प्रकृतरसाननुगुणलक्ष्यस्य दोषो ना-
त्यन्तनिन्दित इत्युपेक्षितः । यथा 'इक्ष्मन्ततमेतस्या इदयं
भिन्ने मनोभवः कुपितः, अन्न भगणमगणौ हन्द्ोलक्ष्यद्वि-
रनिषिद्धमैरन्तर्यनिवेशावपि तथा निवेश्यमानौ किञ्चि-
च्छ्रुतिदुःखमावहतः, एवं 'मरुदपि पुनर्मध्यम्यः सन् रसा-
न्तरविज्ञनो वदतु यदिहान्यत् खादु स्यात् प्रियारदनच्छ-
दात् । अत्रान्यत् खादु स्यादिति युक्तिकटु । अयि मयि मा-
निनि माकुह मानं, वृत्तमिदं हास्यरमस्त्वानुकूलमिति प्रकृता
ननुगुणम् ॥ १५६ ॥

इन्दुपादाः शिशिराः सृशन्तीत्यूनवर्णता ।

सच्चकारस्य क्लिसलयान्यर्द्राणोत्यधिकाक्षरम् ॥ १५७ ॥

क्रमेणोदाहरति । इन्दुपादा इति । अत्र प्रथमपादे पा-
दारम्भस्य प्राक् इन्दुपादा इत्यनन्तरम् वा वर्ष एकोन्यूनः, द्विती-
यपादे च नवाक्षरत्वादेकोवर्षोऽधिकः ॥ १५७ ॥

कामेन वाणा निशिता विमुक्ता

मृगेक्षणास्त्रित्ययथागुस्त्वम् ।

क्षरस्य वाणा निशिताः पतन्ति

वामेक्षणास्त्रित्ययथासघुत्वम् ॥ १५८ ॥

कामेनेति । अत्र पूर्वार्द्धे मृगेक्षणास्त्रित्यादिश्रवणादुपेन्द्र-
वज्राण्योऽस्मिन् वृत्ते 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गाविति लक्षणा-
ज्जगणस्य प्रथमं निवेशनीयतया कामेनेत्यादि प्रथमपादे का
इति गुर्वर्षोऽयथास्यानं निवेशितः । एवमुत्तरार्द्धे वामेक्षणा-
स्त्रित्यादिश्रवणादिन्द्रवज्राण्योऽस्मिन् वृत्ते 'स्यादिन्द्रवज्रा ततजा-
स्ततो गाविति लक्षणान्तगणस्य प्रथमं निवेशनीयतया क्षरस्ये-
त्यादिपादे केतिनघुवर्षोऽयथानिवेशितः । अत्र द्वितीयादि-
पादत्रयस्य भष्मादित्वेन गुर्वादित्वेन वा साम्यमभिप्रेत्य दू-
षणद्वयप्रदर्शनमिदम् अन्यथा यथान्रुते श्रययागुस्त्वोदाह-
रलेऽयथासघुत्वमयथासघुत्वोदाहरणे चायथागुस्त्वमपि वक्तुं
शक्येत पादद्वयादौ द्वयोरपि गुस्त्वयोः सत्त्वादिति ध्येयम्,

स्मरस्येत्यत्र स्मरेणेति पाठे निश्चिता इति क्रियापेक्षया कर्तृत्वम् ।
 दूषणद्वयघेदम् इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः संमिश्रणेनोपजात्याख्ये
 हन्देश्चान्तरं ये न मन्यन्ते तेषां मत एव ज्ञेयम्, उपजात्यभ्युपगमे
 तु नैतत्, वस्तुतस्तु युज्यत एव तदभ्युपगमः 'अस्त्युत्तरस्यां
 द्विषि देवतात्मा हिमालययोगाम नगाधिराज इत्यादिमहाकवि-
 प्रयोगाणामुपजातिवृत्तवतां भूरिशोदर्शनात्, तस्मात् कामे-
 नेत्यत्र सुभुवा इति स्मरस्येत्यत्र च मदनेति पाठो ज्ञातव्यः तत्र
 पूर्व्वेन द्वितीयस्य गुरुत्वमुत्तरत्र द्वितीयस्य लघुत्वमयथाप्रयुक्त-
 मिति दूषणसम्भवः, किञ्चाप्राप्तगुरुभावान्नलघुत्वमप्ययथालघुत्वं
 बोध्यं यथा 'विकसितमहकारभारहारिपरिमल एव समाग-
 तो वसन्त' इत्यादौ भारहारीत्यत्र रि इत्यस्य लघोः प्रथमपा-
 दान्तत्वाद्गुरुत्वाभाव इति वृत्तभेदः, यत्तु पादान्तलघोर्गुरुभाव
 उक्तस्तत् सर्व्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयं प्रथमद्वितीयपाद-
 विषयन्तु इन्द्रवज्रावसन्तिललादावेवेति ज्ञेयम् ॥ १५८ ॥

न संहितां विवक्षामोत्यसम्भानं पदेषु यत् ।

तद्विसम्भोति निर्दिष्टं न प्रवृत्त्यादिहेतुकम् ॥ १५९ ॥

विवक्षिकं लक्षयति । नेति । संहितां वर्णयोः सन्धिं न
 विवक्षामि सत्यप्यनुशासने न प्रयोक्तुमिच्छामि इतीच्छया पदेषु
 पदघटकवर्णेषु यदसम्भानं नास्ति सम्भानं तत्तत्सूत्रोक्तकार्य्येण
 परस्परसंयोजनं यत्र वाक्ये तदाक्यं विसम्भोति निर्दिष्टं विष-
 न्मिताख्यदोषवत् कथितमित्यन्वयः, एवञ्च विगतः सन्धिर्यचेति

वज्रघ्नीहिणा विमन्थीति पदं वाक्यविशेषणमन्यथा स्तीवला-
नुपपत्तेरिति ज्ञेयम्, न विवक्षातीति एतेन सन्धिसु पुद्गले-
च्छेति सैवान्यत्र विभाषित इत्यादिकमन्यैर्लक्ष्यं प्रत्युक्तम् ।
इच्छाकृतस्यैव सन्धिविशेषणं दोषत्वं स्पष्टयति न प्रगट्टादि-
चेतुकमिति अनुशासनमन्तेनैव यत्र सन्धिर्निर्दिह्यते तत्प्रगट्टम्
आदिना अनुकरणदिपरिग्रहः, प्रगट्टादिजन्यः सन्धिविशे-
षस्तु न दोष इत्यर्थः, अयस्य दोषाभावः सङ्गतयोगे, असङ्गत-
योगे तु अवणोद्देजकमादौ एव यथा 'दलिते उत्पले एते
अचिणो अञ्जनाङ्किते इत्यादि । विमन्धिपदेन चान्यैर्लक्ष्यं मन्थी
कष्टत्वमस्तीत्यस्य नात्यन्तदूषकमित्युपेक्षितं यथा 'उर्व्याभावत्र
तर्ह्यास्ती मर्षन्ते चार्थवन्मितिः । नाचर्जु युज्यते गन्तुं शिरोनमय
तत्प्रगाक्' । अत्र मन्थो कष्टत्वं । 'वेगादुद्घोष गगने चलण्डामर-
चेष्टितः । अयमुत्पतते पक्षी तदत्रेव रुचिङ्गुस्' अत्र लण्डेति
जुगुप्साव्यञ्जकमश्लेषं, विङ्गु इति प्रीडाव्यञ्जकम् ॥ १५८ ॥

मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।

लुप्तमुद्देदि धर्माभो नभस्सकृदपुष्पपि ॥ १६० ॥

विशेषाकृतं सन्धिविशेषमुदाहरति । मन्दानिलेनेति । न-
भस्याकाशे चलता मन्दानिलेन अङ्गनाया गण्डमण्डले उद्देदि
उद्भिन्नं धर्माभोलुप्तं तथा अस्मादपुष्पपुद्गेदि धर्माभो लुप्तमि-
त्यन्वयः । अस्मादपुष्पपोत्यत्र अस्मात्प्रत्ययपीति पाठो न मय्यक् ।
अथ एतन्मङ्गलमयमात्रेण मयमपादान्तम्याकारस्य द्वितीयपा-
दादित्येनाकारेण सद्यः सन्धिकार्यदोर्ध्वभावे न कृतः ॥ १६० ॥

मानेय्ये इह शीर्येते स्त्रीणां हिमच्छतौ प्रिये ।

आसु रात्रिष्विति प्राज्ञैराम्नात व्यस्तमोदशम ॥ १६१ ॥

प्रगृह्यादिहेतुकत्वेन प्रतिप्रसृत सन्धिविधेय दर्शयति । मानेय्ये इति । मान प्रणयकोप ईर्या नायकापराधस्तकोप तयोदन्द शीर्येते शीर्ये भवत हिमच्छतोरत्यनोद्दीपकत्वादिति भावः, प्रिये प्रिय प्रिति, आसु उपस्थितासु । इतोदश व्यस्त सन्धिविधेय प्राज्ञैरनुशासनकृद्भिराम्नातमुक्तं तथाहि मानेय्ये इहेत्यत्र एकारस्य द्विवचनसिद्धत्वात् 'द्विवचनसिद्धानामीदृदतामिति सूत्रेण सन्धिकार्यायादेश प्रसिद्धिः तथा हिमच्छतावित्यत्र च अदृष्टतोरको द्वस्येत्यनेन चकारस्य गुणोनिषिद्धः । मानेय्ये ईदृशी स्त्रीणां नास्त्यमिति कचित्पाठः कचिच्च आसु रात्रिष्वित्यत्र अमू आदिष्विति पाठः तत्र अमू आदिष्वित्यत्र द्विवचनसिद्धानामित्यादिना 'अदसोमादिन' इत्यनन च सन्धिर्निषिद्धः ॥ १६१ ॥

देशोऽद्विवनराष्ट्रादि काक्षोरात्रिन्दिवर्त्तव ।

नृत्यगीतप्रभृतयः कला कामार्थसञ्चया ॥ १६२ ॥

चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसञ्ज्ञिता ।

चेतुर्विद्यात्मकोन्धायः सम्मृतिः श्रुतिरागमः ॥ १६३ ॥

तेषु तेष्वयथाकृढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।

कवेः प्रमादाद्देशादिविरोधोत्थेतदुच्यते ॥ १६४ ॥

अथ देशादिनिरूपणपूर्वकं तद्विरोधं लक्षयति । देश इति । अद्रिवनराष्ट्रादिदेशः अदिना समुद्रादिपरिमहः । रात्रिन्दिवर्त्तवः कालः वज्रवचनान्नासादिपरिमहः, कामार्थ-मंत्रयाः कामेनार्थलिप्तया वा क्रियमाणाः कामार्थरूपपुष्पाद्यजनका इत्यर्थः नृत्यगीतप्रभृतयश्चतुःषष्टिषष्टकाः कला, ते च शैवतम्भोक्ताः यथा 'नृत्यं, गीतं, वाद्यं, नाट्यम्, आलेख्यं, विशेषकञ्चेयं, तण्डुलकुसुमवसतिविकाराः, पुष्पाक्षरणं, दृग्जनवसनाङ्गरागाः, मणिभूमिकाकर्म, श्रयनरचनम्, उदकवाद्यम्, उदकघातः, चित्रायोगाः, मास्यमद्यनविकल्पाः, शिखरापीडयोजनं, जेपय्ययोगाः, कर्षपचभङ्गाः, गन्धयुग्मिः, भूषणयोजनम्, ऐन्द्रजालं, कौसुमारयोगाः, चक्षुलाघवं, चित्राकूपभक्ष्यविकारक्रिया, पानकरसरगासवयोजनं, सूचीवापकर्मणि, सूचक्रीडा, प्रहेलिका, प्रतिमास्त, दुर्ध्वचक्रयोगाः, पुस्तकवाचनं, नाटिकाख्यायिकादर्शनं, काव्यसमस्या-पूरणं, पट्टिकावेचवाणविकल्पाः, तर्कुकर्माणि, तक्षणम्, वास्तुविद्या, रूप्यरत्नपरीक्षा, धातुवादः, मणिरागज्ञानम्, आकरज्ञानं, दृवायुर्बेदयोगाः, मेघकुक्षुटलावकयुद्धविधिः, शुकसारिकाप्रलापनम्, उल्हादनम्, कोममार्जनकौशलम्, अचरमुष्टिकाकथनं, चेष्टितकविकल्पाः, देशभाषाज्ञानं, पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानं, यन्त्रमासिका, धारणमासिका, मन्त्राद्यं, मानसो काव्यक्रिया, क्रियाविकल्पाः, क्लृप्तकयोगाः, श्रमिधानकोपच्छन्दोज्ञानं, वस्त्रगोपनानि, द्यूतविशेषः, आकर्षक्रीडा,

बालकक्रोडनकानि, वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानं, वैजयिकी-
नां विद्यानां ज्ञानं, वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानञ्चेति ॥
॥ १६२ ॥

चराचराणां जङ्गमस्यावराणां भूतानां प्रवृत्तिर्दृत्तान्तो
लोकसंज्ञिता लोकपदवाच्या । हेतुविद्या हेतुर्युक्तिः विदित्य-
नया विद्या युक्तिमूलकशास्त्रमित्यर्थः दर्शनशास्त्रमिति यावत्
तत्र प्रायशोऽयुक्त्युपन्यासेनैव सिद्धान्तस्थिरीकरणात्, दर्शनानि च
तर्कादीनि सौगतादीनि च तदात्मकस्तद्रूपोन्यायः । सत्ययोम-
न्वादिप्रणीतधर्मसंज्ञितास्तत्कहिता श्रुतिर्बेद आगमः ॥ १६१ ॥

तेषु तेषु देशादिषु अथचारूढमप्रसिद्धं कीकटेषु कुङ्कुमो-
त्पत्तिः कश्मीरेषु गुवाकनारिलकेवनमित्येवंरूपं किञ्चित् किमपि
यदि कवेर्वर्णयितुः प्रमादादनवधानात् प्रवर्तते वर्णितं भवति
तदा एतत् एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यं देशादिविरोधीत्युच्यत
इत्यन्वयः, अनेन चान्यैरुक्तयोः ख्यातविरुद्धताविद्याविरुद्धतयो-
र्द्वयोरपि संघट्टः, तत्र देशकाललोकविरोधः ख्यातविरुद्धता,
कालान्यायागमविरोधस्तु विद्याविरुद्धता, सत्यश्रुतिरागम
इत्यत्र च श्रुतिपदं कामशास्त्रकविशास्त्रगजहुरगखट्वादिलक्षण-
शास्त्रादीनामुपसन्नकं तेन 'अधरे करजचतं मृगाद्या' इत्यादौ
अधरे करजचतवर्णनं कामशास्त्रविरुद्धमित्यागमविरोध एव
एवं शास्त्रान्तरविरोधोऽप्युच्येयः ॥ १६४ ॥

कर्पूरपादपामर्गसुरभिर्मलयानिलः ।

कलिह्वनसंमूला मृगप्राया सतद्भजाः ॥ १६५ ॥

देशादिविरोधानुद्देशकमेषोदाहरति । कर्पूरेति । मलया-
गिलो मलयपर्वतस्यो वातः, कर्पूरपादपामर्गसुरभिरिति
कर्पूरपादपा हि चीनादिदेश एव जायन्ते नतु मलयाद्राविति
तत्र तद्वर्णनं विरुद्धमित्यथाद्रिरूपदेशविरोधः । कलिङ्गेति
मृगप्रायाः अतिचुद्राः, मतङ्गजा हि कलिङ्गवनेषु न सम्भव-
न्तीति वनरूपदेशविरोधः ॥ १६५ ॥

चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमयः ।

इति देशविरोधिण्या वाचः प्रस्थानमीदृशम् ॥ १६६ ॥

राष्ट्ररूपदेशविरोधमुदाहरति । चोला इति । चोलाः
कर्णाटान्तर्गतदेशविशेषाः संप्रति ताञ्जोरेतिनाम्ना व्यपदि-
श्यन्ते तत्र चैका केवेरीनद्याः प्राया वसन्ते तत्तीरभूमिषु
कालागुरुद्रुमा न जायन्त इति राष्ट्ररूपदेशविरोधः । अत्र पुन-
स्तान्तरं 'चोलाः कालागुरुश्यामाः केरलाः कुङ्कुमावृणाः । न
मेह्यनसंस्कृन्नाः कावेरीतीरभूमयः' इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र
कावेरीतीरभूमिपदेन कर्णाटराष्ट्रमुपलक्ष्यते तत्रैव कावेर्याः
प्रादुर्भावात् ॥ १६६ ॥

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यङ्गि कुमुदती ।

मधुरत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्द्दिनः ॥ १६७ ॥

अव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तवर्धिषः ।

क्षेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

कालविरोधमुदाहरति । पश्चिनीति । दिवस एव पश्चिनी
 उन्निद्रा भवति नतु नक्षत्रमिति रात्रिरूपकालविरोधः, कुमु-
 दती रात्रावेव स्फुटति नतु दिवेति दिवारूपकालविरोधः ।
 मधुरात्फुल्लनिचुलदत्त्यादिवाक्यानि ऋतुरूपकालविरोधस्योदा-
 हरणानि । मधुर्वसन्तः, निचुला इज्जलवृक्षाः तेषामुत्फु-
 ल्लता प्रादुष्येव भवति, निदाघो मेघदुर्द्दिन, इत्यनेन कदा-
 चिन्निदाघादौ मेघदुर्द्दिनत्वसम्भवेऽपि ऋतुविशेषप्रतिनियत-
 वस्तुन कालान्तरे वर्षणं दीप एवेति सूचितं, वस्तुतस्तु मृच्छक-
 टिकादावाकालिकदुर्द्दिनस्यापि वर्षणात् 'निदाघो हिमजात्य-
 रुदित्येव पाठो ज्ञेयः निदाघे हिमजात्यस्यात्यन्तासम्भवात्,
 अथ्येति चैषगिरां यथार्थं हि शरत्स्वेव नतु वर्षास्त्रिति वि-
 रोधः, शरद इति वर्द्धिर्णां मन्तता हि वर्षास्त्रेव नतु शरत्सु,
 हेमन्त इति निर्मलो हिमावरणापगमेन सुप्रकाश आदित्यो
 यच सः हेमन्ते आदित्यमण्डलस्य हिमावरणशून्यता विवृद्धा,
 शिशिर इति द्वाप्यमभ्यर्चनीयं चन्दनं चन्दनद्रवो यच सः
 निदाघ एव शैत्याद्यं चन्दनद्रवस्यादर इति शिशिरे तद्वर्षणं
 विवृद्धम्, इत्यमृतपट्कविरोधा दर्शिताः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्गः कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

कालविरोधमुपसंहरन् कलाविरोधमुदाहर्तुमाह । इती-
 ति । गतिः प्रकारः, ईदृशीति एवरूपा अन्येऽपि कालविरोधा

ज्ञातव्या इत्यर्थः । कलाविरोधस्य मार्गः प्रकारो ममागु-
दिश्यते चतुःषष्टिविधायाः कलाया विरोधस्य कार्त्स्न्येन प्रद-
र्शनं ग्रन्थबाहुल्यकरमिति दिग्दर्शनार्थे किञ्चिदेव दर्शयत
इत्यर्थः ॥ १६६ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।

पूर्वसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

कलासु नायकस्यैव सन्तोषातिप्रयजनकत्वेनाभ्यर्चितत्वात्तदि-
रोधमेव प्रथममुदाहरति । वीरेति । वीरशृङ्गारयोर्वीररस-
शृङ्गाररसयोः, स्थायिनौ रसस्वरस्मावधिपर्यवसानानामुद्भूत-
तयास्वादमूलत्वेन स्थिरतया वर्त्तमानत्वात् स्थायिपदवाच्यौ तदुक्तं
'अविदुहा विदुहा वा 'यं तिरोधास्तुमवसाः । आस्वादाङ्कुर-
कन्दोऽसौ भावः स्थायीति वक्ष्यते' इति रसावस्थाः परं भावः
स्थायित्वा प्रतिपद्यत इति च । क्रोधः 'प्रतिकूलेषु तैर्घृण्यस्वाव-
बोधः क्रोध इत्यत इत्युक्तलक्षणः, विस्मयः 'विविधेषु पदार्थेषु
लोकसीमातिवर्तिषु । विस्फारयेतमो यस्तु सविस्मय उदाद्यत
इत्युक्तलक्षणः, एतौ च भावौ रौद्राद्भुतयोरेव रसयोः स्था-
यितया नायकशास्त्रकारैर्भरतादिभिर्लोकौ नतु वीरशृङ्गारयोः
तयोस्तु उत्थापो रसिच स्थायित्वेनालौ तदत्र वीरशृङ्गारयो-
र्यभिचारिरूपयोरेव क्रोधविस्मययोः स्थायित्वेन व्यपदेशोविदुः,
रसविवेकस्य भरतादिभिर्नायकशास्त्र एव कृत इति नायकरूप-
कलाविरोधाऽयं, प्रकाशकताणुकम् 'अष्टौ नायके रसाः सृता

इति । गीतरूपकलाया अपि तथात्वात् तद्विरोधमप्युदाहरति ।
 पूर्णैति । पूर्णाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्त स्वरानिषादर्पभगा-
 न्धारपञ्चममध्यमधैवतपञ्चमाख्या यत्र सः भिन्नमार्गः भिन्नः
 तत्तत्कालनिषिद्धस्वरान्तरासङ्कीर्णो मार्गस्तत्कालविहित-
 स्वरविशेषप्रयोगः सोऽयं प्रवर्तते इत्यन्वयः, भिन्नपदस्यास-
 ङ्कीर्णोऽयं च 'भिन्नकीकृत्य पञ्चममिति माघश्लोकटीकायां भिन्न-
 कीकृत्य तत्कालनिषिद्धस्वरान्तरासङ्कीर्णं कृतेति याचचाणेन मन्त्रि-
 नाद्येनापि स्फुटीकृतः, कालविशेषे स्वरविशेषप्रयोगनिषेधो
 यथा भरते 'प्रभाते सुरतोर्निन्द्य अपभः पञ्चमोऽपि च ।
 जनयेत् प्रधर्मं क्षुषा पञ्चमं पञ्चमोऽपि च । पञ्चमस्य विशे-
 षोऽयं कथितः पूर्वस्वरिभिः । प्रगे प्रगीतो जनयेद्दशनस्य विप-
 र्ययम्' इत्यादि । प्रकृते चासङ्कीर्णस्वरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्वरत्वं
 विद्वद्भ्यः ॥ १७० ॥

इत्थं कलाचतुःपष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।

तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविव्यति ॥ १७१ ॥

कलाविरोधमुपसंहरति । इत्यमिति । इत्यमनया दिवा,
 साधु नीयतां सम्यगुन्नीयताम्, नाय्यगीतरूपयोः कलयोर्विरो-
 धो यथा दर्शितः तथापरासामपि कलानां विरोधोऽज्ञातस्य
 इत्यर्थः, ननु कलास्वायचतुःपष्टिप्रकारास्तासां परिज्ञानं विना
 तद्विरोधः कथं सुज्ञेय इत्याशङ्क्याह तस्या इति । तस्याचतुः-
 पष्टिविधायाः कलायाः, कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविव्यतीति

अनन्तरं कलापरिच्छेदनामकं प्रबन्धं करिष्यामि तत्रैव कला-
विवेकोज्जातस्य इत्यर्थः, एतेन कलापरिच्छेदेऽपि मन्यकता
कृत इति प्रतिपद्यते ॥ १०१ ॥

आधूतकेशरोहस्ती, तीक्ष्णशृङ्गसुरङ्गमः ।

गुरुसारोऽयमेरण्डो, निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १०२ ॥

लोकविरोधमुदाहरति । आधूतेति । चक्षिणः केशराः, तु-
रङ्गमस्य च शृङ्गम्, एरण्डवृक्षस्य गुरुसारत्वं, खदिरद्रुमस्य च
निःसारत्वमसम्भवोति लोकविरोधः, सच पूर्वार्द्धे चरभूतवृत्त-
विषयः उत्तरार्द्धे व्यचरभूतवृत्तविषयः ॥ १०२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।

विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्शयते ॥ १०३ ॥

इतीति । लौकिक एवेति ननु दैशिकः कालिकादिको वेत्यर्थः,
सर्वगर्हित इति देशादिविरोधापेक्षया लोकविरुद्धवर्णनं वर्ण-
यितुर्निर्तान्तमनभिज्ञत्वं स्थापयतीति तत्र सर्वथा कविना सा-
वधानेन भवितव्यमिति भावः । न्यायविरोधमुदाहरन् प्रति-
जानीते । विरोध इति । यद्यपि हेतुविद्यात्मकोन्याय इत्य-
नेन न्यायस्य हेतुविद्यात्मकत्वं पूर्वमेव परिभाषितं तथापि
हेतुविद्यासु न्यायाख्यास्त्विति पुनर्वचनं न्यायस्य प्रतिज्ञा दि-
पञ्चावयवात्मकत्वप्रसिद्ध्या मोहहृणां तद्गमनिरासार्थम् ॥ १०३ ॥

सत्यमेवाह सुगत संस्कारानविनश्यरान् ।

तथाहि सा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥१०४॥

तत्र सौगतदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति । सत्यमेवेति ।
कस्य चिच्चिरविरहिण उक्तिरिय । सुगतो बुद्ध , संस्कारान्
भावनाख्यानं तेषामेव प्रकृतोपयोगात्, अविनश्यरान् नाश
प्रतियोगिताशून्यान्, सा सुचिरमनुभूता, स्थितैवाद्यापि मे
हृदीति अद्यापि सा स्मरणधारया विषयीभवतीत्यर्थे स्मृति
प्रति संस्कारस्य जनकत्वात् तस्य चाविनश्यरत्वेन सर्वकालीन-
त्वाद्भूयते एव स्मृतिधारारूपकार्यसम्भव , अत्र क्षणभङ्ग-
वादिना सौगतानां मते भावमात्रस्यैव क्षणिकत्वात् संस्कार-
स्यापि क्षणिकत्वमेव प्रकृते तस्याविनश्यरत्ववर्जनं सौगतन्याय-
विरुद्धम् ॥ १०४ ॥

कापिलैरसदुद्भूति स्थान एवोपवर्ण्यते ।

असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्भवा ॥ १०५ ॥

साङ्ख्यदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति । कापिलैरिति । कापि-
लै साङ्ख्यविद्भि , असदुद्भूतिरसतामनित्यानामयच्च दुर्दृष्टाना-
मुद्भूतिरुत्पत्ति स्थान एव युक्ततरमेव उपवर्ण्यते, कुत इत्याह
यस्मादस्माभि सप्रति असतामेव सद्भिन्नानामेव खलानामेवेत्यर्थ
उद्भवा दृश्यन्ते, अचामच्छब्दस्य चिद्वृत्तया वाक्यार्थयोर्हेतुहेतु-
मङ्गाव । सत सदेव जायते न त्वमदिति कापिस्ता मन्यन्ते तदु-
क्तम् 'असदकरणादुपादानमद्वयान् सर्वसम्भवाभावात् । यत्कस्य

शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमिति । तेनाचासदुद्भूति-
वर्धनं साहचर्यायविरुद्धम् ॥ १७५ ॥

गतिन्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।

अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

न्यायविरोधमुपसंहरति । गतिरिति । सैषा सौगत-
कापिलोक्तप्रकारा, सर्वत्र वैशेषिकादिभ्यश्चि, दृश्यात् इत्यथ दर्शि-
तेति क्वचित्पाठः, सैषाग्रन्थच दृश्यतामिति पाठस्तु सम्यक् ।
आगमविरोधं दर्शयन्नाह अथेति ॥ १७६ ॥

अनाहिताग्नयोऽप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।

विद्या वैश्वानरीमिष्टिमक्षिष्टाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

तत्र श्रुतिविरोधमुदाहरति । अनाहिताग्नय इति ।
अनाहिताग्नयोऽकृताग्न्याधानाः, वैश्वानरीमिति विश्वानरो
भूतसमस्यात्मको विराट् पुरुषः 'विश्वानरमुपासी विद्युदा-
दित्यवाख्याकागोदकशृचिव्यात्मकैः यद्विरूपेतमिति श्रुतेः' तस्य-
स्त्वन्विनीमिष्टिं यागम्, अत्र जाताग्न्याधानादेरेव श्रुतौ वैश्वा-
नरयागाधिकारविधानादनाहिताग्न्यादीनां तदर्थं श्रुति-
विरुद्धम् ॥ १७७ ॥

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगो गुरोः ।

स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥

स्मृतिविरोधमुदाहरति । असाविति । अनुपनीतोऽपि

अजातोपनयनाख्यमस्कारोऽपि, अधिजने अधीतवान्, दृष्टा-
नेनेदं द्रढयति स्वभावेति, अचानुपनीतस्य वेदाध्ययनं
स्यतिविरुद्धं, तथाच मनुः 'नाभिच्याहारयेद्वृद्धा स्वधानिनयना-
दृते । शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायत' इति ॥ १७८ ॥

विरोधः सकलोऽप्येव कदाचित् कविकौशलात् ।

उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥

इदानीं निरुक्तविरोधाख्यदोषस्य कचिद्वृणत्तमपि भवतीति
दर्शयन्नाह । विरोध इति । सकलोऽपि देशाद्यागमान्तवि-
पयोऽपि, कवेर्वर्णयितुः कौशलं प्रौढोक्त्या विरुद्धार्थस्यापि वर्ण-
नेन वैविध्यप्रतिपादनं वैविचक्ष कचिदसङ्गारविशेषरूप
कचिद्वृण्णविशेषरूपञ्च तस्मात्, दोषगणनां दोषेषु गण्यत्वमु-
त्क्रम्य परित्यज्य, गुणस्य वीथीं मार्गं गुणत्वमित्यर्थः ॥ १७९ ॥

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जज्ञिरे ।

आर्द्रांशुकप्रवासानामासदं सुरग्राखिनाम् ॥ १८० ॥

तत्र देशविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । तस्येति । तस्य कस्य-
चिद्गौडादिदेशविशेषोपस्य, तदुद्यानानानीति काकाचिन्यायेना-
मुपद्वेण वान्वयो न रुचिर इत्यभिप्रेत्य तत्पदेन राजा परा-
मृष्टः, तानि प्रसिद्धान्युद्यानानि तदुद्यानानीति वा, आ-
र्द्राण्यभिनवान्यशुकानि वस्त्राण्येव प्रवासानि पक्ष्मवा येषां
ते तथा तेषां सुरग्राखिनां कस्यवृक्षाणाम्, जज्ञिरे इति

उद्देश्यापेक्षया बद्धवचनम्, अत्र मर्त्यलोकोद्यानेषु स्वर्गीय-
सुरशाखिमन्त्रेण वर्णित इति देशविरोधः सच वर्णनीयस्य
राज्ञो विभूतिमहत्त्वरूपोदात्तालङ्कारमाविष्करोतीति चम-
त्कारजननाहुण एव, कविकौशलञ्चात्र उदात्तालङ्कृतिप्रति-
पादनम् ॥ १८० ॥

राज्ञो विनाशपिशुनश्चार खरमास्तनः ।

धुन्वन् कदम्बरजसा सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ १८१ ॥

कालविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । राशामिति । राज्ञां
वर्णनीयनृपस्य यातव्यभूषणानां, सप्तच्छदोद्गमान् सप्तपर्शवृक्षा-
णामुद्गतपुष्पाणि, अत्र विजिगीषोर्युद्धयात्रा सप्तच्छदोद्गमाद्य
शरत्काले भवन्ति तत्र च कदम्बपुष्पाणि न जायन्ते तेषां
वर्षाभवत्यादिति कालविरोधः, स च 'शकाले फलपुष्पाणि
देशविद्रवकारणमिति विष्णुधर्मोत्तरात् खरमास्तनवदाका-
लिकपुष्पफलोद्गमस्यापि लोकविनाशसूचकत्वात् प्रतिपक्षभूषा-
नामवश्यमाविमरणस्रोतनेन विजिगीषोस्तत्कर्पातिशयव्यञ्जनाद्-
गुण एव, तादृशव्यङ्ग्यमतिपादनञ्चात्र कविकौशलम् ॥ १८१ ॥

दोलाभिप्रेरणत्रस्तबधूजनमुखोद्गतम् ।

कामिनां लयवैषम्यं मेघं राममवर्द्धयत् ॥ १८२ ॥

कालविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । दोलेति । दोलाया अभि-
प्रेरणं मवेगघासनं तेन यस्मा ये बधूजनान्तेषां मुखम् उद्गतम्

अतएव लयस्य गीतादिमाम्बस्य वैषम्यं वैपरीत्यं यत्र तादृशमपि
 गेयं गानं कामिनां रागमवर्द्धयदित्यन्वयः, लयश्चद्वमेव
 गानं श्रोतॄणां रागवर्द्धकमिति संगीतशास्त्रम्यतिः प्रकृते
 च तदैपरीत्यमिति गीतरूपकलाविरोधः सच यधूजनेषु का-
 मिनामत्यनुरागित्वञ्जनाहुष एव ॥ १८१ ॥

ऐन्दवादर्चिषः कामो शिशिरं हृद्यवाहनम् ।

अत्रलाविरहक्लेशविह्वले गणयत्ययम् ॥ १८२ ॥

लोकविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । ऐन्दवादिति । ऐन्दवा-
 दिन्दुमन्त्रिणेऽर्चिषः किरणात्, अर्चिःशब्दस्य किरणवा-
 चित्वं लोवश्च यजुषु दृश्यते, अपेक्ष्येति यजन्तगर्भात्वात्
 पञ्चमी, हृद्यवाहनं वह्निमपि शिशिरं श्रोतॄणं गणयति यतो-
 ऽत्रलाविरहक्लेशविह्वलः, अत्र हृद्यवाहनोऽपि शिशिर इति
 लोकविरोधः सच विरहिषु चन्द्रकिरणस्वात्युद्दीपकलयञ्ज-
 नाहुष एव ॥ १८२ ॥

प्रमेयोऽप्यप्रमेयोऽसि सफलप्यसि निष्फलः ।

एकस्त्वमप्यनेकोऽसि नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ १८४ ॥

न्यायविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । प्रमेय इति । प्रमेयः
 प्रमाणजन्यप्रमितिविषयः अप्रमेयस्तद्विषयः, सफलः फल कार्यं
 तत्प्राप्तितः जगत्कारणमित्यर्थः, निष्फलस्तद्विषयः, एकस्त्व-
 तोऽद्वितीयः, अनेकः 'इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादि-

श्रुतेः' प्रपञ्चात्मकत्वेन बहुरूपतया प्रतीयमानः, अत्र प्रमेयत्वा
प्रमेयत्वादीनां सामानाधिकरण्यं केनापि दर्शनश्रुता नोक्त-
मिति न्यायविरोधः सच प्रकृतेऽलङ्काररूपः परमात्मनोऽचि-
न्महिम्नं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८३ ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्रिका ।

सतीनामग्रणीत्यासीद्देवो हि विधिरोदृशः ॥ १८५ ॥

आगमविरोधश्च गुणत्वं दर्शयति । पञ्चानामिति । पाञ्चाल-
पुत्रिका द्रौपदी, अग्रणीः श्रेष्ठा, देवो देवसम्बन्धी विधिर्विधा-
नम् ईदृशः आगमापरतन्त्रः शुधिसिरादीनां धर्माद्यंशतया
द्रौपद्याश्च वृथिव्यधिष्ठातृरूपतया देवत्वादिति भावः, अत्रे-
कस्याः पञ्चपतित्वं सत्यपि तस्मिन् साध्वीश्रेष्ठलक्ष्यं श्रुत्या मन्वा-
दिभिर्वा नोक्तमित्यागमविरोधः सच दैवविधानस्य शास्त्रान-
पेक्षितया वैलक्षण्यं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८५ ॥

शब्दार्थालङ्कियाश्चित्रमार्गाः सुकरदुष्कराः ।

गुणा दोषाश्च काव्यानामिह संक्षिप्य दर्शिताः ॥ १८६ ॥

इत्थं प्रतिज्ञातान् गुणादीन् निरूप्य ग्रन्थमिममुपसंहरति ।
शब्दार्थेति । शब्दार्थालङ्कियाः शब्दार्थोभवात्मककाव्यशोभा-
जनकाः स्वभावाख्यानाद्यसङ्काराः तेषां द्वयोरपि शब्दार्थयोः
कश्चित् साक्षात् कश्चित् परम्परया वा शोभाजनकत्वात् पूर्वोक्त-
युक्त्या शब्दार्थयोस्तादात्म्याभ्युपगमाच्च । तथा सुकरदुष्कराः

केचित् सुकराः केचिदुष्कराश्च चित्रमार्गाः शब्दमात्राल-
ङ्कारा यमकादयः, एषां शब्दमात्रस्यैव शोभाजनकत्वात् ।
गुणाः छेपादयः, दोषा अपार्थक्यादयः, चकारात् काव्य-
लक्षणतद्भेदतन्मागोश्च, संचिष्य दर्शिता इति सर्वेषां कार्त्स्न्येन
भेदस्यादर्शितव्यादिति भावः । अथ य एव निरूपितास्त-
एतौपसंसारवाक्ये दर्शितत्वेनोक्ताः नतु निरूपणक्रमेण तथा-
त्वे गुणानां पश्चादुपादानं न स्यादिति बोध्यम् ॥ १८६ ॥

व्युत्पन्नबुद्धिरमुना विधिदर्शितेन

मार्गेण दोषगुणयोर्विशवर्त्तिनीभिः ।

वाग्भिः कृताभिसरणो मदरेखणाभि

धन्यो युवेव रमते लभते च कीर्त्तिम् ॥ १८७ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे शब्दालङ्कारदोष-
विभागोनाम तृतीयः परिच्छेदः ।

॥ समाप्तश्चार्य ग्रन्थः ॥

ननु संचिष्य दर्शिता इत्युक्तं तत्र संचेषेण दर्शनाद्यां कथं
ग्रन्थप्रघोजनमिद्विरित्याशङ्कोपपादयन् ग्रन्थं समापयति ।
व्युत्पन्नेति । अमुना निरूपकेन विधोयन्ते निरूप्यन्ते एभिरिति
विधयोस्तल्लक्षणादयः तैर्दर्शितेन दोषगुणयोर्विधोपादेयधर्माद्यो-
र्मार्गेषावस्थितिप्रकारेण परिज्ञातेनेति शेषः व्युत्पन्ना ग्रन्थप्रघो-
जनभूतव्युत्पत्तिमती बुद्धिर्यस्य सः, तथा अमुनैव मार्गेण कृता-
भिसरणः काव्यं कर्त्तुमवगन्तुं वा कृतोद्यमः कविर्योऽङ्गा वा

वशवर्त्तिनीभिः पुनःपुनरनुशीलनेनायत्ताभिर्वाग्भिः काव्य-
रूपाभीरमते निर्वृतिमान् भवति तथा कीर्त्तिञ्च लभते इत्य-
न्वयः एतेन निर्वृतिः कीर्त्तिश्चापि काव्यस्य प्रयोजनमिति
पर्यवसाने प्रतिपादितम्, अत्र काकालिन्यायात् मार्गेणेत्यस्य
प्रथमान्तकर्तृविशेषणद्वयेनाप्यन्वयः, गुणपदञ्चासङ्कारोपलक्षकं
तेषामपि काव्यशोभाजनकत्वेनोपादेयधर्मत्वात् । यद्वा व्युत्प-
न्नमुद्भिर्देशकालादिविषयपरिशीलनेन निपुणमतिः वाग्भिः
स्वयमेवानुना मार्गेण छतमभिसरणं यस्य तादृशः सन् छता-
स्पदः सन्नित्यर्थः रमते कीर्त्तिञ्च लभते इत्यन्वयः, अत्रोपमि-
नोति मदिरेक्षणाभिर्धन्यः पुष्कवान् युवेवेति यथा वंशवर्त्ति-
नीभिः प्रेमवशीकृताभिर्मदिरेक्षणाभिर्वराङ्गणाभिः विधिदर्शि-
तेन विधिर्देवं तेन दर्शितेन विद्युत्प्रकाशादिना प्रकाशितेन
दोषो जगपरिज्ञानादिरूपः गुणस्पदभावः तयोर्मार्गेण अनेन
मार्गेणाभिसरणेऽयं दोषः अनेन तु गुण इति दोषगुणौ विविच्य
स्नानुकूलतया परिगृहीतेन वर्तनेत्यर्थः छतमभिसरणमभि-
सारो यस्य तादृशो धन्यो युवा रमते वराङ्गणाप्रेमास्पदत्वकी-
र्त्तिञ्च लभते तथेत्यर्थः ॥ १८७ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालिन्य-
प्रोद्भूतनीसमाख्यायां काव्यादर्शटीकायां शब्दान्तारदीप-
विभागो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ १ ॥

उद्दण्डैस्तण्डपस्थोपतिविजितमिदं भारतं वर्षमस्मिन्
 कल्पाता राजधानो धनिगुणिवणिजां वामभृभृविभृषा ।
 अस्यामस्यातिकाख्या समितिरमितधीवैभवैः कालजोर्यत्-
 प्राच्याद्यर्थप्रसेचोद्धृतिपरमतिभिः सज्जनैः सज्जिताभृत् ॥ १ ॥
 आदेश एव तस्याः कृशमतिवचसोऽपि सेऽजनयत् ।
 व्याख्यानेऽस्मिन् शक्ति, गरयति हि लघुं परिग्रहे मद्यताम् ॥ २ ॥
 क्व वयं मन्दमतयः क्व च प्राचां वचोऽम्बुधि ।
 मन्ये विलोडनादस्य विपमेव समुत्थितम् ॥ ३ ॥
 याचे नतः कविवरागवरापि यायाद्
 शुभाकर्मोत्थपथ विवृतिर्ममेव ।
 नाङ्गीकृतं स्वपद्यदङ्गमनङ्गजेवा
 सप्रार्थितेन गरलं सरसात्पाना किम् ॥ ४ ॥
 उत्कर्षी कण्ठपर्येवंलसजिजयिनोर्ज्ज्यग्नोर्ज्ज्वलितयो
 वैभो विश्वावतसोऽवसथिकुलमितस्त्रामल प्रादुरासीत् ।
 एतस्मान्मध्यराढाविततगुणगणो घामणो, सज्जनानां
 मभूतो रामनारायणधरणिपुरः शाकराढानिवासी ॥ ५ ॥
 तस्मात्तजेन जनदुर्गमकायमार्गसातत्यसञ्चरणलभ्यसमादरेण ।
 रोपदिपाशशशभृदिमिते प्रकाण्डे श्रीप्रेमचन्द्रकविना विवृतिः
 लतेयम् ॥ ६ ॥
 काठिन्यमासिन्धुनिवारणेन सुदर्शमादर्शमसौ चकार ।
 पुरस्कृतेऽस्मिन् प्रतिविम्बमाश्रान् पश्यन्तु भावान् सुधियः सुखेन
 ॥ ७ ॥

BIBLIOTHECA INDICA,

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

Nos 30, 33, 38, 39 and 41

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DAṆḌIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY

PANDITA PREMACHANDRA TARKABAGY'S'A

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta

FASCICULUS V

CALCUTTA.

PRINTED BY E. B. JEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1863.

काव्यादर्शः ।

महाकवि श्रीदशरथाचार्यविरचितः ।

आसियाटिकसोसाइटीसमाख्यसभासमादेशेन

गवर्णमेण्डकसिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरासङ्काराध्यापक

श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागोशभट्टाचार्यविरचित

भालिन्यग्रोन्मनीनामकटीकासहितः ।

कलिकाता राजधान्यां

मिसन्प्रेषयन्ते मुद्रितः ॥

प्रकाशकः १७८२३

प्रोहकः १८१९३

सूमिका ।

काव्यादर्शस्यास्य रचयिता किल कविशुलबन्धुः श्रीदण्डीचार्यः कस्मिन् देशे कस्मिन् काले वा ज्ञात इति निश्चेतुं न शक्यते किन्तु प्रबन्धेऽस्मिन् वैदर्भमार्गस्य नितरां प्रयत्नेन तन्मागंनुसारि-गुणालङ्कारोदाहरणप्रदर्शनेन च दाक्षिणात्यो विदर्भदेशजोऽयमिति सम्भाव्यते 'जासे जगति वाङ्मोकौ कविरित्यभिधाभवत् । कवी इति ततोऽप्यसे कश्यपस्य दण्डिनि' इति प्राचीनपद्येन प्राचीनतया कवि-वरस्यायमिति भावः सन्देहः ।

अथच कलापरिच्छेदच्छन्दोविधितिप्रभृतीन् सुब्रह्मन् प्रख्यात् नि-बध्नाय, तेषु चायं काव्यादर्शो दण्डकुमारचरित्रस्य मद्यकाष्ठं देशे-ऽस्मिन् परं प्रचरति ।

इह खलु विविधमेवालङ्कारिकप्रख्यानमीक्ष्यते, तथैवं मुनिभिरप-दिष्टं प्राचीनं येन भोजराजप्रभृतयः समभरन्त, अन्यदर्भिनव-गुप्तादिभिरद्वानितमभिनवं येन च सम्मटभट्टप्रभृतयः प्रतस्थिरे ।

अथ तु प्राचीनमेव प्रख्यानमाख्याय सम्यक्ता गुणालङ्कारादय-स्तथा निरूपिताः यथास्मिन्नध्वनीनां नवीनपदयो कर्तुमदुर्गमेव प्रतिभाति ।

प्राचीनतदस्यास्य सस्यास्य सुपरितुष्टप्रवृत्तं प्रायेण दुष्प्रापगा-शीदिति कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षेताध्यक्षोक्तसंस्कृतप्रास-कलापेन श्रीमता काव्योपलक्षादेवेन वाराणस्यादिदेशतः कतिपित्-पुस्तकान्यानाय मे दत्तानि, यथा च तानि समाक्षेपेण सम्यग्विविध-च यथासति परिशोध्योऽयं प्रबन्धो मन्ये मुदमाधायति शब्ददयाना-मिति ।

श्रीप्रेसचन्द्र शर्मा ।

काव्यादर्श

प्रथमपरिच्छेदस्य निर्घण्टपत्रम् ।

	श्लोक	श्लोकाङ्कः
मङ्गलाचरणम्	१	१
वाक्सामान्यस्य प्रशंसा	४	३
काव्यस्य प्रशंसा	५	५
दुष्टकाव्यस्य निन्दा	६	६
काव्यमीमांसाशास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वम्	८	८
काव्यस्य प्रजायुत्पत्तिः प्रयोजनम्	८	८
काव्यलक्षणम्	८	१०
काव्यभेदाः	१३	११
महाकाव्यलक्षणम्	१६	१४
गद्यकाव्यभेदाः	२३	२३
सिन्धुकाव्यभेदाः	२८	२१
काव्यस्य संक्षुत्तादिभेदान्तराणि	३०	२२
कथायुक्तापयोग्योर्भाषाविवेकः	३५	२८
रौतिषु वैदग्ध्यगोष्ठोर्विवेकः	४०	३०
श्लेषादिगुणाः	४८	३१
श्लेषगुणस्य लक्षणम्	४८	३२
प्रसादगुणस्य लक्षणम्	४९	३५
समतागुणस्य लक्षणम्	४९	४०
माधुर्यगुणस्य लक्षणम्	४८	४१
प्रसङ्गादनुप्रासनिवृत्त्यर्थम्	५२	५५
यमकलक्षणम्	५६	५८
राम्यत्वस्य माधुर्यप्रतिबन्धकत्वम्	५८	६०

	शब्दाङ्क	श्लोकाङ्क
सौकुमार्यगुणस्य लक्षणम्	६६	६८
अर्थव्यक्तिगुणस्य लक्षणम् . ..	६८	७३
उदारत्वगुणस्य लक्षणम्	७२	७६
द्योतकगुणस्य लक्षणम्	७५	८०
कान्तिगुणस्य लक्षणम्	७८	८५
समाधिगुणस्य लक्षणम्	८३	८३
काव्यस्य कारयानि	८१	१०३
प्रथमपरिच्छेदसमाप्ति . ..	८४	—

द्वितीयपरिच्छेदस्य निर्घण्टपत्रम् ।

द्वितीयपरिच्छेदारम्भ , अक्षरानुसन्धानलक्षणम्	८६	१
अर्थलक्षारविभागा	१००	४
स्वभावोक्ति . ..	१०१	८
उपमासामान्यलक्षणम्	१०५	१४
धर्मोपमा	१०७	१५
वस्तूपमा . . .	११०	१६
विपर्ययोपमा .. .	११०	१७
अन्योन्योपमा	१११	१८
निबन्धोपमा . . .	११२	१८
अभिव्यक्त्योपमा . . .	११२	२०
समुच्चयोपमा . . .	११३	२१
अतिशयोपमा . . .	११३	२२
उत्प्रेक्षितोपमा	११४	२३
अद्भुतोपमा . . .	११४	२४
मोक्षोपमा	११५	२५
संशयोपमा . . .	११५	२६
निर्णयोपमा . . .	११६	२७

	शृङ्गाः	श्लोकाः
	१०८	७८
विषयरूपकम्	१०८	७८
सविशेषयरूपकम्	१०९	७९
विरुद्धरूपकम्	११०	८०
हेतुरूपकम्	१११	८१
प्रिष्टरूपकम्	११२	८२
उपमा रूपकव्यतिरेकरूपको	११३	८३
व्याप्तिरूपकम्	११४	८४
समाधानरूपकम्	११५	८५
रूपकरूपकम्	११६	८६
तत्त्वापन्नवरूपकम्	११७	८७
दीपकम्	११८	८८
मालादीपकम्	११९	८९
विरुद्धार्थदीपकम्	१२०	९०
एकाग्रार्थदीपकम्	१२१	९१
द्विष्टार्थदीपकम्	१२२	९२
व्यावृत्तिरूपकहेदाः	१२३	९३
व्याप्तिरूपकहेदाः	१२४	९४
धर्माक्षेपः	१२५	९५
धर्म्याक्षेपः	१२६	९६
कारणाक्षेपः	१२७	९७
कार्याक्षेपः	१२८	९८
अनुशाक्षेपः	१२९	९९
प्रभुत्वाक्षेपः	१३०	१००
अनादराक्षेपः	१३१	१०१
आशीर्वाचनाक्षेपः	१३२	१०२
परमाक्षेपः	१३३	१०३
साधिकाक्षेपः	१३४	१०४
यत्नाक्षेपः	१३५	१०५
परवशाक्षेपः	१३६	१०६
उपायाक्षेपः	१३७	१०७

	शृङ्गाङ्क	शाकाङ्क
पर्यायोक्तम् .	२६७	२६५
समाहितम्	२६६	२६८
उदात्तम्	२७१	३००
अपङ्गुतिः	२७३	३०३
श्लेष .	२७७	३१०
श्लेषभेदा	२८२	३१४
विशेषोक्ति	२८७	३२३
तुल्ययोगिता	२८९	३३०
विरोध	२९४	३३३
अप्रकृतप्रशसा	२९८	३४०
आशङ्कति	३००	३४३
निदर्शनम्	३०१	३४८
सहोक्ति, परिकृतिच	३०५	३५१
आशी	३०८	३५७
सङ्गीसंम	३११	३५८
सङ्गीसंभेदा	३१३	३६०
भाविकम्	३१५	३६४
भाविकभेदा	३१५	३६५
द्वितीयपरिच्छेदसमाप्ति	३१८	—

तृतीयपरिच्छेदस्य निर्घण्टपत्रम् ।

तृतीयपरिच्छेदारम्भ, यमक, तद्धेदा,	३२०	१
गोमूत्रिका	३६५	७८
अर्द्धभम्, सर्वतोभद्रश्च,	३७७	८०
खरस्थानवर्णनियमा	३८०	८३
प्रहेलिका	३८६	८६
प्रहेलिकास्थानानि	३९०	८७
समागता प्रहेलिका, वक्षिता प्रहेलिका	३९०	८८
पुरुकान्ता, प्रमुचिता	३९१	८८